

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Hittudományi Kar
Doktori Iskola

**A magyarországi görögkatolikusok házasságkötési
szertartásának alakulása az unió korától a ma használt
szertartásig**

Az egyes szerkönyvek „családfakutatása”, a szövegek nyelviségének alakulása, a rítus változásai, a rítusokat körülölelő pasztorális kihívások, és a jelenleg használt szerkönyv jövője

Dissertatio ad Doctoratum

Konzulens:
Dr. Kajtár Edvárd
Dr. Dobos András

Készítette:
Szemán András

BUDAPEST, 2024.

Dolgozatom ajánlon családomnak:

feleségemnek: Teodórának,

és gyermekeimnek: Dorottya Máriának, Hanna Szófiának, Róza Stefániának;

valamint elhunyt nagyszüleim:

† Terdik Mihály áldozópap és † Terdik Mihályné (született Soltész Stefánia) emlékére.

Tartalom

Rövidítések.....	8
Bibliográfia.....	12
Bevezetés.....	33
Első fejezet: A keresztény házasságkötés szertartása.....	38
1. Házasságkötés a kereszténység születésekor.....	38
1.1. Az ókori görög és római házasságkötés	39
1.2. Házasság a Szentírásban és a zsidó házasságkötési rítusok	40
1.3. A Diognétosz levél szerint.....	43
2. Első századok – patrisztikus korszak	44
2.1. A keresztény házasság az egyházatyák írásaiban	44
2.2. A szertartás elemei és helyszínei	50
3. A házasságkötés szertartása a keresztény keleten	51
3.1. A bizánci hagyomány	53
3.2. Az örmény hagyomány.....	58
3.3. Az alexandriai hagyomány	61
3.4. A keleti szír hagyomány	65
3.5. A nyugati szír hagyomány	68
4. Összegzés	70
Második fejezet: A bizánci házasságkötés szertartásának története.....	72
1. A bizánci rítus liturgikus könyvei	72
1.1. Egyes kifejező rítusok a bizánci házasságkötési szertartásokban	73
1.1.1. A koronázás mozzanata	73
1.1.2. A bizánci házasságkötés és az áldozás	74
1.1.3. A közös kehely imája	75
2. A bizánci házasságkötési szertartások történeti fejlődése a korai kéziratok alapján..	76
2.1. Itáliai kéziratok.....	78
2.1.1. Barberini gr. 336.....	79
2.1.2. Reginensis gr. 75	82
2.1.3. Grottaferrata Γ.β. VII.....	85
2.1.4. El Escolrial X.IV.13	86
2.1.5. Dél-itáliai görög házasságkötési szertartások további fejlődése	89
2.2. Sinai kéziratok	90
2.2.1. Sinai gr. 957 és 958	90
2.2.2. Sinai NF/MG 67	95

2.2.3.	A Sinai gr. 973 és az archimédeszi <i>euchologion</i>	97
2.2.4.	A sinai kéziratok hagyomány tanulságai	101
2.3.	A házasságkötés Konstantinápolyban	102
2.3.1.	Coisilin 213	102
2.3.2.	Házasságkötés Konstantinápolyban a késő bizánci korban.....	104
2.3.3.	A délszláv kéziratok hagyomány	106
3.	A bizánci házasságkötés a nyomtatott <i>szerkönyvekben</i>	109
3.1.	Nyomtatott görög <i>euchologionok</i>	109
3.1.1.	Velencében nyomtatott görög <i>szerkönyvek</i> 1646 előtt	109
3.1.2.	Velencében nyomtatott görög <i>szerkönyvek</i> 1646-tól.....	111
3.1.3.	Velencén kívül nyomtatott görög ortodox <i>szerkönyvek</i>	114
3.1.4.	Rómában megjelent görög <i>euchologionok</i>	117
3.2.	Nyomtatott ószláv könyvek.....	118
3.2.1.	Délszláv nyomtatott <i>szerkönyvek</i>	119
3.2.1.1.	Velence 1540	119
3.2.1.2.	Tárgovište-i <i>szerkönyv</i>	122
3.2.2.	Lengyel és litván nyomdák ószláv <i>szerkönyvei</i>	125
3.2.3.	Moszkvai <i>szerkönyvek</i>	128
3.2.3.1.	<i>Szerkönyvek</i> Nyikon pátriárka liturgikus reformja előtt.....	128
3.2.3.2.	<i>Szerkönyvek</i> Nyikon pátriárka reformját követően.....	134
4.	Exkurzus: A másodházasság szertartásának történeti alakulása	138
4.1.	A másodházasság és a bűnbánat.....	138
4.2.	A másodházasság imái	139
4.2.1.	„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...”	139
4.3.	A másodházasság korai szertartása	141
4.3.1.	Másodházasság a nyomtatott <i>szerkönyvekben</i>	141
4.3.2.	A másodházassági szertartás két fő imája	144
5.	Összegzés	145
Harmadik fejezet: A házasságkötés görögkatolikus gyakorlata a királyi Magyarországon		148
1.	Uniós mozgalmak a királyi Magyarország területén.....	149
1.1.	Az ungvári unió	150
2.	Liturgikus források a történeti Munkácsi Egyházmegye területéről.....	154
2.1.	Kéziratok a Munkácsi Egyházmegye területéről.....	155
2.2.	Nyomtatott liturgikus könyvek a Munkácsi Egyházmegye területén.....	156
2.2.1.	Parókiái jövedelem-összeírások 1771 előtt	158
2.2.2.	Parókiái jövedelem összeírások és egyházlátogatások 1771 után.....	159
2.3.	Nagyobb könyvtárak ószláv <i>szerkönyvei</i>	162

3.	<i>A szerkönyveket érintő legfontosabb liturgikus változások</i>	163
3.1.	A zamoscsi zsinat hatásai	164
3.2.	A Barkóczy-instukció	166
3.3.	A bécsi értekezlet rendelkezése	167
4.	Házasságkötés szertartása az ószláv <i>szerkönyvekben</i>	168
4.1.	OSZK négy kézirat <i>szerkönyve</i>	169
4.1.1.	Quart. Eccl. Slav. 13.....	169
4.1.2.	Quart. Eccl. Slav. 12.....	171
4.1.3.	Quart. Eccl. Slav. 11.....	174
4.1.4.	Quart. Eccl. Slav. 9.....	175
4.1.5.	A kéziratok tanulsága	179
4.2.	Lengyel és litván nyomdák ószláv <i>szerkönyvei</i>	179
4.2.1.	Nyomatott ószláv <i>szerkönyvek</i> Mogila Péter reformja előtt.....	180
4.2.1.1.	Két <i>szerkönyv</i> 1606-ból	180
4.2.1.2.	A vilniusi nyomda <i>szerkönyvei</i>	182
4.2.1.3.	Vievisi <i>szerkönyvek</i>	185
4.2.1.4.	Lemberg <i>szerkönyvek</i> 1646 előtt	189
4.2.2.	A házasságkötés az 1646 előtti nyomtatott ószláv <i>szerkönyvekben</i>	191
4.3.	Mogila Péter kijevi metropolita munkássága	192
4.3.1.	Mogila Péter rövid életrajza	193
4.3.2.	Mogila Péter reformja.....	195
4.3.2.1.	A konszenzus kikérése	196
4.3.2.2.	Az eljegyzés és a koronázás időbelisége	199
4.3.2.3.	A papi imák szláv szövegeinek „szabványosítása”	201
4.3.2.4.	Az eskü	201
4.3.2.5.	Olvasmányok, a <i>prokimen</i> és alleluja versek	204
4.3.2.6.	Kehely megáldó, vagy főhajtási ima	205
4.3.3.	Új asszony megáldása és <i>velatio</i> a házasságkötést követően	206
4.3.3.1.	<i>Velatio</i> a bizánci hagyományban.....	206
4.3.3.2.	<i>Velatio</i> a Mogila-féle <i>szerkönyvben</i>	209
4.3.4.	Összefoglalás Mogila reformjáról	212
4.4.	Ószláv <i>szerkönyvek</i> Mogila Péter reformját követően	213
4.4.1.	<i>Szerkönyvek</i> 1720 után	216
4.4.2.	Eljegyzés szertartása 1720 után.....	216
4.4.3.	Házasságkötési szertartás 1720 után	219
4.4.3.1.	Konszenzus kikérése	219
4.4.3.3.	Az eskü és a <i>copulatio</i>	221

4.4.3.4.	<i>A prokimen és az olvasmányok</i>	222
4.4.3.5.	Az egyszerűsített házasságkötési szertartásrend	223
4.4.3.6.	Asszonyavatás	224
4.5.	A keleti örökség felértékelődése	224
4.5.1.	Andrej Septickij metropoita és az ukrán liturgikus megújulás.....	225
4.5.1.1.	Kelet és nyugat találkozása az ukrán liturgikus hagyományban	225
4.5.1.2.	Septickij metropoita Nagy Szerkőnyve 1925-26.....	227
4.5.2.	A gottaferratai nyomda könyvei.....	230
5.	Exkurzus: A másodházasság szertartása az ószláv <i>szerkőnyvekben</i>	232
5.1.	A másodházasság szertartása az ószláv <i>szerkőnyvekben</i> 1646 előtt.....	232
5.2.	A másodházasság szertartása az ószláv <i>szerkőnyvekben</i> 1646 után.....	234
5.3.	A másodházasság szertartása 1720 után.....	235
6.	Összefoglalás	237
Negyedik fejezet: A magyar görögkatolikus házasságkötési gyakorlat története		240
1.	Görögkatolikus szertartások kéziratos magyar fordításai.....	240
1.1.	A magyar, mint liturgikus nyelv.....	241
1.2.	A Szent Liturgia kéziratos magyar fordításai	246
1.3.	Kéziratos magyar <i>szerkőnyvek</i> a 19. századból.....	248
2.	Házasságkötési szertartások a kéziratos magyar <i>euchologionokban</i>	249
2.1.	Lázár József <i>szerkőnyve</i> 1865-ből.....	249
2.1.1.	A konszenzus.....	251
2.1.2.	Az eljegyzés szertartása.....	253
2.2.	Fábiánházi kéziratos <i>szerkőnyv</i>	260
2.2.1.	Az eljegyzés szertartása.....	261
2.2.2.	A házasságkötés szertartása.....	262
2.3.	Nyírgyulaji kéziratos <i>szerkőnyv</i>	266
2.4.	Kótaji kéziratos <i>szerkőnyv</i>	270
2.5.	A kéziratos magyar <i>szerkőnyvek</i> tanulságai	272
3.	Nyomtatott magyar liturgikus könyvek.....	273
3.1.	A hajdúdorogi fordítóbizottság munkássága	273
3.2.	A szerkőnyvfordítás ungvári értékelése	274
3.3.	A nyomtatott magyar <i>szerkőnyvek</i>	276
3.3.1.	Házasságkötés a nyomtatott magyar nyelvű görögkatolikus <i>szerkőnyvekben</i> 277	
3.3.2.	Rohály Ferenc fordítói munkássága	280
4.	Exkurzus: A másodházasság a magyar <i>szertartáskönyvekben</i>	282
4.1.	Másodházasság a kéziratos magyar <i>szerkőnyvekben</i>	282

4.2.	Másodházasság a nyomtatott <i>szerkönyvekben</i>	285
5.	Összefoglalás.....	286
Ötödik fejezet: A magyarországi liturgikus gyakorlat megújulásának lehetőségei		288
1.	A keleti hagyomány értékelése a magyarországi görögkatolikusok körében	288
2.	A házasságkötés szertartásának megújulása.....	294
2.1.	Az eljegyzés.....	294
2.2.	Házasságkötés és az Eucharisztia kapcsolata	295
2.2.1.	Eleuterio Fortino javaslata.....	295
2.2.2.	John Meyendorff javaslata	296
2.2.3.	Mihail Qaramah javaslata.....	298
3.	A magyarországi görögkatolikus házasságkötés megújulásának szempontjai.....	299
4.	Felmerülő kérdések magyar görögkatolikus házasságkötés megújításához.....	301
Összegzés		303
Riassunto		305
Melléklet.....		307
1.	A bizánci házasságkötés leggyakoribb papi imádságainak magyar fordításai.....	307
1.1.	„Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...”	307
1.2.	„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...”	307
1.3.	„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...”	307
1.4.	„Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...”	308
1.5.	„Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...”	308
1.6.	„Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...”	309
1.7.	„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριῳδίᾳ σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...”	309
1.8.	„Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...”	310
1.9.	„Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας...”	310
1.10.	„Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...”	310
1.11.	„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραάμ φίλον καλέσας...”	310
1.12.	„Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...”	311
1.13.	„Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...”	311
2.	A menyasszony avatási rendje.....	312
2.1.	„Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...”	313
Köszönetnyilvánítás		314
Nyilatkozat		315

Rövidítések

ARR	ARRANZ, M., <i>L'eucoologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)</i> , Pontificia Università Gregoriana, Róma 1996.
AGR	ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ. ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ, Róma 1954.
AGV 1804	ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ, Velence 1804.
AGV 1844	ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ, Velence 1844.
AGV 1853	ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ, Velence 1853.
ARCH ATH 2014	ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΝ, Athén 2014 ³ .
ARCH K 1810	ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΝ, Konstantinápoly 1810.
BAR	<i>L'Eucoologio Barberini gr.336</i> , Szerk. PARENTI, S.–VELKOVSKA, E., Róma 2000 ² .
EUCH ATH 1899	ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, Athén 1899.
EUCH GK 1883	<i>Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchologion</i> , Debrecen 1883.
EUCH GK 1907	<i>Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchologion</i> , Ungvár 1907.
EUCH GK 1927	<i>Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchooigion</i> , Nyíregyháza 1927.
EUCH GK KV 1927	<i>Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchooigion. Kivonat</i> , Nyíregyháza 1927.
EUCH GK 1964	<i>Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchologion</i> , Budapest 1964.
EUCH LV 1668	ΒΟΥΧΟΛΟΓΙΩΝΉ ΑΛΒΟ ΜΟΛΙΤΒΟΣΛΟΒΉ ΗΛΙ ΤΡΕΒΝΙΚΉ, Lemberg 1668.
EUCH LV 1680	ΒΟΥΧΟΛΟΓΙΩΝΉ ΑΛΒΟ ΜΟΛΙΤΒΟΣΛΟΒΉ ΗΛΙ ΤΡΕΒΝΙΚΉ, Lemberg 1680.
EUCH LV 1682	ΒΟΥΧΟΛΟΓΙΩΝΉ ΑΛΒΟ ΜΟΛΙΤΒΟΣΛΟΒΉ ΗΛΙ ΤΡΕΒΝΙΚΉ, Lemberg 1682.

EUCH LV 1695	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ АЛБО МОЛИТВОСЛОВЪ ИЛИ ТРЕБНИКЪ</i> , Lemberg, 1695.
EUCH LV 1719	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ АЛБО МОЛИТВОСЛОВЪ ИЛИ ТРЕБНИКЪ</i> , Lemberg, 1719.
EUCH LV 1720	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ ИЛИ ТРЕБНИКЪ</i> , Lemberg 1720.
EUCH LV 1761	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ ИЛИ ТРЕБНИКЪ</i> , Lemberg 1761.
EUCH LV 1873	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ</i> , Lemberg 1873.
EUCH ORT 2	<i>Euchologion</i> , Magyar Orthodox Adminisztratura, Budapest 1997 ² ,
EUCH UNIV 1739	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ СИРЕЦЪ ТРЕБНИКЪ</i> , Univ, 1739.
EUCH UNIV 1744	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ СИРЕЦЪ ТРЕБНИКЪ</i> , Univ, 1744.
EUCH UNIV 1754	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ СИРЕЦЪ ТРЕБНИКЪ</i> , Univ, 1754.
EUCH SL 1736	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ СИ ЕСТЬ ТРЕБНИКЪ</i> , Suprasl', 1736.
EUCH VEL 1545	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Velence 1545.
EUCH VEL 1602	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Velence 1602.
EUCH VEL 1662	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Velence 1662.
EUCH VEL 1767	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Velence 1767.
EUCH VEL 1839	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Velence 1839.
EUCH VIL	<i>БѢУЧОЛОГИОНЪ ИЛИ ТРЕБНИКЪ</i> , Vilnius 1697.
EUCH K 1803	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Konstaninápoly 1803.
EUCH K 1810	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Konstaninápoly 1810.
EUCH ROM 1754	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Róma 1754.
EUCH ROM 1872	<i>ΜΙΚΡΟΝ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ</i> , Róma 1872.
EUCH ROM 1873	<i>ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , Róma 1873.
GNEZ	<i>Agenda sive obsequiale secundum rubricam ecclesiae metropolitanae Gneznensis</i> , Krakko 1549.

GOAR	<i>EΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , szerk. Jacobus Goar, Velence 1730 ² , újra nyomtatva: Graz 1960.
MOG	<i>БΟΥΧΟΛΟΓΙΟΝЪ АЛБО МОЛИТВОСЛОВЪ ИЛИ ТРЕБНИКЪ</i> , szerk. Piotr Mogila, Kijev 1646, újra nyomtatva: Kijev 2006.
MEA 1956	<i>ΜΙΚΡΟΝ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ἢ ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ</i> , Athén 1956.
MOL TG 1545	<i>Molitvenic</i> , Târgoviște 1545
MOL M 1658	<i>МОЛИТВОСЛОВЪ</i> , Moszkva 1658.
MOL VEL 1540	<i>МОЛИТВЪНИКЪ</i> , Velence, 1540.
NIK	<i>Nagy imádságos könyv</i> , s.l. 1955.
ZER 1850	<i>EΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , szerk. Spiridonos Zerbos, Velence 1850.
ZER 1862	<i>EΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , szerk. Spiridonos Zerbos, Velence 1862, újra nyomtatva: Athén, 2008.
ZER 1869	<i>EΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , szerk. Spiridonos Zerbos, Velence 1869.
ZER 1891	<i>EΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ</i> , szerk. Spiridonos Zerbos, Velence 1891.
RS VR 1846	<i>Rituale Sacramentorum</i> , Varsó 1846.
RS VR 1872	<i>Rituale Sacramentorum</i> , Varsó 1872.
RS VIL 1633	<i>Rituale Sacramentorum</i> , Vilnius 1633.
RS VIL 1771	<i>Rituale Sacramentorum</i> , Vilnius 1771.
RIT ROM 1617	<i>Rituale Romanum</i> , Róma 1617.
RIT STRIG 1772	<i>Rituale Strigoniense</i> , 1772.
RIT STRIG 1818	<i>Rituale Strigoniense</i> , 1818.
TR VL 1618	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , sine typ, Vilnius 1618.
TR LV 1644	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , sine typ, Lemberg 1644.
TR LV 1645	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , sine typ, Lemberg 1645,
TR LV 1925	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Lemberg 1925.

TR LV 2001	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Lemberg 2001.
TR VS 1638	<i>ТРЕБНИКЪ СИРЕЦЪ МОЛИТОВНИК</i> , Vievis 1638.
TR VS 1641	<i>ТРЕБНИКЪ СИРЕЦЪ МОЛИТОВНИК</i> , Vievis 1641.
TR M 1639	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Moszkva 1639.
TR M 1651	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Moszkva 1651.
TR M 1759	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Moszkva 1759.
TR M 1853	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Moszkva, 1853.
TR M 1882	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Moszkva 1882.
TR PO 1741	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Tipom Izdan Lavri, Pocsajev 1741.
TR PO 1771	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Pocsajev 1771.
TR PO 1786	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Pocsajev 1786.
TR PR 1844	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Przemyśl 1844.
TR PR 1876	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Przemyśl 1876.
TR RR 1946	<i>Малъи Требникъ</i> , (Recensione rutena), Róma 1946.
TR RV 1952	<i>Малъи Требникъ</i> , I. (Recension volgata), Róma 1952.
TR SK 2006	<i>Malý Trebník I.</i> , Eperjes, 2006.
TR SP 1736	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Suprasl' 1736.
TR SP 1995	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , Szentpétervár 1995.
TR STRY 1606	<i>ТРЕБНИКЪ</i> , szerk: Gedeon Blaban, Stryatyn, 1736
TR UA 1973	<i>Малъи Требникъ</i> , (Recensione rutena), Róma 1973.

Bibliográfia

Forrás- és szövegkiadások:

- ALEXANDRIAI KELEMEN, *Sztrómateisz. Szóttések. II-III-IV. könyv*, Ókeresztény Örökségünk 23/2, szerk. BABARCZI-GYÖRFFY, A.–DOLHAI, L.–OROSZ, A.–PERENDY, L. SCHP–TÓTH, V. OFM, Jel Könyvkiadó, Budapest 2022.
- Apostoli atyák*, Ókori Keresztény írók 1, szerk. PERENDY L., Szent István Társulat, Budapest 2018.
- ARRANZ, M., *L'euclologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Pontificia Università Gregoriana, Róma 1996.
- ARRANZ, M., *Sacramentaria bizantina. Saggio di introduzione*, Róma 2003.
- BÁRTH, D., *Esküvő, keresztelő, Avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport. Szövegek és elemzése 1. szerk. VOIGT, V., Budapest 2005.
- DENZINGER, H., *Ritus Orientalium, Coptorum, Syrorum et Armenorum, in administrandis sacramentis ex assemanis, renaudotio, trombellio aliisque fontibus authenticis collectos prolegomenis notisque criticis et exegeticis instructos concurrentibus nonnullis theologis ac linguarum orientalium peritis*, Tomus II. Typis et Sumptibus Stahelianis, Würzburg 1864.
- DMITRIJEVSKIJ, A., *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. Том 2. Евχολόγια*, Kijev 1901.
- ERDŐ, P., *Az ókori egyházfegyelem emlékei*, Ókori Keresztény írók 2, szerk. BOROS, I.–PERENDY, L.–TAKÁCS, L., Szent István Társulat, Budapest 2018.
- Görögkatolikus kánoni látogatások Szabolcs vármegyében 1816-1824*, Görögkatolikus Püspöki Levéltár Kiadványai VII, szerk. NYIRÁN, J.–MAJCHRICSNÉ UJTELEKI ZS., Debrecen 2017.
- IVANCSÓ, I., *A magyar görögkatolikusság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 2, szerk. IVANCSÓ, I., Nyíregyháza 1998.
- L'Euclologio Barberini gr.336*, Szerk. PARENTI, S.–VELKOVSKA, E., Róma 2000².
- MAROSI, I.–MAROSI, A., *A történeti Munkácsi Görögkatolikus Egyázmegye papi névtára*, Bendász-Hagyatéksorozat 4, Beregszász 2023.
- Tertullianus művei*, Ókoreresztény írók 12, szerk. VANYÓ, L., Szent István Társulat, Budapest 1986.

- THEOPHÜLAKTOSZ SZIMOKATTÉSZ, *Világtörténelem*, Magyar Óstörténeti Könyvtár 26, Balassi Kiadó, 2012
- THEOPHANIS, *Chronographia*, szerk. DE BOOR, C., Lipcse, 1883.
- TREMBELAS, P. N., *Μικρον ευχολογιον, τομος I*, Athén, 1950-1955.
- TESSZALONIKAI, SIMEON, *Opera omnia*, Szerk: MIGNE, J.-P., *Patrologia Graeca* 155, Párizs1896.
- VARGA, B., *Agendaruis*, ELTE, Budapest, 2015.
- VARGA, B., *Ordo et Ritus*, ELTE, Budapest, 2015.
- VARGA, B., *Rituale Strigoniense*, ELTE, Budapest, 2015.
- VÉGHSEŐ, T.–KATKÓ, M. Á., *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, Collectanea Athanasiana II/4/1, szerk. SZABÓ P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014.
- VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek* (Collectanea Athanasiana II/2), szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2012.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Az 1747. évi javadalom-összeírás*, Collectanea Athanasiana II/6, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2015.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS, T.–FÖLDVÁRI K.–VARGA, A.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradai egyházmegyes parókiák összeírása 1774-1782 között. 1. Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa vármegyék és a hajdúvárosok* (Collectanea Athanasiana II/8/1, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2016.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS, T.–FÖLDVÁRI, K.–VARGA, A.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradai egyházmegyes parókiák összeírása 1774-1782 között. 2. Szepes, Abauj, Zemplén és Máramaros vármegyék* (Collectanea Athanasiana II/8/2, szerk. SZABÓ P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2016.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS T.–FÖLDVÁRI, K.–VARGA, A., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai 1782-1878. 1. A hajdúvárosok és Szatmár vármegye*, (Collectanea Athanasiana II/9/1, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2017.

- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS T.–FÖLDVÁRI, K.–VARGA, A.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradai egyházmegye parókiák összeírása 1774-1782 között. 3. Nagyváradai Egyházmegye*, Collectanea Athanasiana II/8/3, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2016.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS T.–FÖLDVÁRI K.–VARGA, A.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai 1782-1787. 2. Abaúj, Torna, Borsod és Gömör vármegyék*, (Collecta Athanasiana II/9/2, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2017.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS T.–FÖLDVÁRI, K.–VARGA, A.–LANGER É., –RÁCZ, B. V.–KIS, I.–BORBÁS, B., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai 1782-1787. 6/A. Zemplén vármegye*, Collecta Athanasiana II/9/6/A kötet, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2017.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS, T.–FÖLDVÁRI, K.–TERNOVÁ CZ, A.–FARAGÓ, D.–BACHUSZ, D., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai 1782-1787. 5. Bereg és Szabolcs vármegyék*, Collectanea Athanasiana II/9/5, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2017.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–SIMON K., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez, Az egri egyházmegye területén szolgáló görögkatolikus papok 1741. évi javadalom-összeírása*, Collectanea Athanasiana II/5, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014.
- VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–SIMON K.–MAJCHRICS T.–FÖLDVÁRI K.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Collectanea Athanasiana II/7, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2015.

Lexikonok, segédkönyvek:

- Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, szerk: FARRUGIA E. G., Pontificio Istituto Orientale, Róma 2000.
- Liturgia*, szerk: SARTORA , D.,–TRACCIA, A., M.,–CIBIEN, C., Edizioni San Paolo, Milánó 2001.
- Magyar Katolikus Lexikon I*, Szent István Társulat, Budapest, 2004².
- Magyar Katolikus Lexikon III*, Szent István Társulat, Budapest, 1997.

Magyar Katolikus Lexikon IV, Szent István Társulat, Budapest, 1998.

VACCARO, A., *Dizionario dei termini liturgici bizantini e dell'Oriente cristiano*, ARGO, Lecce, 2010

Katalógusok:

ОЈТОЗИ, Е., *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*, Régi Tiszántúli Könyvtárak 4., Debrecen 1985.

ОЈТОЗИ, Е., *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, Régi Tiszántúli Könyvtárak 2., Debrecen 1982.

ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 1, Львів, 1981.

ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1 - 2, Львів, 1984.

CLEMINSON, R.,–MOUSSAKOVA, E.,–VOUTOVA, N., *Calatogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library*, CEU Medievalia 9, Budapest 2006.

Szakirodalom:

BAÁN, I., *Theofánisz Mavrogodrátosz (1626-1688) paronaxiai metropolita, munkácsi adminisztrátor – Theophanes Mevrogordatos (1626-1688). Metropolitan of Paroxia and Administrator of Munkács Collecta Athanasiana II/3, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2012.*

BALABAN, M. F., *Il Santo Pietro Movilă, un romeno Metropolita di Kiev, Excerpta ex dissertatione ad doctoratum, Pontificio Istituto Orientale, Róma 2013.*

CODEVILLA, G., *Il medioevo russo. Secoli X-XVII. Vol. I.*, Milánó 2016.

DE MEESTER, P., *Studi sui sacramenti. Amministrati secondo il rito bizantino*, Edizioni Liturgiche, Róma 1947.

DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo. Dall'unione di Užhorod (1646) fino alla metà del XX secolo*, Studies in Eastern Christian Liturgies 3, Münster 2022.

DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, Diss. - Pontificio Istituto Orientale (Roma), Facultas Scientiarum Ecclesiasticarum Orientalium, Róma 2009.

ЕВДОКИМОВ, Р., *Il matrimonio, sacramento dell'amore*, Edizioni Qiqajon, Bose 2008.

- EVDOKIMMOV, P. *L'Ortodossia*, Edizione Dehoniane Bologna, Bologna 2010³.
- FORTINO, E. F., *Il matrimonio nella chiesa bizantina*, Sussidi Catechesi 2, Róma 1986.
- FLOROVSKIJ, G., *Vie della teologia Russa*, Marietti, Genoa 1987.
- GIRAUDO, C., *Confessare i peccati a confessare il Signore*, Milánó, 2013, 47.
- HAMMAN, A., *Ígyéltek az első keresztények. (95-197)*, Szent István Társulat, Budapest 1987.
- HEIDL, GY., *Csont az én csontomból. A házasság misztériuma*, Kairosz Kiadó, Budapest 2017.
- HODINKA, A., *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1910.
- HODINKA, A., *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára, I. 1458-1715*, Ungvár 1911.
- IVANCSÓ, I., *A magyar görög katolikus egyház szerkönyvei*, Athanasiana füzetek 3, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 1999.
- IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, Athanasiana füzetek 1, szerk. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 1999.
- IVANCSÓ, I., *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja I.*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 14, szerk. IVANCSÓ, I., Nyíregyháza 2006.
- IVANCSÓ, I., *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja II.*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 19, szerk. IVANCSÓ, I., Nyíregyháza 2008.
- JACZKÓ, S., *A görögkatolikus egyház élete a 18. században a Barkóczy instrukció fényében*, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Budapest 2016.
- KUNZLER, M., *Az Egyház liturgiája*, Katolikus Teológiai Kézikönyvek 10, Szeged 2005
- LAYTON, E., *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and publishers for the greek world*, Library of the hellenic institute of byzantine and post-byzantine studies 16, Velence 1994.
- MEYENDORFF, J., *A bizánci teológia. Történelmi irányzatok és tantételek*, Varia Byzantina–Bizánc világa XII, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest 2006.
- MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma – ortodox keresztény szemmel*, Kairosz Kiadó, Budapest 2009.
- „...minden utamat már előre láttad”. *Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. VÉGHSEŐ T., Édition du Signe, Strasbourg 2012.

- MOIZESŠ, M., *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*, Bibliotheca Ephemerides Liturgicae 132, Editrice Liturgiche, Róma 2005.
- MORINI, E., *La chiesa ortodossa. Storia, disciplina, culto*, Collana «Storia a cultura» 1, Edizioni Studoa Domenicano, Bologna 1996.
- NYIRÁN, J., *Az első magyar nyelvű liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola „Görög Katolikus Örökség” Kutatócsoport, Nyíregyháza 2011.
- Oriente Cattolico. Tomo II*, szerk: RIGOTTI, G., Sacra Congregazione per le Chiese Orientali, Róma, 2017.
- PALLATH, P., *Matrimonio tra cristiani indiani: il rito nella Chiesa siro-malabarese*, Urbaniana University Press, Città del Vaticano 2009.
- PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, Analecta Nicolaiana 2, Bari 2007.
- PAPP, M., „Megkoronáztad”. *A házasságkötés misztériuma*, Lazi Kiadó, Szeged, 2022.
- PAPP, SZ., *Házasság a bizánci rítusban*, doktori értekezés, PPKE-HTK, 1999.
- PARENTI, S., *A oriente e occidente di Costantinopoli. Temi e problemi liturgici di ieri e di oggi*, Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 54, Libreria Editrice Vaticana, Róma 2010.
- PETRÀ, B., *Divorziati risposati e seconde nozze nella chiesa. Una via di soluzione*, Citadella Editrice, Assisi, 2012.
- PETRÀ, B., *Divorzio e seconde nozze nella tradizione greca*, Citadella Editrice, Assisi, 2014.
- PETRÀ, B., *I limiti dell’innocenza. il peccato involontario nel pensiero cattolico a nella tradizione orientale*, Edizione Dehoniane Bologna, Bologna, 2011.
- PETRÀ, B., *La Chiesa dei padri. Breve introduzione all’Ortodossia*, Edizione Dehoniane Bologna, Bologna, 2007².
- PETRÀ, B., *L’etica ortodossa. Storia, fonti, identità*, Citadella Editrice, Assisi, 2010.
- POTT, T., *Byzantine liturgical reform. A study of liturgical change in the Byzantine tradition*, St. Vladimir’s Seminary Press, Crestwood 2010.
- ROSSO, S., *La celebrazione della storia della salvezza nel rito bizantino*, Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 60, Libreria Editrice Vaticana, Róma 2010.
- SCHMEMANN, A., *A világ életéért*, Paulus Hungarus-Kairosz Kiadó, Budapest 2001.

- SCHMEMANN, A., *Vizből és Szentlélekből, Liturgikus tanulmány a keresztségről*, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest 2012.
- SPITERIS, Y., *La teologia ortodossa neo-greca*, Edizioni Dehoniane Bologna, Bologna 1992.
- SZABÓ, P., *A keleti egyházak szentségi joga*, Collectanea Athanasiana III/1, szerk. SZABÓ P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2012.
- SZABÓ, P., *Tanulmányok a keleti házasságjog köréből*, Athanasiana füzetek 8, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2003.
- Symbolae. A görög katolikus örökségkutatás útjai. A Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányai*, Collectanea Athanasiana I/3, szerk: VÉGHSEŐ T., Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2010.
- TAFT, R. F., *A partire della liturgia. Perché è la liturgia che fa la Chiesa*, Edizioni di Lipa, Róma 2004.
- TAFT, R. F., *Oltre l'oriente e l'occidente. Per una tradizione liturgica viva*, Pubblicazioni del Centro Aletti 21, Róma 1999.
- TAFT, R. F.,–SCHULZ H.-J., *A bizánci liturgia* (Varia Byzantina – Bizánc világa XII), Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest 2005.
- VÉGHSEŐ, T., *Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás. Magyar Görögkatolikusok. I. Történelem*, Collectanea Athanasiana - I/14, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2023.
- VÉGHSEŐ, T., „...mint igaz egyházi ember...”, Collectanea Athanasiana - I/4, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ T., Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2011.
- WAWRZENIUK, P., *Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668-1708*, Södertörn Doctoral Dissertations 3, Huddinge 2005.

Liturgikus könyvek:

- Agenda sive obsequiale secundum rubricam ecclesiae metropolitanae Gneznensis*, Krakkó, 1549.
- ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ. ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ*, Róma 1954.
- ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ*, Velence 1804.
- ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ*, Velence 1844.
- ΑΓΙΑΣΜΑΤΑΡΙΟΝ*, Velence 1853.

A házasságkötés szertartásának rendje, Szent István Társulat, Budapest, 2006².

ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΝ, Athén 2014³.

ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΝ, Konstantinápoly, 1810.

Euchologion, Magyar Orthodox Adminisztratura, Budapest 1997²,

Божчологиконъ, Lemberg 1873.

Божчологиконъ албо молитвословъ или требникъ, Kijev 1646, újra nyomtatva: Kijev 2006.

Божчологиконъ албо молитвословъ или требникъ, Lemberg, 1645.

Божчологиконъ албо молитвословъ или требникъ, Lemberg, 1668.

Божчологиконъ албо молитвословъ или требникъ, Lemberg, 1680.

Божчологиконъ албо молитвословъ или требникъ, Lemberg, 1682.

Божчологиконъ албо молитвословъ или требникъ, Lemberg, 1695.

Божчологиконъ албо молитвословъ или требникъ, Lemberg, 1719.

Божчологиконъ или требникъ, Lemberg, 1720.

Божчологиконъ или требникъ, Lemberg, 1761.

Божчологиконъ или требникъ, Vilnius, 1697.

Божчологиконъ сирецъ требникъ, Univ, 1739.

Божчологиконъ сирецъ требникъ, Univ, 1744.

Божчологиконъ сирецъ требникъ, Univ, 1754.

Божчологиконъ си естъ требникъ, Suprasl', 1739.

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, Velence 1545.

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, Velence 1602.

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, Velence 1662.

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, Athén 1899.

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, Konstaninápoly 1803.

ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΤΟ ΜΕΓΑ, Konstaninápoly 1810.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, szerk: Jacobus Goar, Velence 1730², újra nyomtatva: Graz 1960.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, Róma 1754.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, Róma 1873.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, Velence 1767.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, Velence 1839.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, szerk: Spiridonos Zerbos, Velence 1850.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, szerk: Spiridonos Zerbos, Velence 1862, újra nyomtatva: Athén, 2008.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, szerk: Spiridonos Zerbos, Velence 1869.

EYXOΛOΓION TO MEΓA, szerk: Spiridonos Zerbos, Velence 1891.

L'Euologio Barberini gr.336, Szerk: Stefano Parenti és Elena Velkovska, Róma 2000².

Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchologion, Debrecen 1883.

Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchologion, Ungvár 1907.

Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchooigion, Nyíregyháza 1927.

Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchooigion. Kivonat, Nyíregyháza 1927.

Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchologion, Budapest 1964.

Liturgikon, Nyíregyháza, 1920.

Obrzędy Sacramentu Małżeństwa, Katowice, 1996.

Magyar szertartásos könyv, Kótaj.

Maly Trebnyk I., Eperjes, 2006.

Малый Требникъ, (Recensione rutena), Róma 1946.

Малый Требникъ, I. (Recensione volgata), Róma, 1952.

Малый Требникъ, (Recensione rutena), Róma 1973.

Ménea I-VI, Nyíregyháza, 1998-2010.

ΜΙΚΡΟΝ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, Róma 1872.

- Молитвословъ*, Moszkva, 1658.
- Molitvenic*, Târgoviște, 1545
- Nagy imádságos könyv*, s.l. 1955.
- Pentekosztárion*, Nyíregyháza 2002.
- Rituale Sacramentorum*, Varsó, 1846.
- Rituale Sacramentorum*, Vilnius, 1633.
- Rituale Sacramentorum*, Vilnais, 1771.
- Rituale Strigoniense*, 1772.
- Rituale Strigoniense*, 1818.
- Szerkönyv, esketés- és egyéb g.kath szertartásokhoz*, 1865.
- ТРЕБНИКЪ*, Vilnius, 1618.
- ТРЕБНИКЪ*, Lemberg 1644,
- ТРЕБНИКЪ*, Lemberg 1645,
- ТРЕБНИКЪ*, Lemberg 1873
- ТРЕБНИКЪ*, Lemberg 1925.
- ТРЕБНИКЪ* sine typ. Moszkva, 1639.
- ТРЕБНИКЪ* sine typ. Moszkva, 1651.
- ТРЕБНИКЪ*, Moszkva, 1759.
- ТРЕБНИКЪ*, Pecserszka Lavra, Moszkva, 1853.
- ТРЕБНИКЪ*, Pocsajev 1741.
- ТРЕБНИКЪ*, Pocsajev 1771.
- ТРЕБНИКЪ*, Pocsajev 1786.
- ТРЕБНИКЪ*, Przemysl 1844.
- ТРЕБНИКЪ*, Przemysl, 1876.
- ТРЕБНИКЪ*, Suprasl' 1736.

ТРЕБНИКЪ, Szentpétervár 1995.

ТРЕБНИКЪ, Vievis 1638.

ТРЕБНИКЪ, Vievis 1641.

Triódion, Nyíregyháza 1998.

Zsoltároskönyv, Görögkatolikus Metropólia, Debrecen, 2018.

Tanulmányok:

BAÁN, I., *A házasság az első négy évszázadban*, in *A Keleti teológia a házasságról, a családról*, Sapientia Füzetek 22 (2013), Vigilia Kiadó, Budapest, 34-44.

BAÁN, I., *Bacsinszky András munkácsi püspökké való kinevezése*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, (Collecta Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 61-84.

BAÁN, I., *De Camillis szebasztei püspökké és apostoli helynökké való kinevezése és felszentelése*, in *Rómából Hungáriába – A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collecta Athanasiana I/1), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2008, 139-148.

BAÁN, I., *Görög katolikus liturgikus reformkísérlet a II. Vatikáni Zsinat után*, in *Psallite sapienter. A 80 éves Béres György köszöntése - Festschrift zum 80. Geburtstag von Georg Béres*, szerk. VERBÉNYI, I., 2008, 99-111.

BAÁN, I., *Problemi di disciplina ecclesiastica – tentativi di soluzione: i sacerdoti “bigami”*, in *Da Roma in Hungaria* (Collecta Athanasiana II/1), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 177-197.

BALDANZA, G., *Il rito matrimoniale dell'eucologio Sinaitico Greco 958 ed il significato della coronazione nella ΔΟΞΑ ΚΑΙ ΤΙΜΗ. Proposte per una ricerca teologica*, in *Ephemerides liturgicae* 95 (1981), Róma, 289-315.

BENDÁSZ, D., *Bacsinszky András és a Munkácsi Egyházmegye kánoni felállítása*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, (Collecta Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 49-60.

CARR, E., *A liturgikus családok Keleten*, in *A liturgiatudomány kézikönyve* (Szent István kézikönyvek 17) szerk. PÁKOZDI I.–SOMORJAI Á., Budapest 2020, 31-42.

- DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, in *La celebrazione del matrimonio cristiano*, Bologna, 1977, 11-116.
- DOBOS, A., *A házasság bizánci szertartása*, in *A Keleti teológia a házasságról, a családról* (Sapientia Füzetek 22), Budapest 2013, 85-115.
- DOBOS, A., *A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya*, in *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. TERDIK, SZ., Debrecen, 2020, 54-75.
- EVDOKIMOV, P., *Az esküvői szertartás magyarázata*, ford. IVANCSÓ I., Nyíregyháza, 1992.
- ÉVENOU, J., *Il matrimonio*, in: *La Chiesa in preghiera. Introduzione alla Liturgia. III. I sacramenti*, szerk. MARTIMORT, A. G., Brescia, 1995².
- GELSI, D., *Punti di riflessione sull'ufficio bizantino per la incoronazione degli sposi*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi* (Studia Anselmiana 93) szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 283-306.
- HRUBY, K., *Symboles et teste de la celebration du mariage judaïque*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi* (Studia Anselmiana 93) szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 15-28.
- JANKA, GY., *A magyar görögkatolikusok első naggyűlése Hajdúdorogon 1868-ban*, in *Hajdúdorog, 1868-2018. Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez* (Collectanea Athanasiana I/10), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2019, 27-54.
- JANKA, GY., *A Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola története*, in *Örökség és küldetés. A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő üintézet és a A Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga 2000. október 2-3*, szerk. JANKA, GY., Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2001, 227-236.
- JANKA, GY., *A Szentszék és a bécsi udvar szempontjai a nagyváradi es a Körösi görög katolikus egyházmegyék felállításában (1775-1777)*, (Magyar egyháztörténeti vázlatok 10.) Budapest 1997, 109-114.
- JANKA, GY., *Bacsinszky András hajdúdorogi évei*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 39-47.
- JANKA, GY., *De Camillis püspök zsinatai*, in *Rómából Hungáriába – A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana I/1), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz – Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2008, 157-186.

- KERESZTES, SZ., *Bevezetés – Orientalium Ecclesiarum – Határozat a Keleti Egyházakról*, in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Kézikönyvek 2, Szent István Társulat, Budapest 2007², 211-223.
- KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, in *Gottesdienst der Kirche*, in (Handbuch der Liturgiewissenschaft 8), szerk. MEYER, B. H., Regensburg 1984, 67-156.
- LACH, M., *Protoigumeno Giorgio Giovannicco Bazilovič OSBM, il formatore dei basiliani nell'eparchia di Mukačevo tra XVIII e XI secolo*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök – A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12-14. (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 117-130.
- MOLNÁR, A., *A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században*, in *Rómából Hungáriába – A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana I/1), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2008, 43-54.
- NIN, M., *A keleti liturgiák története*, in *A liturgiatudomány kézikönyve* (Szent István kézikönyvek 17) szerk. PÁKOZDI, I.–SOMORJAI, Á., Budapest 2020, 104-116.
- NOCENT, A., *Matrimonio in occidente*, in *Scientia Liturgica. Manuale di Liturgia*, (Scientia liturgica IV, Sacramenti e Sacramentali), szerk. CHUPPONGCO, A. J., Róma 2000², 286-314.
- NYIRÁN, J., *Magyar nyelvű liturgiafordítás Bacsinszky püspök korában*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök – A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12-14. (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 149-172.
- PALLAI, B., *A keleti házasságkötés liturgiája*, in *Munkálatok 2* (1998), Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 129-182.
- PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, in *Scientia Liturgica. Manuale di Liturgia*, (Scientia liturgica IV, Sacramenti e Sacramentali), szerk. CHUPPONGCO, A. J., Róma 2000², 267-285.
- PARENTI, S., *Olio e vino nelle liturgie bizantine*, in *Olio e vino nell'alto medioevo*, Settimane di studio della fondazione centro italiano di studi sull'alto medioevo, LIV, 2007, 1251-1289.
- PELUSI, S., *Il libro liturgico veneziano per serbi e croati fra Quattro e Cinquecento*, in *Le civiltà del libro e la stampa a Venezia. Testi sacri ebraici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento*, szerk. Pelusi, S., Padova, Poligrafo, 2000, 43-52.

- PENTKOVSKY, A., *Le cérémonial du mariage dans l'Euchologe byzantin du XI-XIIIe siècle*, in *Le mariage* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 77), szerk. TRIACCA, A. M.–PISTOIA, A., Edizioni Liturgiche, Róma 1994, 259-288.
- PREDA, N., *La preghiera del “κοινοῦ ποτηρίου” del rito del Matrimonio bizantino*, in *Misiune, Spiritualitate, Cultură. Simpozion internațional: Teologie și persoană. Abordare teologică, pedagogică și bioetică*. Editura Valahia University Press/Facultatea de Teologie Ortodoxă și Științele Educației, Târgoviște 2015, 237-255.
- POTT, T., *Églises grec-catholiques et réforme liturgique*, in: *Les mouvements liturgiques. Corrélations entre pratiques et recherches. Conférences Saint-Serge Le Semaine d'Études Liturgiques Paris 2003* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 77), szerk. BRAGA, C.–PISTOIA, A., Edizioni Liturgiche, Róma 2004, 87-96.
- RAINERI, O., *Celebrazione del matrimonio nel rito etiopico*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi* (Studia Anselmiana 93) szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 307-342.
- RAMIS, G., *A liturgikus családok Nyugaton*, in *A liturgiatudomány kézikönyve* (Szent István kézikönyvek 17) szerk. PÁKOZDI, I. – SOMORJAI, Á., Budapest 2020, 43-48.
- RENOUX, CH., *Le mariage arménien dans les plus anciens rituels*, in *Le mariage* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 77), szerk. TRIACCA, A. M.–PISTOIA, A., Edizioni Liturgiche, Róma 1994, 289-306.
- SALACHAS, D.–GALLARO, G., *A keleti katolikus egyházak liturgikus instrukciója*, in *Athanasiana* 16 (2003), Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 9-40.
- STUDER, B., *Zur Hochzeitsfeier der Christen in den westlichen Kirchen der ersten Jahrhunderte*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi* (Studia Anselmiana 93) szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 29-50.
- SUTTNER, E. CH., *A Zámoscsi (1720) és a Bécsi Zsinat (1773): Meghatározó jellegű események a Lengyelországban illetve az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő görög katolikusok számára*, in *Orientalium Dignitas – A XIII. Leó pápa által kiadott „Keletek méltósága” kezdetű apostoli levél centenáriuma alkalmából tartott szimpozion anyaga*, szerk. OROSZ L., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 1995, 163-181.
- SZIRTES, ZS., *A románok vallási uniója Rabutin főparancsnok szemével. Nagyszegi, Sztojka és a protestáns elit 1701-ben*, in *Catholice reformare A katolikus egyház a fejedelemség korában*, szerk. DIÓSI, D. – MARTON, J., Budapest – Kolozsvár 2018, 313-351.
- TAFT, R. F., *Glossario liturgico*, in *Liturgie dell'oriente cristiano a Roma nell'anno mariano 1987-88*, Libreria Editrice Vaticana, Róma 1990, 1393-1398.

- TERDIK, SZ., *A 19-20. század művészeti tendenciái és a görögkatolikusok*, in *Orcád világhossága. Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. TERDIK, SZ., Debrecen, 2020, 350-385.
- TERDIK, SZ., *Az egykori jezsuita templom székesegyházzá alakítása Ungváron, Bacsinszky András püspök (1773-1809) idejében*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök – A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12-14. (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 197-232.
- VASIL', C., *Bacsinszky András püspök személye – püspökséges alatt kiadott – kánoni rendelkezések fényében*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök – A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12-14. (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 85-96.
- VELKOVSKA, E. V., *Bizánci liturgikus könyvek*, in *A liturgiatudomány kézikönyve (Szent István kézikönyvek 17)* szerk. PÁKOZDI, I.–SOMORJAI, Á., Budapest 2020, 154-164.
- VÉGHSEŐ, T., *A görögkatolikusok helyzete a szocializmustól a Görögkatolikus Metropólia megalapításáig*, in VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció. Tanulmányok a görögkatolikus egyház történetéhez*, Collectanea Athanasiana I/13, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2021, 231-254.
- VÉGHSEŐ, T., *„Ez tiszta magyar örület...”. Források a Christifideles graeci bulla utóéletéhez*, in *Magyarország és a Római Szentszék III.*, Szerk: TUSOR, P.,–KANÁSZ, V., Budapest-Róma, 2022, 323-329.
- VÉGHSEŐ, T., *Hajdúdorogon 1868 – Hajdúdorog 1912*, in *Hajdúdorog, 1868-2018. Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez* (Collectanea Athanasiana I/10), szerk: VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2019, 55-74.
- VÉGHSEŐ, T., *Kísérlet egy magyar görögkatolikus püspökség felállítására 1881-ben*, in VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció. Tanulmányok a görögkatolikus egyház történetéhez*, Collectanea Athanasiana I/13, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2021, 143-157.
- VÉGHSEŐ, T., *Netzhammer bukaresti érsek és a Hajdúdorogi Egyházmegye felállítása*, in VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció. Tanulmányok a görögkatolikus egyház történetéhez*, Collectanea Athanasiana I/13, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2021, 179-195.

- VÉGHSEŐ, T., *Trianon-trauma: az egyházmegye veszteségei, küzdelem a fennmaradásért*, in *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. TERDIK, SZ., Debrecen, 2020, 404-412.
- VÉGHSEŐ, T., *Vladikák, kalugyerek és batykók. Görögkatolikus egyházi társadalom a 17-18. században*, in VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció. Tanulmányok a görögkatolikus egyház történetéhez*, Collectanea Athanasiana I/13, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2021, 123-141.
- VERDES, M., *Nevelési szempontok a keleti egyházatyák műveiben*, in: *A Keleti teológia a házasságról, a családról* (Sapientia Füzetek 22), Vigilia Kiadó, Budapest 2013, 131-153.
- YOUSIF, P., *La célébration du mariage dans le rite chaldéen*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi*. (Studia Anselmiana 93). szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 217-260.

Cikkek:

- ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 1: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, in *Orientalia Christiana Periodica* 87/2 (2021), 413-452.
- ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, in *Orientalia Christiana Periodica* 88/1 (2022), 131-150.
- BALDANZA, G., *Il rito del Matrimo nell'Euclologio Barberni 336. Analisi della sua visione teologica*, in *Ephemerides liturgicae* 93 (1979), 316-351.
- BALDANZA, G., *Il rito matrimoniale dell'euclologio Sinaitico Greco 958 ed il significato della coronazione nella ΔΟΞΑ ΚΑΙ ΤΙΜΗ. Proposte per una ricerca teologica*, in: *Ephemerides liturgicae* 95 (1981), 289-315.
- BAZILITA, *Szinkretizmus-é az unió liturgikus fejlődése? I.*, in: *Keleti Egyház* 1/7 (1934), 211-216.
- BAZILITA, *Szinkretizmus-é az unió liturgikus fejlődése? II.*, in: *Keleti Egyház* 1/9 (1934), 285-288.
- CSERBÁK, A., *Esküvői- és halotti koronák. Adalékok a művelődéstörténeti háttérhez*, in *Artes populares* 12. (1985), 55-105.
- DOBOS, A., *A Zamoscsi zsinat határozatainak recepciójáról a történeti Munkácsi Egyházmegyében a kutatások új eredményei fényében*, in *Athanasiana* 54 (2022), 190-204.

- DOBOS, A., *Wechselspiel zwischen Ritus, Sprache und Nation in der geschitlichen Eparchie von Mukačevo. Identitätfragen der ungarischen Griechisch-Katholiken*, in *Easter Theological Journal* 7/2 (2021), 185-204.
- DUDÁS, M., *A magyar liturgikus nyelv kialakulása és a bizánci szertartású kereszténység hazánkban*, in *Vigilia* 31/8 (1966), 505-513.
- FÖLDVÁRY, M. I., *A házasságkötés sorritusa a magyar hagyományban*, in *Magyar Egyházzene* XXIII (2015-2016), 359-378.
- GALADZA, P., *Liturgical Latinization and Kievan Ecumenism: Losing the Kaine of Koinonia*, in *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 35 (1994), 173-194.
- GRADOS, J., *Az ungvári únió*, in *Athanasiana* 44 (2017), 33-42.
- GOLUB, X., *Szláv kéziratok és régi nyomtatványok katalógusrevíziója a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában*, in *Athanasiana* 38 (2014), 143-154.
- HODINKA, A., *Erdélyben és Oláhországban megjelent régi ó-szláv nyomtatványok*, in *Magyar Könyvszemle*, 1890, 106-126.
- HERMANN, E., S.I., *EYXH EIII ΔΙΓΑΜΩΝ*, in *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935), 467-489.
- IVANCSÓ, I., *Legelső magyar nyelvű liturgiafordításunk – 200 éves Krucsay Mihály munkája*, in *Athanasiana* 1 (1995), 53-76.
- IVANCSÓ, I., „*Feleséged mint a termékeny szőlőtő házad falai között*” (Zsolt 127,3) – *A nő a görögkatolikus egyház házassági szertartásában*, in *Athanasiana* 45 (2017), 33-46.
- MARTON, J., *Leopold Karl Kollonich bíboros újraszentelte-e Anghel Athanasiu püspököt?* in: *Studia Theologica Transsylvaniensia* 13. Supplementum 1. (2010), 135-152.
- MEDVIGY, M. (ford.)–MELLES, T.(közread), *Synous episcoporum ritus byzantini catholicorum ex Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata die I martii celebrata in Collegio Croatico- Protocollum – Magyarországi bizánci rítusú püspökök 1773-as bécsi zsinata március elsején a Horvát Kollégiumban – Jegyzőkönyv*, in *Athanasiana* 42 (2016), 87-100.
- MEDVIGY, M. (ford.)–MELLES, T.(közread), *Synous episcoporum ritus byzantini catholicorum ex Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata die I martii celebrata in Collegio Croatico- Protocollum – Magyarországi bizánci rítusú püspökök 1773-as bécsi zsinata március elsején a Horvát Kollégiumban – Jegyzőkönyv II*, in *Athanasiana* 43 (2016), 152-162.
- MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, *St. Vladimir's Theological Quarterly* 29 (1985) 101-114.

- NÉMETH, T. M., *Das zweite Vaticanum und die Ostkirchen – Rückblicke und Ausblicke*, in *Der Christlichen Osten* 68/5, (2013), 216-223.
- NYIRÁN, J., *Az elveszettnek hitt Roskovics-féle liturgiáfordítás*, in *Athanasiana* 42 (2016), 127-153.
- OBBÁGY, L., „*Tisztelettel és dicsőséggel koronázd meg őket!*” *A Szentlélek és a házasság szentsége*, in *Athanasiana* 9 (1999), 9-21.
- PARENTI, S., *Il vino nella liturgia bizantina*, in *La civiltà del vino. Fonti, temi e produzioni vitivinicole dal Medioevo al Novecento. Atti del convegno (Monticelli Brusati, Antica Fratta, 5-6 ottobre 2001)*, Centro culturale artistico di Franciacorta e del Sebino, Brescia 2003, 457-475.
- PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, in *Studi sull’Oriente Cristiano* 15/2, Róma 2011, 157-197.
- PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, in *Ephemerides liturgicae*, 93 (1979), 381-391.
- PASSARELLI, G., *L’Eucologio Athon. Panteleimonensis 77 alias 162 (1890)*, in *Orientalia Christiana Periodica* 48.1 (1982), 124-158.
- POLIMIROVA, M., *Vilnius Editions from the End of the 16th and the Beginning Of The 17th Century in Bulgaria*, in *Knygotyra* (80) 2023, 263-281.
- QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th-17th century)*, in *International Journal of Orthodox Theology* 11/3 (2020), 135-172.
- RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria: Vatican Reginensis GR. 75 (a. 982/3)*, in *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 9 (2012), 221-246.
- RADLE, G., *The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957*, in *Orientalia Christiana Periodica* 78 (2012), 133-148.
- RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, in *Studies In Oriental Liturgy*, Eastern Christian Studies 28, (2019), 277-294.
- RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, in *Ecclesia Orans* 38 (2011), 49-73.
- RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l’union de brest*, in *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935), 361-392.
- ROHÁLY, F., *A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva. Mit akarnak a liturgikusok? I. közlemény*, in: *Keleti Egyház* 3/2 (1936), 38-43.

- ROHÁLY, F., *A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva. Mit akarnak a liturgikusok? II. közlemény*, in: *Keleti Egyház* 3/3 (1936), 68-78.
- ROHÁLY, F., *A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva. Mit akarnak a liturgikusok? Befejező közlemény*, in: *Keleti Egyház* 3/6 (1936), 170-181.
- ROHÁLY, F., *Megrövidítette-e Ar. sz. János Nagy Sz. Bazil liturgiáját? II.* in: *Keleti Egyház* 2/6 (1935), 165-175.
- ROHÁLY, F., *Megrövidítette-e Ar. sz. János Nagy Sz. Bazil liturgiáját? III.* in: *Keleti Egyház* 2/7 (1935), 197-206.
- ROHÁLY, F., *Szent Bazil liturgiájának rövidítése-é Aranyszájú Sz. János miséje? I. közlemény.* in: *Keleti Egyház* 2/4-5 (1935), 105-110.
- SUTTNER, E. CH., *Das Memorandum von 1644 des Metropoliten Petr Mogila*, in *Ostkirchliche Studien* 55/1-2 (2006), 66-83.
- STANCIU, L., *Zwischen Florenz Und Trento. Die Union Der Rumänen Siebenbürgens mit Der Kirche Von Rom (1697-1700)* in: *Historia Ecclesiastica*, IV, 1 2013, 109-123.
- SZÁNTAY-SZÉMÁN, I., *A görög rítus liturgikus könyvei s magyar nyelvre való átültetésük*, in: *Keleti Egyház* 5/2-3 (1938), 41-55.
- SZÉMÁN, A., „*Ha a vétkeket figyelembe veszed, Uram, Uram, ki állhat meg előtted?*”, in *Athanasiana* 48 (2019), 94-118.
- SZOLÁNSZKY, Á., *A keresztn család fogalma az eljegyzés és az eseketés görögkatolikus szertartásainak fényében*, in *Athanasiana* 52 (2021), 33-58.
- VÉGHSEŐ, T., *Magyar nyelvű liturgikus kéziratok és kiadványok*, in *Athanasiana* 56 (2023), 209-2320.
- ZAPOTOCZKY, I. K., *Szerkönyvünkről*, in *Keleti Egyház* 4/1-2 (1937), 18-22.

Vatikáni megnyilatkozások:

- A Katolikus Egyház Katekizmusa*, SZIT, Budapest 2002.
- A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, SZIT, Budapest 2007².
- A KELETI EGYHÁZAK KONGREGÁCIÓJA, *Instrukció a keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához*, SZIT, Budapest 2010.
- A Keleti Egyházak Kánonjainak Törvénykönyve. Oktatási célú szövegkiadás*, Collectanea Athanasiana II./1, szerk. SZABÓ P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2011.

XIII. LEÓ, *Orientalium Dignitas*, (ford: Hollós János), in *Orientalium Dignitas – A XIII. Leó pápa által kiadott „Keletek méltósága” kezdetű apostoli levél centenáriuma alkalmából tartott szimpozium anyaga*, szerk: OROSZ L., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 19995, 7-14.

Internetes források:

PETRA, B., *Questioni intorno al matrimonio*. Forrás: <https://www.liturgia.it/content/matrimoniopub/petra.pdf> (a kutatás időpontja: 2020. április 13. 13:53)

RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, in: *Scripta-E Scrpita12*, 2013, 187-199. https://www.academia.edu/5062142/The_Rite_of_Marriage_in_the_Archimedes_Euchology_and_Sinai_gr._973_1152_3 (a kutatás időpontja: 2020.04.21 18:53)

RADLE, G., *The Veiling of Women in Byzantium: Liturgy, Hair, and Identity in a Medieval Rite of Passage*, in: *Speculum Journal* 94/4, 2012, 1070-1115. https://www.academia.edu/40414636/The_Veiling_of_Women_in_Byzantium_Liturgy_Hair_and_Identity_in_a_Medieval_Rite_of_Passage, (a kutatás időpontja: 2020.04.21. 18:20)

Nagyváradon találkoztak a keleti katolikus püspökök, Forrás: <https://hd.gorogkatolikus.hu/hirek-archiv-kiir&hir=1451> (a kutatás időpontja: 2020. április 14. 12:10)

Püspökök találkoztak Szófiában, Forrás: <https://hd.gorogkatolikus.hu/hirek-archiv-kiir&hir=753> (a kutatás időpontja: 2020. április 14. 12:13)

Ismét egy új görögkatolikus egyházmegyét alapított Ferenc pápa, Forrás: <https://www.nyirgorkat.hu/?q=hir&id=2569> (a kutatás időpontja: 2022. október 08. 21:33)

Önálló görögkatolikus püspökség alakult Macedóniában, Forrás: <https://hd.gorogkatolikus.hu/Onallo-gorogkatolikus-puspokseg-alakult-Macedoniaban-2018-december-07> (a kutatás időpontja: 2022.október 08. 21:35)

Új görögkatolikus egyházmegye Bulgáriában, Forrás: <https://www.nyirgorkat.hu/akadalymentes/?q=hir&id=3309> (a kutatás időpontja: 2022.október 08. 21:31)

Digitális archívumok:

Bayerische Staatsbibliothek (BSB)

Jagellonian University

National Library of the Czech Republic

Usuarium

Patrologia greca

Biblioteca Digitala Nationala

WBP Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Krakowie

Bevezetés

A disszertáció kiindulópontja

Dolgozatomban a magyarországi görögkatolikus házasságkötési szertartás alakulásának történeti feltárására vállalkozom az ungvári unió (1646) korától kezdődően a ma használt szertartásig. Az 1934-ben indult *Keleti Egyház* folyóiratban¹ Zapotoczky Igor Konstantin a magyar *szerkönyvek* eredetét igyekezett megfejtetni, amelyben néhány bekezdést a görögkatolikus házasságkötési szertartásoknak szentelt. Rövid tanulmányában több ószláv *szerkönyv* átnézése után a magyar nyelvű *euchologion* sajátosságát emelte ki.² Az elmúlt évtizedekben több szerző írásának köszönhetően a görögkatolikus házasságkötési szertartások témájában néhány hiánypótló, az egyes kifejező rítusokat részletesebben bemutató írás látott napvilágot.³ Nagyobb érdeklődést a témában John Meyendorff *A házasság misztériuma* című művének magyar fordításának megjelenése váltott ki. 2012-ben a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán *A Keleti teológia a házasságról, a családról* elnevezésű tudományos konferencián Dobos András a bizánci házasságkötési szertartások bemutatásakor nagy hangsúlyt fektetett az egyes szertartás elemek történelmi kialakulására.⁴

2010-ben Myroslav Dumych ukrán görögkatolikus pap a Pápai Keleti Intézetben védte meg doktori tézisének *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina* címmel. Doktori munkájában a 17. századtól kezdve 2001-ig terjedő időszak három leginkább meghatározó ószláv *trebnyik* történetét, és az utókorra gyakorolt hatásai vizsgálta meg. Myroslav Dumych a Mogila Péter kijevi metropolita 1646-ban, Andrej Septickij leMBERGI metropolita 1925-ben kiadott *szerkönyveiben* és a 2001-ben az ukrán görögkatolikusok kis *szerkönyvében* található házasságkötési szertartásokat hasonlította össze. Kutatásainak legfontosabb érdeme, hogy 1644 és 2001 között megjelent ószláv *szerkönyveket* rendszerezte. Dumych nem fordított figyelmet a 18-19. században megjelent

¹ A *Keleti Egyház* folyóiratot Szántay-Szémán István alapította, amely 1934 és 1943 között jelent meg.

² ZAPOTOCZKY, I. K., *Szerkönyvünkről*, in *Keleti Egyház*. 4/1-2 (1937), 18-22.

³ CSERBÁK, A., *Esküvői- és halotti koronák. Adalékok a művelődéstörténeti háttérhez*, in *Artes populares* 12. (1985), 55-105; OBBÁGY, L., „Tisztelettel és dicsőséggel koronázd meg őket!” *A Szentlélek és a házasság szentsége*, in *Athanasiana* 9 (1999), 9-21; IVANCSÓ, I., „Feleséged mint a termékeny szőlőtő házad falai között” (*Zsolt 127,3*) – *A nő a görögkatolikus egyház házassági szertartásában*, in *Athanasiana* 45 (2017), 33-46; DOBOS, A., *A házasság bizánci szertartása*, in *A Keleti teológia a házasságról, a családról* (Sapientia Füzetek 22), Vigilia Kiadó, Budapest 2013, 85-115; SZOLÁNSZKY, A., *A keresztén család fogalma az eljegyzés és az eseketés görögkatolikus szertartásainak fényében*, in *Athanasiana* 52 (2021), 33-58.

⁴ DOBOS, A., *A házasság bizánci szertartása*, in *A Keleti teológia a házasságról, a családról* (SapientiaFüzetek 22), Vigilia Kiadó, Budapest 2013, 85-115.

*szerkönyvekre, ahogy nem foglalkozott azzal a kérdéssel sem, hogy miként alakult az eljegyzés szertartásának önállósága, majd beolvasztása a koronázás szertartásába.*⁵

A magyarországi görögkatolikus házasságkötési szertartás nemcsak egyházi körökben keltette fel a kutatók figyelmét. Báth Dániel doktori értekezésében érintőlegesen foglalkozott a hazai görögkatolikus esketési szertartással, melyről a következőket írja: „rendkívül tanulságos módon ötvözte magában a keleti és a nyugati kereszténység középkori rítuselemeit. Ez az eljárás elsősorban a kora újkori görög katolikus szertartáskönyvek feltáratlanságával magyarázható”, majd így folytatja: „a hazai görög katolikus esketési liturgia kialakulásának és változásainak bemutatása egy későbbi átfogó tanulmány tárgyát képezheti, amely a nyugati és a keleti liturgia kiterjedt forrásbázisán alapulva kísérli majd meg a hazai adatok összehasonlító értelmezését”.⁶

A disszertáció célja

A reformáció és a katolikus megújulás mellett egy harmadik nagyobb vallási fellendülés az uniók időszaka, amikor a Magyar Királyság területén élő bizánci szertartású ortodox közösségek egyesültek Rómával, ezáltal betagozódtak a Katolikus Egyházba. Az így létrejött egyesült keleti egyházak hordozzák a maguk sajátos történeti, liturgikus, teológiai, egyházfegyelmi, továbbá a rítusukhoz kapcsolódó kulturális sajátosságait a Katolikus Egyházon belül. Nincs ez másképp a mai magyarországi görögkatolikusok esetében sem, akik még annak ellenére is megőrizték rítusuk sajátosságainak nagy részét, hogy az elmúlt évszázadokban a többséget jelentő latin rítussal való konfrontálódás, és az együttélésből fakadóan bizonyos szertartások esetében esetenként spontán, vagy rendeleti úton alakították tovább liturgikus életüket.

A II. Vatikáni Zsinatot követően a magyar görögkatolikusok is élénken foglalkoztak bizánci rítusuk történetével. A magyarországi görögkatolikusok házasságkötési szertartásának történeti kialakulásának feltárása és leírása ezidáig nem készült el. 1999-ben védte meg doktori értekezését Papp Szabolcs a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán, aki a Magyarországon elsőként mutatta be *Barbereini gr 336.* és a

⁵ MYROSLAV DUMYCH, *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, Diss. - Pontificio Istituto Orientale (Roma), Facultas Scientiarum Ecclesiasticarum Orientalium, Róma 2009.

⁶ BARTH, D., *Esküvő, keresztelők, Avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, MTA-ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport. Szövegek és elemzése 1. szerk. VOIGT, V., Budapest 2005, 95.

Coisilin 213. kódexek házasságkötési szertartásait, egyúttal hasznos tanulságokat vont le a magyar görögkatolikus szertartással kapcsolatban.⁷ Dolgozatom fő célja, hogy az uniók korától napjainkig használatos *euchologionok* segítségével feltárjam a görögkatolikus házasságkötési szertartásokban végbement változások körülményeit, és lehetőség szerint az újítások forrásait meghatározzam.

Az 1996-ban jelent meg Rómában a Keleti Egyházak Kongregációjának gondozásában az *Instrukció a keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához* (későbbiekben Liturgikus Instrukció), mely arra biztatja a magyarországi görögkatolikusokat is, hogy „*figyelmesen tanulmányozzák a saját liturgikus könyveiket, s velük együtt a régen használtakat is, hogy rátaláljanak bennük azokra a megfogalmazásokra, amelyek a legjobban fejezik ki saját hagyományuk gazdagságát ezen a sajátos területen*”.⁸ Ezen irányelvek figyelembe vételével a magyar görögkatolikusok körében érdemes felvetni egy liturgikus megújulás lehetőségét.

A disszertáció felépítése

A magyar királyság területén élő görögkatolikus közösségek házasságkötési szertartásának alakulásának vizsgálatát öt fejezetre osztottam. Az első fejezetben a zsidó, a görög-római házasságkötési rítuselemeket, a keresztény házasságkötésről az első évszázadokból fennmaradt tanításokat és magára a szertartásra történő utalásokat mutatom be. Ezzel párhuzamosan az egyházatyák magyarázataiból és a korszakra jellemző egyházfegyelmi előírásokból emelem ki azon szertartási részleteket, amelyek a bizánci rítusban mai napig meghatározóak.

A második fejezetben a 20. századi liturgiakutatások eredményeként számos korábban felfedezett kéziratos gyűjteményt dolgoztak fel Rómában a Pápai Keleti Intézetben, valamint más egyetemeken, melyek új megvilágításba helyezték a bizánci házasságkötési szertartás történeti kutatását. Itt kell megemlíteni Placide de Meester OSB, Miguel Arranz SJ, Stefano Parenti, Elena Velkovska, Gaetano Passarelli, Eleuterio Fortino, és Gabriel Radle kutatásait,⁹

⁷ PAPP, SZ., *Házasság a bizánci rítusban*, doktori értekezés, PPKE-HTK, 1999.

⁸ *Instrukció a keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához*, Szent István Társulat, Budapest 2010, 88.

⁹ Gabriel Radle 2010-ben védte meg doktori értekezését, amelyben a bizánci házasságkötési szertartások történeti fejlődését tárgyalja. Daniel Galadza professzor szóbeli tájékoztatása szerint Gabriel Radle doktori értekezése ez év őszén fog megjelenni könyv formájában *Marriage in Byzantium. Christian Liturgical Rites from Betrothal to Consummation* címmel.

akik számos kéziratot közöltek tanulmányaikban. Ezen felül a legfontosabb nyomtatott görög és ószláv *szerkönyvek* szövegeit fogom megvizsgálni, külön kiemelve azokat a könyveket, melyeket a hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság tagjai is megemlítenek levelezéseikben.

A harmadik fejezetben a Munkácsi Egyházmegye szerkönyvi gyakorlatának alakulását fogom bemutatni néhány kézirat segítségével a Mogila Péter által szerkesztett *euchologion* előtti időszakba is bepillantást nyerhetünk. Részletesen tárgyalom Mogila Péter kijevi metropolita munkásságának hatásait, melyek már több évszázada meghatározzák a házasságkötés szertartását nemcsak magyar, hanem szlovák és ukrán nyelvterületen is.

A negyedik fejezetben a liturgikus magyar nyelvért folytatott küzdelem korát, és az egyes kéziratok szerkönyvi fordításokat fogom bemutatni, melyek bepillantást engednek a nyomtatás előtti magyar nyelvű görögkatolikus szertartások időszakba. Részletesen elemzem az előkerült kéziratokban található házasságkötési szertartások szövegeit, a szertartás szerkezetét remélve azt, hogy sikerül azonosítani a fordítások alapjául szolgáló szertartási könyveket.

Az ötödik fejezetben néhány szempontot fogalmaztam meg azzal kapcsolatban, hogy a történeti kutatások fényében miként lehet megvalósítani a magyarországi görögkatolikus *szerkönyveinek* revízióját a II. Vatikáni Zsinaton és az úgynevezett *Liturgikus instrukcióban* megfogalmazott iránymutatásoknak megfelelően.

A disszertáció határai

A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus nyelve a parókiák nagy többségében az egyházi szláv volt, valamint kisebb számban román nyelvű parókiák is léteztek. Az 1912-ben felállított Hajdúdorogi Egyházmegye parókiái között találunk olyan parókiákat is, amelyek korábban felállított román nyelvű görögkatolikus egyházmegyékhez tartoztak. A román liturgikus könyvek jellemzően a görög mintákat követik, a magyar görögkatolikus hagyományra nem gyakorolt akkora hatást, amelynek eredményeképpen valamilyen jellegzetességet hordozna ma. Ebből adódóan az ószláv *szerkönyvek* kutatására helyeztem a hangsúlyt.

A bizánci egyházak *szerkönyveiben* rendre megtalálható a másodházasság szertartása, amelynek kizárólag liturgiátörténeti bemutatását egy rövid exkurzus formájában illesztettem az adott fejezetek végére.

Módszertani megjegyzések

A bizánci egyházak szóhasználatában a liturgia kifejezés alatt elsősorban az Isteni Szent Liturgiát jelenti, ugyanakkor liturgia kifejezést nyugaton élő ortodox teológusok is használják, amely alatt a szertartások összesség értik, ezért ritkán találkozunk olyan liturgikus elnevezésekkel, mint például házasságkötés liturgiája. Dolgozatomban a keleti egyházakban elterjedt a liturgikus szóhasználatot igyekszem követni.

Nem kis kihívást jelent a jellegzetesen bizánci rítusban használatos terminológiát a magyar nyelvben alkalmazni. Magyarországon a görögkatolikusok körében sem egységes bizonyos kifejezések használata, hiszen néhány szertartás elnevezése, illetve bizonyos liturgikus eszközök nevének magyar nyelvre történő átültetése nem feltétlenül történt meg. Még nehezebb a terminológia akkor, ha figyelembe vesszük a magyar nyelvű ortodox közösségekben és szertartási könyvekben használatos fogalmakat. Mégis szükséges egy fogalomrendszer mentén haladnunk, ezért alapvetően a magyarországi görögkatolikusok között meghonosodott terminológiát veszem alapul. A zsoltár idézetek magyar fordítását az Apostoli Szentszék jóváhagyásával 2018-ban megjelent *Zsoltároskönyvből* idézem. Dolgozatom végén található mellékletben gyűjtöttem össze a bizánci házasságkötés papi imádságainak magyar fordításait, amelyekre hivatkozok munkám során.

Első fejezet: A keresztény házasságkötés szertartása

A kereszténységen belül rendkívül változatos képet mutat a liturgikus hagyományok sokasága. Ezt a változatosságot tárja elénk a házasságkötési rítusok sokszínűsége is. Az egyes rítuscsaládok közötti különbségek jól megfigyelhetők a keleti egyházak házasságkötési rítusaiban, ugyanis több sajátos, kizárólag az egyes rítuscsaládokra jellemző szertartáselemeket, vagy kifejező rítusokat tartalmaznak.

Dolgozatom e részében rövid összefoglalást szeretnék adni a kereszténységet megelőző zsidó és görög-római házassági rítusokról néhány rítuselemet külön kiemelve. A második pontban a patrisztikus írásokból gyűjtöttem ki a keresztény házasságról szóló meghatározó tanításokat és az így fennmaradt töredékeket a házasságkötés szertartását illetően az adott korszakból. A harmadik pontban a keleti rítuscsaládok házasságkötési szertartásának szerkezetét, olvasmányrendszerét és sajátos kifejező rítuselemeit fogom bemutatni.

1. Házasságkötés a kereszténység születésekor

A keresztény házasságkötési rítusok történetének vizsgálata lehetetlen az ókori görög-római és a zsidó házasságkötési ceremóniák megismerése nélkül. A következőkben bemutatásra kerülő rítuselemek egyfelől kifejezik az adott kultúra felfogását a házasságról, másfelől néhány esetben, mint például a jegyajándékok, a gyűrű vagy éppen a koszorúzás a mai keresztény házasságkötési szertartásokban is jelen vannak, mi több, kifejező rítusokká váltak.

A zsidók házasságkötési rítusáról a Szentírásból nem sokat tudunk. Néhány utalást viszont találunk a szülők előkészítő szerepéről, a menyegzőről és az ünnepi lakomáról. Mindez nem jelenti azt, hogy a választott nép ne ünnepelte volna meg a házasságkötést, ugyanis a házasság tisztasága a legfőbb értékek közé tartozott. A Szentírásból jellemzően azokat a példákat fogom bemutatni, amelyek a bizánci házasságkötési szertartásokban is előkerülnek, ugyanis az ószövetségi házasságra, neves házaspárokra való hivatkozás is a házasság isteni eredetét hivatott felmutatni.

1.1. Az ókori görög és római házasságkötés

Az ókori görögöknél a kérő és a menyasszony édesapja közötti előzetes találkozás nem pusztán a menyegzői ceremónia menetének rögzítését jelentette, hanem ekkor a hozomány kérdésében is pontosan megegyeztek. A hozomány a menyasszony örökségének előlegét jelentette, mely továbbra is az ő tulajdona volt, ebből adódóan a vőlegénynek csak joga volt ahhoz, hogy ennek hasznát élvezze.¹⁰ Nyilvánvalóan a hellenista korszakban a menyegzőnek is megvoltak a maga kötelező elemei. Első lépésként áldozatot kellett bemutatni Zeusz, Apollón, Héra, Artemidesz és Afrodité isteneknek, melyet hagyományosan a menyasszony apja mutatott be, de később ezt a kötelezettséget a papok és papnők vették át. A lakoma közben az ifjú pár fejére mirtuszból vagy fémből készült koszorúkat helyeztek el. A késő éjjeli időszakban a menyasszonyt apja átadta a vőlegénynek, gyakorlatilag ekkor koronázták meg őket, majd zene kíséretében a vőlegény házához vonultak, ahol a menyasszonyt a vőlegény szülei fogadták, akik ismételten megkoronázták őket. Ekkor a koronát már olyan gyümölcsökből készítették el – datolya, füge, dió –, amelyek a termékenységet és a jólétet szimbolizálták. Legvégül a rokonok és barátok kíséretében az újdonsült házasok a nász szobához érkeztek, ahol elfogyasztották a birsalmát, amely szintén a termékenység szimbóluma volt, majd a vőlegény megoldotta a menyasszony övét. Eközben mindazok, akik a vőlegény háza körül kint maradtak hangos zajkeltéssel, kiáltásokkal próbálták távol tartani a gonosz és ártó szellemeket.¹¹

Az ókori római kultúrából némileg másabb képet kapunk a házasság létrejöttét illetően, ahol a házasságkötésnek már megvolt a maga jogi formája. A két családfő vezetésével megkötötték a *stipulatio*-t, amely már egy valódi kontraktus volt. Az előkelő családoknál ezután tartották meg a fényűző nagy lakomát. Itt még ki kell térnünk a felek által rögzített előlegre és a *spondes-spondeo* formulára, amely már a vállalt kötelezettségeket hangsúlyozta. Később jelent meg a jobb kezek összekötése (*dexterarum iunctio*), melyről már a Kr. e. 1. századból is vannak feljegyzések. Plinius világosan említi a vasból készült gyűrű elküldését is, amelyet nem díszítettek ékkövek.¹²

Az ókori rómaiaknál a császárkorban nem hiányozott a menyegzői ünnepi lakoma, ami az eljegyzés részét képezte, melynek végén került sor a jegyváltásra. Két fő gesztus

¹⁰ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, in *Gottesdienst der Kirche* (Handbuch der Liturgiewissenschaft 8), szerk. MEYER, B. H., Regensburg 1984, 99.

¹¹ NOCENT, A., *Matrimonio in occidente*, in *Scientia Liturgica. Manuale di Liturgia*, (Scientia liturgica IV, Sacramenti e Sacramentali), szerk: CHUPPONGCO, A. J., Róma 2000², 288-289.

¹² Uo.

mindenképpen kiemelhető: az első a fentebb említett *dexterarum iunctio*, a másik az *osculum*, azaz a hitvesi csók. Továbbá megjelenik a házasságkötés jeleként a gyűrű (*anulus pronubus*), mely eredetileg a jegyváltás részét képezte (*anulus arrhae*), az idő haladtával egyre mélyebb jelentéssel bírt és vált a hűség gyűrűjévé (*anulus fidei*).¹³

A menyasszony a menyegző előestéjén magára vette a *tunica recta*-t, amely a házasságkötés előtt álló nők öltözete volt. A menyegző napján a *flammeum*-mal ékesítették fel, amely egy tűzpiros fátyol volt, majd a menyasszony fejére virágokkal díszített koszorút helyeztek. A menyasszonyhoz hasonlóan a vőlegény is koszorút viselt. A menyegző a menyasszony házában kezdődött, ahol megtörtént a házasságkötés. A házasságkötési ceremónia keretén belül történt a fátyolozás (*velatio*), amikor nagyobb kendővel fedték be a házasulandók fejét, és szintén ekkor volt a jobb kezek összekötése (*dexterarum iunctio*). A menyegző után a vőlegény hazavitte a menyasszonyt, ahol hozzátartozott az új házba való bevezetési rítushoz, hogy a férj az újdonsült feleségét átvitte a küszöb felett. A következő napon áldozatot mutattak be az isteneiknek, majd újabb lakoma vette kezdetét.¹⁴

Rövid összegzésképpen elmondható, hogy mindkét ókori kultúrában a házasságkötés két helyszínből állt, s a szülők előzetes egyeztetése és a házasságkötéskor életbe lépő kötelezettségek rögzítése elengedhetetlen volt.

1.2. Házasság a Szentírásban és a zsidó házasságkötési rítusok

A Szentírásban a házasság több módon is megjelenik. Egyfelől a férfi és nő közötti kapcsolatot jelenti, melyet a törvény hathatós erővel igyekezett tisztának megőrizni, másfelől a szövetség metaforájaként is láthatjuk, mely az Újszövetségben némileg átalakult formában is tovább él.

Az Ószövetségben mindkét teremtéstörténeti elbeszélése külön kiemeli, hogy Isten férfinek és nőnek teremtette az embert (Ter 1,26-28; 2,22-24). Az első teremtéstörténetben Isten megáldotta őket, addig a második teremtéskor a férfi és nő egymáshoz való ragaszkodása mutatkozik meg.

A Tízparancsolat két felszólítása is a házasság védelmét tartja szem előtt (Kiv 20,14.17, Mtörv 5,18.21). A Levitikák könyve tételes felsorolásban tilt minden olyan erkölcstelen tettet, amely bármilyen módon a házasság tisztaságát sértené (Lev 18). A házasságtörést jelentő

¹³ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 80.

¹⁴ NOCENT, A., *Matrimonio in occidente*, 290.

legtöbb esetben szigorú, esetenként halálbüntetés terhét magával hozó cselekedetek pontos leírását két fejezettel később találjuk (Lev 20,10-21). A zsidó társadalom patriarkális berendezkedés szerint működött, de ez nem jelentette azt, hogy a nők védelme ne kapott volna kellő hangsúlyt. Erre ékes bizonyítékul szolgál a Második Törvénykönyv néhány fejezete. Fontos kiemelni a menyasszony védelmét (Mtörv 22,13-21), ugyanakkor a törvény házasságtörés és kicsapongás esetén a kiszolgáltatott és védtelen hajadonokat is megvédte, míg az erőszakot elkövető férfit a legsúlyosabb ítélettel, halállal sújtotta (Mtörv 22,22-29).

A házasság nem pusztán a mózesi törvények által védett életformaként jelentik meg a Szentírásban, hanem a próféták elbeszéléseiben az Isten és a választott nép szövetségének metaforájaként is. Istent a hűséges vőlegényként mutatja be a Biblia, míg a választott népet a hűtlen menyasszony tulajdonságaival jellemezi. Izajás prófétánál két részt is találunk a szövetség-házasság metaforára (Iz 50,1; 54,5-8), amely Jeremiás prófétánál sem ismeretlen (Jer 2,1-2), de Ezekiel próféta 16. fejezetében is fellelhetjük. A legismertebb példa azonban maga Ozeás próféta, akinek élettörténete támasztja alá leginkább a szövetség-házasság metaforát (Oz 2,2-23).¹⁵

Az Újszövetség újdonsága több helyen válik világossá. Jézus Krisztus szavai szerint már az is házasságtörésnek számít, aki elbocsátja feleségét (Lk 16,18; Mt 5,32; Mk 10,11). A legnagyobb újítás abban nyilvánul meg, hogy a házasság felbonthatatlan (Mt 19,6). A prófétáknál láthattuk, hogy a házasság metaforaként is megjelenik. A Messiás eljövetele ahhoz hasonlít, amikor a vőlegény közeledik (Iz 62,4-5). Jézus megnyilatkozásai között is találunk hasonló megfogalmazást (Mt 22,1-14; 25,1-13), magát is vőlegényként mutatja be, amikor megkérdezi: „*Hát búsulhat a násznép, míg vele a vőlegény? Eljön a nap, amikor elviszik a vőlegényt, akkor majd böjtölnek*” (Mt 9,15). János evangélistánál Keresztelő János a vőlegény barátjaként jelenik meg (Jn 3,29). Jézus megjelenését a kánai menyegzőn a bizánci házasságkötési szövegek egyértelműen úgy értelmezik, hogy jelenlétével a házasságot „tisztesnek” nyilvánította.¹⁶

Pál apostol a prófétáknál már ismert szövetség-házasság metaforát további szintre emelte. Igaz, hogy az Efezusi levél 5. fejezetében nem használja a szövetség (διαθήκη) szót,

¹⁵ ROSSO, S., *La celebrazione della storia della salvezza nel rito bizantino*, (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 60), Róma 2010, 503.

¹⁶ „*Úr Istenünk, ki üdvhozó gondoskodásod szerint a galileai Kárában, a házassági frigyet megjelenésed által tisztességgel nyilvánítottad*”, EUCH GK 1964, 41.

„*Isten, mi Istenünk, ki megjelentél a galileai Kánában s az ottani menyegzőt megáldottad: áldd meg e szolgálódat is*”, Uo. 43.

„*Krisztus igaz Istenünk, ki megjelenése által a galileai Kánában a házassági frigyet tiszteltre méltónak nyilvánította*”, Uo. 44.

ezzel is jelezve, az első és második szövetség közötti különbséget: azaz sokkal inkább az ígéretről tesz említést, melyre mindenki hivatott Krisztusban. Az Egyház egyesült tagjai magával Krisztussal, az Egyház jegyesével lesznek egy testté.¹⁷ Az efezusiakhoz írt levelében (Ef 5,20-33) már tisztán úgy megmutatkozik a házasság értelmezése, mint Krisztus és az Egyház kapcsolata.¹⁸ A házasság ezen értelmezése a kereszténységben már nagyon korán meghatározóvá vált, hiszen Antiochiai Szent Ignác Szent Polikárhoz írt levelében már erre hivatkozik.¹⁹

A röviden bemutatott példák kellően alátámasztják, hogy a házasság mennyire kiemelt, védett intézmény a Szentírásban. Mindezek mellett a zsidó házasságkötés körülményeiről néhány információra már az Ószövetségben fény derül. A Teremtés könyvében Ábrahám már házas, jómódú, korban már előrehaladott volt, amikor Isten megszólította (Ter 12,1-6). Izsák és Jákob esetében is csupán egy-két információval tudunk többet a házasságkötésük körülményeiről. Rebeka kiválasztásánál megjelenik Ábrahám legidősebb szolgájának közvetítő szerepe, aki jelet kért Istentől, hogy sikeresen teljesíthesse ura kérését. Rebeka az atyai áldást követően a szolgálival sikeresen megérkezett. Izsák sátrába vitte Rebekát, magához vette és felesége lett (Ter 24).

Ha jobban meg akarjuk ismerni a zsidó házasságkötés egyes elemeit, akkor Tóbiás házasságkötésének történetét olvasva sokkal több részletet fedhetünk fel. Ráfael angyal felvállalta, hogy közvetít Ráguelnél Tóbiás érdekében, hiszen a törvény szerint őt illeti meg, hogy Sára a felesége legyen (Ter 6,10-18). Ekbatanában Tóbiás betér Ráguelhez, aki nagy örömmel fogadta. Ráguel áldása után megírták a házassági szerződést Mózes törvénye szerint, a lakoma közben előkészítették a nászagyat, majd Sárát odavezették Tóbiáshoz (Tób 7,1-16).

A bemutatott példák jól mutatják, hogy a zsidó házasságkötés előtt fontos szerep hárul a közvetítőkre, vagy a szülőkre. A keleti népekhez hasonlóan a zsidóknál is az első legfontosabb esemény a szülők, vagy küldöttek közötti találkozás volt, mely önmagában magában hordozta a megegyezés lehetőségét. Ilyenkor rögzítették az eljegyzés feltételeit, ideértve a hozományt is. A rabbinikus hagyományban a házasságkötés megszentelését a *qiddûshin* jelentette, mely a szó igazi értelmében egy vallásos eseményt jelentett. Hagyományosan a menyasszony apja megáldotta (*beraka*) a házasságra lépőket. A

¹⁷ BALDANZA, G, *L'originalità della metafora sponsale in EF 5,25-32*, in *Riflessi sull'ecclesiologia*, (Salesianum 63/1), Róma 2001, 10-15.

¹⁸ ROSSO, S., *La celebrazione della storia della salvezza nel rito bizantino*, 507-512.

¹⁹ „Hasonlóképpen hirdesd testvéreimnek Jézus Krisztus nevében: házastársaikat úgy szeressék, mint ahogyan az Úr szerette az egyházat”, Szent Ignác levele Szent Polikárhoz, in *Apostoli atyák* (Ókori Keresztény írók 1) szerk. PERENDY, L., Budapest 2018, 211.

menyasszonyt jelképesen a vőlegény szobájába vezették (*hūppah*). A vőlegény egy baldachin alatt állt, amikor a menyasszonyt körmenetben vezették hozzá.²⁰

Ezen a ponton érdemes külön figyelmet fordítanunk egy másik, inkább jogi természetű dokumentumra, amely a *ketubbáh* volt. Ebben az iratban rögzítették a leendő férj kötelezettségeit a házasságkötést követően, ideértve az anyagi szempontokat is. A *ketubbáh* elsősorban a nők védelmét szolgálta, mely iratot a vőlegény köteles volt adni a menyasszonynak, mielőtt elmondták volna az áldásokat, vagy a házassági áldás előtt olvasták fel. A ceremónia része volt a közös kehelyből való bor fogyasztása is. Létezett egy egyszerűbb házasságkötési forma is, amely szintén jogi természetű volt. A két házasulandó fél családja között létrejött egy megállapodás, melyet rögzítettek, ez volt a *tenaim*. A létrejött megállapodás tartalmazta a feltételeket, amelyet mindkét fél részéről hitelesítettek.²¹

1.3. A Diognétosz levél szerint

A *Diognétoszhoz írt levél* a keresztények házasságát illetően a fentiek fényében egy új szemléletről beszél. A keresztények bár a földön élnek, jelen vannak a társadalomban, de nem mindenben követik az őket körülvevő népek életmódját. Külsőségeket tekintve nem feltétlenül különböznek a többiektől: „*Mint mindenki más, házasodnak, gyermeket nemzenek, de a magzatot nem hajtják el. Közös az asztal, melyhez letelepednek, de nem közös az ágy. Testben vannak ugyan, de nem a test szerint élnek.*”²² A *Diognétoszhoz írt levél* azt sugallja, hogy a keresztények vallási meggyőződésből fakadó életvitele már a külső szemlélő figyelmét is felkeltette.

Mindezekből nem derül ki, hogy miként kötöttek a házasságot az első keresztények. Az elmondottakból sejthető, hogy az adott kultúrában megszokott módon keltek egybe a keresztények, de vélelmezhető, hogy a kereszténységgel ellentétes rítuselemeket nem tarthatták meg, mint például az áldozatbemutatást valamelyik pogány istenségnek. Joggal feltételezhetjük azt is, hogy a hitükből fakadóan a házasság életformában is igyekeztek minden lehetőséget megragadni, miként lehetséges az összejövetelek alkalmával kapott intelmeket, buzdításokat a házasságban megvalósítani.

²⁰ HRUBY, K., *Symboles et teste de la celebration du mariage judaïque*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi* (Studia Anselmiana 93.), szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 20-22.

²¹ Uo. 25.

²² *Levél Diognétoszhoz*, (ford: Vanyó László) in: *Apostoli atyák* (Ókori Keresztény írók 1) szerk. PERENDY, L., Budapest 2018, 401.

2. Első századok – patrisztikus korszak

A kereszténység első négyszáz évéből fennmaradt említések alapján nem tudunk egy korai, a mai elvárásaink szerinti teljes házasságkötési szertartást rekonstruálni. Korabeli feljegyzésekből, nevezetesen egyes egyházatyák írásaiból ismerünk meg néhány keresztény rítuselemet, illetve a házasságkötés helyszínéről, vagy helyszíneiről illetően találunk néhány fontos tudósítást. Mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a keresztények közötti házasságkötési szertartásoknak eleinte nem voltak kifejező rítuselemei, vagy idővel fokozatosan kialakuló szertartási keretei.

2.1. A keresztény házasság az egyházatyák írásaiban

A kereszténységen belül a házas életforma megítélése az első évszázadokban nem volt annyira egyértelmű, mint napjainkban. A keresztényeket körülvevő népek eltérő házasságkötési szokásainak és normáinak egyes elemei nem feltétlenül tükrözték vissza a keresztény értékeket. Nem csodálkozhatunk azon, hogy olyan kérdések merültek fel, hogy a házasság egy engedmény vagy az emberi gyengeségek megtűrése-e? Hogyan egyeztethető össze az önmegegyezés és a házasság? Az első négy évszázadban az elvártnál kevesebb írást találunk, amelyeket a házasság témájának szenteltek.²³ Pavel Evdokimov meglehetősen határozott megállapítása szerint az egyházatyák korában még nem alakult ki a mai értelemben vett teológia a házasságról, hiszen túlnyomó többségük nőtlen vagy szerzetesi életmód szerint élt.²⁴ Mindez nem jelenti azt, hogy ne foglaltak volna állást a keresztények közötti házasságról vagy ne fogalmaztak volna meg elvárásokat velük szemben, amelyek fennmaradtak, azok közül néhányat érdemes nagy vonalakban áttekintenünk.

A *Diognétoszhoz írt levél* a keresztények házasságát illetően arról tesz említést, hogy a Krisztus követői igaz, hogy testben élnek, de nem a test szerint élnek. Egy olyan szemlélet szerint élük életüket, mely az őket körülvevő közegtől teljesen eltér. Míg *Diognétoszhoz írt levél* szerzője kívülről mutatja be a keresztényeket, addig a *Didakhé* inkább belső forrásnak

²³ „Ebben a korban igen kevés szó esik a házasságról, ezen belül pedig még kevesebb, ami házas emberek szájából hangzott el, illetve amit a házasok tolla vetett papírra” BAÁN, I., *A házasság az első négy évszázadban*, in: *A Keleti teológia a házasságról, a családról* (Sapientia Füzetek 22), Budapest 2013, 34.

²⁴ „I dottori dell’epoca patristica, che erano monaci e per la maggior parte vergini, non avevano né l’esperienza necessaria, né sufficiente interesse per una teologia matrimoniale o una riflessione filosofica sull’amore” EVDOKIMOV, P., *Il matrimonio, sacramento dell’amore*, Bose 2008, 105. Evdokimov ezen megállapítása, abban az értelemben fogadható el, ha az adott kor teológiai iskoláinak működését vesszük összehasonlítási alapul, ugyanakkor hogy az egyházatyák érdeklődését a házasság témája nem keltette volna fel, az mindenképpen felülvizsgálatra szorul már csak a továbbiakban közölt példák alapján is.

tekinthető, hiszen keresztény szerző szól saját hittestvéreihez. A *Didakhé* érintőlegesen szól a házasságról, mindössze arra figyelmeztet, hogy a keresztényeknek már a paráznasághoz vezető kívánczástól is tartózkodniuk kell.²⁵ Antiochiai Szent Ignác Szent Polikárphoz írt levelében külön kiemeli, hogy a keresztények közötti házasságkötés püspök egyetértésével történjék, hogy minden „*az Úr szándékának megfelelően*”.²⁶

A 3. század elején íródott *Traditio apostolica* mindössze két fő tanítást közöl a házasságról. Az első szerint házasságban élő férfi és nő legyen elégedett a házastársával, ami azt sugallja, hogy úgy éljenek házasságban, hogy egyik fél se essen olyan kísértésbe, amely a házasság tisztaságát veszélyeztetné. A második intelem azok felé irányul, akik nem élnek házasságban, ezért fennáll annak a veszélye, hogy paráznaság bűnébe eshetnek. Ezért választaniuk kell: házasságot kötnek vagy megmaradnak abban az állapotban, amelyben korábban is éltek.²⁷ Ha a házásokra vonatkozó intelmeket általánosan értelmezzük, akkor a *Traditio apostolica* szerzője tisztaságra buzdítja követőit, életállapottól függetlenül mindenkinek kerülnie kell a paráznaságra vezető alkalmat.²⁸

Az általános meggyőződés szerint a 3. században keletkezett *Didaskália* második és harmadik fejezetében olyan keresztény férfiak és nők számára megfogalmazott, leggyakrabban a Példabeszédek könyvéből vett intelmekkel alátámasztott parancsokat találunk, amelyek a keresztény házasság védelmét szolgálják. A mű szerzője mindkét házasság fél figyelmét arra irányítja, hogy egymás tetszését keressék és kerüljenek el minden olyan alkalmat, amely pusztán a lehetőségét is magában hordozza, hogy az egyik fél meginogjon és a paráznaság bűnének bármelyik formáját elkövesse. Ezt szem előtt tartva a keresztények öltözetükkel ne viselkedjenek csábítóan, a másik nem számára kiépített fürdőket kerüljék, egymással szemben tanúsítsanak teljes egyetértést, hogy életük fedhetetlen legyen.²⁹

Alexandriai Kelemen korában az enkratita eretnokség követői a házasságot elvetették, hiszen azt tartották, hogy a házasság és a testiség a bűnbeesés következményei. Felfogásuk

²⁵ „*Ne légy kívánczó fiam, a kívánczóság ugyanis paráznasághoz vezet, mocskos beszédű se légy, szemeidet ne forgasd, mert ezekből származik a házasságtörés!*” *Didakhé, azaz A tizenkét apostol tanítása*, (ford. Vanyó László) in *Apostoli atyák* (Ókori Keresztény írók 1), szerk. PERENDY L., Szent István Társulat, Budapest 2018, 94.

²⁶ *Szent Ignác levele Szent Polikárphoz*, (ford. Vanyó László) in *Apostoli atyák* (Ókori Keresztény írók 1), szerk. PERENDY L., Szent István Társulat, Budapest 2018, 211-212.

²⁷ *Traditio apostolica*, (ford. Erdő Péter) in ERDŐ PÉTER, *Az ókori egyházfegyelem emlékei* (Ókori Keresztény írók 2), szerk. BOROS, I.–PERENDY, L.–TAKÁCS, L., Szent István Társulat, Budapest 2018, 140.

²⁸ A *Traditio apostolica* szerzője elrendeli, hogy minden olyan jelentkező esetében, akiknek foglalkozásából, mesterségéből fakadóan a paráznaság bármelyik formája felmerül, őket utasítsák el. *Traditio apostolica* XVI, 11.13. in ERDŐ, P., *Az ókori egyházfegyelem emlékei*, 141.

²⁹ *Didaskália vagyis A tizenkét apostolnak, Üdvözítőnk szent tanítványainak katolikus tanítása*, (ford. Erdő Péter) in ERDŐ PÉTER, *Az ókori egyházfegyelem emlékei*, 163-173.

szerint a nemiség megengedett volt az ószövetségiak számára, amelytől a keresztség már megszabadítja Krisztus követőit, akiknek inkább az önmegtartóztatásban kell élniük, még a házastársaktól is ezt várták el. Velük ellentétben Alexandriai Kelemen hangsúlyozta, hogy a Krisztus nem törölte el a házasságot, amely isteni rendelés szerint jött létre, hanem azt megtisztította. Maga Kelemen is nagyra értékelte az önmegtartóztatást, amely nemcsak a nemi vágyakra vonatkozik, hanem az anyagiakra és a viselkedésformákra is.³⁰ Az önmegtartóztatásnak házasságban is helye van, ha ebben állapodtak meg a házastársak, ami az isteni erő és kegyelem eredménye. Szent Pál apostol korintusiakhoz írt első levelének (1Kor 7,32-33) a házasság és önmegtartóztatásról szóló tanításait nem egymás ellen értelmezi, hiszen az Urat házasként és teljes önmegtartóztatásban egyaránt lehet szolgálni. Az a tény, hogy Jézus Krisztus maga is nőtlen volt semmit sem von le a házasság értékéből, hiszen az ő jegyese az Egyház.³¹ Nyilván vannak, akik a cölibátust választják, míg mások házasságot kötnek és gyermeket nemzenek, de szándékukat meg kell őrizniük.³²

Alexandriai Kelemen a házasságot pozitívan értékelte, amely nem áll ellentétben az önmegtartóztatással. Heidl György arra hívja fel a figyelmet, hogy nem könnyű együtt értelmezni azokat a különbségtételeket, amelyeket Alexandriai Kelemen egymástól élesen szétválasztott: gyermeknemzés (*paidipoiia*), a vágyat (*epithymia*), szeretetet (*agapé*) és a gyönyört (*hedoné*). Kelemen számára a házasság célja a gyermeknemzés, ugyanakkor a házasság ideiglenes, hiszen a nemiséggel együtt a feltámadásban eltűnik. Ő maga is összekapcsolta a szexualitást és a bűnbeesést, de kitarott amellett, hogy a házasság, a szexualitás és a gyermeknemzés Isten ajándéka, amely a bűn előtti eredeti állapotban is lehetséges volt.³³

Tertullianus a 200-206 körül írt *Ad uxorem (Feleségemhez)* című művében egyértelműen azt kéri feleségétől, akit szolgáló társként említ, hogy amennyiben

³⁰ „Mi tehát a cölibátust, akiknek Istentől megadatott, magasztaljuk; az egyszeri házasságot s a házasság szent komolyságát csodáljuk”, *Stromata* III 1.4. (ford. Bugár M. István) in MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 156-157; más fordítás szerint: „Üdvözljük az eunuchságot azok esetében, akik Istentől kapták ajándékba. Az egynejlőséget, és az egyszeri házasság méltóságát csodáljuk” in ALEXANDRIAI KELEMEN, *Sztrómateisz. Szóttések. II-III-IV. könyv*, (ford. Tóth Vencel OFM) Ókeresztény Örökségünk 23/2, szerk. BABARCI-GYÖRFFY, A.–DOLHAI, L.–OROSZ, A.–PERENDY, L. SCHP–TÓTH, V. OFM, Jel Könyvkiadó, Budapest 2022, 132.

³¹ *Stromata* III 6.47-49, in MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 158-159; HEIDL, GY., *Csont az én csontomból. A házasság misztériuma*, Budapest 2017, 114-121; ALEXANDRIAI KELEMEN, *Sztrómateisz. Szóttések. II-III-IV. könyv*, 166-168.

³² „Mind annak, aki a cölibátust választja mind annak, aki házasságot köt gyermeknemzés végett, szándékát csorbítatlanul kell megőriznie”, *Stromata* III 12.79(3)-(7), in MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 161; más fordítás szerint: „Annak is, aki eunuchhá teszi magát, és annak is, aki a gyermeknemzés miatt köt házasságot, a szándéka mellett az alacsonyabb állapottal szemben mereven ki kell tartania” in ALEXANDRIAI KELEMEN, *Sztrómateisz. Szóttések. II-III-IV. könyv*, 189.

³³ HEIDL, GY., *Csont az én csontomból. A házasság misztériuma*, Budapest 2017, 126-128.

megözvegyül, ne kívánja újra a házasságkötést. Maga Tertullianus művének első részében leszögezi, hogy a férfi és nő közötti köteléket maga Isten áldotta meg, megengedett egyszeri, felbonthatatlan kötelék, önmagában a „*házasság tisztes és jó dolog*”.³⁴ A későbbiekben rendszeresen Pál apostol első Korintusi levelére hivatkozva az önmegtartóztatásban megélt fegyelmet és az Isten utáni vágyakozást mutatja fel követendő példaként. Tertullianus további érveléseiben az özvegység és az önként vállalt szüzesség között számos párhuzamot állított fel, melyeket a korintusiakhoz írt első levél 7. fejezetéből vett apostoli intelmekkel igyekezett alátámasztani.³⁵ Ugyanakkor más páli intelmeket is felsorakoztatott az egyszeri házasságkötés védelmében, hiszen a Timóteushoz (1Tim 3,2.12; 5,9) és Tituszhoz (Tit 1,6) írt leveleiben az apostol feltételként fogalmazta meg, hogy egyházi közösség élére egyszer nősült férfi kerülhet, továbbá az özvegyek rendjébe is csak azok kerülhettek, akiknek csak egy férjük volt.³⁶ Művének második felében Tertullianus hosszasan részletezi, hogy a keresztény hívő és pogány közötti házasság milyen kettősség elé állíthatja a keresztény feleket. Szent Pál nyomán Tertullianus megerősíti, hogy a keresztény fél hite megszenteli a másik felet. Továbbá hosszasan fejtegeti mindazon kihívásokat, amelyekkel a keresztény fél számára komoly dilemmát jelentenek, ha pogány fél a házastársa: a bűnök megtartása, a keresztény összejöveteleken való részvétel, a napközben végzett imádságok ideje rendre ütközhet a pogány életformával.³⁷ Tertullianus számára az Úrban kötött házasságkötés sokkal magasabb, hiszen keresztény felek között jön létre, mert keresztény házasok egy testben és egy lélekben élnek, imádkoznak, együttesen vesznek részt a keresztény összejöveteleken, hasznos, buzgó tagjaiként az Egyháznak, részt vállalnak a betegek és szegények látogatásában.³⁸ Az *Ad uxorem* mű végén a keresztény házasságkötés néhány fontos alapelemére találunk egyértelmű utalásokat:³⁹

³⁴ „Nem utasítjuk vissza a férfi és nő Urunktól megáldott kötelékét. Az emberi nem melegágya ez: a föld benépesítésére a történelmi korszakok föltöltésére született isteni elgondolás. Megengedett dolog ez tehát, de csak egyszeri kötelék. (...) Akadnak olyanok, akik egyéb ballépésük mellett azt tanítják, hogy a kettősen egy testet szét kell oldanunk, s így megtagadják Őt, aki az asszonyt a férjükből alkotta, majd az egyazon közös anyagból vett két testet a házasság kötelékében egymással ismét összefűzte. Végeredményben: egyáltalán sehol nem olvassuk a házasság tilalmát, hiszen tisztes és jó dolog az”, TERTULLIANUS, *Feleségemhez*, I. könyv II,1; II,1,2. (ford. Városi István), in *Tertullianus művei* (Ókoreresztény írók 12), szerk. VANYÓ, L., Szent István Társulat, Budapest 1986, 208; 209.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 214.

³⁷ Uo. 216-223.

³⁸ Uo. 223-225.

³⁹ Uo.

a házasságot az Egyház köti egybe
 az áldozat erősít meg
 az áldás megpecsétel
 szülői beleegyezés szükséges

Tertullianus a keresztény házassággal kapcsolatban *Az egyszeri házasságról* című művében az egyszeri házasságkötés védelmében foglal állást két egymással szembenálló szélsőséggel vitába szállva. Egyes eretnekcsoportok a házasságot megszüntették, míg mások a többszöri házasságkötést is elfogadták. Tertullianus kifejti, hogy a kereszténységen belül nem egyes tanítók magyarázatai révén alakult ki az egyszeri házasságkötés, hanem a Szentírásból is jól levezethető.⁴⁰ Érvelését az ember teremtéséből vezeti le, amikor az első ember mellé Isten egy nőt teremtett, aki így szólt: „*Nem jó az embernek egyedül lennie. Alkotok neki segítőtársat, aki hozzá illő*” (Ter 2,18), továbbá „*a férfi elhagyja apját és anyját és feleségéhez ragaszkodik, s a kettő egy test lesz*” (Ter 2,24). Tertullianus óva inti olvasóit attól, hogy egyes bibliai személyek esetében az egyes életük különböző szakaszait, és a közöttük fennálló, olykor ellentétes különbségeket a tévtanítások felerősítésére használják fel, ahogy ezt az ő korában Ábrahám kettős házasságának esetében is tették. Feloldva ezt a feszültséget ismét Szent Pálnak ide vonatkozó magyarázatát veszi alapul, miszerint a két házasság egyben két szövetségkötést is jelent (Gal 4,22-31).⁴¹ Röviddel ezután ismét érinti az özvegyek házasságkötésre vonatkozó korábbi álláspontját, melyet azzal egészít ki, hogy amennyiben olyan felek életét akarjuk összekötni, akiknek már valaki mással összekötötték az életét, akkor is az ember akarja szétszakítani azt, amit Isten egybekötött. Művének második felében Tertullianus a félreértések végett fontosnak tartotta felhívni a figyelmet arra, hogy Szent Pál leveleiből a házasságról a második házasságkötésről szóló tanítását különböző közösségeknek fogalmazta meg, ezért mintha különböző engedményeket is tett volna, de mindezeket egyben szemlélve hivatkozik az apostolra, ki mindenkinek mindene lett, hogy mindenkit megnyerjen (1Kor 9,22).⁴²

Tertullianus számára a keresztények közötti egyszeri házasság Istentől megáldott, felbonthatatlan, tisztos és jó, melyet az áldozat erősít meg,⁴³ továbbá az Egyház javára is lehet

⁴⁰ TERTULLIANUS, *Az egyszeri házasságról*, in *Tertullianus művei* (Ókoreresztény írók 12) szerk. VANYÓ, L., Szent István Társulat, Budapest 1986, 877-881.

⁴¹ Uo. 882-885.

⁴² Uo. 890-900.

⁴³ „*Honnan lehetne elegendő erőnk ama házasság boldogságának ecseteléséhez, melyet az Egyház kötött egybe, melyet az áldozat erősít meg, az áldás megpecsétel, az angyalok hirdetnek és érvényesnek tekintik az Atya?*” TERTULLIANUS, *Feleségemhez*, II. könyv VIII,6, in *Tertullianus művei*, 225. John Meyendorff Tertullianus ezen

fordítani. Ezzel együtt nem hallgatta el azt sem, hogy számos olyan veszélyforrás is ott leng a házasok körül, amely a pogány kicsapongás felé próbálja elterelni a hívők figyelmét, hogy őket az Isten felé vezető útról eltántorítsa. Ennek a veszélynek a leginkább kitett célcsoportjai a pogányokkal házasságban élő keresztények és az özvegyek voltak, különösen azok, akik fiatalon kerültek ebbe az életállapotba.

Aranyszájú Szent János a keresztény házasságról tett megnyilatkozásai közül külön figyelmet érdemel a *Huszdik prédikáció az Efezusiakhoz írt levélről*.⁴⁴ Beszédének elején rögtön egymás mellé helyezi a feleség engedelmisségét férje, valamint a férj szeretetét felesége felé. Ahogy Krisztus tisztává és szeplőtelenné tette az Egyházat, úgy a házasságban a tisztaság, a mértékletesség, „*az értelmesen fellobbanó szerelem végig erős marad, mert nem a testi, hanem a lelki szépség iránt gyullad*”.⁴⁵ A házastársak közötti szeretet nem kényszerítő erő, hanem az odafigyelésből fakad. Hogyan váljanak eggyé a házas felek? Ahogyan Krisztus alá szállott az Atyától jegyeséhez, az Egyház feje lett, úgy legyenek a férj és feleség is egy testté. A test hasonlatot tovább részletezve Aranyszájú Szent János hangsúlyozza, hogy bár a férj a fejet, a feleség a testet jelenti, egyik sem munkálkodhat a másik kárára, mert az a pusztuláshoz vezet, ugyanis az engedelmisséget nem egyensúlyozza a szeretet.⁴⁶ Aranyszájú Szent János a császárváros püspökeként ismerte a családok belső viszályait is, ezért figyelmeztette a feleket, hogy szeretettel győzzék meg egymást, mert a házasság nem önző emberek küzdőtere, hanem Isten akarátának a megvalósulása.⁴⁷ Legvégül nemcsak a házasság tiszta megélése mellett állt ki ebben a beszédében, hanem az eretnekek felé egy határozott felhívással is fordult. Aranyszájú Szent János nyíltan és határozottan kijelentette, hogy amennyiben a házasság megvetendő lenne, akkor a Szentírás egyáltalán nem beszélne vőlegényről és menyasszonyról.⁴⁸

Nyilvánvaló, hogy az egyházatyák házasságról szóló tanításainak ismertetése messze kimerítené jelen dolgozat kereteit. Az általam kiválasztott szerzők és műveik alapján azt kívántam bemutatni, hogy a kereszténység első évszázadaiban is a keresztény házasságról szóló megnyilatkozások már akkor fontos iránymutatást jelentettek az Egyház életében. Az

állítására hivatkozik akkor, amikor a keresztény házasságkötés és az Eucharisztia korai kapcsolatát vizsgálja. MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 24.

⁴⁴ *Huszdik prédikáció az Efezusiakhoz írt levélről*, (ford: Bugár M. István) in MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 108-140. Aranyszájú Szent János ezen prédikációja teljes mértékben felöleli a mai bizánci házasságkötési szertartáson előírt apostoli szakaszt.

⁴⁵ Uo. 116.

⁴⁶ Uo. 122.

⁴⁷ BAÁN, I., *A házasság az első négy évszázadban*, 43-44.

⁴⁸ *Huszdik prédikáció az Efezusiakhoz írt levélről*, in MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 125.

így bemutatott egyházi szerzők házasságról szóló tanításai mai napig is meghatározóak a keresztény keleten és nyugaton ismertségük szerint.

2.2. A szertartás elemei és helyszínei

A keresztények közötti házasságkötést kezdetben lakóházban ünnepelték meg. Ennek alátámasztásaként leggyakrabban Nazianzi Szent Gergely Prokopioszhoz írt levelére történik hivatkozás. A szentéletű püspök azt írja Prokopioszhoz, hogy ne legyen ott lánya házasságkötésén, bármennyire is szeretett volna elmenni, hiszen arra vágyakozott, hogy a fiatalokat „Isten kezével” fűzze össze. Ebben a levélben utalást találunk a jobb kezek összekötésére (*dexterarum iunctio*).⁴⁹ Euszebiosz nevű barátjának írt levelében Nazianzi Szent Gergely arról írt, hogy a házasságkötés tisztsége az édesapát illeti meg, ugyanis ő az, aki az ifjú pár fejére helyezi a koszorúkat.⁵⁰

A házasságkötés helyszíneit illetően a keresztény nyugaton régióként eltérő szokások voltak az első évezredben. Példaként említhető, hogy Normandiában a templom kapujában történt a jegyajándékok és a gyűrű megáldása, a *benedictio thalami* a vőlegény házában történt. Találunk arra is példát a 11-14. századból, hogy a házasságkötés szertartása a templom előtt kezdődött. Egyes normandiai rituálék szerint a templom kapujában történt a jegyajándékok és a gyűrűk megáldása, továbbá a konszenzus kikérése. A liturgikus könyvek által is megőrzött konszenzus kikérése *in facie ecclesiae* a házasságkötéskor egy jogi kategóriát is jelentett. Noha a későbbiekben a házasságkötési rítus elnevezésekor az *Ad Sponsam benecidendam* terjedt el, de a 14-15. században még számos szertartáskönyv megőrizte a korábbi *in facie ecclesiae* formát.⁵¹

A nászszoza megáldása nemcsak a nyugati keresztény forrásokban található meg, hanem több más keleti kéziratok kódexben is. Miként az ókori görög és római házasságkötés esetében láthattuk, hogy a menyasszony bevezetése a vőlegény házába jelentette a több elemből álló rituálé utolsó szakaszát. Gabriel Radle rávilágított arra a tényre, hogy ez a rituális elem a különböző vallásokat követő mediterrán népeknél egyaránt megtalálható, amelynek keresztény megítélése még az egyházatyák korában sem volt egységes. Míg Aranyszájú Szent

⁴⁹ „των νέων τὰς δεξιὰς ἀλλήλαις τε ἐμβάλλω καὶ ἀμφοτέρως τῆ τοῦ θεοῦ”, Nazianzi Szent Gergely 193. levél, in PG Vol. 37, Colonna 316C.

⁵⁰ „Τάλλα δὲ ἡμῖν μελέτω, καὶ στεφανούτω πατήρ, ὡς ἠῤῥατο. Τοῦτο γὰρ καὶ εἴ ποιν γάμοις παραγερόναμεν, ἐτυπώσαμεν· ἐκείνων μὲν εἶναι τοὺς στεφάνους, ἡμῶν δὲ τὰς εὐχὰς, ἃς οἶδα μὴ τόποις ὀρισόμενας” Nazianzi Szent Gergely, 231. levél, in: PG Vol. 37, Colonna 373C.

⁵¹ NOCENT, A., *Matrimonio in occidente*, 305-307.

János ellenezte ezt a szokást a maga kirívó volta miatt – zene és tánc kíséretében történt –, addig Nazianzi Szent Gergely a korábban jelzett Euszebiosznak írt levelében sajnálkozott, hogy nem lehet jelen, nem mondhatja el *epithalamium*-at, melyben idézi a 127. zsoltár 5-6. versét.⁵² Gabriel Radle szerint két egyházatya megnyilvánulása közötti különbség a források műfajának különbözőségében keresendő, de mindenesetre tény, hogy egy kereszténység előtti időből megmaradt rituális szertartáselem tovább élt, mely esetében az is elmondható, hogy a keresztény értelmezés nem ráerőltetésként jelent meg, hanem a szervező családok részéről támasztott kérésként.⁵³

A bizánci egyházban az első évezred végére szilárdnak mondható az a gyakorlat, miszerint a házasságkötést a templomban, a Szent Liturgia után végezték.⁵⁴ A keleti egyházakban ismert mai rítuscsaládok házasságkötési szertartásainak bemutatása közben látni fogjuk, hogy az örmény, a káld, és a kopt rítusban egyes szertartási könyvek is előírták, hogy a koronák levétele, vagy a feloldozó ima elmondása, a nászágymegáldása a templomon kívül végzendő.

3. A házasságkötés szertartása a keresztény keleten

A keleti keresztényéget a közbeszédben, ideértve az egyházi szóhasználatot is, egyszerűen *keleti egyházként* szokás említeni. Ez a megfogalmazás azonban némi korrigálásra szorul. A keleti jelző azokat a keresztény közösségeket jelöli, amelyeknek első központjai az egykori Római Birodalom keleti provinciáiban jöttek létre. A latin rítusban tapasztalt liturgikus egységhez hozzászokva általában úgy jelenik meg a keleti jelző, mintha az teljes egészében magába foglalná a kereszténység másik ágát. Ezzel szemben keleti kereszténységen belül nem beszélhetünk egy egységes, mindent magába foglaló

⁵² „Ἐγὼ δὲ ὑμῖν προσάσω τὸν ἐμὸν ἐπιθαλάμιον. Εὐλόγησαι ὑμᾶς Κύριος ἐκ Σιών, καὶ αὐτὸς ἀρμόσται τὴν συζυγίαν, καὶ ἴδοις υἱὸς τῶν υἱῶν σου, οὐ πολὺ δ' εἶπεῖν, ὅτι καὶ κρείσσονας. Τοῦτο καὶ παρὸν ἐπηρξάμην ἂν ὑμῖν, καὶ νῦν ἐπέυχομαι. Τᾶλλα δὲ ὑμῖν μελέτω, καὶ στεφανούτω πατήρ, ὡς ἠῴξατο. Τοῦτο γὰρ καὶ εἴ ποῦ γάμοις παραγεγόναμεν, ἐτυπώσαμεν ἐκείνων μὲν εἶναι τοὺς στεφάνους, ἡμῶν δὲ τὰς εὐχὰς, ἵς οἶδα μὴ τόποις ὀριζομένας” Nazianzi Szent Gergely, 231. levél, in: PG Vol. 37, Colonna 373C.

⁵³ RADLE, G., *The Christianization of Marriage Ritual in Late Antiquity: Ecclesiastical Rites at the Bridal Chamber*, in: *Marriage, Families & Spirituality* 26 (2020), 51-58. Dolgozatom második fejezetében több olyan kéziratot forrást is bemutatok, amelyek ékes bizonyítékát jelentik a nászszoba megáldását illetően a korai bizánci házasságkötéskor.

⁵⁴ GAETANO, P., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, in *Ephemerides liturgicae*, 93 (1979), 382;

rítuscsaládról. A Keleti Kódex a *rítus* meghatározásakor négy fő pillérre támaszkodik, melyek a következők: teológia, liturgia, lelkiesség és egyházfegyelem.⁵⁵

A különböző rítuscsaládokhoz tartozó keleti keresztények napjainkban nemcsak a földrajzilag ősi területeiken élnek, hanem a világ több földrészén diaszpórákban élő közösségeikkel is találkozhatunk. Ebben az értelemben a *keleti* jelző inkább a rítus eredetére utal, mint földrajzi értelemben használatos. A Keleti Kódexben megjelölt négy fő elem mellé érdemes hozzátenni Manel Nin a *rítusról* történő megfogalmazását, mely azt a veszélyt próbálja elhárítani, miszerint a keleti rítusok csupán az Egyház kulturális sokszínűségének a lenyomatát jelentenék.⁵⁶

A ma ismert keleti rítuscsaládok kialakulása egy hosszú, több évszázados folyamat eredményeként jöttek létre. A nagyobb városok idővel nemcsak politikai központok voltak, hanem az ott kialakult nagy létszámú keresztény közösség liturgikus élete egyre erősebb hatással bírt a környező közösségek templomi szokásaira is. A folyamat felerősödése magával hozta azt a fejleményt, hogy a nagy városok szertartási rendje felváltotta a sok kisebb közösség sajátos helyi szokásait. Fontos arra is gondolnunk, hogy a liturgikus fejlődés nem minden esetben egyirányú folyamat, hiszen a nagy városok fokozatosan terjedő szertartásrendje időnként magába foglalta a különböző helyi rítuselemeket, amelyek így maradtak, maradhattak fenn. Ezen a ponton ki kell emelnünk, hogy a jeruzsálemi szertartások nagy hatást gyakoroltak a többi keleti rítus liturgikus szokásaira. Ebben az esetben két folyamatra érdemes felfigyelnünk. Egyrészt a Szentföldre érkező zarándoklatoknak is köszönhető,⁵⁷ hogy a jeruzsálemi liturgikus rendtartás egyes elemei más rítusokban is tovább élnek. Másrészt az iszlám invázió elől nyugati irányba menekülő keresztények – azon belül a szerzetesi közösségek – is magával hozták saját hagyományaikat, ahogy ez a konstantinápolyi *tipikonok* történeti fejlődését vizsgálva jól kimutatható.⁵⁸ Napjainkban már nem tartunk nyilván jeruzsálemi rítust, hiszen az ott élő keresztények a ma ismert rítuscsaládok rendje szerint végzik a szent szolgálatokat. Ugyanakkor nem túlzás azt mondani, hogy a jeruzsálemi

⁵⁵ CCEO, 28. kán.

⁵⁶ „A Keleti Egyházak liturgiáit gyakran »rítusoknak« hívják. Ez az elnevezés érvényes, amennyiben egy sajátos és konkrét Egyházban megélt liturgikus és teológiai tartalmat tükröz. Elégtelen viszont akkor, ha csupán a szentségek kiszolgáltatási lehetőségeit tükrözi, olyan liturgikus szokás szerint, amit a latin Egyház érvényesnek fogad el. A »rítus« jelentést (bizánci, szír, örmény stb.) el kell fogadni, mint egy egyház teológiai-liturgikus-kulturális »realitását«; nem pedig úgy, mint olyan teológiai-liturgikus-kulturális »öltözeteket«, amelyeket az egyetlen Egyház felölt, hogy változatos és különböző képet adjon”, NIN, M., *A keleti liturgiák története*, in *A liturgiatudomány kézikönyve* (Szent István kézikönyvek 17) szerk. PÁKOZDI, I.–SOMORJAI, Á., Budapest 2020, 104.

⁵⁷ TAFT, R. F., *A partire della liturgia. Perché è la liturgia che fa la Chiesa*, Róma 2004, 115-118.

⁵⁸ TAFT, R. F., *A bizánci rítus rövid története*, (ford. Jeviczki Ferenc) in TAFT, R. F.,–SCHULZ, H.-J., *A bizánci liturgia* (Varia Byzantina – Bizánc világa XII.), Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest 2005, 87-100.

rítus másképp az általunk ismert rítuscsaládokban él tovább.⁵⁹ Legvégül arról a jelenségről is szólnunk kell röviden, miszerint a keleti rítusok egymásra is hatást gyakoroltak, erről részletesebben a bizánci házasságkötés szertartásának történeti bemutatásakor több példát is fogunk látni.

A keresztény keleten ma öt nagy rítuscsaládot különböztetünk meg: a bizáncit (konstantinápolyit), az örményt, az alexandriait, a keleti szírt (asszír, babiloni) és a nyugati szírt (antióchiai). A következő pontokban röviden áttekintjük az ide tartozó házasságkötési szertartásokat, azok szerkezeti felépítését, bizonyos kifejező rítusokat (közös kehely, koronázás), a papi imádságokat és a szentírási szövegeket. A keleti rítusok házasságkötési szertartásaira két nagy részre oszthatók: eljegyzésre és a házasságra.⁶⁰

3.1. A bizánci hagyomány

A legismertebb keleti rítuscsalád a bizánci (konstantinápolyi).⁶¹ A bizánci egyházi hagyományhoz tartozik a legtöbb autokefál és autonóm ortodox egyház. Ők azok, akik elfogadják az első hét egyetemes zsinat tanításait. Az autokefál ortodox egyházak közül tiszteletbeli elsőbbség illeti meg a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátust, melynek legfőbb előljárója az *Új-Róma érseke, egyetemes páriárka* címet viseli. Őt követik az alexandriai, az antióchiai, a jeruzsálemi pátriárkák. Mindhárom ortodox egyház az ottani keresztények azon ágát képviseli, akik elfogadták a Khalkedóni Zsinat (451) krisztológiai formuláját, majd az évszázadok során átvették a bizánci rítust. Az elmúlt évszázadok alatt létrejöttek a különböző nemzeti autokefál ortodox egyházak, melyek élén pátriárkák, metropoliták, vagy érsekek állnak, ugyanakkor több helyi ortodox egyház önállósága, vagy autonómiája mai napig rendezetlen⁶²

A reformációt követő időszakban egyes ortodox egyházakból kisebb-nagyobb közösségek egységre léptek Rómával, ezáltal létrejöttek az úgynevezett görögkatolikus egyházak, akik ígéretet kaptak arra, hogy megőrizhetik hagyományaikat a Katolikus

⁵⁹ CARR, E., *A liturgikus családok Keleten*, in *A liturgiatudomány kézikönyve* (Szent István kézikönyvek 17) szerk. PÁKOZDI, I.–SOMORJAI, Á., Budapest 2020, 32.

⁶⁰ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, in *Scientia Liturgica. Manuale di Liturgia*, (Scientia liturgica IV, Sacramenti e Sacramentali), szerk. CHUPPONGCO, A. J., Róma 2000², 268-269.

⁶¹ PARENTI, S., art. *Bizantina, liturgia*, in *Liturgia*, szerk. SARTORA, D.–TRACCIA, A., M.–CIBIEN, C., Edizioni San Paolo, Milánó 2001, 283-296.

⁶² NIN, M., *A keleti liturgiák története*, 115; MORINI, E., *La chiesa ortodossa. Stroia, disciplina, culto*, Bologna 1996, 145-248; PETRÀ, B., *La Chiesa dei padri. Breve introduzione all'Ortodossia*, Bologna, 2007², 97-107; SZABÓ, P., *A keleti egyházak szentségi joga*, Collectanea Athanasiana III/1, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2012, 23, 32-39.

Egyházon belül. Napjainkban pátriárkai rangban áll a Melkita Görögkatolikus Egyház, nagyérseki rangú az Ukrán Görögkatolikus Egyház és a Román Görögkatolikus Egyház, metropolitai rangban a Ruszin Görögkatolikus Egyház (Egyesült Államok), a Szlovák Görögkatolikus Egyház és a Magyar Görögkatolikus Egyház. Léteznek olyan, az *egyéb* kategóriába besorolt kisebb létszámú görögkatolikus egyházak is, amelyek egy-két egyházmegyét alkotnak, vagy parókiáik egy-egy apostoli exarchátusba nyertek besorolást: az italo-görögök, vagy italo-albánok Dél-Olaszországban (Kalábriában és Szicíliában), Horvátországban, Szerbiában, Észak-Macedóniában, Bulgáriában,⁶³ Görögországban, Csehországban, míg saját rítusú püspök hiányában a helyi latin főpásztor gondjaira vannak bízva Oroszországban, Albániában, Fehéroroszországban, Georgiában és Törökországban.⁶⁴

A bizánci hagyományban a házasságkötés két külön álló részből áll: az első az *eljegyzés szertartása* (ἀκολουθία ἐπὶ μνήστροις ἤτοι ἀρράβωνος), míg a második a *koronázás*, vagy *koszorúzás szertartása* (ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος).⁶⁵ A szerkönyvi rubrikák szerint az eljegyzés szertartása rögtön követi a Szent Liturgiát. A jegyes gyűrűt az oltárról leveszi a pap, miután kihozta azokat a szentélyből. Egyes szerkönyvek részletesen leírják, miszerint az aranyszínű a vőlegény gyűrűje, míg az ezüst a menyasszonyt illeti. A pap megkérdezi a jegyeseket, hogy szabad akaratukból akarnak-e jegyességre lépni. Ezt követően háromszor kereszt alakban megáldja őket, égő gyertyát ad kezükbe, megtömjénezi, legvégül a templomba vezeti őket.⁶⁶

A szertartást végző pap az oltár felé fordulva áldást mond. Amennyiben diakónus is szolgál, abban az esetben ő énekeli az *ekténia* könyörgéseit, amely tartalmaz néhány, kizárólag a jegyesekért közbeiktatottat, s majd a könyörgéseket a papi *fennhang* zárja le. Ekkor két ősi, már az első ismert szerkönyvből⁶⁷ is ismert papi imádság következik. Az első papi imádság megemlékezik Izsákról és Rebekáról, akik az ígéret örökösei voltak, míg a

⁶³ Szabó Péter professzor könyvének megjelenése után Észak-Macedóniában, Szerbiában és Bulgáriában lévő görögkatolikus exarchátusokat Ferenc pápa egyházmegyei rangra emelte: *Ismét egy új görögkatolikus egyházmegyét alapított Ferenc pápa*, <https://www.nyirgorkat.hu/?q=hir&id=2569> (a kutatás időpontja: 2022. október 08. 21:33); *Önálló görögkatolikus püspökség alakult Macedóniában*, <https://hd.gorogkatolikus.hu/Onallo-gorogkatolikus-puspokseg-alakult-Macedoniaban-2018-december-07> (a kutatás időpontja: 2022. október 08. 21:35); *Új görögkatolikus egyházmegye Bulgáriában*, <https://www.nyirgorkat.hu/akadalymentes/?q=hir&id=3309> (a kutatás időpontja: 2022. október 08. 21:31)

⁶⁴ POGGI, V., art. *Melchita, Chiesa*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, szerk.: FARRUGIA E. G., Róma 2000, 484-485; ROBERSON, D., art. *Orientali chiese, cattoliche*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 546-547; SZABÓ, P., *A keleti egyházak szentségi joga*, 48-59.

⁶⁵ A bizánci házasságkötési szertartást a Jacobus Goar-féle, 1730-ban Velencében megjelent *EYXOAOΓION TO META* – Nagy szerkönyv – második kiadása alapján mutatom be. A későbbi fejezetekben látni fogjuk, hogy Jacobus Goar szerkesztette *szerkönyv* az egyik legszélesebb szerkesztői munka eredményeként vált meghatározóvá.

⁶⁶ GOAR, 310.

⁶⁷ BAR, 185.

második az Egyházat úgy mutatja be, mint Krisztus tiszta jegyesét. Ezen imádságok után következik a gyűrűk felhúzása, egyes szerkönyvek ismét kitérnek arra, hogy a vőlegény ujjára az arany, a menyasszony ujjára az ezüst gyűrű kerül. Majd ismét egy papi imádság következik, melyben az Ószövetségből felidézi Izsák és Rebeka jegyességét, majd a gyűrűk különböző jelentését mutatja be József, Dániel, Támár, valamint a tékozló fiú történetére utalva. A papi imádság után a diakónus elmondja a hármass *ekténiát*, majd a pap *elbocsátóval* zárja az eljegyzés szertartását.⁶⁸ Amennyiben a koronázás rögtön követi az eljegyzés szertartását, akkor a szerkönyvek is azzal számolnak, hogy a hármass *ekténia*, valamint az elbocsátó egyszerűen elmarad.

A *koronázás szertartása* már lényesen hosszabb, rítuselemeiben és szimbolikájában is gazdagabb, mint az *eljegyzés*. A görög rubrikák már nem tesznek említést arról, hogy a papnak ki kell-e kérdeznie a jegyeseket arról, hogy szabad akaratukból kívánnak-e házasságra lépni. Ezen a ponton már találunk némi eltérést a görög és a szláv könyvek között. Mogila Péter 1646-ban jelenteti meg Kijevben az általa szerkesztett *trebnyiket*, mely pontosan rögzíti, hogy a pap milyen módon kérdezze ki a megjelent jegyeseket.⁶⁹ Az orosz ortodox kiadású szertartásos könyvek csak ezt vették át a Mogila-féle *trebnyikből*.⁷⁰

A *koronázás szertartása*⁷¹ egy ünnepélyes bevonulással kezdődik, ez idő alatt a kórus a 127. zsoltárt énekeli. A görög és orosz könyvek a zsoltárversek után egy refrént is beiktatnak, de a rutén recenzió szerinti *kis szerkönyv* folytatólagosan írja elő a zsoltár éneklését.⁷² A pap és a diakónus megáll az *ikonosztázion* előtt, a jegyesek pedig a templom közepén állnak meg úgy, hogy a vőlegény a Krisztus ikonnal, a menyasszony pedig az Istenszülő ikonjával szemben. Előttük egy kisebb asztalon az evangéliumos könyv és a koronák vagy koszorúk találhatóak.

Az áldozópap *fennhangon* énekli a kezdő áldást, mely teljesen megegyezik a Szent Liturgia kezdő áldásával. Ezt követően a diakónus a házasságra lépő jegyesekért szóló könyörgésekkel kiegészített nagy *ekténiát* énekli. A papi *fennhang* után két hosszabb papi ima következik, melyben bővebb felsorolás keretében megemlékeznek az ember teremtéséről (Ter 2,22-24), az Ó- és Újszövetség jeles személyeinek Ábrahám és Sára, Izsák és Rebeka, Jákob és Ráhel, József és Aszenett, Mózes és Szefera, Joákim és Anna, Zakariás és Erzsébet házasságáról. A megemlékezéseken túl a házasságra lépők védelméért esedezik a pap, ahogy

⁶⁸ GOAR, 310-312.

⁶⁹ MOGILA 397-398.

⁷⁰ TR M 1882, 92-93.

⁷¹ GOAR, 314.

⁷² TR RR 1946, 84.

Isten megőrizte Noét, Jónás prófétát, Hénokot, Szemet és Illést. A második papi imádságban megjelenik a koszorú, mint a győzelem jelképe, ugyanis ekkor egy fohász erejéig megemlékezik az imádság a szebasztei negyven vértanúról, akik a mennyből nyerték el a győzelem koszorúját. Egyes ószláv *szerkönyvek* szerint ekkor következik az eskü szövege, melyet bizonyíthatóan a latin rítusból vett át Moglia Péter kijevi metropolita, és illesztette a szertartás ezen részébe 1646-ban.⁷³

Egy harmadik, rövidebb papi imádságot követi a koronázás, vagy koszorúzás mozzanata. A görög hagyományban, valamint a mediterrán vidéken élő népeknél elterjedt szokás, hogy külön a házasságkötésre készített koszorúkat helyeznek az újházások fejére. A bizánci házasságkötés szertartásának második része erről a mozzanatról kapta az elnevezést.⁷⁴ A szláv hagyományban inkább az a jellemző, hogy a templomokban őrzött, legtöbbször fémből készült, olykor gazdagon díszített koronákat használják a házasságkötéskor.

A koszorúzást követően a pap háromszor megáldja az ifjú párt, miközben mondja: „*Úristenünk, koronázd meg őket dicsőséggel és tisztelettel*”.⁷⁵ A kántor, vagy felolvasó a 20. zsolnárból a *prokiment* énekeli, ezt követően az Újszövetségből vett olvasmányok következnek. Először az Efezusiakhoz írt levélből olvassa fel azt a szakaszt (Ef 5,20-33), amikor Krisztus és az Egyház kapcsolata a házasság mintájaként jelenik meg. Az evangéliumi olvasmányban Jézus kánai menyegzőn véghez vitt csodáját olvastatja a bizánci egyház (Jn 2,1-11). Ezután a diakónus a hármast *ekténiát* énekeli, majd egy újabb papi imádság hangzik

⁷³ Az eskü eredete már korábban is foglalkoztatta a bizánci szláv szerkönyvek kutatóit, többek között Alphons Raes jezsuita professzort, aki a korai ruszin szerkönyveket vizsgálta 1925-ig, lásd: RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, in *Orientalia Christiana Periodica* 1, Pontificio Istituto Orientale, Róma 1935, 361-392. Magyar nyelven Zapotoczky Igor Konstantin még feltételelesen fogalmazta meg az eskü eredetét a görögkatolikus házasságkötési szertartásban, vö: ZAPOTOCZKY, I. K., *Szerkönyvünkről*, in *Keleti Egyház*. 4/1-2 (1937), 21. A lengyel nyelvterületen kiadott latin liturgikus könyvek hatását vizsgálta Miroslav Dumich a mai ukrán gyakorlat történetét vizsgálva, lásd: DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, Diss. - Pontificio Istituto Orientale, Facultas Scientiarum Ecclesiasticarum Orientalium, Róma 2009, 306.

⁷⁴ GOAR, 314-317.

⁷⁵ „Az ortodox és a görög katolikus szertartási könyvek itt némileg eltérnek egymástól. A görög nyelvű ortodox szerkönyvek alapján készült fordításokban (a nem hivatalos, ún. Rohály-féle görög katolikus fordításban is) a »dicsőséggel és tisztelettel koronázd meg őket« felszólítást találjuk; a mai görög katolikus szó szerint múlt időben idézik a zsolnárt: »Dicsőséggel és tisztelettel koronáztad meg őket, és koronát tettél fejükre« A múlt idejű megfogalmazás az ortodox könyvekben csak a könyörgő fohászt követően található meg” lásd: OBBÁGY, L., *Tisztelettel és dicsőséggel koronázd meg őket!*” A Szentlélek és a házasság szentsége, in *Athanasiana* 9 (1999), 12. A papi áldás rövid szövege a Zsolt 8,6-ra támaszkodik, amely egyes szám harmadik személyben, és múlt időben fogalmaz: „Dicsőséggel és tisztelettel koronáztad meg”, azonban a személyes névmás odaillesztésével már többes szám harmadik személyben használják a liturgikus szövegek, vö: GOAR, 318. Dolgozatomban negyedik fejezetében részletesen be fogom mutatni a Zsolt 8,6 és Zsolt 20,4 összeillesztéséből létrejött prokimen elterjedését a magyarországi görögkatolikus szerkönyvek bemutatásakor.

el, melyben az evangéliumi szakaszra utal vissza az ima szövege. Ezt követően a Szent Liturgiából is ismert kérő *ekténia* következik, amelyet a Miatyánk elimádkozása követ.⁷⁶

A következő rítuselem nemcsak a bizánci házasságkötés szertartásában található meg, hanem más keleti rítusokban is. A pap egy előre kikészített pohárban, vagy kehelyben lévő bort áldja meg, melyből az ifjú házasságát részesíti.⁷⁷ Széles körben elterjedt az a vélekedés, miszerint a közös kehelyből való részesülés az egykor évszázadokon át gyakorlatban lévő Eucharisziából való részesedés emléke.⁷⁸

A közös kehelyből való részesülés után ismét egy látványosabb liturgikus mozzanat következik. A kórus három rövid *tropárt* énekel, miközben a pap az ifjú pár jobb kezét összefogja, a templom közepén kihelyezett kis asztalt háromszor megkerülik, majd visszatérnek eredeti helyükre, rövid imádság közben az áldozópap leveszi az újházasság fejéről a koszorúkat vagy koronákat.⁷⁹ A szertartás végén még két imádságot mond el a pap, az elsőben ismét Jézus kánai menyegzőn történt csodáját idézi fel, a másodikban a tökéletes közösséget alkotó Szentháromság áldását kéri az ifjú párra. A házasságkötés szertartása az *elbocsátó* imádsággal fejeződik be, majd mindannyian kivonulnak a templomból.⁸⁰

A görög és orosz kiadású ószláv szerkönyvekben megtalálható az a papi imádság is, általában a koronázás szertartását követően, amely a koszorú levételét a házasságkötést követő nyolcadik napra rendeli.⁸¹ Elterjedt az a vélemény, miszerint azt az ősi szokást idézi fel, amikor az ifjú házasság nyolc napon át viselték a templomban a fejükre helyezett koszorúkat.⁸²

A bizánci rítusban létezik egy másik házasságkötési szertartás, az úgynevezett *másodházasság szertartása* (ἀκολουθία εἰς διγάμω). Ennek a szertartásnak a menetrendje lényegesen egyszerűbb, és kevésbé ünnepélyes. Az első házasságkötés szertartásával ellentétben itt nem beszélhetünk külön önállóan elvégzett eljegyzésről és koronázásról. A másodházasság esetében a két szertartás összeolvadt, a papi imádságok is inkább bűnbánati jellegűek. A későbbi fejezetekben látni fogjuk, hogy a másodházasság kérdésköre mennyire

⁷⁶ GOAR, 317-319.

⁷⁷ GOAR, 319.

⁷⁸ A közös kehely rítusának részletesebb történeti bemutatására vissza fogok térni a második fejezben. Vö.: MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 51-52.

⁷⁹ „Magasztalt légy, vőlegény, mint Ábrahám és áldott, mint Izsák, sokasodjál, mint Jákob, békeségben járva s igazságban teljesítve Istennek minden parancsolatát.”

„Te is, menyasszony, magasztalt légy, mint Sára, megvigasztalt, mint Rebeka, sokasodjál, mint Rákel, örvendvén férjednek s megőrizvén a törvény határozatait, mert így tetszett Istennek.” EUCH GK 1964, 42.

⁸⁰ GOAR, 320.

⁸¹ Uo. 325.

⁸² MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 54.

összetett, s nemcsak teológiai és egyházfegyelmi szempontból, s melyek nyomait a szertartás mai napig magán viseli.

A pap fennhangon a kezdő áldást énekeli, melyet az úgynevezett *szokásos kezdet* követ. Ezt követően az alkalomhoz illő könyörgésekkel kiegészített nagy *ekténia* következik.⁸³ A könyörgéseket követően találjuk az eljegyzés szertartásának két rövid papi imádságát, majd a gyűrűváltást, de a harmadik hosszabb imádság már elmarad, ugyanis két hosszabb papi imádság következik, melyek bűnbánati jellegűek, ugyanakkor hivatkozásokat találunk Pál apostol korintusiakhoz írt levelében az özvegyek újra házasodásáról szóló tanítására (1Kor 7,9). Ezután a szertartás a koszorúzástól kezdve az első házasságkötési szertartás rendjét követi tovább.⁸⁴ A későbbi fejezetekben látni fogjuk, hogy Mogila Péter reformját követően egyes szláv *szerkönyvek* rubrikái néhány ponton másképp rendelik a másodházasság szertartását. Így a különbségek nemcsak a liturgikus struktúrában mutatkoznak meg, hanem az olvasmányok rendszerében is (1Kor 7,7-14 és Mt 19,3-12).

A magyarországi görögkatolikusok napjainkban használatos *szerkönyve* egyaránt tartalmazza az első és a másodházasság szertartásait. Az első házasságkötés esetében nem találjuk meg külön az *eljegyzés* és a *koronázás* szertartását, hanem a korábban két önállóan is létező szertartást egyesített formában írja elő,⁸⁵ melynek hangsúlyos eleme Mogila-féle *eskü* elmondása.⁸⁶ Az első házasságkötés szertartását követi *A menyasszony avatási rendje*,⁸⁷ majd a másodházasság szertartása következik.⁸⁸

3.2. Az örmény hagyomány

Az örmény rítus a keleti rítuscsaládok közül mondhatni az egyetlen, amely egyben a nemzeti összetartozás egyik legfontosabb eleme mind a mai napig. Az Örmény Apostoli Egyház központja napjainkban is az örményországi Ecsmiadzinban található, legfőbb elöljárója a *katholikosz*, akinek a tiszteletbeli elsőbbségét elismerve örmény patriarchátusok léteznek még konstantinápolyi és jeruzsálemi székhellyel.⁸⁹ A Rómával egyesült örmények

⁸³ GOAR, 328.

⁸⁴ GOAR, 328-331.

⁸⁵ Az eljegyzés külön végzésének lehetőségét érdekes módon a másodházasság esetében írja elő a görögkatolikus *szerkönyv*, míg az első házasság esetében ez sem merülhet a rubrikák szerint.

⁸⁶ EUCH GK 1964, 30-44.

⁸⁷ Uo. 45-47.

⁸⁸ Uo. 48-57.

⁸⁹ ZEKIYAN, B. L.–FINDIKYAN, M. D., art. *Armena, Chiesa ortodossa*, in: *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 69-71; SZABÓ, P., *A keleti egyházak szentségi joga*, 31-32.

patriarchátusi központja ma Libanonban található, egyik legfontosabb lelki központjuk a velencei mechitarista monostor.⁹⁰

Az örmény házasságkötés két fő szertartásból tevődik össze. A bizáncihoz hasonlóan az első rész az eljegyzés. Az örmény eljegyzési szertartás már jóval változatosabb, mint a fentebb leírt bizánci, ugyanis nemcsak a gyűrű ünnepélyes felhúzásából áll, melyet néhány imádság és könyörgés vesz körül, hanem több kifejező rítuselem is megtalálható benne. Az örmény rítusban csak a menyasszony kap jegygyűrűt, melyre a káld hagyományban látunk ismét példát.

Az örmény *eljegyzési szertartás* tartalmaz zsolttárokat – 18. és 127. zoltár –, valamint ó- és újszövetségi olvasmányokat. Az örmény eljegyzés első részében a pap megáldja jegyajándékokat, mely a gyűrűn kívül nyakéket, egy pár fülbevalót, piros lábbelit és egy kendőt is jelent, amelyeket a vőlegény átad a menyasszonynak.⁹¹ A szertartás második részében található a vőlegény öltözetének megáldása. Az 1807-ben kiadott velencei Rituálé kizárja annak lehetőségét, hogy a szertartás e részét a menyasszony házában végezzék. Az 1905-ben, Bécsben kiadott örmény rituálé először a vőlegény öltözetének megáldását írja elő, majd ezt követi a jegyajándékok átadása. Az egy évszázaddal korábbi Konstantinápolyi Rituálé még csak lehetőségként említi a vőlegény öltözetének megáldását. Egyes rituálék három szentírási olvasmányt írnak elő: egy ószövetségit (Iz 61,10-11), az Újszövetségből egy apostoli szakaszt (1Pt 3,1-9), valamint a kánai menyegző történetét (Jn 2,1-11).⁹²

Az örmény eljegyzés harmadik részében találjuk az úgynevezett *chatshpoch* szertartását. Az 1905-ben megjelent bécsi rituálé leírása szerint a diakónusi könyörgést követően a pap doxológiát mond a templom közepén, ezt követően a menyasszonyt a vőlegényhez vezeti, összefogja a jegyesek jobb kezét, majd a 89. zoltár 21. versének éneklése következik. A zoltárokat két papi ima követi, majd a pap keresztet helyez a vőlegény és a menyasszony fejére. Ezen a ponton az 1839-ben Velencében és 1905-ben Bécsben megjelent rituálék összhangban vannak, viszont az 1807-ben kiadott Konstantinápolyi Rituálé még nem tesz erről említést, ekkor ugyanis a közös kehely megáldását írják elő.⁹³

A házasságkötés második része szintén összetett, kifejező rítusokban gazdag szertartást jelent. A *chatshpoch* rítusát követően a jegyeseket a templom ajtajához vezetik, ahol

⁹⁰ ROBERSON, R., art. *Armena, Chiesa cattolica* in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 69-71; ZEKIYAN, L. B., art. *Mechitar di Sebaste, Mechitaristi*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 483-484; NIN, M., *A keleti liturgiák története*, 115; SZABÓ, P., *A keleti egyházak szentségi joga*, 31-32, 47-48.

⁹¹ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, in *La celebrazione del matrimonio cristiano*, EDB, Bologna, 1977, 25-26.

⁹² KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 27-30.

⁹³ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 30-35.

háromszor letérdelnek. A pap a jegyesek jobb kezét összefogja, majd feltételezhetően a 14. században a latin hagyományból merítve kikérdezi a jegyeseket. Az örmények az ekkor használt formulát már a sajátjuknak tekintik, melynek szentírási alapjait az Efezusiakhoz írt levél válogatott részei (Ef 4,22-24), az első Péter levél (1 Pét3,6), és a János evangéliumának egyik verse (Jn 18,12) jelentik.⁹⁴

Az 1839-es Velencei Rituálé a bevonulásra a 117. zsoltár egy részletét, versét (Zsolt 117,1-19), majd a 100. zsoltár éneklését írja elő, amit könyörgések követnek, végül azt papi ima zárja le. Mindezeket követően ó- és újszövetségi olvasmányok következnek a Teremtés (1,26-28, vagy 2,21-24), a Példabeszédek (4,20-5,14) és Izaiás próféta könyvéből (61,9-62,6), majd az Efezusiakhoz írt levélből olvasnak fel egy rövid szakaszt (Ef 5,22-23), legvégül Máté evangéliumából hangzik el egy rész (Mt 19,1-9).⁹⁵ A pap a koronákkal keresztet jelez, majd a vőlegény és menyasszony fejére helyezi azokat. Az örményeknél a koronázás egyszerűbben történik, mint a bizánciaknál. Az örmény katolikusoknál ekkor még egy papi imádság következik, mely gyakorlatilag a koronák megáldását jelenti, egyesek itt némi bizánci befolyást vélnek felfedezni az ünnepélyesség miatt.⁹⁶

Az örmény rituálék lehetőséget adnak arra, hogy a menyegzőt Szent Liturgia keretein belül végezhesék, ebben az esetben a koronázást az olvasmányok után végzik el. Az 1905-ben Bécsben kiadott rituálé leírása szerint az oltárhoz való felvezetés után kezdődik a Szent Liturgia, amikor az ifjú pár részesül az Eucharisziából. Az áldozás után a pap megáldja a borral teli kelyhet, melyet a szertartás végén az ifjú pár magához vesz.⁹⁷

Az örmény rítusban, ahogyan ezt láttuk az eljegyzés szertartása esetében is, a házasságkötés szertartásának egyes részeit nem feltétlenül a templomban tartották meg. Az örményeknél is létezik a közös kehely rítusa, melynek másik helyszíne lehet a vőlegény lakóháza. A pohárba bort öntenek, a 22. zsoltár recitálása következik, majd a diakónus könyörgéseket mond, ezt követően a pap megáldja a közös poharat. A papi imádságban felelevenedik Jézus kánai menyegzőn véghez vitt csodája. A bécsi rituálé szerint ekkor veszik

⁹⁴ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 61-64.

⁹⁵ A velencei mechitarista szerzetesek Szent Lázár monostorának könyvtárában őrzött kéziratok a 9-10. századból kisebb eltérésekkel hasonló olvasmányos rendet rendelnek: Ter 1,26-28, Ter 2,21-25, Iz 61-9-62,5, Ef 5,15-33, allelujára a 127. zsoltár, majd Mt 19,1-12. vö: RENOUX, CH., *Le mariage arménien dans les plus anciens rituels*, in: *Le mariage* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 77), szerk. TRIACCA, A. M.–PIOSTOIA, A., Edizioni Liturgiche, Róma 1994, 298.

⁹⁶ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 100.

⁹⁷ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 71.

le a koronákat is, ellenben a velencei és konstantinápolyi rituálék megőrizték azt az ősbibb gyakorlatot, miszerint a koronák levétele a menyegzőt követően a nyolcadik napon történik.⁹⁸

3.3. Az alexandriai hagyomány

Az alexandriai rítuscsaládhoz tartozik a Kopt Ortodox Egyház, melynek élén a kopt pápa áll, a 17. századi kapucinus misszió eredményeként jött létre a Kopt Katolikus Egyház, amely az örmény egyesültekhez hasonlóan pátriárkai rangú saját jogú egyház. Az alexandriai rítuscsaládhoz tartoznak még az etióp és az eritreai ortodoxok, valamint a tőlük kivált és Rómával egyesült saját jogú keleti katolikus egyházak.⁹⁹

A kopt rítusban, hasonlóan a többi rítuscsaládban látottakhoz a házasságkötés az eljegyzésből és a koronázásból áll. Igaz, hogy a két szertartás gyakorlatilag már egyesült, de egymástól jól elkülöníthetőek. Az örmény és a káld rítusokhoz hasonlóan a kopt hagyományban még az eljegyzés előtt megtörténik a menyegzői ruhák megáldása.

A 15. században keletkezett, Gábiel pátriárka nevéhez köthető rituálé szerint a papság a templom ajtajában fogadja a házasságra lépő vőlegényt és menyasszonyt, ekkor hozták el a megáldott menyegzői öltözetet, s a gyűrűket. Ezt a rendet már kiegészítették azokkal a kérdésekkel, melyeket a pap tesz fel a házasságra lépő ifjú párnak abból a célból, hogy meggyőződhesen a házasulandó felek szabad akaratáról.

Ezt követően a templomhajóban kezdődik az *eljegyzés szertartása*. Az *ikonosztázion* előtt, a templomhajó jobb oldalán az ifjú pár a számukra előkészített kiemelt helyen foglal helyet, majd velük szemben állnak a szertartást végző papok. A kopt *eljegyzési szertartás* hálaadó imádsággal és tömjénezéssel kezdődik. Ennek a szertartásnak külön olvasmányai vannak, először egy apostoli szakaszt (1Kor1,1-10), majd egy evangéliumi részt (Jn 1,1-17) olvasnak fel, melyet három papi imádság követ. Az eljegyzés következő mozzanataként a megáldott menyegzői öltözetek átadása és felvétele következik.¹⁰⁰ A vőlegény egy földig érő,

⁹⁸ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 100; DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 108-110.

⁹⁹ ROBERSON, R., art. *Copta, Chiesa cattolica*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 185-186; CAMPLANI, A., art. *Copta, Chiesa ortodossa*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 186-188; FARUGGIA, E. G., art. *Eritrea, Chiesa ortodossa, precalcedoniese*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 279; ROBERSON, R., art. *Etiopica, Chiesa cattolica*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 286-287; RAINERI, O., art. *Etiopica, Chiesa ortodossa*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente* 287-288; SZABÓ, P., *A keleti egyházak szentségi joga*, 28-29, 42.

¹⁰⁰ DENZINGER, H., *Ritus Orientalium, Coptorum, Syrorum et Armenorum, in administrandis sacramentis ex assemanis, renaudotio, trombellio aliisque fontibus authenticis collectos prolegomenis notisque criticis et exegeticis instructos concurrentibus nonnullis theologis ac linguarum orientalium peritis*, Tomus II. Typis et Sumptibus Stahelianis, Würzburg 1864, 367-370.

díszes ruhát vesz fel, míg a menyasszony egy rövidebb, a vállát beborító díszes kendőt kap. A kopt hagyományban, ahogy a keleti szír rítus esetében látni fogjuk: egy gyűrű kerül átadásra. A megáldott gyűrűt a vőlegény adja át a menyasszonynak, aki a bal kezén lévő gyűrűs ujján fogja azt viselni.¹⁰¹

A kopt *koronázási szertartás* hasonló renddel kezdődik, mint az eljegyzés. Az egyes rituálék között több különbséget is találunk. Az egyik ilyen eltérés az előírt olvasmányok rendje között található. Az apostoli szakasz megegyezik a fentebb látott bizánci renddel, sőt hosszabban közli az efezusi levél ide vonatkozó részeit (Ef 5,22-6,3), majd zoltárversek éneklése következik (Zsolt 18,6; 127,3). Az evangéliumi szakasz (Mt 19,1-6) részben az örmény rítus esetében látott renddel mutat hasonlóságot. A Tukiban kiadott kopt rituálé az apostoli olvasmány esetében már a Péter levél egy szakaszát (1Pét 3,5-7), valamint az Apostolok Cselekedeteiből ír elő egy rövid szakaszt (ApCsel 16,-13-15). Ezt követően a jegyesekért és a hívőkért egy könyörgéssorozat következik, melyet a hitvallás elmondása zár le.¹⁰²

Ekkor következik a kopt koronázás egyik jellegzetessége az olajkenet. Frans van De Paverd kiemeli, hogy az olajkenetet a kopt rituálék egyöntetűen előírják, noha a legtöbb helyen már nem végzik el. A pap a főhajtási imádságot mondja, majd megáldja a kikészített olajat. A megáldott olajjal a pap először a vőlegény homlokát, mellkasát és kezeit keni meg, majd hasonló renddel a menyasszonyt. Az olajkenet elősorban védelmet jelent minden kísértés és ördögi cselvetéssel szemben, a vőlegény megkenése közben a kórus éneke is ezt erősíti meg. A menyasszony megkenése közben a 22. zoltár 5-6., a 105. zoltár 48. versét, valamint a Királyok második könyvéből (2Kir 12,7) énekel a kórus egy rövid részt. A megkenést követően a pap az ifjú pár részére védelemért esedezik.¹⁰³

Az olajkenet után található a koronázás. A szertartáson segédkezők a pap elé járulnak a koronákkal, aki megáldja azokat. A vőlegény és menyasszony megkoronázása közben a bizánci rítusból ismert 8. zoltár 6. versét éneklük, illetve az „Axiosz” (méltó) felkiáltás is elhangzik. A koronázás szertartásának befejezése már nagyobb változatosságot mutat a különböző rituálékban. Többségük a Miatyánk elimádkozását és az elbocsátó részt foglalja magában. Egyes esetekben a pap egy rövid intelmet intéz az ifjú házasokhoz.¹⁰⁴

¹⁰¹ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 48-56.

¹⁰² DENZINGER, H., *Ritus Orientalium*, Tomus II., 371.

¹⁰³ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 100; DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 100-102; DENZINGER, H., *Ritus Orientalium*, Tomus II., 375.

¹⁰⁴ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 103.

A kopt hagyományban az 1921-ben kiadott kairói rituálé a második nap estéjére, de egyes korábbi források szerint a hetedik,¹⁰⁵ de Gábiel pátriárka rituáléja a negyvenedik napra írja elő a koronák levételét, ekkorra az olvasmányok (1Tim 4,9-15 és Jn 1,14-17) között a 127. zsoltár néhány versének éneklése van előírva. Az evangélium után a pap áldást mond, majd megtörténik a koronák levétele. A Tukiban kiadott rutiálé nem említi a koronák levételét, mely arra enged következtetni, hogy a káld hagyományhoz hasonlóan a koronázást követő negyvenedik napon az ifjú feleség felett egy feloldozási imát mond el a pap.¹⁰⁶

A kopt másodházasság esetében az eljegyzés nagyrészt azonos az első házasságkötés előtti eljegyzés menetével, az imádságok rendje sem mutat nagy eltérést. A koronázás szertartása esetében egyik legnagyobb különbség a koronák felett elmondandó papi imádság. Míg az első házasság esetében a korona az áldás, az üdvösség, a bölcsesség, az öröm, az értelem szimbóluma, addig a másodházasság szertartásában lévő jóval rövidebb papi imádság központi motívumaként az isteni irgalom jelenik meg.¹⁰⁷

Amint azt fentebb is láttuk, az alexandriai hagyományból eredeztethető az etióp liturgikus hagyomány. 1964-ben jelent meg két házasságkötési szöveg az etióp ortodoxok számára: *Koronázás könyve*, mely hivatalos pátriárkai kiadásként látott napvilágot, illetve a *Koronázás imája*, amely egy rövidebb, kevésbé hagyományos recenziót jelent.¹⁰⁸ Az etióp keleti katolikusok számára 1974-ben jelent meg a Keleti Kongregáció gondozásában *A koronázás könyve, azaz a házasságkötés rítusa* címet viselő szertartáskönyv. A könyv kiadását megelőzően számos etióp kéziratot vizsgáltak meg Etiópiában, Jeruzsálemben, Európa neves könyvtáraiban, továbbá egybe vetették a koptok szertartásával. A gē'ēz nyelven fennmaradt kéziratokhoz latin fordítás is készült.¹⁰⁹ A keleti katolikus etióp házasságkötés szertartásai a következők: az *eljegyzés rítusa*, a *koronázás rítusa*, az *özvegyek házasságkötése*.¹¹⁰

Az eljegyzés elején található a *konszenzus* kikérése, majd papi imádságok következnek. A kopt rítushoz hasonlóan először az apostoli szakaszt (1Kor1,1-10), majd egy evangéliumot (Jn 1,1-17) olvasnak fel, melyet három papi imádság követ. Ezután a pap megáldja a gyűrűket

¹⁰⁵ Denzinger a vatikáni 52. sz. kopt kódexre hivatkozik, vö. DENZINGER, H., *Ritus Orientalium*, Tomus II., 380.

¹⁰⁶ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 100; DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 112-114,

¹⁰⁷ DENZINGER, H., *Ritus Orientalium*, Tomus II., 378, 384.

¹⁰⁸ Osvaldo Raineri átírata szerint: māṣḥafā tāklil – Libro dell'incoronazione; ṣālotā tāklil – Preghiera dell'incoronazione, vö: RAINERI, O., *Celebrazione del matrimonio nel rito etiopico*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi* (Studia Anselmiana 93) szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 309.

¹⁰⁹ A gē'ēz nyelv Etiópia ősi, klasszikus nyelve, amely vélhetően a szub-arám nyelvből alakult ki, de a semita nyelvekhez sorolják, vö: CECCARELLI MOROLLI, D., art. *Ge'ez*, in: *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 327.

¹¹⁰ RAINERI, O., *Celebrazione del matrimonio nel rito etiopico*, 309-310.

és átadja a jegyeseknek. A kopt hagyománytól eltérően ekkor nincs olajjal való megkenés, hanem ekkor történik a menyegzői öltözékek megáldása. Az eljegyzés egy hálaadó és elbocsátó imádsággal zárul.¹¹¹

Az etióp *koronázási szertartás* elején ismételten megtalálható a *konszenzus* kikérése, melyet először a vőlegény, majd a menyasszony esküje követ. A papi imádságokat követően az apostoli szakaszok olvasása következik. Az első szakasz teljesen megegyezik a kopt szakaszbeosztással (Ef 5,22-6,3), de azon túl még két rövidebb szakasz felolvasása is elő van írva a Péter levélből (1Pét 3,1-8), és az Apostolok Cselekedeteiből (ApCsel15,22-30) egy-egy rövidebb részlet. Ezután a kopt koronázáshoz hasonlóan zsoltárversek éneklése következik (Zsolt 18,6; 127,3). Az evangéliumi szakasz (Mt 19,1-6) a kopt, és részeiben az örmény rítus esetében látott renddel mutat hasonlóságot. Ismételten papi imádságok követik egymást, majd az olaj megáldása következik. A kopt szertartási könyvek igaz, hogy hozzák az olajjal való megkenést a koronázás szertartásában is, de a szertartási gyakorlatból már kikerült. Ezzel szemben az etiópok a gyakorlatban is megőrizték. Az olajjal történő megkenést követően a pap megáldja a koronákat, amiket az ifjú házások fejére helyeznek, majd a papi áldó imádság után a menyegzői öltözékek felvétele következik. A *koronázás szertartásának* utolsó mozzanata a korai kopt kéziratokhoz hasonlóan a pap intelmei a vőlegény és a menyasszony számára, majd újból áldásban részesíti az ifjú párt, azután az elbocsátó imádsággal ér véget a templomi szertartás.¹¹²

Az *özvegyek házasságkötési szertartásának* első részében a 31., 50., 127., 24., és a 132. zsoltárokból énekelnek kiválasztott verseket. Az eljegyzéshez és a koronázáshoz hasonlóan több olvasmány is elhangzik ekkor (1Kor7,7-9, 1Jn 1,4-2,2; ApCsel 17,23-31) valamint az evangéliumból a Jn 3,27-29. Az olvasmányok után a pap kifejezetten az özvegyek házasságkötésére előírt két papi imát imádkozik el. Az első imádság szövege arra hivatkozik, hogy Isten megengedte Jákobnak a Leával kötött második házasságot, míg a második Elkána és Anna házasságáról emlékezik meg. A Miatyánk elimádkozása után történik az olajjal történő megkenés, de a koronázás már elmarad. A szertartás további részében találjuk a gyűrűk, és a menyegzői öltözékek megáldását. Az özvegyek házasságkötése hasonló módon zárul le, mint az első házások esetében a koronázás (papi intelmek, záró imádság). Legvégül utalást találunk az Eucharisztia végzésére és a szentáldozásra.¹¹³

¹¹¹ RAINERI, O., *Celebrazione del matrimonio nel rito etiopico*, 312-320.

¹¹² Uo. 321-339.

¹¹³ Uo. 339-341

3.4. A keleti szír hagyomány

Azokat a perzsiai és mezopotámiai keresztény közösségeket nevezzük keleti szír egyházaknak, akik az antiochiai exegetikai és teológiai hagyományt követik, továbbá nesztorianus egyházakként is szokás őket említeni. Egykor az asszír keresztények nagy missziós tevékenységet végeztek Ázsiában, eljutottak Indiáig, sőt Kínáig is, a 14. századtól kezdődött el a hanyatlásuk. Az asszír ortodoxok központja 1990-es évektől több évszázad után ismét Bagdadban található. Indiában a szír-malabár egyház néven ismerik őket, mely nagyérseki rangú, valamint Irak fővárosában működik a káld katolikusok pátriárkai központja.¹¹⁴

Ha összehasonlítjuk a keleti rítusok házasságkötési szertartásait, akkor elmondható, hogy a keleti szír rítuscsaládhoz tartozó házasságkötési rítusok hordozzák magukban a legkülönlegesebb kifejező rítuselemeket. A következő néhány bekezdésben a káld, és a malabár rítusok házasságkötési szertartásait fogom részletesebben bemutatni.

A káld rítusban, hasonlóan az örmény és a kopt hagyományhoz, az első mozzanat az ünnepi ruhák megáldása még az eljegyzés előtt. Már ezen a ponton eltérést találunk a Rómával egyesült keleti szírek és az ortodoxok között. A nem egyesült káldok viszont megőrizték azt a korábbi hagyományt, miszerint közvetlenül a *koronás szertartását* megelőzően történik az ünnepi ruhák megáldása.¹¹⁵

Az eljegyzés legfontosabb szimbolikus elemei a következők: kehely, gyűrű, kereszt és az úgynevezett *hnana*, amely a megszentelt víz és egy szent sírhelyéről hozott föld, homok keveréke. Az *eljegyzés szertartása* egy papi imával kezdődik, melyet a Miatyánk és a 44. zsoltár imádkozása követ. A második papi imádság után következik az *oniata (tropár)*, miközben a pap vizet önt a kehelybe, majd ismét papi imádságok, könyörgések (*korozuta*) és himnuszok következnek. A pap felemeli a kelyhet és áldást mond, majd kezébe veszi a gyűrűt és megáldja azt. A keleti-szír *eljegyzési szertartás* papi imádságai csupán egy gyűrűt említenek, ellenben a bizánciakkal és más szertartásos hagyományokkal, ahol két gyűrűt

¹¹⁴ ROBERSON, R., art. *Assiria, Chiesa, d'Oriente*, in: *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 82-84; KOODAPEUZHA, X.–VELLIAN, J., art. *Siro-malabarese, Chiesa*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 702-704; NIN, M., *A keleti liturgiák története*, 110; SZABÓ, P., *A keleti egyházak szentségi joga*, 25, 45-47.

¹¹⁵ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 84.

használnak az eljegyzéskor Az eljegyzés egyik csúcspontjaként a pap a kehelybe teszi a gyűrűt, a keresztet és a *hnanat*, ezt később a jegyesek a kehelyből magukhoz veszik.¹¹⁶

A keleti-szír *koronázási szertartás* három fő részből áll: az ünnepi öltözék megáldása, koronázás és az újházások megáldása, a nászszoba előkészítése és annak megáldása. Az ünnepi ruhákat egy asztalra kikészítik, majd a 93. zsoltár recitálása következik. A *tesbota* (himnusz), a *korozuta* (könyörgések), két rövid papi ima után a pap jobb kezét a ruhák felé kinyújtja, keresztet jelez és áldást mond. A szertartás e részét a koronák megáldása zárja le. A *koronázás szertartása* a 123. zsoltár első három versének éneklésével kezdődik. Az *oniata* (tropár) következik, amely a 45., 11., és a 81. zsoltárra épül. Az olvasmányok (Ef 5,21-6,5 és Mt 19,3-11) után következik a koronák felhelyezése az ifjú pár fejére. A koronázás befejeztével az ünneplők elkísérik az ifjú párt az újdonsült férj házához. A Rómával egyesült káldoknál ilyenkor a pap egy rövid intellemmel fordul a fiatalok felé, melyet vélhetően a nyugati-szírektől vettek át az évszázadok során.

A káld hagyományban nem létezik a koronák ünnepélyes levétele, hiszen a koronázás nem olyan jelentőségű, mint ahogy a bizánciaknál is láttuk. Ehelyett megmaradt a nászszoba megáldása. Az egyes rituálékban megtalálható a 120. vagy a 90. zsoltár elimádkozása. A pap megtömjénezi a helyiséget, majd újabb *oniata*, *korozuta* és *tesbota* következik. A pap megáldja a nászágyat, majd legvégül, mielőtt elhagyná a helyiséget, újra keresztet jelez.¹¹⁷ Továbbá Denzinger megemlíti még a pap által ilyenkor elvégzendő feloldozó imádságot is, mely esetében hivatkozik a kopt liturgikus hagyományra is.¹¹⁸

A keleti-szír hagyományból kifejlődő malabár rítus esetében kiemelik a liturgiakutatók, hogy az első indiai keresztények számos, a kereszténység előtti helyi kultúrából örökölt rítuselemet átvettek, azokat később keresztény tartalommal megtöltve értelmezték. Az indiai keresztények egy része a káld rítust szír és arám nyelven ismerte meg. A házasságkötés esetében két fő elemmel egészítették ki a szertartást: a *tali* és a *mantrakodi*, amelyeket a kereszténnyé vált indiaiak sajátosságaként tartanak számon. A *tali* eredendően a hinduk közötti házasság jele, egy aranyozott szív alakú dísz, melyet a vőlegény a menyasszony nyakába függesztett. Erről a mozdulatról kapta a nevét a ceremónia: *pennukettu*, amely a

¹¹⁶ YOUSIF, P., *La célébration du mariage dans le rite chaldéen*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi*. (Studia Anselmiana 93) szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 240-246; DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 40-47.

¹¹⁷ YOUSIF, P., *La célébration du mariage dans le rite chaldéen*, 246-256.

¹¹⁸ „*absolutio uxoris, uti apud Coptias*”, DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 84-97, 110-112.

pennu (nő, asszony) és a *kettu* (kötni) szavak összeolvadásából keletkezett. A *mantrakodi* egy új öltözéket jelent, melyet a *tali* után maga a vőlegény terít a menyasszonyra.¹¹⁹

A nyugati misszionáriusok megjelenését követően néhány esetben változást vezettek be annak érdekében, hogy a *tali* ábrázolások megfeleljenek a keresztény szimbólumoknak. Példaként említhető 1704-ben Tournon bíboros, aki ebben az időben India és Kína apostoli vizitátora volt, ő maga megtiltotta, hogy a keresztények olyan *talit* használjanak, amelyeken hindu istenségeket ábrázolnak, helyettük inkább a kereszt, Krisztus, Mária ábrázolás vagy bármely másik keresztény szimbólum ábrázolása legyen látható.¹²⁰

A portugál misszionáriusok tevékenységének eredményeképpen, akik a Tridenti Zsinat szellemében végezték hittérítő tevékenységüket, erőteljes latinizáció ment végbe a malabárok liturgikus életében. Az 1585-ben tartott Goai Zsinat elrendelte a latin szertartáskönyvek szírkáld fordítását a Tamás-keresztények számára. Ez hatással volt a házasságkötési szertartásokban végbement hangsúlyeltolódásokra is. Az 1599-ben tartott Diamperi Szinóduson már azzal a szándékkal tárgyalták a házasságkötést, hogy teljesen a latin rend kerüljön bevezetésre, ugyanakkor minden latinizáló törekvés ellenére a *tali* és a *mantrakodi* megmaradtak.

1653-ban egy szakadás következtében a hívek egy része áttért a szír-antiochiai (nyugati-szír) rítusra és csatlakoztak az ortodoxokhoz, így jött létre a malankár ortodox egyház. Mind az ortodox malankárok, mind a katolikus malankárok is megőrizték *tali* és a *mantrakodi* rítusát, holott korábban az antiókhiai hagyomány egyáltalán nem ismerte ezt az ősi, helyi hagyományt.¹²¹

A II. Vatikáni Zsinatot követően a Keleti Egyházak Kongregációjának felhívására a katolikus malabárok között is elkezdődött a liturgikus szövegek revíziója, amely mélyrehatóan érintette a házasságkötési szertartásokat is. Több átmeneti kiadást követően 2005. január 6-án érvénybe lépett a szír-malabár *Rituale* malajalam nyelven. Az újonnan megjelent *editio typica* lehetőséget teremt, hogy a latin hatásra bekerült gyűrűváltással együtt, és az eucharisztikus liturgiában végezzék a házasságkötést, de hűségesen megőrizte *tali* és a *mantrakodi* rítusát, mely hasonló jelentőséggel bír, mint más keletieknél a koronázás, amely az indiai keresztényeknél egyáltalán nem volt szokásban.¹²²

¹¹⁹ PALLATH, P., *Matrimonio tra cristiani indiani. Il rito nella Chiesa siro-malabarese*, Città del Vaticano 2009, 42-44.

¹²⁰ Uo. 45.

¹²¹ Uo. 47-52.

¹²² Uo. 55-76.

3.5. A nyugati szír hagyomány

A nyugati-szír rítus központjaként hagyományosan Antiochia városát jelölik meg a liturgia kutatók. A nyugati-szír egyházhoz tartoznak azok a keleti keresztények, akik Alexandriai Cirill krisztológiai gondolkodásmódját fogadták el és elutasították a kalkedóniak hitvallását.¹²³ Azokat, akik később mégis elfogadták a kalkedóni krisztológiai formulát, őket nevezték el melkitáknak, akik az évszázadok során átvették a bizánci rítust.¹²⁴ A Szír Katolikus Egyház létrejött a 17. századi jezsuita és kapucinus szerzetesek tevékenységének eredményeként jött létre. Az első világháborút követően 1920-ban a szír katolikus patriarchátusi központ Bejrútba költözött, de névleg a mai napig őrzi az antiochiai címet. Saját liturgikus könyveiket meglehetősen későn kezdték el kinyomtatni a 20. század elején. Legjelentősebb nyomdájuk a sharfeh-i monostorban található.¹²⁵ Indiában a szír-malankár egyház követi a nyugati-szír liturgikus hagyományt, amelynek szintén van ortodox¹²⁶ és Rómával egysült nagyérseki rangú ága.¹²⁷

A nyugati-szír tradícióhoz közel áll a maronita rítus, de keleti szír és latin jegyeket is magán visel. A 8. századtól kezdődően Szent Maron karizmatikus szerzetesközösségéből fejlődött ki a maronita egyház. Idővel egyre inkább önállóbbak lettek, saját hierarchiát építettek ki.¹²⁸ A 12. századtól egyre szorosabb kapcsolatot ápoltak a latin egyházzal, melynek legkifejezőbb eseménye a IV. Lateráni Zsinat volt, amelyen II. Jeremiás maronita pátriárka is részt vett. A maroniták központja a bkerke-i monostor, de a maroniták pátriárkája a melkita és a szír pátriárkákhöz hasonlóan névleg viseli az antiochiai címet.¹²⁹

A nyugati-szír hagyományban a házasságkötés szertartása a bizáncihoz hasonlóan két fő részből áll: a gyűrűk és a koronák megáldása. Az első szertartás esetében bizánci hatás is sejthető.¹³⁰ Az eljegyzés egy aránylag hosszabb, de egyszerű szertartás, amelynek elején a pap kikérdezi a jegyeseket, hogy megbizonyosodjon házassági szándékukról.¹³¹ A kezdő áldást követően zsoltárok, az 50. zsoltár, a 44. zsoltár első négy versének éneklése, az Énekek éneke által (Én 5,9-10) ihletett antifóna közé beillesztett papi imádságokat találunk. A

¹²³ POGGI V.,–RONALD ROBERSON, R., art. *Siro-ortodossa, Chiesa*, in *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 706-704; SZABÓ, P., *A keleti egyházak szentségi joga*, 30-31, 43-45.

¹²⁴ NIN, M., *A keleti liturgiák története*, 112.

¹²⁵ ROBERSON, R., art. *Siro-cattolica, Chiesa*, in: *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 699-700.

¹²⁶ ROBERSON, R., art. *Siro-malankarese, Chiesa*, in: *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 702-703.

¹²⁷ PALLATH, P., art. *Siro-malankarese, Chiesa ortodossa*, in: *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 703-704.

¹²⁸ NIN, M., *A keleti liturgiák története*, 116.

¹²⁹ ROBERSON, R., art. *Maronita, Chiesa*, in: *Dizionario enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, 475-476.

¹³⁰ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 35-36.

¹³¹ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 99.

nyugati-szír liturgikus tradíció két visszatérő része a *sedro* és a *proimion*¹³² után következik a gyűrűk feletti imádság és azok megáldása. A nyugati-szír rítusban a bizánci és a kopt rítushoz hasonlóan mindkét jegyes megkapja a jegygyűrűket.¹³³

A *koronázás szertartása* a nyugati szíreknél két fő részre osztható. Az első részben a koronázás áll a középpontban, míg a másodikban a jegyesek jobb kezének összekapcsolása. A szertartás két hosszabb papi imádsággal kezdődik, melyet a 22. zsoltár válogatott verseiből összeállított válaszos ének követ. A *sedro* és a *proimion* után következnek az olvasmányok: 1Pét 3,1-8 és Ef 5,20-6,3 (vagy 5,20-33). A Zsolt 44,13 éneklését követően következik az evangéliumi szakasz olvasása: Mt 19,3-11 (vagy Mt 19,1-11).

Az olvasmányok után a szertartást végző pap két áldást mond az koronák felett, majd átadja azokat a diakónusnak. Ezt követi egy harmadik papi imádság, ami után a pap háromszor keresztet jelez a koronával a völegény feje fölött, miközben a diakónusok rövid válaszos énekeket énekelnek. Hasonlóan történik a menyasszony koronázása is. A koronázást követő papi imádság megemlékezik a szülőkről. Az apát Keresztelő Szent Jánoshoz hasonlítja az imádkozó pap, hiszen eddig ő egyengette a házasságra lépő gyermeke útját, az anyát Annához, Máriához, Mártához és Erzsébethez hasonlítja. Az 1922-ben kiadott sharfe-i rituálé szerint a pap egy koronát lebegtet az örömapa feje felett anélkül, hogy rá helyezné. Hasonlóan előírja ezt a mozzanatot az edesszai rituálé az örömanya esetében is. A *koronázási szertartás* végén egy főhajtási imádság hangzik el. A nyugati szíreknél is megtalálható a *benedictio in thalamo*, vagyis a nászszoza megáldása, melyre nyugati példát a korai gall hagyományban találunk.¹³⁴ A sharfe-i rituálé rendelkezik a koronák levételének szertartásáról. A pap imáját követően történik a koronák levétele, majd a *triszágion* háromszori eléneklése, és a Miatyánk elimádkozása zárja ezt a rövid szertartást.

A maroniták megőrizték az *eljegyzés* és a *koronázás* szertartását. Mindkét szertartás megelőzően a szertartást végző pap előtt a jegyesek kinyilvánítják házassági szándékukat. Az eljegyzés egyik csúcspontja az, amikor a jegyesek jobb kezét összefogja a pap, majd rá helyezi a stóláját. A másik csúcspont szinte megegyezik a nyugati szír hagyományban látottakkal, a gyűrűk megáldását követően a jegyesek megkapják jegygyűrűiket.

¹³² A *sedro* a tömjént megáldó imádság a nyugati-szír és a maronita hagyományban. A *proimion*: bevezető versek, melyek előre vetítik a *sedro* központi témáját, vö: ROBERT TAFT, *Glossario liturgico*, in *Liturgie dell'oriente cristiano a Roma nell'anno mariano 1987-88*, Róma 1990, 1397-1398.

¹³³ DE PAVARD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 36-40.

¹³⁴ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 92-93; DE PAVARD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 76-84.

A *koronázás szertartása* ismét a jegyesek házassági szándéknyilvánításával kezdődik. Ez alkalommal két szentírási olvasmány hangzik el. Az örményekhez hasonlóan az apostoli szakasz az Efezusiakhoz írt levélből (Ef 5,22-27), az evangéliumi szakaszt pedig Máté evangéliumából (Mt 19,3-6) veszik. A pap összefogja a jegyesek kezét, majd a jegyesek együttesen ígéretet tesznek, hogy Ábrahám és Sára, Izsák és Rebeka, Jákob és Ráhel házassága legyen előttük, melyet senki másért ne bontsanak fel. A maronita koronázás egyedi jellegzetessége, hogy a keleti rítusok közül egyedülként nemcsak az újházások fejére helyeznek koronát, hanem a két kísérő fejére is.

Általánosan elmondható, hogy a maroniták az évszázadok során egyre több latin rítuselemet vettek át saját liturgikus szokásaikhoz. A házasságkötés esetében a nyugati hatás azzal mutatható ki, hogy a koronázás nem annyira hangsúlyos rítuselem, mint a bizánciaknál, inkább kulturális mozzanatként maradt meg. A maronita házasságkötésnél a hangsúly inkább a házasságkötésre vonatkozó szándék kinyilvánítására, valamint az azt megerősítő rítuselemekre tevődött át.¹³⁵

4. Összegzés

Összefoglalóan elmondható, hogy a legtöbb keleti rítus esetében a házasságkötés szertartása két fő részre osztható. Az első az *eljegyzés*, mely önállóan is megállja a helyét még akkor is, ha leggyakrabban közvetlenül a koronázás szertartása előtt végzik el.

A koronázás rítusa a legtöbb keleti rítuscsaládban létező gyakorlat, még akkor is, ha latin hatás következtében a szándéknyilvánításra került a hangsúly. Ez alól a malabárok jelentenek egyedüli kivételt, de annak is megvannak a helytörténeti okai, ahol nem létezik a koronázás rítusa. Továbbá arra is láttunk példát, hogy az örmények és a keleti szíreknél a liturgikus könyvek még őrzik annak emlékét, hogy egyes kiegészítő szertartások helyszíneként lakóházat jelölnek meg.

Az olvasmányok rendszere az egyes rítuscsaládokban eltérőek lehetnek, az egyes papi imádságok alapjait képező szentírási helyek is nagy változatosságot mutatnak. A keleti rítuscsaládok közül egyesek még az eljegyzés szertartásában is saját olvasmányokat rendelnek el, míg mások válogatott zsoltárok, vagy zsoltárversek éneklését írják elő. Érdekes módon a bizánci hagyományt követő egyházakban az eljegyzésben sem saját olvasmányos rendet, sem

¹³⁵ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 99.

zsoltározást nem találunk. A kelet rítusok közötti különbségek ellenére sok esetben találunk közös pontokat, mint például az efezusi levél 5. fejezete, mely a házasságot Krisztus és az Egyház közötti titokzatos kapcsolathoz hasonlítja, továbbá az evangéliumi szakaszok esetében leginkább Máté evangéliumából a 19,1-9. rész, azon belül a 19,3-11. szakaszok azok, amelyeket a liturgikus könyvek leggyakrabban előírnak. Ezen a ponton eltér a bizánci hagyomány a többi keleti rendtartástól, ugyanis a kánai menyegző történetét írják elő az *euchologionok*. A Mt 19,3-12 szentírási szakasz a bizánci hagyományon belül egyedül a rutén *szerkönyvekben* maradt meg a másodházasság szertartásában evangéliumi szakaszként.

Második fejezet: A bizánci házasságkötés szertartásának története

Dolgozatom második fejezetében a bizánci házasságkötés történeti fejlődésének legfontosabb forrásait és állomásait fogom bemutatni. Lehetetlen küldetés volna az eddigi liturgia kutatások eredményeit ebből a témakörből egy tanulmányba összesűríteni, erre nem is vállalkozom. A bemutatásra kerülő kutatások egyfajta válogatás eredményeként kerültek be a dolgozatomba, melyek segítségével a házasságkötési szertartások szerkezeti felépítésének változásait, az egyes imádságok és kifejező rítusok alakulásának legfontosabb állomásait szeretném ismertetni. A keleti liturgikus tradíciókkal foglalkozó kutatások számos kéziratos gyűjteményt dolgoztak fel Rómában a Pápai Keleti Intézetben, valamint más szellemi műhelyekben, amelyek új megvilágításba helyezték a bizánci házasságkötési szertartások történeti kutatását. A válogatott kéziratos kódexek után a korai nyomtatott görög és szláv *euchologionokat* fogom bemutatni, külön kiemelve azokat a liturgikus könyveket, melyeket a hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság tagjai is megemlítenek levelezéseikben.¹³⁶

1. A bizánci rítus liturgikus könyvei

Előljáróban érdemes röviden szólni a bizánci rítusban használatos szertartásos könyvek rendszeréről. A leggyakrabban használt könyv a *ménea*, amely az egyházi év napjaira előírt zsoltosma változó szövegeit tartalmazza. Szinte hasonló rendszerességgel használatos az *oktoechos*, azaz a nyolc hang szerint rendezett himnuszok gyűjteménye, amely a heti napok ritmusát követi. A *tipikon* rendelkezik arról is, hogy mikor függesztik fel használatát a templomi szertartások végzésekor. Továbbá létezik még két időszakos könyv, az egyik a *triódion*, melyet a Húsvétot megelőző nagyböjti időben, illetve a *pentekosztáron*, amely Húsvét vasárnapjától a Pünkösödöt követő Mindenszentek vasárnapjáig használatos. A szentírási szövegeket tartalmazó liturgikus könyvek: az *evangéliumos könyv*, az *apostolos könyv*, a *parímiás könyv* (ószövetségi olvasmányok), és *pszaltérion*, azaz zsoltároskönyv. A szent szertartások szövegeit a *liturgikon* (*szluzsebnyik*, *ieratikon*),¹³⁷ illetve a *szerkönyv*

¹³⁶ IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, Athanasiana füzetek 1, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 1999.

¹³⁷ VACCARO, A., *Dizionario dei termini liturgici bizantini e dell'Oriente cristiano*, ARGO, Lecce 2010, 179-180.

(*euchologion*, *trebnyik*), míg a főpapi szertartások kiemelt szövegeit a *főpapi szerkönyv* (archierartikon, csinovnyik) tartalmazza.¹³⁸

A bizánci házasságkötés szertartása *szerkönyvben* (*euchologion*, *trebnyik*) található. Az *euchologion* a görög εὐχή és a λόγος szavak összeolvadásának eredményeként jött létre, mely leginkább a Római Egyház ősi *Sacramentarium*ának feleltethető meg.¹³⁹ A magyar görögkatolikus szóhasználatban leggyakrabban a *szerkönyv* kifejezéssel fordítják, vagy egyszerűen a könyv görög nevét használják. Rohály Ferenc az 1873-ban Rómában kiadott *Εὐχολόγιον το μεγα-*t a *Nagy imádságoskönyv* címmel fordította le.¹⁴⁰

A *szerkönyvek* vizsgálatakor érdemes szem előtt tartani azt is, hogy a görög és a szláv könyvek közötti eltérések nagyrészt azok szerkezeti felépítésében mutatkoznak meg, ugyanis előfordul, hogy bizonyos szertartások görög-szláv viszonylatban valamelyik más liturgikus könyvben fordulnak elő. A házasságkötés szertartása egyaránt megtalálható az *euchologion* és a *trebnyik* szertartáskönyvekben, akár a hosszabb vagy a rövidebb kiadásokról is legyen szó.

1.1. Egyes kifejező rítusok a bizánci házasságkötési szertartásokban

Az előző fejezetben nagyon röviden érintettem a bizánci házasságkötés szerkezeti felépítésén túl a látványosabb kifejező rítusokat is. Még mielőtt a történeti kutatások eredményeit részletesebben ismertetném, fontosnak tartom, hogy az egyes kifejező rítusokat érintő, olykor széles körben meghatározóvá vált értelmezésekre irányítsam a figyelmet, amelyek az el elmúlt néhány évtized történeti kutatásainak köszönhetően új megvilágításba kerültek.

1.1.1. A koronázás mozzanata

Az előző fejezetben láthattuk, hogy a koronázás már az ókori görögöknél és rómaiaknál a házasságkötéskor gazdag szimbolikával rendelkezett. A források nem elegendő volta miatt arra a kérdésre nem lehet egyöntetű választ adni, hogy a keresztény házasságkötési

¹³⁸ VELKOVSKA, E. V., *Bizánci liturgikus könyvek*, in *A liturgiatudomány kézikönyve* (Szent István kézikönyvek 17) szerk. PÁKOZDI, I.–SOMORJAI, Á., Budapest 2020, 154-164; VACCARO, A., *Dizionario dei termini liturgici bizantini e dell’Oriente cristiano*, 85.

¹³⁹ VACCARO, A., *Dizionario dei termini liturgici bizantini e dell’Oriente cristiano*, 161; VELKOVSKA, E. V., *Bizánci liturgikus könyvek*, 156.

¹⁴⁰ *Nagy imádságos könyv*, s.l. 1955.

szertartásokban egészen pontosan mikortól van jelen a koronázás. Az első keresztény forrás egyike a Nazianzi Szent Gergely által Euszebioszhoz írt levél, amelyben arról olvasunk, hogy a házasságkötés tisztsége az édesapát illette meg, ugyanis ő volt az, aki az ifjú pár fejére helyezte a koszorúkat.¹⁴¹

Bizáncban a koronázás már sokkal inkább kitüntetett mozzanatként jelent meg, ugyanis a 6. század végén a pátriárka feladata volt, hogy a császári menyegzőn az újonnan házasságra lépők fejére helyezze a koronákat. Szintén ebből a korszakból maradt fenn a császári házasságkötés menete. Maurikiosz császár menyegzőjét nem a templomban, hanem a császári aulában, az úgynevezett Augusztalionban végezte Böjtölő János pátriárka, aki összekötötte a házasságra lépők jobb kezét, megkoronázta őket, akik részesültek az Eucharisziából.¹⁴² A következő század elején Erakliosz császárt és feleségét Irénét maga Szergiosz pátriárka koronázta meg a császári kápolnában.¹⁴³ A 9. században uralkodó Bölcs Leó bizánci császár 89. novellájában foglaltak szerint csak az a házasság számított érvényesnek, melyet az egyház áldásával kötöttek meg.¹⁴⁴ A 11. században Alexiosz Komnenosz császár rendelte el, hogy a *koronázás* mindenki számára kötelező, ideértve a szolgákat is.¹⁴⁵

1.1.2. A bizánci házasságkötés és az áldozás

Ha összehasonlítjuk a keleti és nyugati kereszténység házasságkötési szertartásait, akkor úgy tűnhet, hogy leginkább a nyugati latin hagyomány sajátja, hogy a házasságkötés és az Eucharisztia közötti szerves kapcsolat mindmáig megmaradt. Az első fejezetben láthattuk, hogy egyes keleti rítusok házasságkötése őrzi az Eucharisztia vételének emlékét, de ez a gyakorlatban nem nagyon mutatkozik meg. A keletiek közül az örmény katolikusoknál lehetőségként jelenik meg a házasságkötés és az Eucharisztia együtt ünneplése,¹⁴⁶ továbbá a II. Vatikáni Zsinat után több szerkesztési folyamaton átesett szír-malabár *Rituale* is lehetőséget ad hasonló házasságkötési formára.¹⁴⁷

A bizánci házasságkötés és az áldozás közötti kapcsolat korántsem volt annyira távoli, mint ahogy azt az utóbbi évszázadokban rögzült, napjainkig meghatározó szertartási

¹⁴¹ Nazianzi Szent Gergely 231. levél, in PG Vol. 37, Colonna 373A.

¹⁴² THEOPHÜLAKTOSZ SZIMOKATTÉSZ, *Világtörténelem*, Magyar Östörténeti könyvtár 26, Balassi Kiadó, 2012, 86-87.

¹⁴³ THEOPHANIS, *Chronographia*, szerk. DE BOOR, C., Vol 1, Lipcse, 1883, 299.

¹⁴⁴ A 89. novella ide vonatkozó részének magyar fordítása: MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma – ortodox keresztény szemmel*, 184-185.

¹⁴⁵ ROSSO, S., *La celebrazione della storia della salvezza nel rito bizantino*, 538.

¹⁴⁶ DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 71.

¹⁴⁷ PALLATH, P., *Matrimonio tra cristiani indiani. Il rito nella Chiesa siro-malabarese*, 55-76.

gyakorlat sugallja. A középkori bizánci házasságkötés és az áldozás közötti kapcsolatról maga Tesszalonikai Simeon (†1429) tanúskodik. A szertartást végző pap az Előszenteltek Liturgiájából ismert fennhanggal szólítja a házasságra lépőket, akik magukhoz veszik az Eucharisziát, miközben az áldozási verset (*kinonikont*) éneklük. Tesszalonikai Simeon arra buzdítja a házasságra vágyó feleket, hogy méltó módon éljenek, és úgy részesüljenek a Szent Titkokban. A szent szerző még arra is külön kitért, hogy mindazok, akik másodjára, vagy harmadjára kötnek házasságot, ők már nem áldozhattak a házasságkötéskor, csak a megáldott borból részesülhettek.¹⁴⁸

Robert Taft az Eucharisztia vételének gyakoriságáról több korszakot megvizsgálva mutatta be, hogy a bizánci egyházat sem kerülte el az a szomorú folyamat, amely a gyakori áldozás visszaszorulásához vezetett,¹⁴⁹ de még mindezek fényében sem könnyű pontosan meghatározni azokat a tényezőket, amelyek a bizánci házasságkötés és az áldozás egymástól való elszakadását eredményezték.¹⁵⁰

1.1.3. A közös kehely imája

A keleti rítuscsaládok bemutatásakor láthattuk, hogy nemcsak a bizánci hagyományban, hanem az örményeknél is vagy a házasságkötési szertartás végén, vagy a templomi szertartásokat követően a vőlegény házában történhet a közös kehely rítusa.¹⁵¹

A közös kehely rítusának két, széles körben elterjedt értelmezésével találkozhatunk, melyeket 20. század két nagy ortodox teológus, Alexander Schmemmann és John Meyendorff írásaiban is megtalálhatunk. Az első szerint közös kehelyből való részesülés a közös élet szimbólumaként értelmezhető.¹⁵² Ezt látva Alexander Schmemmann a következő megállapítást tette:

¹⁴⁸ „Εὐθὺς δὲ τῶν προηγουμένων ἄπτεται διὰ τοῦ ἱεροῦ, καὶ ἐκφωνεῖ «Τὰ προηγουμένα ἅγια τοῖς ἁγίοις». Καὶ πάντων ἐκβρώντων το, «Εἰς Ἄγιος, εἰς Κύριος». (...) Εἶτα καὶ ἀπὸ τοῦ κοινοῦ δίδωσι ποτηρίου. Καὶ τό, «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι», ψάλλεται.” Tesszalonikai Simeon, *Περὶ τοῦ τιμίου νομίνου γαμου*, in: PG Vol. 155, Colonna 512-513, magyarul: Tesszalonikai Simeon, *A tiszteletreméltó törvényes házasság (=Az eretnkségek ellen és az isteni templomról 276-282)* in MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 186-187.

¹⁴⁹ Robert Taft az eucharisztikus liturgia és az áldozás gyakorisága közötti összefüggést vizsgálta meg a különböző keleti rítuscsaládokban történeti szempontból. TAFT, R. F., *La frequenza dell'eucarestia nella storia*, in TAFT, R. F., *Oltre l'oriente e l'occidente. Per una tradizione liturgica viva*, Pubblicazioni del Centro Aletti 21, Róma 1999, 89-115.

¹⁵⁰ DOBOS, A., *A házasság bizánci szertartása*, 91, 17. jegyzet.

¹⁵¹ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 100; DE PAVERD, F., *Le forme celebrative del matrimonio nelle chiese orientali*, 108-110.

¹⁵² DE MEESTER, P., *Studi sui sacramenti. Amministrati secondo il rito bizantino*, Edizioni Liturgiche, Róma 1947, 280.

„A koronázás után a pár egy közös kelyhet kap. Ezt az aktust manapság »a közös élet« szimbólumaként értelmezik, semmi sem mutatja jobban a házasság »deszakralizációját«, »természetes boldogságra« való redukcióját. A múltban a közös kehely az eucharishtiában való részesedést jelentette, vagyis a házasság való beteljesedésének végső pecsétjét Krisztusban”.¹⁵³

A másik értelmezést részben Alexander Schmemmann fentebb idézet soraiban és John Meyendorffnál is megtaláljuk, miszerint a közös kehelyből való részesülés egyfajta emlékeztető rítus, amely az Eucharishtiából való részesülésre emlékeztet. John Meyendorff ezt a feltételezést megerősítve látja abban, hogy a korábban áldozás közben előírt *kinonikon* éneklését újabban görög *euchologionokban* is megtaláljuk a közös kehelyből való részesülés közben.¹⁵⁴ Placide De Meester 1947-ben már feljegyezte, hogy a görögök a közös kehelyből való részesülés közben ugyanazt a *kinonikont* írják elő, amelyet Tesszalonikai Simeon leírása alapján az újházások áldozása közben énekeltek, melyet a kortárs *euchologionok* a mai napig előírnak.¹⁵⁵ Ezen értelmezés abból a mai napig tartó gyakorlatból fakad, hogy a házasságkötés és az Eucharishtiából való részesülés elszakadt egymástól.¹⁵⁶

Az imént idézett, a közös kehely rítusáról széles körben elterjedt értelmezések a bizánci kéziratok *euchologionokkal* foglalkozó kutatók érdeklődését felkeltették. Számos forrás mélyreható tanulmányozás következtében arra a kérdésre is választ kapunk, hogy a közös kehely mai rítusa mennyire tekinthető az áldozásra emlékeztető mozzanatoknak

2. A bizánci házasságkötési szertartások történeti fejlődése a korai kéziratok alapján

Mielőtt megvizsgálánk a bizánci házasságkötési szertartás kifejező rítuselmeinek történeti fejlődését, szükséges a feldolgozott források csoportosítása. Elena Velkovska az *euchologionok* történeti csoportosítását két fő korszakra osztja. Az első korszakot az úgynevezett óbizánci korszakot a képrombolás időszakáig (726-843) határozta meg, míg a második korszakot neobizánciként írja le. Mindkét korszak liturgikus forrásait földrajzilag

¹⁵³ SCHMEMANN, A., *A világ életéért*, Paulus Hungarus-Kairosz Kiadó, Budapest 2001, 116-117.

¹⁵⁴ MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 52.

¹⁵⁵ DE MEESTER, P., *Studi sui sacramenti. Amministrati secondo il rito bizantino*, Edizioni Liturgiche, Róma 1947, 280; ARCH ATH 2014, 191.

¹⁵⁶ PARENTI, S., *Il vino nella liturgia bizantina*, in *La civiltà del vino. Fonti, temi e produzioni vitivinicole dal Medioevo al Novecento. Atti del convegno (Monticelli Brusati, Antica Fratta, 5-6 ottobre 2001)*, Centro culturale artistico di Franciacorta e del Sebino, Brescia 2003, 473.

szintén két részre lehet csoportosítani. Az első csoportba az *itáliai*, a másodikba összefoglalóan a *keleti* források sorolhatók, de ezek mindegyikére elmondható, hogy magukon hordozzák a jeruzsálemi liturgikus hagyomány befolyásának sajátos jegyeit.¹⁵⁷ A következő pontokban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az egyes korszakokban miként, és milyen irányban fejlődött a házasságkötés azokon a helyeken, ahol a bizánci (konstantinápolyi) liturgikus hagyomány vált meghatározóvá.

A bizánci házasságkötés történeti kutatása is visszaigazolta, hogy nagyon sok forrás földrajzilag egymástól nagyon távoli helyeken keletkezett. Az elmúlt néhány évtized kutatásainak köszönhetően több korszakot illetően újabb források kerültek elő, vagy történt meg az azonosításuk. Dolgozatom ezen részében néhány olyan kutatást szeretnék bemutatni, amelyek a különböző régiók görög házasságkötési szertartásait mutatja be, külön kiemelve az adott régiókra jellemző sajátosságokat. Érdeemes megfigyelnünk, hogy a különböző források segítségével milyen mértékben lehet rekonstruálni a konstantinápolyi házasságkötési szertartást. A vizsgált korai kéziratok Konstantinápolytól távol eső területekről származnak, míg a császárvárosból származó első források a későbbi korszakokból maradtak ránk. A perifériás területekről származó korai források összehasonlításával már körvonalazódik egy konstantinápolyi házasságkötési szertartás az egyes korszakokat tekintve, hiszen a császárváros liturgikus rendje idővel egyre erőteljesebb hatást fejtett ki a környékbeli, majd a távolabbi egyházi központok szertartásaira is. Mivel a császárvárostól távol eső területekről maradtak fenn a bizánci házasságkötés legkorábbi változatai, ezért a források bemutatásakor először a perifériás kéziratot hagyományt fogjuk áttekinteni, majd ezt követően térünk át a korai, bizonyíthatóan konstantinápolyi források bemutatására.

Az előző fejezetben bemutattam, hogy a bizánci egyházban az *eljegyzés* és a *koronázás* két külön, önálló szertartás. Ez annak ellenére is igaz, hogy napjainkban is a gyakorlatban vélhetően sok esetben az *eljegyzést* követően rögtön elvégzik a *koronázás* szertartását.¹⁵⁸ Itt szeretném röviden felhívni a figyelmet arra, hogy a korai kéziratot *szerkönyvek* még sokáig nem használják a *koronázás szertartása* (ἀκολουθία τοῦ στεφανώματος) elnevezést, hanem legtöbb esetben a *házasságkötés szertartásaként* (Εὐχή εἰς γάμος) jelölik. Az egyes források bemutatásakor a megjelölt szóhasználatot fogom követni. A következők pontokban át fogjuk

¹⁵⁷ VELKOVSKA, E. V., *Bizánci liturgikus könyvek*, 157. A jeruzsálemi liturgikus hagyomány a konstantinápolyi liturgiára gyakorolt befolyásáról lásd: TAFT, R. F., *A bizánci rítus rövid története*, in TAFT, R. F.,–SCHULZ H.-J., *A bizánci liturgia* (Varia Byzantina – Bizánc világa XII), Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest 2005, 87-100.

¹⁵⁸ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, in: *Ephemerides liturgicae*, 93 (1979), 389-391.

tekinteni a bizánci házasságkötési szertartás fejlődésének legfontosabb forrásait, melyek segítségével jól látható fejlődési folyamatnak leszünk tanúi.

A koronázás egyre inkább a templomhoz kötődött, ahol idővel nemcsak a koronázás mozzanatát találjuk meg, hanem a szertartás részét képezi az Eucharisziából való részesedés is.¹⁵⁹ A bizánci egyházban a 8-9. században már az addigra kialakult liturgikus struktúra vált meghatározóvá, miszerint a házasságkötés két fő mozzanattól tevődik össze: az *eljegyzésből* és a *koronázásból*.¹⁶⁰

A kéziratos *szerkönyvek* bemutatása előtt érdemes felidéznünk Alexiosz Komnenosz császár 1084-ben kiadott rendelkezését, amely azt kívánta rögzíteni, hogy az *eljegyzést* és a *koronázás* szertartását külön-külön kell elvégezni.¹⁶¹ Ezen császári rendelet arra enged következtetni, hogy vélhetően a két szertartást egy nagyobb szertartási rend keretén belül végezték el, vagy rögtön egymás után. Mindenesetre a későbbi gyakorlat mégis abba az irányba fejlődött tovább, hogy mindkét szertartás megőrizte önállóságát, de megtalálta azt az átmenetet is, amely lehetővé tette az *eljegyzésből* való átlépést a *házasságkötésbe*, a *koronázás szertartásába*. A most bemutatásra kerülő kutatások nem mindegyike foglalkozott az *eljegyzéssel*, többségük inkább a *házasságkötés*, *koronázás szertartására* helyezte a hangsúlyt, hiszen annak történeti alakulása a szertartás hosszabb volta, és a kifejező rítusok gazdagsága miatt is nagyobb érdeklődést váltott ki.

A bizánci rítus kutatóinak egyik nagy alakja Robert Taft sajnálattal jegyezte meg harminc évvel ezelőtt, noha számos új értékes tanulmány látott napvilágot, a keleti liturgiatudósok sajnos nem tudták elkészíteni a bizánci rítus történeti fejlődését egy átfogó kiadványban.¹⁶² A bizánci liturgia végzése mai napig nem egy egységes *editio tipica* alapján történik a templomokban, hanem a gyakorlatban több helyi jellegzetesség világosan elkülöníthető.

2.1. Itáliai kéziratok

Mielőtt rátérnénk az egyes források bemutatására, fontos szem előtt tartanuk a bizánci *szerkönyvekkel* foglalkozó kutatók által eddig megfogalmazott szempontokat. Az Elena Velkovska által itáliainak nevezett korai kéziratos *szerkönyvi* források között találjuk az első

¹⁵⁹ FORTINO, E. F., *Il matrimonio nella chiesa bizantina*, Sussidi Catechesi 2, Róma 1986, 22.

¹⁶⁰ ROSSO, S., *La celebrazione della storia della salvezza nel rito bizantino*, 537.

¹⁶¹ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 96.

¹⁶² TAFT, R. F., *A bizánci rítus rövid története*, 39.

olyan kódexet, melyet legtöbbször már *euchologionként* említenek. A korai kéziratos *szerkönyvekre* jellemző, hogy az imádságok előtti rubrikák, ha egyáltalán vannak, sok esetben meglehetősen rövidek, és szűkszavúan fogalmaznak. Arról, hogy a két szertartás önállósága, illetve egymás utáni végzése miként alakult a történelem során, arról a következő kéziratos szerkönyvek némelyike enged valamennyi bepillantást. A következőkben bemutatásra kerülő tanulmányok szerzőinek többsége a házasságkötésen belül inkább a *koronázás szertartására* helyezték a hangsúlyt, viszont néhány esetben az *eljegyzés* is a kutatás részét jelentette, amelyek történeti fejlődése szintén figyelemre méltó.¹⁶³

2.1.1. Barberini gr. 336

A bizánci rítussal foglalkozó szakirodalomban a legelső *eucholgoionként* említett forrás a *Barberini gr. 336* kódex. Keletkezésének idejét a 8. század második felére teszik,¹⁶⁴ amely az ikonrombolók ellen folytatott küzdelemmel egy időszakra esik. A *Barberini gr. 336* kódex segítségével a konstantinápolyi házasságkötés *standard* elemeit illetően egy, az ikonrombolás előtti állapotáról kapunk egyfajta képet.¹⁶⁵ A kézirat tekintélyét növeli, hogy még 1646-ban Jacobus Goar domonkos szerzetes előszeretettel emelt be olyan imádságokat az általa kiadott görög-latin nyelvű *euchologionba*, melyek esetében maga is a *Barberini gr. 336* kódexet jelölte meg forrásként.¹⁶⁶

Ahogy számos más bizánci szertartást érintő kutatás esetében látjuk, a házasságkötési szertartások esetében is elmondható, hogy a *Barberini gr. 336* kódexben található szövegek vizsgálata nem kerülhető meg. Ezen szövegek már néhány fontos információt közölnek az *eljegyzés* és a *koronázás* szertartásának menetéről.

A *Barberini gr. 336* kéziratos *szerkönyv*, már tartalmazza az *eljegyzést* és a *házasságkötést*, de a két szertartás végzésének módjáról nagyon szűkszavúan megfogalmazott iránymutatásokat találunk, amelyekből nem derül ki, hogy hol – templomban vagy lakóháznál – végezték el az imádságokat, vagy mennyire volt önálló szertartás.¹⁶⁷

¹⁶³ Az *eljegyzés* és *koronázás* szertartásának elnevezése a nyomtatott görög szerkönyvekben rögzült ugyanakkor a korai kéziratokban különféle elnevezéseket találunk. TREMBELAS, P. N., *MIKPON EYXOΛOΓION, TOMOS I*, Athén, 1950, 126, 139.

¹⁶⁴ BAR, 19-20.

¹⁶⁵ „In tutte le famiglie liturgiche cristiane la storia dei riti nuziali è anzitutto storia di riti locali. Ciò che vale anche per la tradizione bizantina, dove singole specificità euchologiche, folkloristiche e rituali sono state innestate in vario modo e con diverso successo nel rito standard di Costantinopoli sia esso preiconoclasta (*Barberini*) o posticonoclasta (*Coisilin 213*)”, PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 275.

¹⁶⁶ GOAR, 312-313.

¹⁶⁷ BAR, 185-187.

Az itt található házasságkötési szertartás meglehetősen rövid. Az *eljegyzés* esetében mindössze két imádságot találunk, ugyanakkor arra egyáltalán sem történik semmilyen utalás, hogy mennyire volt önálló szertartás:

Barberini gr 336. – Eljegyzés ¹⁶⁸
Papi imádság: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...</i> ” ¹⁶⁹
Főhajtási imádság: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν...</i> ” ¹⁷⁰

Egyáltalán nem találunk információt arról, hogy a Szent Liturgia végén végezték-e az *eljegyzést*, ahogy ez a későbbi *szerkönyvekben* már elvárásként jelenik meg a rubrikákban, továbbá nem találunk leírást a gyűrűk felhúzásáról sem.¹⁷¹ Mindezek fényében az *eljegyzés* menetéről elég vázlatosan tudunk beszámolni. Liturgiátörténeti szempontból nagyon fontos, hogy a *Barberini gr. 336* kódex *eljegyzésében* található két rövid papi imádság szövegei fennmaradtak, amelyek mai napig a bizánci *eljegyzés* részét képezik.

A *Barberini gr. 336* *koronázása* már egy hosszabb, a rítuselemeiben gazdagabb szertartást jelent, mint az *eljegyzés*:

Barberini gr. 336. – Házasságkötés ¹⁷²
Ekténia – könyörgések
Papi imádság: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας τὸν ἄνθρωπον...</i> ” ¹⁷³
Koronák felhelyezése és a jobb kezek összekötése
Főhajtási imádság: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...</i> ” ¹⁷⁴
Közös kehely imája: „ <i>Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...</i> ” ¹⁷⁵
Elbocsátó
Másik papi imádság: „ <i>Ὁ τοῦ παντός κόσμου δημιουργός θεός...</i> ”

A *koronázás szertartása* tartalmaz egy *ekténiát*, hat *könyörgésből* álló *könyörgés sorozatot*. A *Barberini gr 336*-ban található első papi imádság, a főhajtási és a közös kehely megáldásához rendelt imádságok a későbbi korszakokban meghatározóvá váltak számos kéziratban, a könyvnyomtatás elterjedésével pedig állandósult jelenlétük a bizánci házasságkötéskor. A *koronázást*, mint tényrt rögzíti forrásunk, nem rendel hozzá semmilyen imádságot, vagy *zsoltárverset*. A közös kehelyből való részesülés után található a következő

¹⁶⁸ „*Ἐὐχὴ ἐπὶ μνηστειίας*”, BAR, 185.

¹⁶⁹ Az imádság magyar fordítását lásd: Melléklet 2.1. pont.

¹⁷⁰ Az imádság magyar fordítását lásd: Melléklet 2.2. pont.

¹⁷¹ BAR, 185.

¹⁷² „*Ἐὐχὴ εἰς γάμου*”, BAR 185-188.

¹⁷³ Az imádság magyar fordítását lásd: Melléklet 2.6. pont.

¹⁷⁴ Az imádság magyar fordítását lásd: Melléklet 2.7. pont.

¹⁷⁵ Az imádság nagy fordítását lásd: Melléklet 2.8. pont.

rövid megjegyzés: „Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν, μεταδιδούς αὐτοῖς ζωοπιῶ κοινονίας”.¹⁷⁶ Ezt látva a kutatókban felmerült a kérdés, hogy nem pusztán a közös kehelyből vették magukhoz a megáldott bort, hanem az újházások részesültek az Eucharisziából is? Mivel a *Barberini gr. 336* egy kehelyről tesz említést, amely felvetette azt a kérdést, hogy azt az áldozáshoz használták, és nem a megáldott borból való részesüléshez. A kevés információ láttán Miguel Arranz óvatosan annyit megjegyez, hogy *Barberini gr. 336* kódex megoldása nem tűnik ideálisnak.¹⁷⁷ Paul Evdokimov és Gaetano Passarallei azt valószínűsíti, hogy a *Barberini gr. 336* kódex keletkezésének idején vélhetően a házasságkötéskor megvolt Eucharisziában való részesülés.¹⁷⁸ A *Barberini gr. 336* kódex kritikai kiadását készítő Stefano Parenti megjegyzi, hogy ez az első olyan forrásunk, amelyben megtaláljuk a bizánci házasságkötést, de az Eucharisziából való részesülés igazolása több kézirat megvizsgálását tette szükségessé. A nem sokkal későbbi, de még szintén a korai források közé sorolt *St. Petersburg gr. 226* kódexekben található szövegváltozat inkább azt erősítette meg, hogy a *Barberini gr. 336* kódex esetében még a közös kehelyből a megáldott bort vették magukhoz az újházások, az Eucharisziából való részesülésről nem beszélhetünk.¹⁷⁹ A közös kehelyből való részesülést követően utalást találunk az *elbocsátóra*.

Röviden érdemes kitérnünk a koronázás szertartása után található „Εὐχὴ ἄλλη εἰς γάμος” papi imádságra. Maga a szöveg a házasságkötési, koronázási szertartás papi imádságaihoz képest jóval hosszabb, a bibliai hivatkozásokat tekintve is gazdagabb. Míg a koronázás papi imádságai legfőképpen az első emberpár teremtésére és Jézusnak a kánai menyegzőn való megjelenésére hivatkozik, addig ebben a hosszabb imában az Ó- és Újszövetség jeles házas személyeit említi szövegünk, mint Ábrahám és Sára, Izsák és Rebeka, Jákob és Ráhel, József és Aszenett, Mózes és Szefera.¹⁸⁰ Gabriel Radle az „Εὐχὴ ἄλλη εἰς γάμος” szöveg vizsgálatát követően felhívja a figyelmet arra, hogy a *Barberini gr. 336* szerkesztője a konstantinápolyi házasságkötés rendjét másolta le, de annak végén egy alternatív imádságot is hozzátesz. Az imádság szövegének még mélyebb elemzését követően azt is megállapította, hogy a *Barberini gr 336*-ban található szövegváltozat eredetileg nem

¹⁷⁶ BAR, 187.

¹⁷⁷ ARRANZ, M., *Sacramentaria bizantina. Saggio di introduzione*, Róma 2003, 154.

¹⁷⁸ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 385; PENTKOVSKY, A., *Le cérémonial du mariage dans l'Euchologe byzantin du XI-XIIe siècle*, in: *Le mariage* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 77), szerk. TRIACCA, A. M.–PISTOIA, A., Edizioni Liturgiche, Róma 1994, 263; 282; EVDOKIMOV, P., *Az esküvői szertartás magyarázata*, 9.

¹⁷⁹ PARENTI, S., *Olio e vino nelle liturgie bizantine*, in *Olio e vino nell'alto medioevo*, Settimane di studio della fondazione centro italiano di studi sull'alto medioevo, LIV, 2007, 1273-74; PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 272.

¹⁸⁰ BAR, 187-188.

egy, hanem két külön, önálló imádság összeillesztéséből jött létre. Az „*Εὐχὴ ἄλλη εἰς γάμος*” második része – „*Στεφάνωσον αὐτοὺς τῆ σῆ χάριτι*” – több itáliai és alexandriai kéziratban is önálló imádságként szerepel. Vélhetően a *Barberini gr. 336*-ban található kombinált szöveg alexandriai hagyományú régióban jöhetett létre, azelőtt, hogy Dél-Itáliába érkezett volna vélhetően melkita közvetítéssel.¹⁸¹

2.1.2. Reginensis gr. 75

Az első évezred korábban kevésbé ismert házasságkötési szertartást a *Reginensis gr. 75* kézirat tartalmazza. A kalábriai Malvitoban másolták a 10. század végén 982-ben, vagy 983-ban. A kézirat nagy utat járt be, míg Krisztina svéd királynőtől VIII. Sándor pápa birtokába került, és katalogizálták *Reginensis gr. 75* néven, melyben a házasságkötés a következő rend szerint épül fel:¹⁸²

Reginensis gr. 75 – Házasságkötés
<i>Pap tömjénez, kezdő áldás: „Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία...”</i>
Ekténia
<i>Prokimen: Zsolt 26,1</i>
<i>Olvasmányok: Ef 5,28-33; Jn 2,1-11</i>
<i>Papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ τὸν ἄνθρωπον...”</i>
<i>Papi imádság: „Ὁ μόνος ἐκ μόνου...”</i>
Koronák felhelyezése
A jobb kezek összekötése (a koronákat a tanúk tartják)
<i>Prokimen Zsolt 8,6 versek: Zsolt 20,4-5</i>
<i>Papi imádság: „Στεφάνωσον αὐτοὺς τῆ σῆ χάριτι...”</i>
<i>Papi imádság: „Ἐπικαλούμετά σε, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παντοκράτωρ...”</i>
Áldozás
Konstantinápolyi imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῆ σωτηριώδει σου...”
Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πρόθεσιν ποιήσας ἀγαπήσας...”
<i>Intelmek a vőlegénynek</i>
Elbocsátó
<i>Imádság a koronák levételéért: „Εὐλογητὸς εἶ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...”</i>

A *Reginensis gr. 75* kódex a házasságkötést a többi kalábriai kézirattal összhangban a Szent Liturgián kívül írja elő. Nevezett forrásunk az első, amely a szertartás kezdő áldásaként a Szent Liturgia papi fennhangját rendeli: „*Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία... Ἄδott Atya és Fiú és*

¹⁸¹ RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria: Vatican Reginensis GR. 75 (a. 982/3)*, in *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 9 (2012), 232-234.

¹⁸² Uo. 221-223.

Szentlélek országa...” Rögtön a szertartás elején található az apostoli (Ef 5,28-33) és evangéliumi szakasz (Jn 2,1-től) olvasása, melyhez *prokimenként* a Zsolt 26,1-et rendel. Gabriel Radle a későbbi kéziratok esetében végzett kutatások fényében hangsúlyosan kiemeli, hogy a több száz évvel későbbi konstantinápolyi források még egyáltalán nem írták elő szentírási szakaszok olvasását, hanem hasonlót is csak később, a *Sinai gr. 958* és *973* kéziratok *szerkönyvek* esetében fogjuk látni.¹⁸³

Külön figyelmet érdemel az olvasmányok előtt álló *prokimen* esetében a kiválasztott zsoltárvers (Zsolt 26,1), míg a későbbi források a Zsolt 8,6-ot, vagy más régiókban a Zsolt 20,4-et írják elő. Ezt követően a *Barberini euchologionból* ismert „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ τὸν ἀνθρώπων...” konstantinápolyi imádságot találjuk.

A „Ὁ μόνος ἐκ μόνου...” papi imádság jelenlétére Gabriel Radle érdekes magyarázattal szolgál, mely különböző szövegváltozatokban megtalálható. Egy olyan népszerű, nem konstantinápolyi eredetű imádságról van szó, mely több szláv, görög, balkáni, valamint egyiptomi kéziratban is feéfedezték a liturgiakutatók. Az imádság széles körben való ismertsége arra enged következtetni, hogy egy nagyobb egyházi központból eredeztethető. Gabriel Radle a szöveg eredetét tekintve nem Konstantinápolyra, hanem Palesztinára vezette vissza. A feltételezett palesztin eredeten túl még más érdekességgel is találkozunk. Ezen papi imádság tartalmazza a „Στεφάνωσον αὐτοὺς τῇ σῆ χάριτι” sort, amely arra enged következtetni, hogy az imádság szövegét másoló jól ismerte az alexandriai hagyományt. A koronázást követő *prokimen* a Zsolt 8,6, a hozzátartozó versek a Zsolt 20,4-5, amelyek jelenléte szintén a szentföldi eredetre enged következtetni.¹⁸⁴

A *Reginensis gr. 75* kódex a koronázáskor egy szentháromságos formulát ír elő, amely a görög-alexandriai hagyomány sajátja: „Ὁ πατὴρ εὐλογεῖ, ὁ υἱὸς στεφανοῖ, τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον συνεργεῖ”. Ugyanezt a formulát használják mai napig a kopt házasságkötéskor.¹⁸⁵

A koronázást követően két alexandriai eredetű imádságot is találunk. Az első a „Στεφάνωσον αὐτοὺς τῇ σῆ χάριτι” papi imát, melynek eredetével a *Barberini gr. 336*-ban található alternatív imádság bemutatásakor már röviden foglalkoztam. Fontos itt külön kitérni Gabriel Radle azon megállapítására, miszerint a „Στεφάνωσον αὐτοὺς τῇ σῆ χάριτι...” önálló imádság jelenléte fontos kapocs a *Barberini gr. 336* és a későbbi dél-itáliai kéziratok források között. A második az „Ἐπικαλούμετά σε, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παντοκράτωρ...” ima, melynek másik korai

¹⁸³ RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria: Vatican Reginensis GR. 75 (a. 982/3)*, 224-226.

¹⁸⁴ Uo. 226-228.

¹⁸⁵ Uo. 229.

szövegváltozata a *Sinai MG67* töredékes kéziratban található, továbbá a „*Στεφάνωσον αὐτοὺς τῆ σῆ χάριτι...*” imához hasonlóan számos dél-itáliai kézirat *szerkönyv* is tartalmazza.¹⁸⁶

Az áldozást követően rögtön a közös kehely megáldására előírt imádság következik. Az imádság szövege azért is különleges, mert egy olyan szövegváltozattal találkozunk, amelyhez nagyon hasonlót csupán két, 12. századi, szintén dél-itáliai kódexben találunk. Az imádság szerkesztője a házásokra a Nap és Hold hasonlatát alkalmazza,¹⁸⁷ melynek jelenléte nem jellemző a görög nász imádságokra, nem liturgikus forrásokban viszont megtalálható. Példaként lehet említeni Sínai Szent Atanáz Hexameronjának negyedik könyvét, ahol a Nap-Hold, Krisztus-Egyház kapcsolat szolgál a házasság típusaként. A *Reginensis gr. 75* közös kehely imája bibliai hivatkozásként Jézusnak a kánai menyegzőn véghezvitt első csodáját eleveníti fel, ahol jelenlétével a házasságot megáldotta.¹⁸⁸

A házasságkötés újabb különleges részét a szertartás záró szakaszában találjuk, amikor a pap egy rövid intelmet intéz a vőlegény számára, majd az *elbocsátó* következik. A koronák levételére az itáliai kódexekben a 10. századtól kezdve szélesebb körben ismert „*Εὐλόγητος εἶ Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ εὐλόγησας ἡμᾶς τῆ εὐλογία σου τῆ ἀγία...*” papi ima található, amelyet elsőként *Reginensis gr. 75* kódex tartalmaz.¹⁸⁹

Az imént bemutatott sajátosságok összegzéseként elmondható, hogy *Reginensis gr. 75* kódexben található házasságkötési szertartás három alexandriai eredetű papi imádságot, továbbá több szentföldi eredetre utaló elemet is tartalmaz. Gabriel Radle fel is teszi a kérdést, hogy ha a szentföldi hagyomány hatással volt az alexandriai egyház szokásaira, az alexandriai pedig a dél-itáliaira, akkor az itt jelenlévő szentföldi elemek vagy közvetlenül a palesztin területekről érkezőknek, vagy az egyiptomi görögök hatásának köszönhetőek? A későbbiekben előkerülő többi dél-itáliai forrás esetében is felmerül ugyanez a kérdés, de teljes bizonyossággal nem lehet megválaszolni, noha több imádság eredetének vizsgálata során alexandriai források segítettek az egyes szövegváltozatok beazonosításában.¹⁹⁰

¹⁸⁶ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 276; RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria*, 234; 236.

¹⁸⁷ „ὁ κάλλος ἡλίου μετὰ λαμπράς σελήνης φωστήρας”, Uo. 236.

¹⁸⁸ „ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον ηὐλόγησας”, Uo.

¹⁸⁹ RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria*, 239.

¹⁹⁰ RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, in *Ecclesia Orans* 38 (2011), 61-68; RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria*, 243-244.

2.1.3. Grottaferrata Γ.β. VII

A szintén 10. századi közép-itáliai *Grottaferrata Γ.β. VII* kódex a *koronázás* szertartását a Szent Liturgia végén, az áldozás után írja elő.¹⁹¹ Ebben a szertartásban megtaláljuk a 127. zsoltárt, melyet a római hagyományból is ismert lefátyolozás követ.¹⁹² Ennek jelenléte abból a különleges találkozásból fakad, hogy a bizánci hagyomány egyik korai házasságkötési szertartására a közeli Rómából érkező hagyomány hatására egy helyi kifejező rítuselemmel bővült.¹⁹³ A korábban bemutatott korai forrásokhoz képest itt egy apostoli és egy evangéliumi olvasmányt is találunk. A *Grottaferrata Γ.β. VII* kódex szerint a *koronázás* rítusa a következő módon épül fel:¹⁹⁴

Grottaferrata Γ.β. VII – Házasságkötés
127. zsoltár
Jegyesek lefátyolozása
Ekténia – könyörgések
Papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χροῦς τὸν ἄνθρωπον...”
Apostol
Evangélium
Ekténia – könyörgések
Papi imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτορ...”
Koronák felhelyezése és a jobb kezek összekötése
Zsolt 8,6 és 127,3
Főhajtási imádság: „Ἐπικαλοῦμαι σε Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτορ...”
Áldozás
Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῆ ἰσχύϊ σου...”
Elbocsátó
Koronák levétele

A szentírási szakaszokat követően a „Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτορ...” és az „Ἐπικαλοῦμαι σε Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτορ...” imádságot beillesztették be, amely már az előbb bemutatott a *Reginensis gr. 75* kódexben megtalálható, s amit a *St. Petersburg gr. 226*-os kéziratból ismert házasságkötési szertartás is tartalmaz.¹⁹⁵ Mindössze annyi különbséget látunk, hogy a második imádság a *Reginensis gr. 75 euchologionhoz* képest itt főhajtási

¹⁹¹ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 382.

¹⁹² Uo. 385.

¹⁹³ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 277.

¹⁹⁴ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 389.

¹⁹⁵ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 276.

imádságként szerepel. A koronázást követően a *prokimen* esetében már két zsoltárverset találunk (Zsolt 8,6 és 127,3).

A *Reginensis gr. 75* kézirat tanúsága szerint a közös kehely imája előtt a házas felek már megáldoztak. Már nem egy, hanem két kehelyről van szó. Hasonló sorrend figyelhető meg a *Grottaferrata Γ.β. VII* kódexben is. A jobb kezek összekötését és a koronázást követően a Miatyánk következik, az újházások részesülnek az Eucharisziából, majd a közös pohárból magukhoz veszik a megáldott bort,¹⁹⁶ ezt követően a szertartás a konstantinápolyi rend szerint folytatódik és fejeződik be.

A nem sokkal későbbi *Grottaferrata Γ.β. X* kéziratban szintén jelen van a *velatio*. A koronák levételére a *Reginensis gr. 75* euchologionból ismert „*Εὐλογητὸς εἶ Κόριε ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ εὐλογήσας ἡμᾶς τῇ εὐλογία σου τῇ ἁγίᾳ*” papi ima azzal a különbséggel, hogy annak levételének helyszíneként az ifjú pár hálószobáját jelöli meg.¹⁹⁷ A *Grottaferrata Γ.β. X*-hez hasonlóan, a szintén itáliai 10. században keletkezett *St. Petersburg gr. 226* kézirat esetében tudjuk, hogy a koronázás zsoltára a 20,4b vers van előírva. Az apostoli szakasz esetében a Zsid 12,28-13,8, evangéliumi szakaszként a kánai menyegző története található.¹⁹⁸

2.1.4. El Escorial X.IV.13

Az *El Escorial X.IV.13* kézirat keletkezését korábban a 12. század közepére datálták, melyet később módosítottak, miszerint inkább a 13. századra tehető, mely földrajzilag az itáliai Salentohoz köthető. Stefano Parenti a hasonló korabeli kéziratokkal összevetve megállapította, hogy az *El Escorial* kézirat *euchologion* keletkezési idejének meghatározásánál nem tűnik „ésszerűtlennek” az a felvetés, hogy forrásunk 1174 előtt keletkezhetett,¹⁹⁹ amely a következő rend szerint tartalmazza az *eljegyzést*:²⁰⁰

El Escorial X.IV.13 – Eljegyzés²⁰⁰

Ekténia - könyörgések

Gyűrűhúzás

Miatyánk

Főhajtási imádság: „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν...*”

Közös kehely imája: „*Ὁ Θεός ὁ φιλόανθρωπος...*”

¹⁹⁶ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 389.

¹⁹⁷ RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria: Vatican Reginensis GR. 75 (a. 982/3)*, 239.

¹⁹⁸ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 272; 278-279.

¹⁹⁹ PARENTI, S., *Un euchologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, in *Studi sull'Oriente Cristiano* 15/2, Róma 2011, 157-160.

²⁰⁰ „*Ἀκολουθία εἰς μνήστρα*”, Uo. 182-184.

Áldozás
Ekténia
Kezek összekötése
Elbocsátó

Az *eljegyzés* előtti rubrikák részletes leírást adnak a szertartás helyszínéről és az előkészületekről. Az előírások alapján az *eljegyzés* helyszínéként két lehetőség kínálkozik. Az első esetben az *eljegyzés* a templom előcsarnokában, a *koronázás* a templomhajóban történik. A másik lehetőség szerint az *eljegyzés szertartása* lakóházban is végezhető, de ebben az esetben az *ekténiában* nem kellett bemondani az „Υπέρ τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου...” – „Ezen szent hajlékért...” – kezdetű diakónusi könyörgést. Továbbá az előírások megemlítik az evangéliumos könyv, és a két gyűrű előkészítését: az arany gyűrű a völegényt, az ezüst pedig a menyasszonyt illeti meg.²⁰¹

Az *eljegyzés szertartása* tizenegy diakónusi könyörgésből álló *ekténiával* kezdődik, melyet a gyűrűk felhúzása követ. A Miatyánk elimádkozását követően találjuk a *Barberini* kódexből ismert „Κόπιε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνων...” főhajtási imádságot. Ezt követi a közös kehely imádsága, mely eltér a *Barberini* kódexből ismert úgynevezett melkita imádságtól. Korábban már érintettük, hogy a bizánci házasságkötéskor több különböző imádság létezett a közös kehely megáldására.²⁰² Az *El Escorial* kéziratos *euchologionban* az *eljegyzéskor* előírt közös kehely megáldásához rendelt papi ima szövege nem elszigetelt eset, hanem elterjedését más itáliai kéziratok, valamint a 10-12. századra datált áthoszi *Panteleimonensis 77* kódex is bizonyítják.

Az *El Escorial* kéziratos *euchologion* a kortárs görög kéziratokban különleges helyet foglal el, hiszen az *eljegyzéskor* nemcsak a közös kehelyből való részesülést, hanem az áldozást is előírja, miközben az áldozási verset éneklük. Figyelemreméltó az a tény, hogy forrásunk a közös kehelyből való részesülést az áldozás elé helyezi.²⁰³ Ezt követően a diakónusi *ekténiára* találunk néhány szóban utalást, majd az áldozópap összefogja a jegyesek kezét, háromszor megáldja őket, majd *elbocsátóval* zárul a szertartás.²⁰⁴

Ha az *eljegyzést* nem követi azonnal a házasságkötés szertartása, akkor a jegyesek a templom szentélye előtt állnak meg. A rubrikák két előkészített kehelyről tesznek említést, az egyik a bor megáldására kitett közös kehely, míg a másik az Eucharisztia vételére szolgál.²⁰⁵

²⁰¹ PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, 182-184.

²⁰² Uo.; PASSARELLI, G., *L'Eucologio Athon. Panteleimonensis 77 alias 162 (1890)*, 124-158.

²⁰³ Az itt található áldozás megegyezik a Tesszalonikai Simeon által bemutatott renddel.

²⁰⁴ PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, 184.

²⁰⁵ A közös kehelybe előkészített bor a rubrika szerint aromával ízesített. PARENTI, S., *Olio e vino nelle liturgie bizantine*, 1274.

Az *El Escorial X.IV.13* kódexben a házasságkötés (*Ἀκολουθία εἰς γάμους*) a következő módon épül fel:

El Escorial X.IV.13 – Házasságkötés²⁰⁶
Ekténia – könyörgések
Papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...”
Főhajtási imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...”
<i>Koronázás</i>
Prokimen (Zsolt 8,6 és Zsolt 127,3ab)
Áldozás
Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...”
Kezek összekötése
Elbocsátás
Koronák levétele a nászszobában
Főhajtási imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ...”

A házasságkötés szertartása a tizenhárom könyörgésből álló diakónusi *ekténiával* kezdődik. Az ekténia és a konstantinápolyi „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” papi imádság között a „πρόσχωμεν” – „figyeljünk” – felszólítást találjuk. Főhajtási imádságként a szintén császárvárosi eredetűnek tartott „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...” található, melyet a koronázás követ. A fentebb bemutatott *Reginensis gr. 75* és a *Grottaferrata Γ.β. VII* kódexben fellelhető házasságkötési szertartásokhoz viszonyítva az *El Escorial X.IV.13* kézirat *euchologion* egyáltalán nem ír elő szentírási olvasmányokat.

Forrásunk a koronázás, jelen esetben koszorúzás mozzanatát részletesen írja le. A pap a koszorúkkal keresztet jelez, miközben a következő szentháromságos formulát,²⁰⁷ majd a koszorúk felhelyezése közben a Zsolt 20,4b-5-t mondja.²⁰⁸ A koszorúzást követő *prokimen* a Zsolt 8,6 és 127,3 válogatott zsoltárversekből áll, miként azt a *Grottaferrata Γ.β. VII* kódexhez esetében is láttuk. A jobb kezek összekötése után következik az újházások áldozása. A közös kehely megáldásához a *Barberini gr. 336* kódexből ismert melkita imádság található. A házasságkötés szertartása az eljegyzéshez hasonlóan a jobb kezek összekötésével és *elbocsátóval* zárul.²⁰⁹

²⁰⁶ „Ἀκολουθία εἰς γάμους”, PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, 184-185.

²⁰⁷ „Ὁ πατήρ εὐλογεῖ. ἀμήν. Ὁ υἱὸς στεφανοῖ. ἀμήν. παραγίνεται καὶ τελοῖ. ἀμήν.” in PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, 185.

²⁰⁸ „ἔθηκας ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ στέφανον ἐκ λίθου τιμίου. ζῶν ἠτήσατό σε, καὶ ἔδωκας αὐτῷ, μακρότητα ἡμερῶν εἰς αἰῶνα αἰῶνος.” in PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, 185.

²⁰⁹ PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, 185.

2.1.5. Dél-itáliai görög házasságkötési szertartások további fejlődése

Számos kézirat a bizánci házasságkötési szertartás egyfajta „egységesítésről” tanúskodik a 12. században Kalábria és Szicília térségében. Az így formálódott rítus tartalmának nagy része azonban már egyes 10. századi szövegekben is megtalálhatóak. A Gabriel Radle által rekonstruált kalábriai, avagy szicíliai görög házasságkötési „szabványosított” szertartás²¹⁰ a következő módon képzelhető el:

12. századi kalábriai házasságkötés – koronázás
<i>Lehetőség szerint a Szent Liturgiát a házasságkötés előtt végzik el</i>
Velatio és tömjénezés
Kezdőáldás
Theotokion ²¹¹ és Triszágion
Olvasmányok
Ekténia
Konstantinápolyi házassági ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...</i> ”
Konstantinápolyi főhajtási ima a házasságról (mely már nem főhajtási imaként használatos): „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...</i> ”
Szentháromságos koronázási formula: „ <i>Isten szolgája, N., megkoronáztatik az Atya nevében...</i> ”.
Koronázás utáni mezodion (Prokimen)
Alexandriai házassági ima („ <i>Στεφάνωσον αὐτοὺς τῇ σῆ χάριτι...</i> ”)
Melkita közös pohár imádság („ <i>Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ εὐλογήσας τὸ ποτήριον...</i> ”)
A 127. zsoltár mezodionja
A palesztinai házassági ima alexandriai redakciója („ <i>Ὁ μόνος ἐκ μόνου...</i> ”).
Alexandriai nászszoba imája

A jegyesek lefátyolozása – velatio – mint regionális elem használata már a *Grottaferrata Gb VII* és *Grottaferrata Gb X* kéziratokban is jelen voltak a 10-11. század fordulóján.²¹² Állandósult az olvasmányok helyzete, amelyek jellemzően a szertartás első részén, szinte annak kezdetén találhatóak.

Gabriel Radle az összefoglaló táblázatban nem tesz említést az Eucharisztában való részesülésről a kalábriai és szicíliai kéziratok házasságkötéssel kapcsolatban, de ugyanebben az időszakban másolt, az előző pontban bemutatott Salento-hoz köthető *El Escorial* kézirat *euchologion* nemcsak a házasságkötés, hanem az *eljegyzés szertartásában* is előírja az áldozást.

²¹⁰ RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria: Vatican Reginensis GR. 75 (a. 982/3)*, 241.

²¹¹ Az Istenszülő Szűz Máriához szóló tropár, himnusz, vö: VACCARO, A., *Dizionario dei termini liturgici bizantini e dell’Oriente cristiano*, 302.

²¹² RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria: Vatican Reginensis GR. 75 (a. 982/3)*, 240.

Megállapítható az tény is, hogy egyre biztosabban rögzült a közös kehely rítusa is, noha az egyes itáliai kéziratok többféle kehelymegáldó imádságot is tartalmaznak. Több kéziratban is felmerült az esetleges alexandriai hatások kérdése, melyek egyes imádságok, vagy a nászszoba megáldásához köthetőek. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a közel-keleti liturgikus hagyományok közül az alexandriai egyház gyakorolta a legnagyobb hatást a dél-itáliai házasságkötési szertartásokra.²¹³

2.2. Sinai kéziratok

Az itáliai kéziratok mellett számos forrás került elő a sinai Szent Katalin monostorból. Ezen források segítségével bepillantást nyerhetünk egy földrajzilag más irányban lévő, perifériás vidék házasságkötési szokásaiba. A következő pontokban nagyban támaszkodom Stefano Parenti és Gabriel Radle kutatásaira, akik fáradhatatlanul kutatják ezen régió kéziratot euchologikus szövegeit. Az ő kutatásainak köszönhetően némi képet kapunk arról, hogy miként érvényesült a konstantinápolyi szertartási hagyomány erőteljes befolyása, mindamelllett miként igyekezett egy-egy távoli régió a sajátos szokásait fenntartani, melynek eredményeképpen olykor nagyon egyedi szertartási elemek, kifejező rítusok megőrzésére irányuló törekvések mutatkoztak meg.

2.2.1. Sinai gr. 957 és 958

A 20. századi kutatásoknak köszönhetően több kéziratot is sikerült hathatósan megvizsgálni a sinai Szent Katalin Monostorban.

Ezek közül az egyik az 1975-ben azonosított *NE/GH 53* kézirat, melynek keletkezését a 8-9. századi időszakra helyezik, ami szintén tartalmazza az eljegyzési imádságokat és a házasságkötés szertartását, amely szinte egyezést mutat a fentebb bemutatott *Barberini gr. 336*-os kódexben látott szertartással, de nem tartalmazza a közös kehely felett mondandó imádságot. Gabriel Radle megjegyzi, hogy ez a sinai forrás a *Barberini* kódexben látottakhoz képest korábbi konstantinápolyi liturgikus rendet tükröz, melyet éppen a közös kehely imádságának hiánya igazol.²¹⁴

²¹³ RADLE, G., *The byzantine marriage tradition in Calabria: Vatican Reginensis GR. 75 (a. 982/3)*, 243.

²¹⁴ RADLE, G., *The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957*, 137.

Ezen kéziratos kódex eredete a 10. század első felére tehető. A *Sinai gr. 957 euchologion* által őrzött szertartásokat Gabriel Radle úgy jellemzi, mint a palesztinai és konstantinápolyi liturgikus gyakorlat szintézisét. A bizánci házasságkötés szertartásának történeti fejlődésére vonatkozóan is fontos részleteket tartalmaz. A bizánci házasságkötési szertartások bemutatásakor szokás kihangsúlyozni az *eljegyzés* és a *koronázás* önállóságát, de a *Sinai gr. 957 euchologionban* fellelhető házasságkötési szertartás egy összetettebb liturgikus struktúrát mutat. Míg Gaetano Passarelli egyik tanulmányának összehasonlító táblázatában a *Sinai gr. 957* kódexből csak a *koronázás* szerkezeti felépítését hozza,²¹⁵ addig Radle egy részletesebb struktúrát közöl:²¹⁶

A 11. században keletkezett *Sinai gr. 958 euchologionban* található házasságkötési szertartás egy részletesebb szertartásrendet mutat a *Sinai gr. 957*-hez képest, valamint a „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...” papi imádság hasonlóságot mutat az italo-görög *St. Petersburg gr 226*. kéziratban fellelhető két papi imádság egyikével.²¹⁷

Sinai gr. 957 – Eljegyzés ²¹⁸	Sinai gr. 958 – eljegyzés ²¹⁹
Ekténia Papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” Főhajtási imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν...”	Ekténia Papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” Főhajtási imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν...” Gyűrűhúzás Kezek összekötése Áldozás Ekténia Elbocsátó
Nászterem előkészítésének szertartása ²²⁰	
Házasságkötés szertartása ²²¹	Sinai gr. 958 – Házasságkötés ²²²
Diakónusi könyörgések Konstantinápolyi papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...”	Diakónusi könyörgések Konstantinápolyi papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...”

²¹⁵ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 390.

²¹⁶ RADLE, G., *The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957*, 133-134; PARENTI, S., *Il vino nella liturgia bizantina*, 472.

²¹⁷ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 278-279.

²¹⁸ „Ἀκολουθία ἐπὶ μνηστείας”, DMITRIJEVSKIJ, A., *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. Том 2. Евχология*, Kijev 1901, 4.

²¹⁹ „Κανὼν ἐκκλησιαστικὸς, ἠκριβωμένος εἰς μνηστρα”, DMITRIJEVSKIJ, A., *Описание*, 27-28.

²²⁰ „Εὐχὴ εἰς τὸ στήσαι γάμον”, Uo.

²²¹ „Εὐχὴ εἰς γάμους”, PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 389.

²²² „Κανὼν ἐκκλησιαστικὸς εἰς γάμον”, DMITRIJEVSKIJ, A., *Описание*, 28-31.

<p>Koronák felhelyezése és a jobb kezek összekötése Főhajtási imádság: „<i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριῳδῆι σου...</i>”</p> <p>Áldozás</p> <p>Elbocsátó</p>	<p><i>Ραρι ιμα:</i> „<i>Ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ, ὁ Θεὸς τῶν φῶτον τοῦ Κυρίου ἡμῶν...</i>” <i>Ραρι ιμα:</i> „<i>Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...</i>” Koronák felhelyezése (Zsolt 8,6) és a jobb kezek összekötése Főhajtási imádság: <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ἔκτεινον τὴν χεῖρα...</i>” Prokimen: Zsolt 8,6 <i>Αποστολ:</i> Zsid 12,28-13,8 Evangélium: Jn 2,1-11 Ekténia Miatyánk Főhajtási imádság: „<i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριῳδῆι σου...</i>” Áldozás <i>Κοῦος κηηλυ μεγάλδαα:</i> „<i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ εὐλόγησας τὸ ποτήριον τῶν ἁγίων ἀποστόλων...</i>” Jobb kezek összekötése Elbocsátó</p>
<p>Közös kehely imája²²³</p>	
<p>Imádság a koronák eltávolításáért²²⁴</p>	
<p>Nászterem feloldásának/lebontásának szertartása²²⁵ „<i>Νυμφῶνα καταντήσαντες οἱ δουλοῖ σου...</i>” „<i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παραγενάμενος ἐν Κανᾶ...</i>”</p>	

Az *eljegyzésről* elmondható, hogy a nem sokkal korábbra datált *Barberini gr. 336*-hoz képest rögtön a szertartás elején *ekténiát*, diakónusi könyörgést találunk. Ha folytatjuk a két forrás közötti összehasonlítást, akkor a házasságkötés esetében első ránézésre kevés eltérés tapasztalható. Ha jobban szemügyre vesszük ezeket az eltéréseket, akkor azt látjuk, hogy a különbségek okai jóval hangsúlyosabb kérdéseket vetnek fel, mint egy-két szertartási elem jelenléte, hiánya, vagy más helyre való beillesztése. Az első nagyon fontos különbség abban

²²³ „*Εὐχὴ τοῦ ποτηρίου – Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...*”, DMITRIJEVSKIJ, A., *Οπισανιε*, 5. Nicolae Preda felhívja arra is a figyelmet, hogy az egyes kéziratok a nem-eucharisztikus kehely esetében többféle elnevezéssel találkozunk, a *Sinai Gr. 957* kódex esetében a *ποτήριον οἴνου*, azaz boros kehelyként írják le. vö: PREDÁ, N., *La preghiera del “κοινοῦ ποτηρίου” del rito del Matrimonio bizantino*, in *Misiune, Spiritualitate, Cultură. Simpozion internațional: Teologie și persoană. Abordare teologică, pedagogică și bioetică*. Editura Valahia University Press/Facultatea de Teologie Ortodoxă și Științele Educației, Târgoviște 2015, 244.

²²⁴ „*Εὐχὴ εἰς (τὸ) ἀποστεφανῶσαι*”, DMITRIJEVSKIJ, A., *Οπισανιε*, 5.

²²⁵ „*Εὐχὴ εἰς λύί(τν) παστοῦ γάμου*”, Uo.

rejlük, hogy a házasságkötésen belül nem a közös kehely imáját találjuk, hanem az Eucharisziából való részesülést.²²⁶ Hogy megértsük ennek az eltérésnek az okát, egy a *Barberini gr. 336*-hoz hasonló időszakban keletkezett szintén sinai kézirat rövid áttekintése szükséges. Az 1975-ben vizsgált *NE/GH 53* kézirat a házasságkötéskor nem tartalmazza a közös kehely felett mondandó imádságot. Gabriel Radle meglátása szerint a közös kehely imádságának helyzete árulja el, hogy a *Sinai gr. 957.* kézirat a *Barberini gr. 336* kódexhez képest egy régebbi szertartásrendet tükröz.²²⁷

A keleti rítuscsaládok közül a keleti-szír hagyományban, továbbá egyes örmény rituálékban láthattuk a nászszoba megáldását. A *Sinai gr. 957* kódexben található házasságkötés szertartásrend ezen a téren számos érdekességet tartogat. Az itáliai forrásokhoz képest külön szertartást találunk a nászterem, avagy nászszoba előkészítésére – „*Εὐχὴ εἰς τὸ στῆσαι παστὸν γάμον*” –, és elbontására/feloldására – „*Εὐχὴ εἰς λύειν παστοῦ γάμου*”. A szertartás ezen része első látásra könnyen úgy értelmezhető, mint a koronák levételét kísérő papi imádságos rész, ahogyan ezt a nyomtatott *szerkönyvek* esetében megszokhattuk. Stefano Parenti ezt a szertartást a koronák feloldásához, levételéhez köti.²²⁸ Radle felhívja a figyelmet arra, hogy a közös kehely imádságai után rögtön megtaláljuk a koronák levételekor mondandó papi imákat. Ezért Radle inkább a görög *παστός* szó jelentésére hívja fel a figyelmet, amely helyesebben az ágy, vagy a hálószoba, ritkán a korona szóval fordítható. A *παστός* egyes számban történő használata inkább az első értelmezést erősíti, valamint a legelső papi imádság a koronák levételére úgy utal, mint befejezett eseményre. A *Sinai gr. 957* kódex esetében egy egyedülálló szertartással találkozunk, amely a későbbiekben már nem található meg a bizánci házasságkötést tartalmazó nyomtatott liturgikus könyvek egyikében sem.²²⁹

A *Sinai gr. 957 euchologion* az egyetlen olyan bizánci liturgikus forrás, amely jelentős számú, otthon elmondandó imát őrzött meg az ifjú pár házasesetének kezdetére. Ezen kézirat korai keltezéséből, és abból a tényből, hogy ezek a rítusok egyetlen más görög *euchológionban* sem találhatók meg teljesen érintetlenül, Gabriel Radle azt feltételezi, hogy ezek a háznál végzett rítusok valószínűleg megelőzték azt az időt, amikor a házassági szertartások templomi épületben való ünneplése széles körben elterjedté vált. Ezt látva úgy tűnik, hogy a *Sinai gr. 957* szerkesztője lemásolta a korai konstantinápolyi gyakorlatot, az

²²⁶ RADLE, G., *The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957*, 135-136.

²²⁷ Uo. 136-139.

²²⁸ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 278.

²²⁹ RADLE, G., *The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957*, 139-140.

eljegyzésért és a házasságért való imádkozást a szentáldozással együtt, mégis megtartotta és beillesztette a régebbi helyi szokásokat az *euchologionjába*.²³⁰

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy miként lehetséges a bizánci hagyomány egyik peremvidékén egy ilyen különleges kiegészítő szertartás a házasságkötéshez kapcsolódóan? Röviddel ezelőtt kitértem Gabriel Radle azon megállapítására, hogy a *Sinai gr. 957* egy nagyon korai konstantinápolyi házasságkötési szertartást tartalmaz, amelyet ezen sinai kódex másolója is átvett, majd helyi szokásokból eredő imádságokkal egészített ki. Ez a tendencia arra enged következtetni, hogy a konstantinápolyi házasságkötési rend befolyása egyre inkább erőteljesebbnek bizonyult, így fokozatosan kiszorította a nászszobához köthető helyi rítuselemeket.²³¹

A *Sinai gr. 957* kódexben található házasságkötési szertartás liturgiátörténeti szempontból fontos állomást jelent. Már a szertartás struktúrája szerint több helyszínből álló rendet figyelhetünk meg, tovább a házasságkötés szertartásai nem csak az *eljegyzésre* és a *koronázásra*, helyszínként nem pusztán a templomra összpontosít. Láthatjuk, hogy a keresztény keleten nem csak a keleti-szír, asszír hagyományban létezett a nászszobák megáldása. Továbbá az a szokás, miszerint a bizánciaknál a koronákat a nászágy fölé akasztják egy hétig, úgy tűnik, hogy a *Sinai gr. 957* kódexben található szokásból eredeztethető.²³²

A 11. században keletkezett *Sinai gr. 958* kéziratban az *eljegyzés* végén megtalálható az áldozás, amelyre példát a közel két évszázaddal később Salentoban keletkezett *El Escorial X.IV.13*-ban láthattunk. A házasságkötési szertartás jóval hosszabb, mint a *Sinai gr. 957* kódexben. Az „*Ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ, ὁ Θεὸς τῶν φῶτων τοῦ Κυρίου ἡμῶν...*” és az „*Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...*” papi imádságokban leggyakrabban ószövetségi házaspárok jelentik a szentírási hivatkozásokat. A két sinai forrásunk közötti legnagyobb különbség mégis abban áll, hogy forrásunk a közös kehely megáldó imája beépült a házasságkötés szertartásába az áldozást követően, szövegét tekintve pedig nem a melkita változatot tartalmazza.²³³ A további eltérést abban találjuk, hogy a *gr. 958* kéziratban apostoli olvasmányként a Zsid 12,28-13,8, evangéliumi szakaszként a kánai menyegző története található.

²³⁰ RADLE, G., *The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957*, 142-143.

²³¹ Uo. 143-146.

²³² Uo. 146-147.

²³³ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 390.

2.2.2. Sinai NF/MG 67

A *Sinai NF/MG 67* kézirat töredékesen maradt fenn, azonosítása az *MG 22* jelzésű irat segítségével történt, nagy valószínűséggel a 9. század végén, vagy a 10. század elején keletkezhetett. Forrásunk segítségével a konstantinápolyi házasságkötési rítusok, valamint a korábban is felmerült Dél-Itália és a melkita Közel-Kelet közötti kapcsolat megértésében is némileg tisztább képet kapunk.²³⁴ Gabriel Radle a *Sinai NF/MG 67* kódex töredékeinek összeillesztését követően a házasságkötés szertartásának szerkezetét a következő módon rekonstruálta:

Sinai NF/MG 67 – Házasságkötés
Diakónusi könyörgések
Első konstantinápolyi papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χροῦς τὸν ἄνθρωπον...”
<i>Alternatív melkita papi imádság</i>
Koronák felhelyezése és a jobb kezek összekötése
<i>Prokimen</i> (Zsolt 8,5a-6b és Zsolt 127-3a; 3b)
Konstantinápolyi főhajtási imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...”
Áldozás
<i>Melkita papi ima a közös kehelynél</i>

Egyes feltételezések szerint úgy tűnt, hogy a *Sinai NF/MG 67* kéziratban található házasságkötési szertartás inkább jeruzsálemi eredetű. Ezt a feltevést a *prokimen* kombinált zsoltárverseinek jelenlétével próbálták igazolni. Forrásunk a Zsolt 8,5a-6b *prokimen*hez a Zsolt 127-3a-b verseket rendeli. Gabriel Radle vizsgálatai is megerősítették, hogy a korábbi jeruzsálemi források egyáltalán nem írták elő a *prokimen* éneklését, továbbá a nem palesztin források közül a *Grottaferrata Γ.β. X* és a *Grottaferrata Γ.β. VII* italo-görög források azok, ahol elsőként hasonló módon találjuk a *prokimen*t.²³⁵

A *Sinai NF/MG 67* kéziratban található házasságkötési szertartás szerkezetét látva megállapítható, hogy egy erős konstantinápolyi hatás érvényesült. Ezt a megállapítást tovább erősít az a fejlemény is, hogy a korábban a *Sinai NF/MG 67* kézirat azonosításában fontos szerepet játszó *MG 22* jelzésű irat esetében ugyanaz a konstantinápolyi befolyás érhető tetten. Hasonlóan a korábbi forrásokhoz az is megállapítható, hogy több helyi szertartáselem is

²³⁴ RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, in *Ecclesia Orans* 38 (2011), 49-51.

²³⁵ Uo. 53-54.

fennmaradt. A konstantinápolyi elemekhez képest egy alternatív melkita papi imádság, *prokimen*, valamint a közös kehely melkita imáját találjuk meg.²³⁶

A bemutatott a *Sinai gr. 957* kézirat házasságkötésénél már kimutatható a konstantinápolyi liturgikus rend erősödése a Közel-Keleten. Az alternatív melkita imádság helyzete a *Sinai NF/MG 67* kéziratban egy fontos szerkesztési elrendezésre enged következtetni. A diakónusi könyörgések után az első konstantinápolyi imádságot találjuk,²³⁷ majd csak ezt követően jelenik meg az alternatív melkita imádság. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a szerkesztő a konstantinápolyi házasságkötési rendet részesítette előnyben, majd azt egészítette ki a helyi szertartási elemekkel. A régióban végbemenő bizantinizáció egy sokrétű folyamat volt, melynek bonyolultságát jól mutatja az alternatív melkita imádság fennmaradt szövegváltozatai, melyeket a később keletkezett itáliai kódexekben is megtalálunk. A bizantinizáció két szintjét lehet megkülönböztetni. Az egyik szint arról tanúskodik, hogy a melkita imádságba még a *Sinai NF/MG 67* kézirat megírása előtt konstantinápolyi részeket emeltek be, míg a másik szint szerint a házasságkötés elsődleges imája már konstantinápolyi, míg a korábban főhajtási melkita imaszöveget alternatív imádságként illesztették a második helyre.²³⁸

A *Sinai NF/MG 67* kódexben a koronázás és a jobb kezek összekötése után találjuk a *prokiment*, amely a *Sinai gr. 957* kézirat *euchologion*hoz képest is új elem. A választott zoltárvers a 8. zoltárból való: „Δόξη και τιμῆ ἐστεφάνωσας αὐτούς, και κατέστησας αὐτοὺς ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου”. A 8. zoltár 5a-6b versének egyes számú szövegét többes számba írták át. A Zsolt 8,5a-6b korábban nem szerepelt a sinai kéziratokban. A közel-keleti források közül a *Sinai NF/MG 67* az egyetlen, amelyben egyáltalán szerepel. A későbbi konstantinápolyi források közül a *Coisilin 213* kódex használja fel a 11. századtól a koronázási formulaként.²³⁹ Az italo-görög forrásokban is ugyanez a zoltárvers a *prokimen*, de annak verseiként a 127. zoltár 3. versét találjuk. A 127. zoltár éneklését később az itáliai *Grottaferrata Γ.β. VII*,²⁴⁰ illetve a *Coisilin 213* kódex a házasságkötés elejére írja elő.²⁴¹ Mivel a 127. zoltár konstantinápolyi használata ebben a korszakban nem igazolható, ezért Zsolt 8,5a-6b és a Zsolt 127-3a-b versekből kombinált *prokimen* jelenléte nem bizantinizációs

²³⁶ RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, 54-55.

²³⁷ A korábban bemutatott forrásokban látott szerkezeti felépítésekben első helyen a „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χόος τὸν ἄνθρωπον...” ima található.

²³⁸ RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, 55-58.

²³⁹ Uo. 59.

²⁴⁰ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 382.

²⁴¹ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 273-274; PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 390.

folyamat eredményeként vált a *Sinai NF/MG 67* házasságkötési szertartás részévé.²⁴² A később bemutatásra kerülő *Sinai gr. 973* kódexben már ott szerepel a Zsolt 8,5a-6b, de ugyanazon zsoltár első versével a Zsolt 127-3a-b helyett már az olvasmányok *prokimenjeként*. Mivel a *Sinai NF/MG 67* házasságkötési szertartás még nem tartalmazott olvasmányokat, ezért a Zsolt 8,5a-6b *prokimen* ebben a forrásban a szentírási olvasmányok kontextusán kívül került be.²⁴³

A közös kehely imájának szövege egy újabb érdekes eleme a *Sinai NF/MG 67* kódexnek. Az itt található szöveg nem konstantinápolyi eredetű, meglehetősen ritkán található meg más görög forrásokban, mindössze öt olyan kéziratos szerkönyv található, amely tartalmazza ezt az imát,²⁴⁴ többek között az *El Escorial X. IV.13*, amely Stefano Parenti kutatásai nyomán vált szélesebb körben ismertté.

2.2.3. A *Sinai gr. 973* és az archimédeszi *euchologion*

A *Sinai gr. 973* kéziratot a 12. század derekán, 1152-ben, vagy 1153-ban egy Axentiosz nevű pap másolta. Feltehetően palesztin területről származik, egyes kutatók felvetették, hogy a forrás Jeruzsálemben keletkezett, de a kézirat semmi olyan jelzést nem tartalmaz, amely a keletkezés pontos helyszínére utalna.

A *Sinai gr. 973* kódexhez hasonló házasságkötési szertartást a 13. századi *Archimédesz euchologionban* találunk. Ez a forrás onnan kapta a nevét, hogy egy olyan 10. századi pergamenre másolták a szertartás szövegét, amely korábban a szirakúzi Archimédész matematikus műveit tartalmazta. A 10. századi szöveget vélhetően Konstantinápolyban másolták, míg a szerkönyvi szövegeket Palesztina környékén írhatták rá ugyanarra a pergamenre.²⁴⁵

A *Sinai gr. 973* különlegessége, hogy az *eljegyzés* már tartalmazza a harmadik, hosszabb, alexandriai-kopt eredetre visszavezethető papi imádságot, amely a későbbi nyomtatott *euchologionokban* található szöveg korai, rövidebb változata.²⁴⁶

²⁴² RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, 59.

²⁴³ Uo. 60.

²⁴⁴ PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, 172; RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, 70-71.

²⁴⁵ PARENTI, S., *A oriente e occidente di Costantinopoli. Temi e problemi liturgici di ieri e di oggi*, Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 54, Libreria Editrice Vaticana, Róma 2010, 145-136; RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, in: Scripta-E Scrpita 12, 2013, 187-188.

²⁴⁶ „Εὐχή εἰς ἀρραβῶνα γάμου”, ДМИТРИЈЕВСКИЈ, А., *Описание*, 95-96.

Sinai gr. 973 - Eljegyzés ²⁴⁷
„ <i>Εὐχή εἰς ἀράβωνα γάμου</i> ”
<i>Ekténia</i>
Papi imádság: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...</i> ”
Főhajtási imádság: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνων...</i> ”

Gabriel Radle által közzétett szerkezeti struktúráknak köszönhetően jól összehasonlíthatóak a házasságkötési szertartások mindkét forrásból:²⁴⁸

Sinai gr. 973 (a. 1152/3) ²⁴⁹	Archimédeszi euchologion (13. sz.)
<i>Jobb kezek összekötése</i>	<i>A jobb kezek egyesítése</i>
<i>Hozzájárulás kérése</i>	<i>Hozzájárulás kérése</i>
<i>A pap az oltárra helyezi a koronát és az áldozáshoz a szentséget.</i>	<i>A pap az oltárra helyezi a koronát és az áldozáshoz a szentséget.</i>
<i>Ekténia</i>	<i>Ekténia</i>
A kezek összekötésének imája: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ Πατήρ ὁ οὐράνιος ...</i> ”	A kezek összekötésének imája: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ Πατήρ ὁ οὐράνιος ...</i> ”
<i>A kard felövezése (Zsolt 44)</i>	
Konstantinápolyi papi imádság: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...</i> ”	Konstantinápolyi papi imádság
	Alternatív ima (hiányzik a Sinai gr. 973-ból)
	Alternatív ima
Alternatív ima: „ <i>Ὁ ὦν Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνων...</i> ”	
A koronák imája: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ὁ βασιλεὺς ἡμῶν...</i> ”	Koronák imája
<i>20. zsoltár, koronázás formulával (Zsolt 8, 6b + 20,4b)</i>	<i>Koronázás a Zsolt 20-ban a 4b. vers után</i>
Konstantinápolyi főhajtási ima: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...</i> ”	Konstantinápolyi főhajtási ima:
Alternatív ima: „ <i>Ὁ κτίστης καὶ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων...</i> ”	Alternatív ima
Alternatív ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος...</i> ”	
Prokimen: <i>Zsolt 8, 6</i>	Prokimen
Apostol: <i>Ef 5,21-6,4</i>	Apostol
Alleluja	Alleluja
Evangélium <i>Jn 2,1-11</i>	Evangélium
<i>Ekténia</i>	<i>Ekténia</i>
	Miatyánk
Periféria főhajtási ima: „ <i>Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν Πατέρων ἡμῶν</i> ”	Perifériás főhajtási ima

²⁴⁷ „*Ἀκολουθία εἰς μνηστείας*”, DMITRIJEVSKIJ, A., *Ἐπισημειώσεις*, 96.

²⁴⁸ RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 188-189.

²⁴⁹ „*Κανὼν ἐκκλησιαστικὸς εἰς γάμους*”, DMITRIJEVSKIJ, A., *Ἐπισημειώσεις*, 96-101.

Isteni Liturgia Áldozás	Áldozás
<i>A pap 2 pohárba bort tesz a Zsolt 74,1-8 kíséretében; a pap összekeveri a poharakat a Zsolt 74,8-nál; elmondja a „kehely imáját”.</i>	Hálaadó ekténia <i>A pap 2 kehelybe bort tesz és elmondja a közös kehely konstantinápolyi imáját; a papok összekeverik a kelyheket és elmondják a Zsolt74,8-at (3-szor).</i>
Áldás és elbocsátó	Áldás és elbocsátó
A korona levételének imája: „Κύριε, ó Θεός ήμῶν, ó παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας”	A korona levételének imája otthon
A korona eltávolításának főhajtási imája: „Κύριε, ó Θεός ήμῶν, ó ἀναγαγών...”	A korona eltávolításának főhajtási imája

Mindkét kéziratban a házasságkötés a szentély ajtaja előtt kezdődik. A szertartás első mozzanataként a pap összeköti a házasságra lépők jobb kezét, majd háromszor megkérdezi őket, hogy akarnak-e megházasodni. A korábban bemutatott szerkönyvi kutatások nem számoltak be arról, hogy a házasságkötés elején a házasságra lépő felek hogyan fejezik ki szándékukat. A *Sinai gr. 973* és az *Archimédész euchologion* pontosan rögzíti azt a választ, amely a házasságra lépés szándék kinyilvánítását jelenti: „*Ναί, ἄν θέλει ὁ Θεός*” – „*Igen, ha Isten akarja*”.²⁵⁰ A korábban bemutatott forrásokhoz képest mindenképpen figyelemre méltó, hogy a *dexterarum iunctio* ezekben a kódexekben a házasságkötés elején található meg. Mindkét forrás papi imát kapcsol a jobb kezek összekötéséhez, amely jellemzően nem volt konstantinápolyi sajátosság.²⁵¹

A *Sinai gr. 973* kódex egyik sajátos eleme a kard felkötése. A pap a 44. zsoltárt olvassa, majd annak 3. versét követően a völegény oldalára felövezik a kardot, majd a 4. verssel folytatja tovább: „*Kösd derekadra kardodat*”. Radle megjegyzi, hogy a kard felövezése palesztin források közül csak a *Sinai gr. 973* kódex sajátossága, egyes itáliai kódexekben szintén fellelhető. Eredetét tekintve két különböző elmélet született. Panaiotes Skaltzes szerint konstantinápolyi császári szertartáshoz köthető rítuselemről beszélhetünk, míg Francesco Quaranta inkább jeruzsálemi eredetet vélt felfedezni. Azt a kutatások nem erősítették meg, hogy Jeruzsálemben, vagy azon kívül mennyire volt elterjedt a kard felövezése, ezért Radle

²⁵⁰ RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 190.

²⁵¹ DMITRIJEVSKIJ, A., *Описание*, 96.

inkább arra hívta fel a figyelmet, hogy egy olyan szokásról beszélünk, amely nem volt tartós és széles körben elterjedt.²⁵²

A *Sinai gr. 973* kódex a koronázáskor a 20. zsoltár recitálását írja elő, majd a 8. vers végéig, ekkor a pap a jegyesek fejére helyezi a koronákat, háromszor keresztet jelezvén a fejük felett, miközben a Zsolt 8,6b és a Zsolt 20,4b versek összeillesztéséből keletkezett, többes számban megfogalmazott formulát mondja: „*dicsőséggel és tisztelettel koronáztad meg őket, fejükre koronát tettél drágaköből*”.²⁵³ Ezen a ponton jól megfigyelhető a jeruzsálemi és a konstantinápolyi rend különös kombinációja. Előbbi a koronázáskor a 20. zsoltár verseit írja elő, míg a második a Zsolt 8,6b-t részesíti előnyben. Ezzel szemben az *Archimédeszi euchologion* tisztán a jeruzsálemi hatást tükrözi, amikor a pap a Zsolt 20,3 után koronázza meg a jegyeseket, majd a 4. verstől folytatják a zsoltárt.²⁵⁴

A *Sinai gr. 973* kódexben a *Sinai NF/MG 67* kéziratához hasonlóan ott szerepel a Zsolt 8,5a-6b, ugyanazon zsoltár első versével (Zsolt 8,1), de már az olvasmányok *prokimenjeként*.²⁵⁵ A koronázást követik a szentírási olvasmányok: az apostoli szakaszként az efezusi levél 5. fejezetéből ismert perikópa áll.²⁵⁶ Az apostoli olvasmányt követő alleluja versként találjuk a Zsolt 127,3a-t, amely a fentebb bemutatott itáliai és sinai kéziratok esetében a *prokimen* előverse volt.²⁵⁷

Mind a *Sinai gr. 973*, mind az *Archimédeszi euchologion* esetében láthatjuk, hogy a házasságkötés részeként jelen volt az Eucharisziából való részesedés. Mindkét forrásban közös vonásként megtaláljuk a házasságkötés elején az áldozáshoz való előkészületként az oltárra helyezett eucharisztikus kelyhet.²⁵⁸ Abban viszont a *Sinai gr. 973* egyedülálló, hogy a házasságkötés szertartásába beilleszti a Szent Liturgiát. Korábban mind itáliai, mind palesztin forrásokban inkább arra láttunk példát, hogy az Isteni Szent Liturgiát követően kezdődik a házasságkötés szertartása, és az Előre megszentelt adományokból áldoztatják meg a házasságra lépőket. Gabriel Radle szerint a *Sinai gr. 973* kéziratban egy redakciós

²⁵² „*περίζωσαι τὴν ρομφαίαν σου ἐπὶ τὸν μηρόν σου*” RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 190-191.

²⁵³ „*δόξη καὶ τιμῇ ἐστεφάνωσας αὐτούς, ἔθηκας ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν στέφανον ἐκ λίθου τιμίου*” A két zsoltár összeillesztése a dolgozat következő fejezetében szláv könyvek vizsgálatában részletesebben be fogom mutatni.

²⁵⁴ RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 192-193.

²⁵⁵ RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, 60.

²⁵⁶ A *Sinai gr 958* kéziratban szentírási olvasmányokként a Zsid 12,28-13,8, valamint a kánai menyegző (Jn 2,1-11) van előírva. PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 278-279,

²⁵⁷ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 389; PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, 185; RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, 60.

²⁵⁸ „*Τίθησι δὲ καὶ τὰ στέφανα ἐν τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ τὸ ποτήριον ὁμοίως τῆς ἀγίας κοινωνίας*”, RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 195.

ellentmondással találkozunk, hiszen a szertartást megelőző rubrika a Szentség előkészítésére ad pontos iránymutatást, majd később a Szent Liturgiára tesz utalást. Ezt az ellentmondást Gabriel Radel meglátása szerint úgy feloldani, hogy a rubrikát úgy értelmezzük, mintha annak a kehelynek az előkészítésére utalna, amely az áldozáshoz szükséges. Ez a feltételezés viszont azért nem tűnik meggyőzőnek, mert az *Archimédeszi euchologion* hasonló módon fogalmaz, amelyben már nem az Isteni Liturgia végzésére találunk utalást, hanem az áldozásra.²⁵⁹

A közös kehely rítusa a két kéziratban nagy eltérést mutat. A *Sinai gr. 973 euchologion* két kehelyről tesz említést, és egy eddig kevésbé ismert szokást tár elénk. Mindkét kehelybe bort öntenek, majd a pap a 74. zsoltár első nyolc versét mondja. A pap az egyik kehelyből bort önt a másikba, miközben az ideillő Zsolt 74,8-at mondja: „*Mert kehely van az Úr kezében, tele fűszerezett színborral, és kitöltötte egyikből a másikba*”, majd a tanúknak átadja a két kelyhet. Ezután a pap elmondja a borral teli kehely helyi, más kódexekből nem ismert imáját,²⁶⁰ majd a tanúk adják át a megáldott bort tartalmazó kelyheket az újházásoknak. Az *Archimédeszi euchologion* annyi különbséggel hozza ezt a rítust, hogy a pap Zsolt 74,8-at háromszor mondja el, mindeközben a két kehelyből egyesített bort háromszor átöntik egyik kehelyből a másikba, a borral teli kehely megáldásához való papi imádság megegyezik a konstantinápolyi szöveggel.²⁶¹

2.2.4. A sinai kéziratok hagyomány tanulságai

A bemutatott sinai kéziratok szerkönyvekben található házasságkötési rítusokat legtöbb esetben a konstantinápolyi és a helyi szertartáselemek sajátos kombinációként vetették papírra, ahogyan ezt a *prokimenek*, és a koronázáshoz köthető zsoltárok kiválasztása esetében világosan megmutatkozott. A vizsgált források segítségével láthattuk, hogy a konstantinápolyi házasságkötési szertartás hangsúlyosabb elemei egyre inkább teret nyertek a Bizánci Birodalom perifériás területein. Másfelől jól megmutatkoztak azok a törekvések is, hogy a sajátos helyi kifejező rítusok megőrzésére törekedtek például a közös kehely megáldásakor, vagy a nászszobához köthető imádságok esetében. Több esetben nyilvánvalóvá vált, hogy az egyes helyi imádságok sokfélesége következtében az egyes források összehasonlításakor derült ki, hogy egy-egy szertartási elemhez más-más imádságok

²⁵⁹ RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 189, 194-195.

²⁶⁰ „*Ὁ σωτήρ τῆς οἰκουμένης, ὁ ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον μετὰ δόξης πολλῆς*”, meglehetősen ritka, és még az archimédeszi euchológiában sem használatos. vö. RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 195.

²⁶¹ RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 195-196.

kötődnek. Szükséges megemlítenünk az egyes szertarások szerkezeti sajátosságait is. Láttunk példát arra, hogy több helyszínen, több részből álló helyi rítusok kötődnek a házasságkötéshez, vagy a fentebb bemutatott itáliai kéziratokhoz képest az olvasmányokat rendre a koronázás mozzanatát követően találjuk.²⁶²

2.3. A házasságkötés Konstantinápolyban

A korábban többször is felidézett, a 6. század végén Maurikiosz császár menyegzőjéről fennmaradt leírás a korabeli konstantinápolyi házasságkötés három nagy mozzanatáról tesz említést: a házasságra lépők jobb kezének összekötése, a megkoronázás, valamint az Eucharisziából való részesülés.

Az ikonrombolás korában élő Sztudita Szent Tivadar leveléből arról értesülünk, hogy a koronázáshoz egy rövid imádság tartozott, amelyet a püspök, vagy a pap a vasárnapi Szent Liturgia után a nép előtt olvasott fel.²⁶³

2.3.1. Coisilin 213

A *Coisilin 213* kódex már egyértelműen az ikonrombolást követő időszakba enged bepillantást. A kódex szövegét 1027-ben másolta Konstantinápolyban egy Sztrategiosz nevű áldozópap, aki a pátriárkai udvarhoz tartozott.²⁶⁴

A korábban látott *Barberini* kódexben látottakhoz képest egy tovább fejlődött rendtartással találkozunk.²⁶⁵ Az *eljegyzés* elején konkrét leírást találunk arról, hogy a szertartást közvetlenül a Szent Liturgia után végezték. A szertartás celebránsa püspök, aki a szentélyben áll, míg a jegyességre lépők a szentélyrekesztők előtt állnak meg, a vőlegény jobb, a menyasszony a bal oldalon áll, majd fejükre háromszor keresztet jelez.²⁶⁶

²⁶² RADLE, G., *Uncovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: Sinai NF/ MG 67 (9th/10th c.)*, 55-58; RADLE, G., *The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957*, 146-147; RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 192-193, 196-197.

²⁶³ „Αὐτὸς, Δέσποτα, ἐξαπόστειλον τὴν χεῖρά σου ἐξ ἁγίου χατοιχητηρίου σου καὶ ἄσμοσον τῷ δούλῳ σου τὴν δούλην σου, Σῶζευσον αὐτοὺς ἐν ὀλοφροσύνῃ.» Ἐνωσον αὐτοὺς εἰς σάρκα μίαν, οὗς εὐδόχησας συναφθῆναι ἀλλήλοις. Τίμιον τὸν γάμον ἀνάδειξον, ἀμίαντον αὐτῶν τὴν χοίτην διχτήεσησοι, ἀκηλίδωτον αὐτῶν τὴν συμπίωσιν διαμεῖναι εὐδόκησον.» PG 99, Colonna 973C.

²⁶⁴ PENTKOVSKY, A, *Le cérémonial du mariage dans l'Euchologe byzantin du XI-XIIIe siècle*, 263; PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 275.

²⁶⁵ „Τάξις γινομένη ἐπὶ μνήστροις βασιλέων καὶ λοιπῶν”, ARR, 323.

²⁶⁶ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 273; ARR, 323.

Coisilin 213 – Eljegyzés*Ekténia*

Papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...”

Főhajtási imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν...”

Gyűrűk felhúzása

Elbocsátó – *a jegyesek kimennek a templomból*

Az *eljegyzés* elején már jelen van egy *ekténia*, majd azt követi a *Barberini* kódexből ismert két rövid papi imádság. A vőlegény kapja az arany, míg a menyasszony az ezüst gyűrűt. A gyűrűk felhúzása után a jegyesek kimennek a templomból. Ez a rövid megjegyzés arra enged következtetni, hogy az *eljegyzési szertartás* még a 11. század első felében is számolt azzal a lehetőséggel, hogy a *koronázást* nem azonnal, hanem egy későbbi időpontban fogják megünnepelni.²⁶⁷

A *házasságkötés, koronázás szertartása* a következő módon épül fel:²⁶⁸

Coisilin 213 – Házasságkötés

Bevonulás közben éneklük a 127. zsoltárt

Ekténia – könyörgések

Papi imádság: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...”

Koronák felhelyezése és a jobb kezek összekötése (*dextrarum iunctio*) – Zsolt 8,6

Főhajtási imádság: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...”

Miatyánk

Áldozás

Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...”

Elbocsátó

Imádság a koronák levételére: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ ἐνιαθοῦ στέφανον εὐλόγησας...”

A templomba való bevonulásra a 127. zsoltárt éneklük, míg a jegyesek a szentélyrekesztő elé érnek. Hasonlóan az *eljegyzéshez*, a diakónus éneklük az *ekténiát*, amit a *Barberini* kódexből ismert papi imádság követ. A *Coisilin 213* a Zsolt 8,6-ot írja elő a *koronázáskor*.²⁶⁹

²⁶⁷ PENTKOVSKY, A, *Le cérémonial du mariage dans l'Euchologe byzantin du XI-XIIe siècle*, 278.

²⁶⁸ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 390; PENTKOVSKY, A, *Le cérémonial du mariage dans l'Euchologe byzantin du XI-XIIe siècle*, 277-281; PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 273-274.

²⁶⁹ „Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν στέφει ἀμφοτέρους λεγων ἐπὶ μὲν τῷ ἀνδρὶ »Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξη καὶ τιμῆ ἑστεφάνωσας αὐτόν«, ἐπὶ δὲ μὲν τῇ γυναικὶ »Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξη καὶ τιμῆ ἑστεφάνωσας αὐτήν.«”, PENTKOVSKY, A, *Le cérémonial du mariage dans l'Euchologe byzantin du XI-XIIe siècle*, 280; ARR, 328.

A Zsolt 8,6 használata koronázáskor a konstantinápolyi házasságkötési rend sajátossága, ahogyan ezt korábban Gabriel Radle kutatásaiban láthattuk. A zsoltárvers görög szövege szerint a személyes névmás hímnem, egyes szám harmadik személy, tárgyasetben olvasható, melyet először a vőlegény koronázásakor mond el a pap. Ugyanezt megismétli a menyasszony koronázásakor, de a személyes névmás nőnemű alakját használja a szöveg, amit a jobb kezek összekötése, és a főhajtási imádság követ. A koronázás szertartása és az Eucharisziából való részesülés már egyértelműen jelen van *Coisilin 213* kódexben.²⁷⁰

Az áldozást követte a közös kehelyben lévő bor megáldása ugyanazon imádság szövegével, amely a *Barberini* kódexben is megtalálható, majd az újházások háromszor részesedtek a megáldott borból.²⁷¹

A *Coisilin 213* kódexben található házasságkötés a konstantinápolyi rendet tükrözi vissza a második évezred elejéről. A korai itáliai kéziratokhoz hasonlóan jelen van a 127. zsoltár éneklése a koronázás elején, a koronázáskor a Zsolt 8,6 használata kizárólagos. A korábban bemutatott dél-itáliai és sinai kéziratokban látott szertartásokban összehasonlítva jól megkülönböztethető egymástól a helyi szokások, és az egyre erősebb hatással bíró konstantinápolyi szertartáselemek. A periférián keletkezett görög *euchologionokban* látottakhoz képest a 11. századi konstantinápolyi szertartás jóval egyszerűbb, nem tartalmaz helyi rítuselemeket, sőt egyáltalán nem találunk benne szentírási olvasmányokat sem, melyek például a dél-itáliai kéziratokban jóval korábban jelen voltak már a házasságkötés szertartásában.

A házasságkötéshez kapcsolódó szertartásként megjelenik a koronák levételekor elmondandó „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ ἐνιαθτοῦ στέφανον εὐλογήσας...*” imádság. A közel-keleti régiókban keletkezett egyes kéziratok esetében láthattuk, hogy az a szokás, miszerint a bizánciaknál a koronákat a nászágy fölé akasztják egy hétig, úgy tűnik, hogy a *Sinai gr. 957* kódexben található szokásból eredeztethető.²⁷²

2.3.2. Házasságkötés Konstantinápolyban a késő bizánci korban

A késői bizánci házasságkötési szertartásokat nem csak görög, hanem délszláv kéziratok is tartalmazzák. Jóllehet az egyes források között eltérések találhatóak, de azok

²⁷⁰ „Καὶ μετὰ τὸ Ἀμὴν λέγει »Καὶ καταξίωσον ἡμᾶς Δέσποτα μετὰ παρρουσίας«, καὶ τὰ ἐξῆς Ὁ λαὸς »Πάτερ ἡμῶν«. Καὶ κρατῶν τὸ ποτήριον λέγει »Τὰ προηγιασμένα τοῖς ἀγίοις.« Καὶ κοινομεῖ αὐτούς.”, ARR, 329.

²⁷¹ PENTKOVSKY, A., *Le cérémonial du mariage dans l'Euchologe byzantin du XI-XIIe siècle*, 280-281.

²⁷² ARRANZ, M., *Sacramentaria bizantina. Saggio di introduzione*, 154; RADLE, G., *The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957*, 146-147.

összehasonlításakor több közös pontra, köztük egy konstantinápolyi liturgikus rendre következtethetünk. Ennek meghatározásában nagy szerepet játszott VI. Katakuzenosz János *Τακτικόν* című kézírata, valamint a 13. század végéről származó athéni *EBE 662* kódex. Szintén ugyanerről tesznek tanúságot a Konstantinápoly környékét keletkezett kéziratok, valamint a Trákiában másolt, vagy a kelet-macedónai források is.²⁷³

Ebben az időszakban úgy tűnik, hogy már elterjetté vált az, hogy a *jegyesség*, azaz az *eljegyzés szertartását* közvetlenül a házasságkötési előtt végezték el.²⁷⁴ Mindez azt mutatja, hogy az a korábbi császári rendelet, amely a két szertartás különválasztását rendelte el,²⁷⁵ már háttérbe szorult. Gabriel Radle az összegyűjtött kéziratok alapján így rekonstruálta a konstantinápolyi házasságkötést ebből a korszakból:

Konstantinápolyi házasságkötés a késő bizánci korban
Ekténia
Konstantinápolyi házassági ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...</i> ”
Jobb kezek összekötése (<i>dextrarum iunctio</i>) és koronázás
Konstantinápolyi főhajtási ima: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...</i> ”
Miatyánk és hívás az áldozáshoz
Áldozása
Közös kehely imája
Páli buzdítás – Fil 4,4-6
Konstantinápolyi korona-levételi ima: „ <i>Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν τοῦ ἐνιαυτοῦ στέφανον εὐλόγησας...</i> ”
Ekténia
Elbocsátó

Jóllehet, az itt jelenlévő szertartási elemek már nagyrészt jelen vannak a 11. századi *Coisilin 213* kódexben, számos később keletkezett középkori görög kézirat arról tanúskodik, hogy ekkor a bizánci házasságkötéskor az első ezredfordulót követően az áldozás még sokáig jelen volt.²⁷⁶

A legjelentősebb különbséget az úgynevezett „páli buzdítás” jelenti, amely valójában a jegyesekhez intézett intelmet jelent, melynek szövege a filippiekhez írt levél néhány versére épül (Fil 4,4-6), amely majdnem ugyanabból a korból származó *Atheniensis gr. 662* kódexben szintén megtalálható.²⁷⁷ Ezen imádság legkorábbi azonosított szövegváltozata a 11. századi

²⁷³ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, in: *Studies In Oriental Liturgy, Eastern Christian Studies* 28, (2019), 279-280.

²⁷⁴ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period*, 279-280.

²⁷⁵ KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, 96.

²⁷⁶ TREMBELAS, P. N., *Μικρον ευχολογιον, τομος I*, 163.

²⁷⁷ ARR, 330.

Sinai NF/ M10 *euchologionban* található, de nem a *házasságkötési szertartás* részeként, hanem az *eljegyzés* végén. Gabriel Radle óvatosságra int a „páli buzdítás” eredetének meghatározását illetően. Meglátása szerint az eljegyzési szertartások számos görög hagyományban a házasságkötési szertartásokból liturgikus egységeket vonzottak át, ezért kellő óvatosságra van szükség azt illetően, hogy a „páli buzdítást” először az eljegyzésben alkalmazták volna.²⁷⁸

A bizánci házasságkötés látványos eleme egy körmenet,²⁷⁹ amely napjainkban közvetlenül a koronák levétele előtt történik. A pap az újházások jobb kezét összefogja, majd a templom közepén felállított asztalt háromszor megkerülik, miközben három *tropárt* énekelnek a jelenlévők. Megjelenésében hasonlít a keresztelési szertartás esetében a keresztelő medence körül, a diakónus, pap és püspökszentelések alkalmával az oltár körül történő körmenethez. A korai *euchologionok* nem tesznek erről a liturgikus szokásról. Jóval az első ezredfordulót követően, 1300 után az Égei-tenger szigeteiről származó kéziratok tesznek először említést a háromszori körmenetről,²⁸⁰ miközben két *tropár* éneklését írták elő:²⁸¹ „Ἅγιοι Μάρτυρες...” (*Dicsőült szent vértanúk...*), és a „Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...” (*Dicsőség néked, Krisztus Isten...*).²⁸² Hasonló leírást ad Tesszalónikai Simeon is, aki leírásában külön hozzáteszi: „ὡς ἐπι χειροτονία”, azaz „*ahogy a szenteléskor*”.²⁸³

2.3.3. A délszláv kéziratok hagyomány

A korábban bemutatott kéziratok és tanulmányok egy rendkívül sokszínű képet mutatnak a bizánci házasságkötési szertartások fejlődését illetően. A különböző kutatásoknak köszönhetően több olyan imádság is napvilágot látott, melyek a nyomtatott liturgikus könyvek

²⁷⁸ „The oldest source I have identified with such a Pauline exhortation within the context of nuptial ritual is the eleventh-century *euchologion*, Sinai NF/ M10 (f. 33v), where it is employed in abbreviated form at the end of the rite of betrothal, not matrimony. However, given the fact that the betrothal rite in several Greek traditions attracted liturgical units from the marriage service, we should be cautious about assuming this exhortation was first employed within the betrothal service”, RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, 281, 15. jegyzet.

²⁷⁹ MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 53-54.

²⁸⁰ GELSI, D., *Punti di riflessione sull'ufficio bizantino per la incoronazione degli sposi*, in *La celebrazione cristiana del matrimonio. Simboli e tesi* (Studia Anselmiana 93) szerk. FARNEDI, G., Róma 1986, 301.

²⁸¹ TREMBELAS, P. N., *Μικρον ευχολογιον, τομος I*, 167-169.

²⁸² „Dicsőült szent vértanúk, kik jól harcoltatok és nyertetek égi koronát, könyörögjete az Úrhoz, hogy üdvözítse a mi lelkünket.

Dicsőség néked Krisztus Isten, apostolok dicsekvése és a vértanúk öröme, kik hirdették az egyvalóságú Háromságot.” EUCH GK 1964, 42.

²⁸³ „μετά τωνγαλλόντων, εν Χριστώ ευφραϊνόμενος, το, « Ἅγιοι μάρτυρες και ὡς επι χειροτονία και το, «Δόξα σοι, φησί, Χριστέ ο Θεός, αποστόλων καύχημα»” PG 155, Colonna 513B-514C.

terjedésének eredményeként már régen feledésbe merültek. Az előző pontokban kiválasztott és bemutatott kéziratos *euchologionokat* szemlélve igen változatos szertartási formákat és házasságkötési imádságokat láthattunk. A könyvnyomtatás előtti bizánci szertartási szövegek felkutatása és bemutatása mindmáig tartó, hosszadalmas kutatói munka, mely segítségével újabb források közlése időnként korábban biztosnak hitt meggyőződések újra átgondolására sarkallta a bizánci rítus kutatóit.

Már Robert Taft professzor rámutatott arra a tendenciára, hogy az egyházkormányzati fejlődéssel együtt már megjelent egyfajta egységesítő tendencia a liturgiában is, mely magával hozta azt a jelenséget, hogy azon akár helyi szertartási elemek, amelyek gyengébbnek bizonyultak, egyszerűen háttérbe szorultak, majd elvesztek. Ezek a tendenciák nem egyfajta szintézisként hozták létre a korábbi szertartási elemekből az új liturgikus elemeket, vagy formákat, hanem inkább az elfogadottabbnak ítélt szertartási elemek éltek túl egy szelektációs folyamatot, amely nem minden esetben a jobb változatot részesítette előnyben. Mindezek után továbbra is megmaradtak olyan „puha pontok”, amelyek további módosításokra adtak lehetőséget.²⁸⁴ Ezt a gondolatmenetet folytatva Gabriel Radle a bizánci házasságkötési szertartásokat tartalmazó délszláv kéziratok összehasonlítását követően három „puha pontot” azonosított: a házasságkötési szertartások kezdetét, a koronázás és a konstantinápolyi főhajtási ima közötti, és a szertartás lezárását: a közös kehelyből való részesülést követő részeket.²⁸⁵

A 14. századból előkerült szerb kéziratokban több olyan, nem konstantinápolyi elem is megtalálható, amelyek a későbbi nyomtatott könyvekben már nem érhetőek el. Ilyen például egy koronázási imádság is, amely vélhetően palesztin eredetű, melynek egy korábbi áldolgozott változata a *Sinai gr. 958-ban* megtalálható. Nem mindegyik kézirat tartalmazza a késő bizánci korban Konstantinápolyban is használatos „páli buzdítást”, némelyikben olyan, vélhetően helyi imádság is megtalálható, melyet a házasságkötés után a háznál mond el pap, mielőtt az újdonsült menyasszony felvenné a férjezett asszony öltözetét.²⁸⁶

A Gabriel Radle által vizsgált kéziratok nemcsak a bizánci házasságkötés délszláv sajátosságai miatt váltottak ki nagy érdeklődést. Két, a 14. század végén keletkezett, a *Dečani 69* és a *MSPC 112* kéziratban a házasságkötési szertartások megegyeznek. A következő

²⁸⁴ TAFT, R. F., *Come crescono le liturgie*, in TAFT, R. F., *Oltre l'oriente e l'occidente. Per una tradizione liturgica viva*, Pubblicazioni del Centro Aletti 21, Róma 1999; 219-220.

²⁸⁵ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, in: *Studies In Oriental Liturgy*, Eastern Christian Studies 28, (2019), 285-286.

²⁸⁶ Uo. 286.

évszázad kéziratos anyagának vizsgálata közben megállapítható, hogy a *Dečani 69* és a *MSPC 112* által közölt házasságkötési rend már domináns formaként mutatkozik. Nagy és jelentős változás ez a kéziratok világában. Ebben az időszakban jelenik meg a házasságkötési szertartás legelső nyomtatott változata 1495/6-os cetinjei *Molivenyikben*, amelyet a szláv *trebnyik editio princeps*-nek nevezhetünk. Az ezt követő későbbi nyomtatott szláv szertartási könyvek házasságkötési rítusa megegyezik azzal, amelyet a 14. század végén, majd a 15. században számos kéziratban is rögzítettek. Mindez azért érdekes, mert a balkáni kéziratok nyomtatását megelőző időszakához képest a könyvnyomtatás megjelenése nem jelentett egy új egységesítést, szabványosítást. A látottak alapján inkább az rajzolódik ki, hogy a bizánci szertartások, jelen esetben a házasságkötés egységesülése hamarabb elkezdődött, és valójában egy hosszabb folyamat volt. A délszláv régióban a nyomtatott *szerkönyvek* megjelenése nem a házasságkötési szertartások egységesítésének kezdetét jelentette, hanem sokkal inkább az egységesítés, szabványosítás folyamatába való bekapcsolódást.²⁸⁷

A feltárt kéziratok fényében az is látható, hogy a balkáni régió szerzetesei komoly szerepet játszottak az áthoszi szerzetesek – különösen a Hilandarion monostor – munkásságához köthető, a bizánci rítusban is tetten érhető egységesítést előmozdító törekvésekhez, melyek a házasságkötési szertartásokat is érintették. Noha több áthoszon őrzött szerb kéziratos másolatban található házasságkötési szertartás jól megfelel a „szabványosított” rendnek, s a legkorábbiakat sem lehet kizárólag Áthoszhoz kötni, de Gadriel Radle szerint hihető az a feltevés, hogy az egységesített házasságkötési szertartás ugyanazon délszláv-áthoszi szerzetesi iskolához köthető, mint amely a Philotheosz-féle *Diataxisz* terjesztésére törekedett. Bár meglepőnek tűnhet, hogy szerzetesek által irányított egységesítési folyamat milyen nagy hatást gyakorolt a házasságkötési szertartási szertartásokra, fontos azt kiemelni, hogy az így létrejött szertartási rend, forma nagyobb folytonosságot jelent a bizánci házasságkötési rítus fejlődésében, mint a Velencében, nagyrészt házas férfiak, mint Andreas Kounadis és Giovanni Antonio Nicolini da Sabbio felügyelete alatt megjelent nyomtatott görög *euchologionok* szertartásai, melyek már teljesen kihagyták a házasságkötéskor korábban gyakorlatban lévő szentáldozást. Sajnálatos módon ez, a korai nyomtatásban is megjelent délszláv házasságkötési rend háttérbe szorult, mert a török megszállás alá kerülő szerbek később az orosz kiadású szertartási könyveket vették át.²⁸⁸

²⁸⁷ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period*, 287-288.

²⁸⁸ Uo. 287-293.

3. A bizánci házasságkötés a nyomtatott *szerkönyvekben*

A korai nyomtatott görög *szerkönyvek* nagy változást jelentettek a bizánci rítus történetében. A változatos kéziratos *euchologionokat* fokozatosan felváltották a nyomtatott *szerkönyvek*, melyek jobban előmozdították a házasságkötési szertartások egységesítését. A nyomtatott *szerkönyvek* nemcsak a szertartások szerkezetében hozták el a szabványosított kereteket, hanem szertartási szövegek esetében az egységesítési folyamatokat jelentősen befolyásolta. Ennek következtében napjainkban földrajzilag egymástól nagy távolságban lévő bizánci szertartású helyi egyházakban szinte ugyanazt a házasságkötési szertartásrendet használják, melyek a 16. századi velencei nyomtatott *szerkönyvekre* vezethetők vissza.²⁸⁹

3.1. Nyomtatott görög *euchologionok*

Konstantinápoly elestét (1453) követően a diaszpórákban élő bizánci liturgikus hagyományt követő főként görög nyelvű, elsősorban ortodox közösségek szerepe egyre inkább megnőtt. Velencében is sok görög élt, akik a Szent György templom köré szerveződő egyházi központ komoly, megtartó erői voltak. Napjainkban itt található az olaszországi és máltai ortodoxok metropolitájának székhelye, aki a Konstantinápolyi Patriarkátushoz tartozik. A Goar-féle *Euchologionon* kívül több, az ortodoxok által szerkesztett liturgikus könyv jelent meg, ezen felül a leghíresebb ortodox lelkesítő mű a *Filokália* is Velencében került kiadásra 1782-ben.²⁹⁰

3.1.1. Velencében nyomtatott görög *szerkönyvek* 1646 előtt

A korai nyomtatott görög *szerkönyvekkel* foglalkozó kutatások egyetértenek abban, hogy az 1526-ban, Velencében megjelent nyomtatott *szerkönyv* nagy szerepet játszott az egyes szertartások egységességének előmozdításában. Noha az eredeti példányok nem ismertek, mégis hatással voltak a később megjelent könyvekre.²⁹¹ Ezen korai görög

²⁸⁹ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period*, 277-278.

²⁹⁰ SPITERIS, Y., *La teologia ortodossa neo-greca*, Edizioni Dehoniane Bologna, Bologna 1992, 70.

²⁹¹ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period*, 277; LAYTON, E., *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and publishers for the greek world*, Library of the hellenic institute of byzantine and post-byzantine studies 16, Velence 1994, 131, 142-143.

szerkönyvek egyike az 1545-ben Velencében nyomtatott *Euchologion to mega*, amelyben így találjuk meg az *eljegyzési* és a *koronázási* szertartást:²⁹²

Eljegyzés – EUCH VEL 1545
Kezdő áldás – „ <i>Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς...</i> ” Ekténia Papi ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...</i> ” Főhajtási ima: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...</i> ” Gyűrűk felhúzása Papi ima: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραὰμ...</i> ” Ekténia – <i>csak utalás</i> Elbocsátó – <i>csak utalás</i>
Koronázás – EUCH VEL 1545
127. zsoltár Ekténia Papi ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...</i> ” Papi ima: „ <i>Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...</i> ” Papi ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦν τὸν ἄνθρωπον...</i> ” Koronázás Papi áldás – Zsolt 8,6 Prokimen (Zsolt 20,4-5) Apostol (Ef 5,20-33) Evangélium Jn 2,1-11 Ekténia Papi ima: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...</i> ” Ekténia Miatyánk Közös kehely imája: „ <i>Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...</i> ” Tropárok: „ <i>Ἡσαΐα χόρευε...</i> ” „ <i>Ἅγιοι Μάρτυρες...</i> ” „ <i>Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...</i> ” Koronák levétele Papi ima: „ <i>Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν...</i> ” Papi ima: „ <i>Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...</i> ” Elbocsátó
Korona levételi imádságok a nyolcadik napon
„ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τοῦ ἐνιαθτοῦ στέφανον εὐλόγησας...</i> ” „ <i>Σύμφωνα καταντήσαντες...</i> ”

Az 1545-ben megjelenet velencei *szerkönyv* rubrikája szerint az *eljegyzés* az Isteni Szent Liturgia után kezdődik, a templomban áll a kikékszített asztal, a vőlegény a jobb, a menyasszony a bal oldalon áll meg. Az oltáron vannak a gyűrűk, egy a arany vőlegény, egy

²⁹² EUCH VEL 1545, f72r.

ezüst a menyasszony számára. A pap háromszor keresztet jelez a jegyesek fejére.²⁹³ Az *eljegyzési szertartás* a Szent Liturgia kezdő fennhangjával kezdődik: „*Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία...*” (*Áldott az Atya és Fiú és Szentlélek országa...*), ami azért érdekes, mert a *koronázási szertartás* elején, a 127. zsoltár éneklése után semmilyen kezdő áldást nem találunk, hanem egyből az *ekténia*, és három papi imádság következik. Az *eljegyzés* végén csak utalás szerepel a *hármass ekténiára* és a papi *elbocsátóra*, ami arra enged következtetni, hogy az *Euchologion* szerkesztője tisztában volt azzal, hogy a koronázás szertartása elvégezhető közvetlenül az *eljegyzést* követően.²⁹⁴

A *koronázás szertartása* a 127. zsoltárral kezdődik, teljes egészében megtaláljuk az *ekténia* könyörgéseit, majd az azt követő három papi imát. A koronázáskor a pap a szentháromságos formulát mondja, amit a papi áldáshoz rendelt *mezodion* (Zsolt 8,6) követ, továbbá a *prokimen* a Zsolt 20,4b-5 verseiből tevődik össze. Egyáltalán nem találunk utalást az Eucharisztia vételére, ám a közös kehely felett elmondandó papi imádság, a fentebb bemutatott kéziratokban közölt rend szerint megtalálható.²⁹⁵

A koronák nyolcadnapi levételére a *Coisilin 213*-ból ismert „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τοῦ ἐνιαθοῦ στέφανον εὐλόγησας...*” és a legkorábban a *Sinai gr. 957* kéziratban található „*Σύμφωνα καταντήσαντες...*” imádságok elmondása van előírva.

Egy későbbi, 1602-ben kiadott velencei *euchologion* szinte azonos házasságkötési szertartást tartalmaz, csupán azzal az eltéréssel, hogy az *eljegyzés* nem a Szent Liturgia kezdő áldásával kezdődik, hanem helyette a napjainkban ismert, általában a zsolozsma szertartásának kezdő fennhangját találjuk.²⁹⁶ A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez a szerkönyv erőteljes hatással bírt a különböző régiókban használatos szláv nyelvű *szerkönyvek* házasságkötési szertartásaira.

3.1.2. Velencében nyomtatott görög *szerkönyvek* 1646-tól

Jacobus Goar domonkos szerzetes által 1646-ban szerkesztett *Euchologion to mega* a mai napig elismert és meghatározó, hiszen nemcsak az addigra megszilárdult szertartásokat tartalmazza, hanem az általa ismert kéziratok szövegeit is közli. Elismertségét jól mutatja, hogy a korabeli magyarországi egyházi körökben is hivatkoznak Goar görög-latin nyelvű

²⁹³ EUCH VEL 1545, f72r.

²⁹⁴ Uo. f72r-75r.

²⁹⁵ Uo. f75r-81r.

²⁹⁶ „*Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, πάντοτε, νῦν, καὶ ἀεί, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*” – „*Áldott a mi Istenünk öröktől fogva, most és mindenkor és örökkön örökké*”. EUCH VEL 1602, f 56v.

euchologionjára. Joannicius Basilovits protoigumen, bazilita szerzetes a saját liturgiagyarázatához is forrásként használta,²⁹⁷ továbbá Barkóczy Ferenc egri püspök által szerkesztett instrukció például az eljegyzés esetére a Goar-féle *Euchologiont* írja elő.²⁹⁸ Ivancsó István által közzétett korabeli levelezésekből is kiderül, hogy a hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság munkásságához is hozzátartozott a Goar-féle *Euchologion*. Érdekességként még megemlíthető Pankovics István munkácsi megyéspüspök 1871. október 26-án kelt levele, melyben Simor János hercegprímást tájékoztatta a magyar nyelv liturgikus használatáról. Ebben a levélben Pankovics István püspök a Goar görög-latin szerkönyvet veszi alapul, és ez alapján oldalszámok szerint pontosan levezette, hogy a Szent Liturgia mely részeit végzik ószláv és magyar nyelven.²⁹⁹

A Goar-féle görög-latin euchologionban a bizánci házasságkötés a következő módon épül fel:

<p>Eljegyzés – GOAR</p> <p>Kezdő áldás – „<i>Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, πάντοτε...</i>”</p> <p>Ekténia</p> <p>Papi ima: „<i>Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...</i>”</p> <p>Főhajtási ima: „<i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...</i>”</p> <p>Gyűrűk felhúzása</p> <p>Papi ima: „<i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραὰμ...</i>”</p> <p>Ekténia – <i>csak utalás</i></p> <p>Elbocsátó – <i>csak utalás</i></p>
<p>Koronázás – GOAR</p> <p>127. zsoltár</p> <p>Kezdő áldás – „<i>Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς...</i>”</p> <p>Ekténia</p> <p>Papi ima: „<i>Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...</i>”</p> <p>Papi ima: „<i>Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...</i>”</p> <p>Papi ima: „<i>Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦδος τὸν ἄνθρωπον...</i>”</p> <p>Koronázás</p> <p>Papi áldás – Zsolt 8,6</p> <p>Prokimen (Zsolt 20,4-5)</p>

²⁹⁷ LACH, M., *Protoigumeno Giorgio Giovannicco Bazilovič OSBM, il formatore dei basiliani nell'eparchia di Mukačevo tra XVIII e XI secolo*, in *Folia Athanasiana* 12 (2010), 66.

²⁹⁸ VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratok szerkönyvek* (Collecta Athanasiana II/2), szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2012, 99.

²⁹⁹ *Az 1885. dec. 8-i jegyzőkönyvi kivonat*, in IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, Athanasiana füzetek 1, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 1999, 47; *Pankovics István munkácsi püspök levele Simor János hercegprímáshoz a magyar nyelv liturgikus használatának gyakorlatáról, Ungvár, 1871. október 26*, in VÉGHSEŐ, T.–KATKÓ, M. Á., *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez*, Collecta Athanasiana II/4/1, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 120-123.

Apostol (Ef 5,20-33) Evangélium Jn 2,1-11 Ekténia Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...” Ekténia Miatyánk Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...” Tropárok: „Ἡσαΐα χόρευε...” „Ἅγιοι Μάρτυρες...” „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...” Koronák levétele Papi ima: „Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν...” Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” Elbocsátó
Korona levételi imádságok a nyolcadik napon
„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τοῦ ἐνιαθοῦ στέφανον ἐλόγησας...” „Σύμφωνα καταντήσαντες...”

Jacobus Goar jól elkülöníthetően közli az *eljegyzés*, valamint a *koronázás szertartását*. Mindkét szertartást követően az általa ismert kéziratokra hivatkozik, amelyek között ott találjuk a *Barberini gr. 336* kódex, és a *Bessarion* kódexekben fellelhető szövegekre való utalásokat.³⁰⁰

A koronák levételekor előírt papi imádságokat követően a *Barberini 88.* kézirat házasságkötési szertartását, amelyben szintén az efezusi levélből vett részlet szerepel apostoli olvasmányként, továbbá Jézus kánai menyegzőn tett csodája az evangéliumi szakasz.³⁰¹

Az 1646 után Velencében megjelent ortodox *euchologionokban* fellelhető házasságkötési szertartások nem mutatnak eltérést a Goar-féle *szerkönyvben* lévőktől. Az általam vizsgált velencei ortodox *euchologionok* kicsivel több, mint 120 évet ölelnek fel, feltételezem, hogy a következőkben bemutatandó kilenc liturgikus könyv – ezek közül hat *euchologion to mega* (nagy szerkönyv) és három *hagiaszmatarion*,³⁰² – egy átfogó képet adhat abból a korszakból, amellyel párhuzamosan jelentek meg Magyarországon a magyar nyelvű görögkatolikus könyvek. A vizsgált könyvállomány 1767 és 1891 közötti időszakot öleli fel. Ki kell emelnünk ebből a korból Szpiridonosz Zerboszt, akinek neve alatt több *Euchologion to mega* jelent meg 1850 és 1891 között. A *nagy szerkönyvek*, és két *hagiaszmatarion* esetében megállapítható, hogy minden esetben a házasságkötési szertartások pontosan megegyeznek a

³⁰⁰ GOAR, 312-313, 320.

³⁰¹ Uo. 322.

³⁰² A *ἀγιάζω* görög ige jelentése: áldani, megszentelni. A *hagiaszmatarion* papság számára készített, a szerkönyveknél rövidebb terjedelmű liturgikus könyv, melyben a áldó, megszentelő szertartások és imádságok sorát találhatjuk. vö. VACCARO, A., *Dizionario dei termini liturgici bizantini e dell'Oriente cristiano*, 57.

Goar-féle *Euchologionban* látottakkal.³⁰³ Az általam vizsgált *hagiaszmatarionok* közül csupán egy olyan kiadást találtam, amelyik egyáltalán nem tartalmazza a házasságkötési szertartásokat, csupán a menyegző után nyolcadik napra előírt rövid szertartást, melynek keretén belül történne a koszorúk levétele.³⁰⁴

3.1.3. Velencén kívül nyomtatott görög ortodox szerkönyvek

A 19. századból érdemes megemlítenünk két görög ortodox liturgikus könyvet, amelyeket Konstantinápolyban adtak ki. A törökök 1453-ban foglalták el az egykor szebb napokat is megélt birodalmi fővárost, amely a császári udvar gazdagságáról, templomok ékességéről, a városban vagy környékén lévő monostorokról volt híres. A törökök államszerveződési és vallási terjeszkedés következtében a helyi, főként görög ajkú ortodox keresztények száma erősen megfogyatkozott. A pátriárka elvesztette székegyháza templomát a híres Hágia Szófiát, és a város *fanar* negyedében lévő Szent György templom közelében építette ki a pátriárkai központot. Mindezek ismeretében konstantinápolyi kiadású liturgikus könyvek megjelenése jelentősnek mondható. Az 1803-ban napvilágot látott *Euchologion to mega* házasságkötési szertartásai pontosan megegyeznek a velencei nyomdákból kikerült görög könyvekben látottakkal.³⁰⁵ A pár évvel később kiadott *Archieratikon* tartalmazza az *eljegyzés* és a *koronázás* szertartását, de a másodházasság már egyáltalán nem található meg benne.³⁰⁶

A török fennhatóság alól felszabadult görögországi ortodoxok megszervezték a saját egyházi életüket. Athén központtal autokefál Ortodox Egyház jött létre, melynek élén érsek áll. A szabaddá vált görögök teológiai akadémiákat és nyomdákat állítottak fel, melyek nagy lendületet adtak a több száz évi vallási elnyomásból felszabadult ortodoxiának. A teológiai akadémiákon oktató professzorok közül liturgikus területen kiemelkedett Pangiotisz Trembelasz és Joannis Fundulisz.³⁰⁷

1899-ben Athénben jelent meg egy *Euchologion to mega*, melyben a házasságkötés teljesen megegyezik a korábbi velencei kiadású ortodox szerkönyvekben látottakkal.³⁰⁸ A 20. században már olyan változásokkal találkozunk, melyek a korábbi nyomtatott görög könyvekhez képest több száz éven nem voltak jelen. A görögországi *euhologionokban* és

³⁰³ EUCH VEL 1767, 192-204; EUCH VEL 1839, 238-253; AGV 1844, 102-121; AGV 1853, 102-121; ZER 1850, 231-245; ZER 1862, 1869, 1891, 238-252.

³⁰⁴ AGV 1844, 95-96.

³⁰⁵ EUCH K 1803, 165-176.

³⁰⁶ EUCH K 1810, 52-61.

³⁰⁷ SPITERIS, Y., *La teologia ortodossa neo-greca*, 90-106; 227-241; 423-425.

³⁰⁸ EUCH ATH 1899, 229-272.

archieratikonokban történt újabb változtatások láttán egy olyan törekvésnek vagyunk tanúi, amely célként tűzte ki, hogy az első házasságkötést egyesítse az Eucharisztia ünneplésével. Bár a rubrikák nem tesznek említést az áldozásról, azonban a közös kehelyből való részesülés közben a középkorban az újházások áldozására előírt áldozási vers éneklését írják elő. Egy kortárs *Archieratikon* a házasságkötésre két rendet is közöl. Az első gyakorlatilag megfelel a több száz éve nyomtatott szertartásrendnek, első szertartásként az eljegyzés, majd a koronázást találjuk meg.³⁰⁹ A koronázás szertartása viszont tartalmazza a pár évtizeddel korábban megjelent szokást, miszerint a közös kehelyből való részesülés közben az egykor áldozáshoz előírt áldozási vers éneklése van előírva.³¹⁰ Ez a megoldás azt sugallja, hogy a közös kehelyből való részesülés nem más, mint az áldozás emléke. A koronázás szertartása után egyáltalán nem találjuk meg a koronák levételéhez írt imádságokat a házasságkötést követő nyolcadik napon.

A házasságkötés és az Eucharisztia vételének egybekapcsolása már korábban is felmerült a 20. századi görögországi ortodoxok körében. A 20. századi görög ortodox *euchologionokat* tanulmányozva Eleutero Fortino külön említi, hogy 1971-ben már kiadott egy olyan *Archieratikon*t, melyben lehetőség van a házasságkötés és az Eucharisztia együttes ünneplésére.³¹¹ A szertartás címe a következő: „*TAXIS TOY GAMOY EN TH̄ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ*”,³¹² amely a következő módon egyesítette a két szertartást:

Házasságkötés rendje Szent Liturgiában – TAXIS TOY GAMOY EN TH̄ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ.

Eljegyzést az előcsarnokban végzik el

127. zsoltár

Kezdő áldás

Ekténia

Papi ima: „*Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...*”

Első antifóna

Papi ima: „*Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...*”

Második antifóna

Papi ima: „*Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...*”

Harmadik antifóna

Koronázás

Kisbemenet

Himnuszok: Tropár és konták éneklése

Triszágion

³⁰⁹ ARCH ATH 2014, 182-193

³¹⁰ Uo. 191.

³¹¹ FORTINO, E. F., *Il matrimonio nella chiesa bizantina*, 33.

³¹² ARCH ATH 2014, 194.

Prokimen (Zsolt 20,4-5)

Apostol (Ef 5,20-33)

Evangélium (Jn 2,1-11)

Ekténia

Papi ima: „*Κόριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...*”

Ekténia és imádságok a Szent Liturgia további rendje szerint

Áldozás

Közös kehely imája: „*Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...*”

Tropárok: „*Ἡσαΐα χόρευε...*” „*Ἅγιοι Μάρτυρες...*” „*Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...*”

Koronák levétele

Papi ima: „*Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν...*”

Papi ima: „*Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...*”

Elbocsátó

Az eljegyzést megelőző rubrika szerint a templomban a reggeli istentiszteletet (utrenye – orthrosz) a szokott módon fejezik be, az eljegyzést pedig az előcsarnokban végzik el. A püspök a trónon foglal helyet, majd a jegyesek a templomhajóba vonulnak, miközben az énekes szolgálattelvők a 127. zsoltár éneklük. A házasságkötés a Szent Liturgia fennhangjával kezdődik,³¹³ ezt a koronázás szertartásából ismert *nagy ekténia* követi. A következőkben a Szent Liturgia három antifónája és a koronázás három papi imája felváltva követik egymást. Az utolsó papi imát követően a püspök megkoronázza a jegyeseket, majd a Zsolt 8,6 zsoltárversre épülő formulát éneklük. A koronázás mozzanatát követi a *kisbemenet*, a *bemeneti verset* a püspök és a papság, akik bemennek a szentélybe. A szertartás ezen részében a Szent Liturgia rendje érvényesül. A *tropár* és *konták* éneklését a *triszágion* követi, majd az olvasmányok a *koronázás szertartása* szerint következnek. Az olvasmányok utáni *hármás ekténia* és a papi imádság már újra a *koronázás szertartásából* lett átemelve.³¹⁴

Ezt követően gyakorlatilag a Szent Liturgia következik a hitjelöltekért végzett könyörgésektől egészen az áldozásig, amely magában foglalja az adományok átvitelét az előkészületi asztaltól az oltárra, a hitvallást, az anaforát (eucharisztikus ima). A rubrikák az áldozás menetét illetően jóval részletesebbek, mint a szertartás más részeinél. Először az újházások részesülnek a Szent Titkokból, majd a jelenlévők. Ha a házasságkötést a hét valamelyik köznapján végzik, akkor a Tesszalónikai Simeon által is lejegyzett áldozási verset (*kinonikont*) éneklük a 115. zsoltárból: „*Az üdvösség kelyhét veszem, és az Úr nevét segítségül hívom*”. Amennyiben vasárnap végzik a szertartást, akkor a vasárnapi *kinonikont* kell először énekelni, majd a Zsolt 115,3-at. Az áldozás után találjuk a közös kehely megáldását és az

³¹³ Az *Archieratikon* a püspök által vezetett Szent Liturgiával számol.

³¹⁴ ARCH ATH 2014, 194-195.

abból való részesülést. Ezt követően a szertartás a korábbi koronázási rend szerint fejeződik be.³¹⁵

A könyvnyomtatást megelőző kéziratos görög szerkönyvek közül egyik sem tartalmazott hasonló házasságkötési rítust, amelyben ily módon egyesült volna a Szent Liturgiával. A *Sinai gr. 973* kézirat másolója egyedülként tett utalást a Szent Liturgia végzésére. Egyelőre nem tisztázott az a körülmény, hogy valóban úgy elvégezték volna a házasságkötést, hogy egy ponton megszakítják a Szent Liturgiával, hiszen láhattuk, hogy a rubrikák ebben a kérdésben inkább azt sugallják, hogy ily módon a szertartás szerkesztése nem következetes.

Visszatérve a kortárs görög *archiretakonban* látott Szent Liturgiával együtt végzett házasságkötésre azt látjuk, hogy a két szertartás szinte a maga teljességével egyszerre van jelen. Ha jobban megvizsgáljuk az *archieratikon* által közölt szertartást, akkor a Szent Liturgia és a *koronázás szertartásának* egy sajátos ötvözetét látjuk. Jól érzékelhető az a törekvés, hogy mindkét szertartás legfontosabb sajátosságait meg akarták őrizni. Amennyiben jól megvizsgáljuk a szertartás szerkezetét, akkor könnyen az a sejtésünk támad, hogy az *archieratikon* szerkesztői szinte gyakorlatba ültették John Meyendorff reformjavaslatát azzal a különbséggel, hogy megőrizték az antifónák éneklését.³¹⁶

A görög kéziratok és a korai nyomtatott *euchologionok* perspektívájából nézve a Szent Liturgiával egyesített *koronázási szertartás* most ismertetett formája egy felfedezett, korábban létező kapcsolat – a házasságkötésnek az Eucharisziában való részesülés általi megpecsételése – kortárs szertartási gyakorlat keretei között történt újragondolása.³¹⁷ Az előző pontokban bemutatott kéziratos és nyomtatott szerkönyvek egyike sem tartalmazott ilyen megoldást a házasságkötés és az Eucharisztia együttes ünneplésére.

3.1.4. Rómában megjelent görög *euchologionok*

A Velencében, Konstantinápolyban vagy Athénben kiadott ortodox *euchologionok* mellett fontos megemlítenünk a Rómában kiadott görög szertartási könyveket is, amelyeket azzal a céllal nyomtattak ki, hogy mintaként szolgáljanak a bizánci hagyományt követő keleti katolikusok számára. XIV. Benedek pápa uralkodása idején jelent meg 1754-ben Rómában

³¹⁵ ARCH ATH 2014, 195-196.

³¹⁶ JOHN MEYENDORFF, *A házasság misztériuma*, 55-56.

³¹⁷ „Esistono dei tentativi in questo senso anche in alcune Chiese ortodosse, dove si è cercato di combinare liturgia eucaristica e celebrazione del matrimonio, ma il risultato è alquanto discutibile”, PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 285.

egy *Euchologion to mega* görög nyelven, melyben már megmutatkoznak a *praestantia ritus latini* elv hatásai,³¹⁸ amelyek érdekes módon nem érintették a házasságkötés szertartását sem az 1754-ben, sem a bő száz évvel később szintén Rómában napvilágot látott 1872-es *Mikron euchologionban*, sem pedig az 1873-ban kiadott *Euchologion to mega szerkönyvben*. Mindhárom *szerkönyv* hűségesen követi a Goar-féle *Euchologionban* megtalálható házasságkötési rendet.³¹⁹ 1873 óta nem jelent meg újabb görög *euchologion* Rómában, hanem még a II. Vatikáni Zsinat előtt több kötetben tervezték kiadni az *Hagiaszmatariont*, amelyek közül három jelent meg.³²⁰ Az első kötetben találjuk a házasságkötési szertartásokat, azzal a kis különbséggel, hogy az eljegyzés végén nem utalásként szerepel a *hármass ekténia*, hanem a szerkesztők beillesztették teljes mértékben.³²¹

Jól látható, hogy a házasságkötés szertartása a 18-19. században ortodoxok részére megjelent görög nyelvű könyvekben, és az 1754 és 1954 közötti időszakban a keleti katolikusoknak szánt könyvek között szinte semmilyen eltérést nem tapasztalhatunk.

3.2. Nyomtatott ószláv könyvek

A délszláv régióban keletkezett kéziratok összehasonlításából már kiderült, hogy a könyvnyomtatást megelőző a 14-16. században már kimutatható egy szertartásokat egységesítő tendencia, mely nagy valószínűséggel kapcsolatba hozható az áthoszi szerzetesek és a velük kapcsolatban lévő balkáni monostorok szerzeteseknek munkásságával.

Logikusnak tűnik az a gondolatmenet, hogy a bizánci liturgia meghatározó görög nyelve miatt a görög források jelentenek az elsődleges forrásokat. Érdekes módon az első nyomtatott bizánci szertartáskönyvek ószláv nyelvűek voltak, azok közül a számunkra meghatározó 1495/6-ban cetin-i *Molitvenyik*.³²² Az előző pontban láthattuk, hogy a diaszpórában élő görög nyelvű ortodoxok számára az egyik legfontosabb város az itáliai

³¹⁸ PLACIDO DE MEESTER O.S.B., *Studi sui sacramenti*, Edizioni Liturgiche, Róma 1947, 145. Példaként lehet említeni a bűnbánat szentségét, ahol néhány kiegészítést észlelhetünk. Több módosítást is végrehajtottak a szerkesztők, például kikerültek a gyónásból a kérdések, de érdekes megfigyelni, hogy a szertartás végén a Goar-féle szerkönyvben található imák sorrendjét megcserélték, valamint két másik feloldozó imádságot is beillesztettek. Mindkét beillesztett imádság megtalálható Jacobus Goar görög-latin *szerkönyvében* a szertartás függelékeként. Vö. SZEMÁN, A., „*Ha a vétkeket figyelembe veszed, Uram, Uram, ki állhat meg előtted?*”, in *Athanasiana* 48, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2019, 94-118.

³¹⁹ EUCH ROM 1754, 138-148; EUCH ROM 1872, 77-90; EUCH ROM 1873, 162-175.

³²⁰ Rinaldo Iacopino, a Pápai Keleti Intézet professzorának szóbeli tájékoztatása alapján.

³²¹ AGR 1954, 81.

³²² RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, 287-288.

Velence volt, ahol a könyvnyomtatás kínálta lehetőséggel élve évszázadokon keresztül adtak ki saját liturgikus könyveket.

Velence nemcsak a görög, hanem a szláv nyelvű kereszténység számára hasonló nagy jelentőséggel bíró szellemi központ is volt. Az első, valószínűleg Velencében nyomtatott szertartáskönyv a horvát katolikusok glagolita breviáriuma volt 1491-ben, de a két évvel később megjelent hasonló könyv már biztosan velencei kiadású volt.³²³

3.2.1. Délszláv nyomtatott szerkönyvek

Az előző részben Gabriel Radle kutatásainak köszönhetően láthattuk, hogy a *Dečani 69* és a *MSPC 112* által közölt házasságkötési rend már domináns formaként mutatkozik, melyek a későbbi nyomtatott könyvekre is hatással voltak. Azonban a délszláv régióban megjelenő szláv egyházi könyvek nem váltak kizárólag regionális liturgikus könyvekké, és hatásukat távolabb is érzékeltették.³²⁴

3.2.1.1. Velence 1540

A szerb ortodoxok számára valamivel később Božidar Vuković nyomdai munkásságának köszönhetően jelent meg 1519-ben Velencében a *liturgikon*, majd 1540-ben a *molitovnyik*.³²⁵ Božidar Vuković munkáját fia Vincenzo folytatta, melynek eredményeként számos egyházi szláv könyv jelent meg a szerbek számára egészen 1561-ig, majd a tulajdonos anyagi nehézségei miatt a nyomda Giuseppe Antonio Rampazetto tulajdonába került 1572-ben.³²⁶

A Božidar Vuković nyomdájában megjelent *molitovnyik* eljegyzési szertartása egy egyszerű korai állapotot tükröz vissza:

³²³ PELUSI, S., *Il libro liturgico veneziano per serbi e croati fra Quattro e Cinquecento*, in *Le civiltà del libro e la stampa a Venezia. Testi sacri ebraici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento*, szerk. Pelusi, S., Padova, 2000, 44.

³²⁴ QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th-17th century)*, in *International Journal of Orthodox Theology* 11/3 (2020), 135-172.

³²⁵ A korai *molitvenyik* néven kiadott liturgikus könyvek elsősorban imádságos könyvet jelent, de egyes korai ószláv nyomtatott szerkönyvek esetében nem egyszer találkozunk a *molivenik* elnevezéssel. A szerkönyveket román nyelvterületen illeték *molivenic* címmel.

³²⁶ PELUSI, S., *Il libro liturgico veneziano per serbi e croati fra Quattro e Cinquecento*, 44-52.

<p>Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῆ ἰσχύϊ σου...” – (БЖЕ, ВСА СЪТВОРИВЪЙ КРЪПОСТІЮ ТВОЕЮ...) Páli buzdítás – Fil 4,4-6 Zsol 79,15-16, versek 112,1-3 Koronák levétele</p> <p>A pap az ifjú pár házába megy Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ θάλαμον εὐπρεπείας...” – (ΓΔΗ БЖЕ НАШЪ, ЧРЪТОГЪ БЉГОЛЪПЉА...)</p> <p>Ekténia Elbocsátó</p>	<p>Közös kehely imája</p> <p>Páli buzdítás – Fil 4,4-6</p> <p>Konstantinápolyi korona-levételi ima: „Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν τοῦ ἐνιαυτοῦ στέφανον εὐλογήσας...”</p> <p>Ekténia Elbocsátó</p>
--	---

A megkoronázást megelőzően a *molitovnyik* szerkesztője a 20. zsoltár recitálását írják elő melyet recitálnak a 4b-5 versszakig, ekkor a pap a házasulandók fejére helyezi a koronákat.³²⁸ Az apostoli szakasz a korábban idézett rendtől teljesen eltér, hiszen az előírt szentírási részlet a 1Kor 7,7-14-ből való.³²⁹

A Božidar Vuković-féle *molitovnyikben* egy újabb részletet találunk a Szent Liturgiából: „*Szeressük egymást, hogy egyetértőleg valljuk*”, és az arra adott választ találjuk: „*Az Atyát, a Fiút, és a Szentlelket, az egyvalóságú és osztatlan Szentháromságot*”. A pap békecsókot vált az újházásokkal, majd ők is megcsókolják egymást, miközben ezt mondják: „*Krisztus közöttünk! – Van és lesz*”.³³⁰

Az áldozásra való felhívás és az áldozás megegyezik az Előszentelték Liturgiájában található, valamint Tesszalonikai Simeon által is lejegyzett renddel: „*Előre megszentelt szentség a szenteknek!*”, majd erre válasz következik „*Egy a szent, egy az Úr, Jézus Krisztus...*”, melyet a közös kehelyben megáldott borból való részesülés követ.³³¹ Ezután található az a „páli buzdításként” (Fil 4,4-6) ismert papi imádság, melyet a kéziratos görög források sok esetben még tartalmaznak, ugyanakkor nyomtatott euchologionok már nem hozzák. A közös kehely vétele után ugyanúgy következik Zsolt 79,15-16³³² és a következő

³²⁸ MOL VEL 1540, 551.

³²⁹ Uo. 552-553.

³³⁰ Uo. 559.

³³¹ Uo. 560.

³³² „(Uram! Uram!) Tekints és nézz le a mennyből, látogasd meg ezt a szőlőskertet, és állítsd helyre azt, amelyet a te kezéd ültetett, és tekints az ember fiára, akit magadnak megerősítettél!” Napjainkban a főpapi Szent Liturgia püspöki fennhangjaként ismerjük ezeket a zsoltárverseket. A mai görög gyakorlat szerint a triszágion éneklése

versekből áll: Zsolt 111,1a; 2a; 2b-3a, majd legvégül egy theotokion szerepel³³³. Legvégül a koronák levételét követően a pap az ifjú pár otthonába megy, ahol a nászszoba megáldását végzi el, elhelyezi a koronákat a hálószobájukban, és elmondja a „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ θάλαμον εὐπρεπείας...*” imát, amelyet egy záró *ekténia* és *elbocsátó* követ.³³⁴

3.2.1.2. Târgoviște-i szerkönyv

A korai nyomtatott *szerkönyvek* közül kiemelkedően fontos szerepet töltenek be az 1545-ben a havasalföldi Târgoviște-ben kiadott példányok.³³⁵ A târgoviște-i *szerkönyvben* található házasságkötési szertartás egyik jellemzője, hogy magán viseli a délszláv hatások nyomait, melyet a szláv-román tradíció tovább vitt.³³⁶ A házasságkötési szertartások közül az *eljegyzést* és a *koronázás szertartását* tartalmazza a vizsgált szerkönyvünk, míg a másodházasságot nem.

Az *eljegyzési szertartás* nagyon egyszerű rendet követ, mint azt korábban egyes görög kéziratokban is láthattuk:

Eljegyzés – Târgoviște 1545
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...</i> ” (<i>Бже вѣчнии...</i>)
Gyűrűk felhúzása
Főhajtási ima: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...</i> ” (<i>Гди бже нашъ, ѡже ѡтасы предъ обрѣцнвѣ црковѣ дѣбъ цистѣю...</i>)
<i>Közös kehely imádsága, ha nem azonnal végzik el a koronázást</i>

A bevezető rubrikák szerint a jegyességre lépő pár az ikonosztázion királyi ajtaja előtt áll, a pap átveszi tőlük a gyűrűket, amelyeket az oltárra helyez. A kezdő áldást követő nagy *ekténia* könyörgéseinek szövege gyakorlatilag ugyanaz, mint a koronázás szertartásában. A

után a háromszor, az orosz gyakorlat szerint egyszer mondja el, miközben a püspök gyertyákkal áldást ad. A ruszin hagyomány még ugyanazon zsoltár 18. versét is hozzáteszi – „*Legyen kezed a te jobbod férfián, és az emberfián, akit magadnak megerősítettél!*” –, de már a főpapi Szent Liturgia kezdő áldása előtt a püspök a templomhajó közepén, vagy az ikonosztázion ajtó előtt a négy égtáj felé külön-külön mondja el, valamennyi esetben a áldást ad a kezében lévő gyertyákkal. A magyarországi görögkatolikus gyakorlat szerint csak egyszer mondja el, miközben mind a négy égtáj felé áldást ad.

³³³ MOL VEL 1540, 561-562.

³³⁴ Uo. 562-563.

³³⁵ A Târgoviște-ben 1545-ben megjelent szerkönyv egyik példánya a Bukaresti Nemzeti Könyvtár digitális archívumában elérhető, amely a házasságkötési szertartások esetében több helyen hiányos, ezért a hiányzó részek esetében Mihail K. Qaramah *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th-17th century)* tanulmányában feldolgozott adatokra támaszkodom.

³³⁶ QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 136-139.

gyűrűk cseréje és felhúzása a két papi imádság között található. Mindkét papi imádság megtalálható a korábban bemutatott kéziratos szerkönyvek többségében. A kortárs nyomtatott görög szerkönyvekhez képest a târgoviște-i szerkönyv az *eljegyzési szertartás* további két fontos különbségére is felhívja a figyelmet. Az első különbség abban áll, hogy a kortárs görög könyvek a gyűrűhúzást a főhajtási imádságot követően hozzák, majd az alexandriai eredetűnek tartott „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραὰμ...*” papi imádság következik, mely a târgoviște-i szerkönyvben egyáltalán nem található. A második eltérést abban látjuk, hogy amennyiben a *koronázás szertartása* nem követi azonnal az *eljegyzést*, akkor a pap elmondja a közös kehely megáldó imáját, majd abból részesíti a jegyeseket.³³⁷

Koronázás – Târgoviște 1545	Koronázás – Molitvenyik – Velence 1540
<p>Kezdő áldás Ekténia Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον... – (Бже сѣтъй, создавѣй ѿ персти челоуѣка...)” Zsolt 20,4b-5 és koronázás</p> <p>Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόζη καὶ τιμῆ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” – (Гдѣи бже нашъ, иже славож и чѣѣж вѣнчалъ еси сѣтъя своа мѣникъ...)” Jobb kezek összekötése</p> <p>Apostol 1Kor 7,7-14</p> <p>Jn 2,1-11 Ekténia Papi ima: „Блгословенъ ѣси гдѣи бже нашъ, иже тайнагѡи чистагѡ брака сващеннодѣйствителю...” Békecsók Konstantinápolyi főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία...” – (Гдѣи бже нашъ, во сѣсительномъ твоємъ смотренїи...)” Miatyánk és az áldozásra való hívás Áldozás</p>	<p>Kezdő áldás Ekténia Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον... – (Бже сѣтъй, создавѣй ѿ персти челоуѣка...)” Zsolt 20,4b-5 és koronázás</p> <p>Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόζη καὶ τιμῆ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” – (Гдѣи бже нашъ, иже славож и чѣѣж вѣнчалъ еси сѣтъя своа мѣникъ...)” Jobb kezek összekötése Prokimen: Zsolt 20,4b-5. Apostol 1Kor 7,7-14 Alleluja vers: Zsolt 127,3 Jn 2,1-11 Ekténia Papi ima: „Блгословенъ ѣси гдѣи бже нашъ, иже тайнагѡи чистагѡ брака сващеннодѣйствителю...” Békecsók Konstantinápolyi főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία...” – (Гдѣи бже нашъ, во сѣсительномъ твоємъ смотренїи...)” Miatyánk és az áldozásra való hívás Áldozás</p>

³³⁷ Uo. 139-143. Hasonló lehetőséget az *El Escorial X.IV.13.* kéziratan található eljegyzés esetében láthattunk, vö. PARENTI, S., *Un eucologio poco noto del Salento El Escorial X.IV.13*, in *Studi sull’Oriente Cristiano* 15/2, Roma 2011, 157-160.

<p>Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...” – (БЖЕ, ВСА СОТВОРИВЪИЙ КРЪПОСТІЮ ТВОЕЮ...) Páli buzdítás – Fil 4,4-6 Zsol 79,15-16, versek 112,1-3 Koronák levétele</p> <p>A pap az ifjú pár házába megy Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ θάλαμον εὐπρεπείας...” – (ГДН БЖЕ НАШЪ, ЧРЪТОГЪ БЪГОЛЪПІА...) Ekténia Elbocsátó</p>	<p>Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...” – (БЖЕ, ВСА СΟТВОРИВЪИЙ КРЪПОСТІЮ ТВОЕЮ...) Páli buzdítás – Fil 4,4-6 Zsol 79,15-16, versek 112,1-3 Koronák levétele</p> <p>A pap az ifjú pár házába megy Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ θάλαμον εὐπρεπείας...” – (ГДН БЖЕ НАШЪ, ЧРЪТОГЪ БЪГОЛЪПІА...) Ekténia Elbocsátó</p>
--	--

A târgoviște-i *euchologionban* található koronázás szertartás sokkal inkább hasonlít a késő bizánci korból ismert konstantinápolyi házasságkötéshez. A szertartás első felében található, míg a kortárs nyomtatott görög *euchologionokban* inkább a szertartás közepén a hosszabb papi imádságokat követően. A velencei 1540-es *molitvenyikhez* hasonlóan itt is megelőzi a megkoronázást a 20. zsoltár recitálása, egészen a 4b-5 versszakig, amikor a pap a házasulandók fejére helyezi a koronákat. A 20. zsoltár kizárólagos volta a koronázás mozzanata közben palesztinai hatást feltételez, ahogy ezt az *Archimédeszi euchologion* esetében láttuk. A jobb kezek összekötése közvetlenül az olvasmányok előtt található. Az apostoli szakasz *prokimenje* megegyezik a koronázás választott zsoltárversével (Zsolt 20,4b-5). A târgoviște-i *euchologionban* apostoli szakasz a szintén a 1Kor 7,7-14-ből való.³³⁸ Az evangéliumi szakasz előtt álló Alleluja versek a Zsolt 132,1a és a Zsolt 127,3a. Korábban szintén a kéziratos szerkönyvi szövegváltozatokban láthattuk, hogy az alleluja zsoltárversi a *prokimen* versekhez hasonlóan elég változatosak. Leggyakrabban a 127. zsoltár 3-4. verse szerepel, első zsoltárversként pedig a 132,1-et rendeli. Az evangéliumi szakaszbeosztás mind a kéziratok, mind a nyomtatott görög szerkönyvek esetében a hagyományos Jn 2,1-11.³³⁹

Mihail K. Qaramah tanulmányában felhívja a figyelmet a „*БЪГОСЛОВЕНЪ ЁСИ ГДН БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ ТАЙНАГЪИ ЧИСТАГЪ БРАКА СВАЩЕННОДЪЙСТВИТЕЛЮ...*“ kezdetű papi imádság összetett voltára. A târgoviște-i *szerkönyvben* található szláv nyelvű szöveg görög megfelelő imádsága ebben a formában nem található meg, hanem több görög házasságkötési

³³⁸ Mihail K. Qaramah ezen a ponton Michail Zseltoz egyik tanulmányára hivatkozik: M. C. Желтовъ, *Чины обручения и венчания в древнейших славянских рукописях, PALAEOBULGARICA / СТАРОБЪЛГАРИСТИКА*, 1/2010, 38-39. A másodházasság Nyikon-féle reform előtti szerkönyvekben fellelhető változataiban szintén ugyanez az apostolis szakaszbeosztás szerepet, de a harmadik fejezetben bemutatásra kerülő korai ruszin nyomtatott szerkönyvekben már az első házasságkötés rítusában található.

³³⁹ QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo- Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 150-151.

szertartásban előforduló imádság egyes részeinek összeállításából tevődik össze. Ez a papi ima vélhetően egy késői alkotás, amely egyes szerbiai kódexekben szintén előfordul, mint a Gabriel Radle által kutatott a *Dečani 69*-ben is.³⁴⁰ Azon túl, hogy ez a papi imádság vélhetően több görög házasságkötési imádságból merít, a záró fennhang előtt találunk benne egy rövid fohászt, amiben a pap azért könyörög, hogy a házasságra lépő felek méltók lehessenek a Szent Titkokban való részesülésre, ami egyértelműen az eucharisztia vételére vonatkozik.³⁴¹

A târgoviște-i *szerkönyv* hasonlóan a velencei 1540-es *molitvenyikhez*, szintén tartalmazza a Szent Liturgiából ismert békecsókot.³⁴² További hasonlóságként ugyanúgy megtaláljuk az áldozásra való felhívást, valamint az áldozás megegyezik az Előszenteltek Liturgiájában található, valamint Tesszalonikai Simeon által is lejegyzett renddel. Az áldozást követi a „páli buzdítás” (Fil 4,4-6) és a közös kehelyben megáldott borból való részesülés. A közös kehely vétele után ugyanúgy következik Zsolt 79,15-16 a Zsolt 111,1a; 2a; 2b-3a előversekkel. Eközben a pap az ifjú párral körmenetet tart, legvégül az énekesek „*Dicsőség... most és...*” elővers után a *theotokiont*, az istenszülei éneket éneklük. A házasságkötési szertartás lezárása 1540-es *molitvenyikhez* hasonló módon zárul.³⁴³

Ha a Gabriel Radle által végzett összehasonlító kutatásával összevetjük a târgoviște-i *euchologionban* található házasságkötési szertartást, akkor nagyon nagy hasonlóságot fogunk látni, amely tovább erősíti azt a meggyőződést, hogy a délszláv régióban egységesülő házasságkötési szertartások nagy hatással voltak a császárvárostól távolabb eső bizánci hagyományt követő helyi egyházakra is.³⁴⁴

3.2.2. Lengyel és litván nyomdák ószláv *szerkönyvei*

A Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség területén nyomtatott ószláv *szerkönyvek* történetét elemző liturgia kutatók között egyetértés mutatkozik abban, hogy az 1646-ban Kijevben kiadott Mogila Péter metropolita által szerkesztett három kötetes *Trebnyik* a maga korában nagy jelentőséggel bírt, és hatása erőteljesen megmutatkozik a következő néhány században megjelent *szerkönyvekben*. Mogila Péter *szerkönyve* több, nagy erejű újítást

³⁴⁰ QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo- Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 150-151.

³⁴¹ „*исподобы ихъ приче стїитисе сїихъ твонихъ танихъ*“; MOL TG 1545, f6r.

³⁴² MOL TG 1545, f7r.

³⁴³ QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo- Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 153-155.

³⁴⁴ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, 284; QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo- Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 166-167.

vezetett be a házasságkötést illetően.³⁴⁵ Myroslav Dumych, egybevetvén az 1646 előtti kéziratos és nyomtatott szerkönyveket, rávilágított Mogila Péter munkájának egy másik oldalára is. Ugyanis nemcsak nyugati hatások³⁴⁶ eredményeként módosultak a házasságkötés szertartásának szövegei – például az eskü beillesztése –, hanem a korábbi kéziratokban fennmaradt szláv szövegeket a görög kiadású könyvek alapján kiegészítette.³⁴⁷

Az első Mogila-féle újítás a házasságkötési szándék megvizsgálásához előírt rögzített formulában rejlik. Az *eljegyzési szertartás* többi részét illetően nem találunk eltérést a korábban látott velencei görög *euchologionokhoz* képest.³⁴⁸

Eljegyzés – Trebnik – Mogila
Szándék kikérdezése
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (Бже вѣчнѣи...)
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἐθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡгласѣ предъ обрѣцивѣ ѡрковѣ дѣбъ цистѣю...)
Gyűrűk felhúzása
Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡтрокѣ Патрїарха Авраама...)
Ekténia
Elbocsátó

A koronázás szertartásában Mogila Péter szerkesztői munkásságának eredményeként már nagyobb jelentőségű változásokat látunk.³⁴⁹

Házasságkötés/Koronázás – Trebnik – Mogila
127. zsoltár
Szándék kikérdezése
<i>Eljegyzés szertartása:</i>
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἐθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡгласѣ предъ обрѣцивѣ ѡрковѣ дѣбъ цистѣю...)
Gyűrűk felhúzása
Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡтрокѣ Патрїарха Авраама...)

³⁴⁵ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, in *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935), 383-390.

³⁴⁶ Dolgozatom harmadik fejezetében részletesebben be fogom mutatni a Mogila Péter korában a régióban használt római katolikus szertartáskönyvekből átvett elemeket.

³⁴⁷ DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, Diss. - Pontificio Istituto Orientale (Roma), Facultas Scientiarum Ecclesiasticarum Orientalium, Róma 2009, 244; RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, 291.

³⁴⁸ MOGILA, 397-404.

³⁴⁹ Uo. 405-426

Koronázás szertartása:

127. zsoltár

Kezdő áldás

Ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречтѣи, ѿ вѣа твари содѣтелю...)

Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Блгословенъ єси гдѣи бже нашъ, иже тайнагоу чистагоу брака свациеннодѣствителю...)

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣи, создавѣи ѿ персти человѣка...)

Koronázás – Szentháromságos formula

Zsolt 8,6

Prokimen (Zsolt 20,5)

Apostol (Ef 5,20-33)

Evangélium (Jn 2,1-11)

Ekténia

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже бже бже нашъ, иже в єписителнѣмъ тбоємъ смотренѣи, сподобнвѣи в кана галилси...)

Ekténia

Miatyánk

Főhajtási ima

Tropárok: „Ἥσαῖα χόρευε...” „Ἅγιοι Μάρτυρες...” „Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...”

Koronák levétele

Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας...” (Бже бже нашъ, пришедѣи въ канѣ галилейскоу, ѿ тамошнѣи бракъ блгословивѣи...)

Papi ima: „Ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Ѽцъ и снъ и дхъ сѣи...)

Elbocsátó

Korona levételi imádságok a nyolcadik napon

„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ στέφανον εὐλόγησας...” (Гдѣи бже нашъ, вѣнецъ лѣтѣ блгословивѣи...)

„Σύμφωνα καταντήσαντες...” (Съгласнѣ пришедше...)

A Mogila-féle *szerkönyv* már sokkal inkább számol azzal a korábban is vizsgált gyakorlattal, hogy az *eljegyzést* követően rögtön elvégzik a *koronázás szertartását*. Vélhetően az ilyen eshetőségekre felkészülve az *eljegyzési szertartás* rövidített változatát egész egyszerűen beillesztette a *koronázási szertartás* elején a 127. zsoltár és a kezdő áldás közé. A második változás a korábban kiadott ószláv *szerkönyvekhez* képest a kortárs lengyel nyelvterületen ismert latin szertartáskönyvekből átvett eskü szövegét fordította le ószláv nyelvre, és illesztette a koronák feltétele elé.³⁵⁰ A harmadik nagy újjátásként azt látjuk, hogy eltűnt az Eucharisziából való részesülésre való utalás. A negyediket, mindössze néhány

³⁵⁰ MOGILA, 416-417.

szavas változást a közös kehely megáldásakor előírt papi imában találjuk, ahol a kehelyben lévő bort megáldására vonatkozó kifejezéseket egyszerűen kihagyta, és a házasságra lépő jegyesek neveinek megemlítését írta elő.³⁵¹

Mogila Péter szerkesztői tevékenységének eredményeként a bizánci szláv házasságkötési rítusban helyet kaptak nyugati eredetű szertartási elemek. Az így módosult házasságkötési szertartás már modellként szolgált a későbbi ószláv *szerkönyvek* számára, amelyekkel részletesebben a következő fejezetben fogunk foglalkozni.

3.2.3. Moszkvai *szerkönyvek*

A nyomtatott ószláv *trebnyikek* vizsgálatokor nem szabad figyelmen kívül hagyni a moszkvai kiadású ószláv *szerkönyveket*. Dolgozatomban ezen részében két korszakból választottam ki korai nyomtatott *szerkönyveket* a 17-18. századból. A következő négy *trebnyik* segítségével bemutatható az a bizánci egyháznaknál végbemenő egységesülő folyamat, amelyről korábban kellő részletességgel foglalkoztam.

3.2.3.1. *Szerkönyvek* Nyikon pátriárka liturgikus reformja előtt

A Nyikon pátriárka nevéhez kötődő liturgikus reformot megelőző időszakból két *szerkönyvet* fogok bemutatni. Mindkét könyv kiadása nem sokkal Nyikon pátriárka reformja előtt került ki moszkvai nyomdából. Az 1639-es *trebnyik* bemutatását részemről az indokolta, hogy a máriapócsi bazilita monostor gyűjteményében is megtalálható volt,³⁵² míg az 1651-es szintén moszkvai nyomdában megjelent példány közvetlenül Nyikon pátriárka 1652-es megválasztása előtt látott napvilágot.

Az 1639-ben megjelent *szerkönyvben* található *eljegyzési szertartás* felépítése a kortárs görög, és esetenként ószláv *trebnyikek* viszonylatában eltérő:³⁵³

Eljegyzés – Moszkva 1639
Bevonulás, jobb kezek összekötése
Kezdő áldás
Ekténia

³⁵¹ Uo. 423.

³⁵² Ojtozi Eszter kiadványában a máriapócsi baziliták könyvei között két példány volt ebből a moszkvai *szerkönyvből*. Ojtozi, E., *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, Régi Tiszántúli Könyvtárak 2., Debrecen 1982. 74. A *szerkönyv* a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában található ugyanazzal a számmal: ANT20111.

³⁵³ TR M 1639, f130r-132v.

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (*Бже бѣчньи...*)
 Gyűrűk felhúzása
 Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραὰμ...” (*Гдѣ бже нашъ, ѡже ѡтрокѣ Патрїарха Авраама...*)
 Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (*Гдѣ бже нашъ, ѡже ѡпаси предъ обрѣцивъ ѡрковъ дѣбъ цистѣю...*)
 Elbocsátó

A *szerkönyv* szerkesztői, hasonlóan a görög kéziratokhoz, a Szent Liturgiát követően rendelik az eljegyzést. A pap és a diakónus a szentélyből kijövet a templom ajtajában fogadja a jegyességre lépőket. A diakónus tömjénez, a pap kihozza az oltártól a gyűrűket, azokat az előkészített asztalra helyezik, a pap a jegyességre lépők jobb kezét összefogja, majd háromszor keresztet vet a házasságra lépők fejére.³⁵⁴ A gyűrűk felhúzása közben mindkét fél esetében a szentháromságos formulát írja elő szerkönyvünk.³⁵⁵ Figyelemre méltó a „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῷ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραὰμ...” pap imádság jelenléte, amely sok korai ószláv nyomtatott *szerkönyvből* egyszerűen kimarad, addig ezen korai moszkvai *trebnyik* a két ősi eljegyzési papi imádság közé ékelte be a gyűrűhúzást követően.³⁵⁶ Az 1639-re datált moszkvai *trebnyik* lehetőséget kínál arra is, hogy az *eljegyzési szertartást* lakóházban végezzék el. Ebben az esetben a pap, miután belépett a házba, magára veszi az *epitracheliont* és a *felont*, és úgy végzi el az eljegyzést.³⁵⁷

A koronázás szertartása a következő rend szerint épül fel:³⁵⁸

Koronázás – Moszkva 1639

127. zsoltár
 Jobb kezek összekötése (dextrarum iunctio)
 Kezdő áldás
 Ekténia
Gal 3,27
Prokimen: Zsolt 32,22 vers: 32,1
 Apostol (Ef 5,25-32)
Alleluja – Zsolt 30,1a-b.
 Evangélium (Jn2,1-11)
 Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (*Бже сѣгый, создавый ѡ персти челоувѣка...*)
 Papi ima: „*Бѣгословенъ єси гдѣи бже нашъ, ѡже тайнагѡи чистагѡ брака сващеннодѣйствиелю...*“
 Papi ima: „*Ты єси бѣгъ пресѣгъи...*“

³⁵⁴ TR M 1639, ff130r-v.

³⁵⁵ „*Обрѣчается рабъ бжїи, и рабѣ бжїи има оца и сїа сѣагѡ дѣа...*“, Уо.

³⁵⁶ Уо. f131v-f132v.

³⁵⁷ Уо. f132r-133r.

³⁵⁸ Уо. f133v-144v.

Koronázás – Zsolt 8,6
 Papi áldás – Zsolt 8,6
 Papi ima: „ГДИ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ СЛАВОЖ И ЧТЇЖ ВЪНЧАЛЪ ЕСИ СЪТЪА СВОА МЪЧЕНИКЪ...”³⁵⁹
 Zsolt 20,4-5
 Ekténia
 Miatyánk
 Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας...” (БЖЕ БЖЕ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ В СЃСИТЕЛНЪМЪ ТВОЕМЪ СМОТРЕНІИ, СПОДОБНВЫИ Б КАНА ГАЛИЛСИ...)
 Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...” (БЖЕ, ВСА СОТВОРИВЪЙ КРЪПОСТІЮ ТВОЕЮ...)
 Prokimen és tropárok: „Ἅγιοι Μάρτυρες..., Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...”
 Hármass ekténia
 Páli buzdítás – Fil 4,4-6
 Elbocsátó
 Papi ima: „Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκέϊσε γάμον εὐλογήσας...” (БЖЕ БЖЕ НАШЪ, ПРИШЕДЪЙ ВЪ КАНА ГАЛІЛЕЙСКЮ, И ТАМОШНІЙ БРАКЪ БЛГОСЛОВИВЪЙ...)
 Papi intelem
 Koronák levétele

A házasságkötés elején található 127. zsoltár szövegét látva nem találunk a versek közé iktatott refrént, így annak éneklése folyamatos. A *nagy ekténiát* követően a keresztelés szertartásából ismert Gal 3,27 éneklése van előírva.³⁵⁹

Az olvasmányok rögtön a szertartás első részében található, ahogyan a korábban bemutatott itáliai kéziratok esetében is láthattuk. A *prokimen* zsoltára eltér a korábban látottaktól. Leggyakrabban a kéziratok és a korai nyomtatott szerkönyvekben a Zsolt, 8,6 vagy a Zsolt 20,4 verseit láthatjuk, azonban az 1639-ben megjelent moszkvai *trebnyikben* a Zsolt 32,22-t, valamint annak előversét a Zsolt 32,1, amely a napjainkban ismert nyolchangú énektár Szent Liturgiára előírt első hangú feltámadási *prokimenjével* egyezik meg.³⁶⁰

Az apostoli olvasmányként az efezusiakhoz írt levél (Ef 5,25-33) ismert, az evangéliumi szakaszkként is a szokásos kánai menyegző történetét (Jn 2,1-11) rendeli a *szerkönyv*. Az olvasmányokat követően a tárgovište-i *szerkönyvben* található „БЛГОСЛОВЕНЪ ЁСИ ГДЪИ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ ТАЙНАГВІИ ЧИСТАГВ БРАКА СВАЩЕННОДЪЙСТВИТЕЛЮ...” kezdetű papi ima következik. A második hosszabb „Ты еси бгъ пресѣми...” papi imában ugyanolyan mennyei áldásért könyörögnek, amikben az ott felsorolt ó- és újszövetségi házaspárok is részesültek. Bár a bibliai személyekre való hivatkozás a kortárs görög *euchologionokban* már

³⁵⁹ „ΒΙΛΙΑЦЫ ВО ΧΡΤΑ ΚΡΤΙΣΤΕΣΑ, ВО ΧΡΤΑ ΟΒΛΕΚΟΤΕΣΑ, ΑΛΛΗΛΟΥΙΑ”, TR M 1639, f135r.

³⁶⁰ Uo. f135r.

állandó „*Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...*” imádságban is megtalálható, mégis jelentős eltérések mutatkoznak a görög és ószláv szöveg között.³⁶¹

Az áldozópap a szentélyből, az oltárról hozza el a koronákat, miközben a Zsolt 8,6 verseit mondja a *Coisilin 213-ban* látott rend szerint:³⁶²

Coisilin 213.	Trebnyik Moszkva 1639	
Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξῃ καὶ τιμῇ ἐστεφάνωσας αὐτόν	Г҃ДИ Б҃ЖЕ НАШЪ, СЛАВОЮ И ЧЕСТИЮ В҃НЧАИ ЕГО	Urunk, Istenünk, dicsőséggel és tisztelettel koronáztad meg (őt).
Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξῃ καὶ τιμῇ ἐστεφάνωσας αὐτήν	Г҃ДИ Б҃ЖЕ НАШЪ, СЛАВОЮ И ЧЕСТИЮ В҃НЧАИ ЕА	Urunk, Istenünk, dicsőséggel és tisztelettel koronáztad meg (őt).

A koronák felhelyezése után a pap a „*Г҃ДИ Б҃ЖЕ НАШЪ, ІЖЕ СЛАВОЖ И Ч҃ТІЖ В҃НЧАЛБ ЕСИ С҃҃҃ІА СВОА М҃СЧЕНИКЪ*” papi imát mondja, amelyet a korai görög kéziratok szerkönyvek közül a *Sinai Gr. 958.* már tartalmazza, melyet még további 17. századi nyomtatott korai szláv szerkönyvekben egyaránt megtaláljuk.³⁶³

A Zsolt 20,4-5 éneklése után következnek a diakónusi könyörgések, majd a Miatyánk éneklése. A következő ponton viszont jelentős eltérés mutatkozik a korai szláv kéziratokban és a târgoviște-i szerkönyvben található házasságkötés szertartásokhoz képest. Vizsgált szerkönyvünk egyáltalán nem tartalmazza az áldozást, hanem a közös kehelyben megáldott bor vételére ad részletes leírást.³⁶⁴

A közös kehely vétele után a Zsolt 79,15-16 éneklése következik és előverseként a Zsolt 111,2-t találjuk. A *tropárok* éneklése alatt a pap megfogja az ifjú pár összefogott jobb kezét, majd háromszor megkerülik az evangéliumos könyvet tartó állványt, majd a „páli buzdítás”, *hármás ekténia* és az *elbocsátó* következik. Az elbocsátó után még a kortárs görög szerkönyvekben a koronák levétele után előírt „*Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγεγόμενος ἐν Κανᾶ...*” imádság után a szertartást végző pap egy hosszabb intelmet intéz az ifjú párhoz, majd leveszik a koronákat, és beviszik a szentélybe. A koronák levétele egyszerűbben történik, mint ahogy azt a kortárs görög *euchologionokban* láthattuk, ahol az ószövetség nagy alakjait állítják az ifjú pár elé példaként.³⁶⁵

³⁶¹ TR M 1639, f135r-138v.

³⁶² Uo. f139v.

³⁶³ Uo.; RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, 286.

³⁶⁴ TR M 1639, f140r-141r.

³⁶⁵ Uo. f141v-144v.

A krakkói Jagelló Egyetem Digitális Könyvtára számos korai nyomtatott trebnyik digitalizált példányát tartalmazza. Ezek közül figyelemre méltó az 1651-re datált *szerkönyv*,³⁶⁶ és az abban található házasságkötési szertartások. A vélhetően 1651-ből származó moszkvai *trebnyik* az *eljegyzési szertartás* elvégzésére két lehetőséget kínál. Az első változat egy hosszabb, önálló szertartást jelent.³⁶⁷

Eljegyzés – Moszkva 1651
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (Бже вѣчнии...)
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡтасы предъ обрѣцивъ црковъ дѣбъ цистѣю...)
Gyűrűk felhúzása, kezek összekötése
Elbocsátó

A későbbre dalált, vizsgált *szerkönyvünk* több eltérést mutat az 1639-ben megjelenő képest. A „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶν παιδῶν τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” kezdetű papi imádság egyszerűen elmarad. A gyűrűk felhúzása és a kezek összekötése a szertartás végén, az elbocsátó előtt található, ám azzal is számolnak a rubrikák, hogy az *eljegyzést* azonnal követheti a *házasságkötés*.

Jelen *szerkönyvünk* által közölt *eljegyzési szertartás* sokkal inkább mutat hasonlóságot a târgoviște-i *molitvenicben* látott rendhez, mint az előbb bemutatott, a korábbra keltezett moszkvai *szerkönyv*, azzal a különbséggel, hogy nem felkínálja lehetőségként a közös kehelyből való részesülést.

Az 1651-es moszkvai *trebnyikben* a koronázás szertartása viszont komolyabb eltéréseket mutat az 1639-es szertartási könyvhöz képest:³⁶⁸

Koronázás – Moszkva 1651
127. zsoltár
Jobb kezek összekötése (dextrarum iunctio)
Kezdő áldás
Ekténia
Gal 3,27
Prokimen: Zsolt 32,22 vers: 32,1
Apostol (Ef 5,23-32)
Alleluja – Zsolt 30,1a-b.
Evangélium (Jn2,1-11)

³⁶⁶ <https://wmbc.olsztyn.pl/dlibra/doccontent?id=1294> (utolsó kutatás időpontja: 2023. március 05. 22:45.)

³⁶⁷ TR M 1651, f116v-117v.

³⁶⁸ Uo. f118r-126r.

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” *Бже сѣи, создавѣи ѿ персти челоуѣка...*)
 Papi ima: „*Влако гди бже нашъ...*“
 Papi ima: „*Ты еси бгъ пресѣи...*“
 Koronázás – Zsolt 8,6
 Papi áldás – Zsolt 8,6
 Zsolt 20,4-5
 Főhajtási ima: „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριῳδίῃ σου οἰκονομία καταζιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...*” (*Бже Бже бже нашъ, иже в сѣсителиѣмъ твоемъ смотренїи, сподобивши в кана галилси...*)
 Miatyánk és az áldozásra való hívás
 Áldozás
 Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...” (*Бже, вса сотворивѣи крѣпостїю твоею...*)
 Tropárok: „*Ἅγιοι Μάρτυρες...*”, „*Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...*”
 Hármás ekténia
 Páli buzdítás – Fil 4,4-6
 Elbocsátó
 Papi intelem
 Koronák levétele

Az olvasmányokat követő ősi konstantinápolyi papi imádság után két újabb ima következik. Az első a „*Влако гди бже нашъ...*”, amely jóval rövidebb, amint a fentebb bemutatott a tárgyviszte-i és az 1639-re datált moszlvai *szerkönyvben* látott „*Бл҃гословенъ єси гдѣи бже нашъ, иже тайнагѡи чистагѡ брака свѣщеннодѣйствителю...*” kezdetű papi ima, viszont a „*Ты еси бгъ пресѣи...*” papi imádsággal megegyezik.³⁶⁹

A koronázás módja és a közben elmondott zsoltárversek megegyeznek az 1639-ben megjelent *szerkönyvben* látottakkal. Miután a pap felhelyezte a koronákat a vőlegény és a menyasszony fejére, ugyanazon zsoltárvers többes számú formáját mondja, miközben megáldja az ifjú párt.³⁷⁰

Az áldozásra hívás és az áldozás az Előszenteltek Liturgiájának megfelelő renddel történik. A *tropárok* éneklése valamivel egyszerűbb, mint ahogyan korábban már láttuk. A 79. zsoltár versei nem szerepelnek a *tropárok* éneklése előtt, ugyanakkor a pap az újházásokkal háromszor megkerüli az evangéliumos könyvet tartó állványt, majd a „páli buzdítás”, *hármás ekténia* és az *elbocsátó* következik. A hosszabb intelmet követően a szertartást végző pap leveszi a koronákat, majd beviszi a szentélybe.³⁷¹

A bemutatott korai *szerkönyvek* közül a második későbbi, ugyanakkor pont ezért érdekesek számunkra a bennük található házasságkötési szertartások közötti helyenként

³⁶⁹ TR M 1651, 120v-121v.

³⁷⁰ „*Гди бже нашъ, славою и честїю вѣнчан ихъ*”, Uo. f122r.

³⁷¹ Uo. f123r-126r.

jelentős eltérések. Az 1639-re datált könyvben az *eljegyzésben* megtalálható a harmadik alexandriai eredetűnek tartott „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶν παιδῶν τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...*” kezdetű papi imádság, míg a 1651-es dalált *szerkönyvből* kimarad, és az ott található *eljegyzési szertartás* sokkal inkább hasonlít a késő bizánci forrásokban látottakhoz.

A koronázás esetében is találunk néhány, de komolyabb eltérést. A vizsgált két moszkvai *szerkönyv* közül vélhetően a második tartalmazza a korábbi szertartásrendet. A konstantinápolyi imádságot követő imádságok közötti eltérésen túl a legfontosabb különbség abban áll, hogy a két *szerkönyv* közül a későbbre, 1651-re datált *szerkönyv* tartalmazza az Eucharisziából való részesülést, méghozzá ugyanazzal a renddel, ahogyan azt a tãrgovište-i *molitvenicben* láttuk. Szintén a korábbi keletkezést valószínűsíti az a tény, hogy a háromszori körmenet közben csak két *tropár* éneklését írja elő, ahogyan ezt a középkori görög kéziratok esetében is láttuk.

A különbségek ellenére a mindkét korai kiadású moszkvai *szerkönyvben* található házasságkötési szertartások szerkezeti felépítésében egy korai rendet tükröz. Egyes szertartási elemek elhelyezkedése nagy hasonlóságot mutat az dél-itáliai kéziratok görög *euchologionokban* látott házasságkötési szertartások felépítésével. Figyelemreméltó, hogy az imént bemutatott *szerkönyvekben* is a szertartás elején találjuk az apostoli és evangéliumi olvasmányokat.³⁷² A koronázás az olvasmányokat követő két hosszabb papi imádság után található. Ugyanakkor a koronák felhelyezésekor a Zsolt 8,6-ot írják elő a rubrikák, ahogyan ezt a *Coisilin 213* kódex esetében is láttuk, amely az ezredforduló idejéből származó a konstantinápolyi házasságkötést írja le. A szintén középkori görög kéziratok, majd délszláv nyomtatott ószláv *szerkönyvekben* található „páli buzdítás” (Fil 4,4-6) egyaránt jelen van mindkét moszkvai könyvben.

3.2.3.2. Szerkönyvek Nyikon pátriárka reformját követően

Az Orosz Ortodox Egyház történetében jelentős változás ment végbe Nyikon pátriárka vezetésével. Nyikon pátriárka nevéhez kötődik az egyik legnagyobb liturgikus reform az orosz ortodox egyház történetében, amely nagy változást jelentett a házasságkötés szertartásában is.

³⁷² Az ilyen jellegű nagy hasonlóságok nem feltétlenül elegendőek ahhoz, hogy nagy földrajzi, és időbeli távolságban lévő források között komolyabb összefüggést véljünk feldezn, de a források közötti hasonlóságok további kérdéseket vethetnek fel.

Nyikon pátriárkát 1652-ben választották meg, aki erőteljes liturgikus reform végrehajtását indította el az Orosz Ortodox Egyházban. Alekszij cár (1645-1676) célként tűzte ki, hogy politikai programjának részeként az orosz ortodoxia liturgikus gyakorlatát összhangba hozza görög szokásokkal, hiszen Konstantinápoly örököséként tekintett magára. Ebben nagy segítsége volt Nyikon pátriárka, akit 1652-ben választották meg, aki erőteljes liturgikus reform végrehajtását indította el az Orosz Ortodox Egyházban. Noha Nyikon pátriárka mindössze hat év után a pátriárkai szék elhagyására kényszerült, a liturgikus reform elfogadtatása még váratott magára, melynek jóváhagyását csak 1667-re sikerült erővel elérni.³⁷³

Az orosz ortodoxok körében ismert volt Mogila Péter kijevi metropolita nyugati elemekkel bővített nagy *szerkönyve*. Ezzel szemben a Nyikon pátriárka nevével fémjelzett reform a görög irányvonalat követte. Néhány gondolat erejéig érdemes figyelmet szentelnünk arra az alapgondolatra, amely a Nyikon pátriárka nevéhez fűződő liturgikus reform egyik vezérfonalaként szokás említeni. A görög liturgikus szokásokat úgy értelmezték, mint az ősiség a hitelesség biztosítékát. Ezt a felfogást csak erősítette Makáriosz antióchiai pátriárka levele, aki az általa felsorolt eltérő rituális szokások gyors kiigazítását tanácsolta Nyikon pátriárkának egyik levelében. Nem meglepő, hogy a görög liturgikus szokásokról kialakult kép egyben az ősiség szinonimája lett. A reform egyik fő alapelve abban állt, hogy az orosz liturgikus szokásokat – akár külsőségeiben is – hozzáigazítsa a görög, „autentikus” hagyományokhoz, ebben a folyamatban nagy szerepet játszott az 1602-ben Velencében kiadott *Euchologion to mega*.³⁷⁴

A „görögös” irányvonal mellé érdemes egy másik szempontot is figyelembe vennünk. Az előző pontban bemutatott 1652 előtti két moszkvai *trebnyik* több ponton is jelentősen eltérő házasságkötési szertartást tartalmaz. Feltételezhető, hogy nem csak a házasságkötésnél, hanem a többi szertartás esetében előfordulhattak kisebb-nagyobb különbségek.

A reformisták a *szerkönyvekben* hamar elvégezték a reform kívánalmai szerinti kiigazításokat. A korábbi szertartáskönyveket egy ideig még eltúrték, majd a reform győzelme egyben azt is jelentette, hogy a régi orosz liturgikus könyveket egyszerűen hibásnak, eretneknek tartották. Nagyon tanulságos belegondolnunk magunkat a reformot támogatók, vagy ellenzők helyzetébe. Egy olyan liturgikus kultúrában, amely nemcsak a házasságkötéskor, hanem sok más liturgikus cselekmény alkalmával előszeretettel használ

³⁷³ POTT, T., *Byzantine liturgical reform. A study of liturgical change in the Byzantine tradition*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood 2010, 250-256.

³⁷⁴ FLOROVSKIJ, G., *Vie della teologia Russa*, Marietti, Genoa 1987, 53-54.

kifejező rítusokat, nagy jelentőséggel bír a hit és a liturgikus gesztusok közötti bensőséges kapcsolat. A kifejező rítusok sajátossága, hogy a megünnepelt üdvtörténeti esemény, és az arra utaló liturgikus gesztusok kölcsönösen egymást erősítik. Ezt a belső egyensúly eltorzulhat, ha a liturgikus gesztusokra úgy tekintenek, mint az igazhitűség kizárólagos őrzőjére.

A Nyikon pátriárka nevével összeforrt liturgikus reform az Orosz Ortodox Egyház egységét megrendítette. A reform ellenzői, akiket *óhitűeknek* neveznek, mereven elzárkóztak az újjított szertartáskönyvektől, és megtartották a korábbi liturgikus könyveket, szokásokat.³⁷⁵ Ha jól szemügyre vesszük a Georgij Folorovszkij által idézett korabeli megnyilvánulásokat, amelyek a szertartások egyes elemeinek ősiségét, avagy igazhitűségét-eretnységét érintették, úgy tűnhet számunkra, hogy a hit és kifejező rítusok közötti bensőséges egyensúly eltorzulása miatt alakulhatott ki egy kibékíthetetlen ellenét a Nyikon-féle liturgikus reform támogatói és ellenzői között, amely mai napig fennáll. A reform miatt végbement egyházszakadás óta különvált „óhitűeknek” köszönhetően napjainkig él egy kora bizánci elemeket hűen őrző liturgikus hagyomány, amelyet napjainkban, igaz, hogy csak korlátozott mértékben, a világhálón közösségi oldalakon elérhető képek, vagy hosszabb-rövidebb videófelvételek formájában bárki számára elérhetőek.

Az 1658-ban Moszkvában megjelent *Molitvoszlov* szerint a házasságkötés – mind az eljegyzés,³⁷⁶ mind a koronázás³⁷⁷ – szertartása teljesen megegyezik az 1602-ben Velencében kiadott nagy *szerkönyvben* található szertartással. A korabeli velencei görög szerkönyvek hatására jelentős változás ment végbe a házasságkötési szertartásban. Az első szembetűnő változás az *eljegyzés szertartásában* található. A gyűrűhúzást követően jelen van a „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶν παιδῶν τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...*” papi ima, melyet a hármasság *ekténia*, és az elbocsátó követ.

A koronázás szertartásában már nagyobb változtatást találunk, az előző pontban ismertetett *szerkönyvekben* látottakhoz képest a bevonuláskor énekelt 127. zsoltár versei közé illesztve:³⁷⁸

³⁷⁵ MOL M 1658, 55-61.

³⁷⁶ Uo. 81-88.

³⁷⁷ Uo. 89-110.

³⁷⁸ Uo. 99-100.

EUCH VEL 1602	Molítvoszlov Moszkva 1658	
<p>Μακάριοι πάντες οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i> Οἱ πορευόμενοι ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i> Τοὺς πόνους τῶν καρπῶν σου φάγεσαι. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i> Μακάριος εἶ, καὶ καλῶς σοι ἔσται. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i> Ἡ γυνή σου ὡς ἄμπελος εὐθινοῦσα ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας σου. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i> Οἱ υἱοὶ σου ὡς νεόφυτα ἐλαιῶν, κύκλω τῆς τραπέζης σου. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i> Ἴδου οὕτως εὐλογηθήσεται ἄνθρωπος ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i> Εὐλογήσαι σε Κύριος ἐκ Σιών, καὶ ἴδοις τὰ ἀγαθὰ Ἱερουσαλήμ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i> Καὶ ἴδοις υἱοὺς τῶν υἱῶν σου. Εἰρήνη ἐπὶ τὸν Ἰσραήλ. <i>Δόξα σοι, ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι.</i></p>	<p>Бл҃жени вси боащисѧ Г҃да. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ. Ходѧщи въ пѣтехъ е҃го. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ. Трѣдѣ плодѡвъ твоихъ сн҃си. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ. Бл҃женъ еси, и добро тебѣ бѣдетъ. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ. Жена твоѧ я҃кѡ лоза плодови҃та, въ странахъ домѧ твоегѡ. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ. Сынѡве твои я҃кѡ лѣторасли масличныѧ, окрестъ трапезы твоѧ. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ. Се такѡ б҃л҃вити҃ца чл҃къ боащисѧ Г҃да. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ. Бл҃вити҃тъ та г҃дъ ѿ сiona, и ѕриши бл҃гаѧ їер҃лимѣ всѧ дни живота твоегѡ. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ. И ѕриши син҃гы сынѡвъ твоихъ: миръ на ї҃лѧ. СЛАВА ТЕБѢ БЖЕ НАШЕ, СЛАВА ТЕБѢ.</p>	<p>Boldogok mindnyájan, kik az Urat félik, <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i> akik az ő útjain járnak. <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i> Fáradozásod gyümölcsét eszed, <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i> boldog vagy és jól lesz a sorod. <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i> Feleséged, mint a termékeny szőlőtő házad oldalán, <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i> fiaid, mint az olajfa csemetéi asztalod körül. <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i> Íme, így áldatik meg az ember, ki az Urat féli. <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i> Áldjon meg téged az Úr Sionból, és lásd Jeruzsálem javait életed minden napján, <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i> és lásd meg fiaidnak fiait! Békesség legyen Izraelen! <i>Dicsőség néked, Istenünk, dicsőség néked!</i></p>

Az újházások áldozása a kortárs görög *euchologionokban* látottakhoz hasonlóan már egyáltalán nem szerepel, ahogy az 1639-es *szerkönyvben* sem. A későbbi moszkvai *trebnyikekben* egy újabb elemet is megtalálunk, mely korábban egyáltalán nem szerepelt a

házasságkötési szertartásokban.³⁷⁹ A későbbi moszkvai *szerkönyvek* már egyértelműen tartalmazzák a konszenzus kikérését a 127. zsoltár után a kezdő áldás előtt,³⁸⁰ melyet a Mogila-féle szerkönyvekből vettek át.³⁸¹

4. Exkurzus: A másodházasság szertartásának történeti alakulása

A másodházasság kérdése egy hosszú, több évszázadon át tartó vitát jelentett a keresztények körében, amely Bizánci Birodalomban időnként nagy hullámokat keltett. Az egyházatyák kezdetben nem bátorították az özvegyeket, hogy újra házasságot kössenek. Az évszázadok előre haladtával az egyházi szigor fokozatosan enyhült. A korábban tiltott, és a második házasságokat megáldó áldozópapok esetében súlyos kihágásnak számító másodházasság első lépésben egy megtűrt, majd egyre inkább templomi szertartássá fejlődött tovább.³⁸² Napjainkban nagy érdeklődést kelt a keleti egyházak szentségi fegyelme a másodházasság kérdése körül, de a következőkben elősorban liturgiátörténeti szempontból vizsgálom meg a szertartási szövegeket, és a szertartási környezet alakulását.

4.1. A másodházasság és a bűnbánat

A keleti egyházatyák közül Nagy Szent Bazil (†379) a második házasságra lépett keresztények közösségbe történő visszafogadását már penitenciális, bűnbánati idővel kötötte össze.³⁸³ Hitvalló Nikeforosz (†829) pátriárkának tulajdonított kánonok közül a 8. kánon arról rendelkezett, hogy a másodházasságra lépők számára nem lehetséges a koronázás, sőt 10. kánon a Szent Titkokból való részülésből is kizárja őket két éves időtartamra. A harmadszor házasságra lépőket a 11. kánon értelmében már öt évre tiltotta el az Eucharisztia vételétől.³⁸⁴ Később Sztudita Szent Tivadar (†826) maga is arról nyilatkozott, hogy amennyiben a császári rendelet nem kötelezi az Egyházat az ilyen házasságok megáldása, akkor nem lehet erőltetni

³⁷⁹ MOL M 1658, 105.

³⁸⁰ TR M 1759, f43v; TR M 1853, f82v-83r; TR M 1882, 93; TR SP 1995, f29r.

³⁸¹ DOBOS, A., *A házasság bizánci szertartása*, 92.

³⁸² PETRÀ, B., *Divorzio e seconde nozze nella tradizione greca*, Citadella Editrice, Assisi, 2014, 51-129; 161-169.

³⁸³ *Szent Baszileosznak, a kappadókiai Caesarea püspökének Amphilikiosz ikonioni püspökhöz címzett első kánoni levele*, (ford. Erdő Péter) in *A kappadókiai atyák* (Ókeresztény Írók 6), szerk. VANYÓ, L., Szent István Társulat, Budapest 1983, 261.

³⁸⁴ *ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΤΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ. ΚΑΝΟΝΩΝ ΤΙΝΕΣ*, PG Vol. 100, Colonna 851-852 C; a kánonok magyar fordítása: MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma – ortodox keresztény szemmel*, 176.

a koronázást.³⁸⁵ Fotiosz pátriárka (†891) arról rendelkezett, hogy azok a papok, akik második házasságkötést megáldják, egy meghatározott időre tartsák távol a Szent Liturgia végzésétől. Ez a rendelkezés inkább arról tanúskodik, hogy a korábbi szigorú tiltó rendelkezések megtartása már megenyhült. A másodházasság megítélése később egyre inkább egybefonódott az azt követő bűnbánati időszakkal. A másodházasság rítusát megtűrték, majd idővel elfogadottá vált.³⁸⁶

4.2. A másodházasság imái

A másodházasságkötés szertartása jóval később alakult ki, sokáig nem is találtunk arról leírást egészen a 8. századig. Az első forrás, amely említést tesz a másodházasság rítusáról Sztudita Tivadartól származik,³⁸⁷ aki hivatkozik az atyák kánonjaira, miszerint pap nem vehet részt a másodházassági menyegzőn, és nem áldhatja meg a házas feleket. 795-ben VI. Kontsatntin császár a második házasságkötését Tarasziosz pátriárkával akarta megáldatni, melyet a főpap visszautasított, ugyanakkor maga helyett egy József nevű áldozópapot küldött, aki megáldotta a császári házasságkötést. Sztudita Tivadar ara is hivatkozik, hogy a koronázás az első házasságra lépőket illeti meg. Arra is kitér, hogy amennyiben az egyik házasságra lépő először köt házasságot, akkor a koronát a fejére kell felhelyezni, de a második házasságra lép fél esetében a koronát már nem a fejre, hanem a vállra lehet helyezni.³⁸⁸

4.2.1. „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...”

Az első ismert papi imádság, amely már bizonyíthatóan a másodházasság szertartására íródott a *Coisilin 213* kódexben található, amelyet az első ezredfordulót követő időszakban másoltak le és a császárvárosi szertartásokba engednek bepillantást. A korábbi pontokban bemutatott kéziratok egyike sem tesz tanúságot hasonló imádságról.³⁸⁹ A *Coisilin 213* kódex házasságkötési rítusának bemutatásakor láttuk, hogy az *eljegyzés* és *koronázás szertartása* részletes iránymutatásokat tartalmaz. A másodházasság esetében semmilyen leírást nem

³⁸⁵ PARENTI, S., *Matrimonio in oriente*, 282.

³⁸⁶ PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, *Analecta Nicolaiana* 2, Bari 2007, 19-27; 30-33.

³⁸⁷ HERMANN, E., S.I., *EYXH EIII ΔΙΓΑΜΩΝ*, in *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935), 468.

³⁸⁸ PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 16-17.

³⁸⁹ Uo. 28.

találtunk a szertartás helyszínéről, felépítéséről, csupán egy papi imádság található: „*εὐχὴ ἐπὶ διγάμων*”.³⁹⁰

A *Coisilin 213 euchologionban* található „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...*” imádság szövegét több aspektusból érdemes megvizsgálni. Első olvasatra az imádság szentírási hivatkozásai figyelemre méltóak. Az anamnetikus részben Jákob első, Leával kötött házasságára, valamint második, Ráchellel történt házasságkötésére utal szövegünk.³⁹¹ Az epikletikus részben Pál apostol korintusiakhoz írt első levelére (1Kor 7,9), valamint a Timóteushoz írt első levél 5. fejezetének néhány versére (1Tim 5,11-14) történik hivatkozás. A második szempont az a tény, hogy az imádkozó pap a második házasságra lépőkre áldásért esedezik. A *Coisilin 213 euchologion* ezen papi imádsága a bizánci egyházban végbement változásról tansúskodik, amely a korábban papok számára tiltotta második házasságok megáldását, de a 10-11. századtól már nemhogy nem tiltotta, hanem időnként maguk a pátriárkák végezték el a császárok második, olykor harmadik házasságkötési szertartást.³⁹²

A harmadik szempontban a vizsgálódás tárgya lehet az imádság bűnbánati jellege, amely a pár sorral fentebb idézett bibliai hivatkozásokra épül. Az imádság szövege Pál apostol Timóteushoz írt első levélben leírtakra hivatkozik, aki azért fohászkodik, hogy a testi kísértékesek, vagy a korai özvegység miatt második házasságra lépők felé isteni áldást kérjen.³⁹³ Az imádság ezzel a gondolattal köti össze gyógyulást, bűnbánatot, melyre 1Kor 7,9 adja meg a szentírási alapot.³⁹⁴

A 15-17. században keletkezett kéziratos *euchologionok* hol a két, később *standard* papi imát követően, hogy a koronázás előtt közvetlenül még tartalmazza a *Coisilin 213* papi imáját, amely a velencei kiadású nyomtatott *euchologionokban* már nem kapott helyet.

³⁹⁰ ARR, 332.

³⁹¹ „*καὶ τῷ Ἰακώβ εἰς γυναῖκα τὴν Λείαν συνάμας οἰκονομήσας δὲ αὐτὸν καὶ δευτέρως κοίτης τῆς ἐν Παγγῆ κοινωῆσαι αὐτὸς*” ARR, 332; TREMBELAS, P. N., *ΜΙΚΡΟΝ ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, ΤΟΜΟΣ Α*, 176; magyar fordítás: „*Jákobot Liával, feleségével, egybekötötted s megengeded neki a Rákellel való második házassági szövetséget*” EUCH GK 1964, 56-57.

³⁹² PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 29-32.

³⁹³ „*καὶ νῦν εὐλόγησον καὶ τοὺς δούλους σου τόνδε καὶ τήνδε καὶ ἀγίασον τοὺς πτὸς δεύτερον συνοικέσιον ἐρχομένους διὰ τε τὴν τῆς φύσεως ἐπήρειαν καὶ τὴν ἐν νεότητι ἐπισυμβᾶσαν χηρείαν*” ARR, 332, magyar fordítás: „*most is te magad áldd meg és szenteld meg N. és N. szolgálókat, kik a testi kísértések s a korai özvegységre jutás miatt jelenleg második házasságban egyesülnek*” EUCH GK 1964, 57.

³⁹⁴ „*σὸ γὰρ Κύριε συγκαταβαίνων τῇ ἀσθενείᾳ ἡμῶν διὰ Παύλου τοῦ σκεύους τῆς ἐκλογῆς σου ἐνομοθέτησας κρείσσον εἶναι τῆς σωματικῆς πυρώσεως τὸν ἐν Κυρίῳ γάμον*” ARR, 332, magyar fordítás: „*te vagy betegségeink orvoslója, ki szent Pál választott edényed által törvényerőre emelled: miképp jobb az Úrban megházasodni, mint testileg égni*” EUCH GK 1964, 57.

4.3. A másodházasság korai szertartása

Az első forrás, amely egy kidolgozott másodházasságkötési szertartást – „*εἰς εὐλογίαν διγαμίας*” – a messinai Szent Megváltó monostor kéziratos *euchologionja* tartalmazza, melyet a 12. század elején másoltak le. A szertartás elején a pap egy köpenyt³⁹⁵ ad a jegyesekre, majd megtömjénezi őket. A diakónusi könyörgéseket követően két rövidebb papi ima következik, amelyben kifejezetten a testi gyengeség miatt második házasságra lépőkért hangzanak el a fohászok.³⁹⁶ A főhajtási imádságot következik a közös kehely megáldása. A koronázás rítusa egy nagyon egyszerű renddel történik. A pap a kezébe veszi a koronákat, majd a jegyesek fejére helyezi, de közben nem mond semmit, legvégül a jobb kezüket összefogja. Ezt követően ismételten egy papi imádság következik, amely korábban nem szerepelt az első házasságra lépőknél, ugyanakkor nem tartalmaz olyan részletet, amely kifejezetten a második házasságkötésre utalna. Az imádság végeztével a pap leveszi a koronákat, majd *elbocsátóval* zárul a szertartás.³⁹⁷

A középkorban, főként a 13. század környékén nem minden *euchologionban* található a másodházasság szertartása. Mindez nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne áldották volna meg azokat, akik második házasságot kötöttek. A *Bessarion* kódex tartalmazza a *Coisilin 213* *euchologion* papi imáját. Egyfajta konstantinápolyi másodházasságra szerkesztett szertartás melyek 13-14. században több, a mai Görögország területén lévő könyvtárban maradt ránk. A 14. századtól az *Athos 16* kézirat már tartalmazza a ma ismert másodházasság szertartásának első két imáját. Egyes kéziratok még a későbbiekben is megőrizték a konstantinápolyi másodházasság imáját, amelyet az előző pontban a *Coisilin 213* kódexben láttunk.³⁹⁸

4.3.1. Másodházasság a nyomtatott szerkönyvekben

A nyomtatott görög könyvekben a másodházasság szertartása – „*ἀκολουθία εἰς διγάμον*” – elé rendre beillesztették Hitvalló Nikeforosz (†829) pátriárkának tulajdonított 10.

³⁹⁵ Palemieri által idézett rubrika πάλλιον-*t* említ, vö. PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 34.

³⁹⁶ „καὶ νῦν ἐκ δευτέρου, φιλάνθρωπε ὁ Θεὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν... ὅπως τεκνογονήσωσι κατὰ τὸν σὸν λόγον, ἵνα μὴ ᾧσι τέκνα πορνείας καὶ ἀμαρτίας” PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 35-36.

³⁹⁷ PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 34-37.

³⁹⁸ Uo. 38-47.

és 11. kánonokat, amelyek az ilyen házasságkötések esetén rendelkezett a bűnbánati időszak időtartamáról.³⁹⁹

A nyomtatott görög *szerkönyvekben* fellelhető másodházasságkötés szertartása a következő módon épül fel:⁴⁰⁰

Másodházasság szertartása a nyomtatott görög euchologionokban
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...”
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἐθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...”
Gyűrűk felhúzása
Papi ima: „Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...”
Papi ima: „Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...”
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦδος τὸν ἄνθρωπον...”
Koronázás
Zsolt 8,6
Prokimen (Zsolt 20,5)
Apostol (Ef 5,20-33)
Evangélium (Jn 2,1-11)
Ekténia
Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...”
Ekténia
Miatyánk
Kehely megáldása: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...”
Tropárok: „Ἡσαΐα χόρευε...”; „Ἅγιοι Μάρτυρες...”; „Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...”
Koronák levétele
Papi ima: „Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν...”
Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...”
Elbocsátó

A szertartás nem a Szent Liturgiából ismert áldással veszi kezdetét, hanem minden más templomi szolgálat elején található *szokásos kezdettel*. A *nagy ekténia* kevesebb könyörgést tartalmaz, mint az első házasságkötés esetében láthattuk. Az egymást követő diakónusi könyörgések közül egyik sem említ fohászokat gyermekáldásért és a nászagy tisztaságának megőrzéséért.⁴⁰¹ Az így rögzült másodházasságkötési szertartásban az első házasságkötési szertartástól eltérő két hosszabb papi imát találunk: „Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” és a „Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...”. A koronázást követően a másodházassági szertartás ugyanúgy folytatódik tovább, ahogyan azt az első házasságkötés esetében láttuk. Egyes *euchologionok* ettől a ponttól vázlatosan tesznek utalást a következőkben elmondandó imádságokra, míg mások

³⁹⁹ EUCH VEL 1545, f81vr.

⁴⁰⁰ EUCH VEL 1545, f81r-f84v; GOAR, 328-331.

⁴⁰¹ PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 98.

egyszerűen visszautalnak az első házasságkötési szertartás azon pontjára, amelytől tovább végzendő a szertartás.

A 16. századi velencei, majd Goar-féle *Eucholgiot* követően a fentebb vizsgált 18. és 19. században folyamán Velencében – nem számítva az 1804-es *Hagiaszmatriont* –, Konstantinápolyban, Athénben, Rómában kiadott *euchologionok* és *hagiaszmatarionok* akármelyikét is nézzük, de nyugodtan ide sorolhatjuk az 1954-es *Hagiaszmatariont* is, kivétel nélkül ugyanazt a szertartásrendet tükrözik, amelyet a Goar-féle *szerkönyv* hoz.⁴⁰²

A korai nyomtatott ószláv *szerkönyvek* jóval változatosabb képet mutatnak, mint az időben kortárs görög *euchologionok*. Az 1545-ben a havasalföldi Târgoviște-ben kiadott ószláv *szerkönyv* egyáltalán nem tartalmazza a másodházasság szertartását. A későbbi délszláv *szerkönyvek* egyik sajátossága, hogy a „*Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...*” és a „*Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...*” papi imádságokon túl a legkorábbi görög forrásokból ismert „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...*” imádság szövegét is tartalmazzák. A Mihail Qaramah által vizsgált korai szláv *szerkönyvekben* található másodházasság szertartása még nem tartalmazza az eljegyzést, csak a házasságkötést.⁴⁰³ Az 1639-re datált moszkvai *trebnyik* is tartalmazza a „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...*” imádságot rögtön a szertartás elején, a diakónusi könyörgéseket követően. Míg a délszláv *szerkönyvekben* az apostoli szakasz az Ef 5,25-33, addig Nyikon-féle reform előtti *könyvekben* az 1Kor 7,7-14 szerepel. Az evangéliumi szakasz is eltér, s nem a Jn 2,1-11, hanem a Mt 19,3-12 található.⁴⁰⁴ Ahogyan az első házasságkötés szertartásának alakulásánál is láttuk, a velencei nyomdákban megjelent görög *könyvek* hatására a Nyikon pátriárkához köthető reform következtében a másodházasság is a nyomtatásban elterjedt szertartásrendet vette át.⁴⁰⁵

John Meyendorff a napjainkban a velencei *könyvek* által szabványosított másodházasság szertartását úgy jellemzi, mint az eljegyzés rövid meghosszabbítása,⁴⁰⁶ melynek ellene mondanak Andrea Palmieri kutatásai. Való igaz, hogy az *eljegyzés* és a másodházasság kezdő papi fennhangja megegyezik, a szertartás kevésbé ünnepélyes hangvételű, mint az első házasságkötés. Ugyanakkor ebből nem feltétlenül következik, hogy a másodházasságra lépők koronázási szertartása az eljegyzés bővítményeként jött létre. Ha összehasonlítjuk az első és

⁴⁰² EUCH VEL 1767, 205-209; EUCH VEL 1839, 255-260; AGV 1844, 122-130; AGV 1853, 122-130; ZER 1850, 246-252; ZER 1862, 1869, 1891, 253-259; EUCH K 1803, 176-180; EUCH ROM 1754, 148-153; EUCH ROM 1872, 90-95; EUCH ROM 1873, 175-180; AGR 1954, 101-106.

⁴⁰³ QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 164-166.

⁴⁰⁴ TR M 1639, f146v-152r.

⁴⁰⁵ MOL M 1658, 111-120.

⁴⁰⁶ MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 59.

másodházasságkötés szertartásának szerkezeti felépítését, akkor világosan látható, hogy a másodházasság esetében az *eljegyzés* és a *koronázás* szertartását a gyűrűk felhúzása utáni ponton egész egyszerűen egyesítették.⁴⁰⁷

4.3.2. A másodházassági szertartás két fő imája

Az *Athos 16* számon nyilvántartott kézirat *euchologion* az első olyan forrás, amely tartalmazza a napjainkban használatos „*Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...*” és a „*Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...*” papi imádságokat, de ott még nem részei a másodházasság szertartásának. A nyomtatott görög *szerkönyvekben* már mindkét ima megtalálható, de mellettük már nem kaptak helyet a kézirat *euchologionokban* áthagyományozott papi imádságok.⁴⁰⁸

A „*Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...*” papi imádság inkább egy bűnbánati ima,⁴⁰⁹ és csak a második részben kerül elő a második házasságra lépő jegyesekért való fohász. Az imádság anamnetikus részében Rácháb története (Józs 2,1-24), a vámszedő megtérése (Mt 9,9-13/Lk19,1-10), majd a Zsolt 24,7 és a Zsolt 129,3 zsoltárversek majdnem szó szerinti megfogalmazásait találjuk. A bizánci egyház bűnbánati imádságaiban gyakran megtaláljuk a „szándékosan vagy akaratlanul” elkövetett vétkek elengedéséért való esedezéseket.⁴¹⁰ Basilio Petrà rámutatott, hogy a kifejezés már az ókori görög szerzők műveiben is ismert volt. Homérosz korában nem tettek különbséget a különböző elkövetett vétségek között.⁴¹¹ Arisztotelész műveit vizsgálva Petrà arra a megállapításokra jutott, hogy jól el lehet különíteni a *hekousion*-t, ami a bennünk levő kiindulási pont – jelen esetben a szándék –, az *akousion*-tól, amely olyan cselekedetet jelöl, mely tudatlanságból fakadóan válik „rosszá”.⁴¹² Az epikletikus részben kölcsönös szeretetben való megmaradásért és a töredelmes bűnbánatért való könyörgéseket olvassuk.⁴¹³

A „*Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...*” Krisztus önkéntes keresztáldozatát állítja központba, aki vétkeink adóslevelét szakította el (Kol 2,14), így szerzett bűnbocsánatot az emberiségnek. Ezt a gondolatot összefűzi az imádság Pál apostol korintusiakhoz írt első

⁴⁰⁷ PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 100-101.

⁴⁰⁸ Uo.

⁴⁰⁹ GOAR, 329

⁴¹⁰ „*συγχώρησιν ἀνομιῶν ἐκουσίων τε καὶ ἀκουσίων*” GOAR, 329; „szándékosan vagy akaratlanul elkövetett vétkeknek elengedését ajándékozván” EUCH GK 1964, 53.

⁴¹¹ PETRÀ, B., *I limiti dell'innocenza. il peccato involontario nel pensiero cattolico a nella tradizione orientale*, Edizione Dehoniane Bologna, Bologna, 2011, 61.

⁴¹² Uo.73.

⁴¹³ PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 105-106.

levelének azon részével (1Kor 7,9), amely a másodházasság újszövetségi bibliai hivatkozása lett. A „*Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...*” papi ima bűnbánati karakterének kiemelésére egy másik, nemcsak a bizánci bűnbánati imádságokra jellemző kifejezéssel válik nyomatékosabbá. Az imádság második részének elején ez áll: „*καὶ συγχώρισον, ἰλάσθητι, ἄνες ἄφες ὀφειλήματα ἡμῶν*”.⁴¹⁴ Az „*ἄνες ἄφες συγχώρισον*” formula a bizánci *euchologionokban* egy meglehetősen gyakran használt kifejezés. Cesare Giraudó azt feltételezi, hogy ez a kifejezés zsidó liturgikus szövegekhez köthető.⁴¹⁵ Az „*ἄνες ἄφες συγχώρισον*” szavak három héber ige – *slah, mhal, kapper* – görög fordításai, melyet benne vannak a *Kippur* imájában, valamint a *Tephilah*-ban is.⁴¹⁶ A bűnbánó hangvétel mellett mindkét papi imádság különlegessége, hogy a kereszténység előtti kifejezéseket használnak fel.

5. Összegzés

A házasságkötési szertartásnak, különösképpen a második részének elnevezése a korai kéziratokban változatos. Az „*Ἀκολουθία τοῦ στεφανωματος*”, azaz *A koronázás szertartása* elnevezés a nyomtatott könyvek megjelenésével kizárólagossá válik.

A bizánci házasságkötési szertartások korai változatai még nem tartalmaztak szentírási olvasmányokat. A korai itáliai kódexek közül egyesek a Zsid 12,28-13,8-at, vagy az efezusiakhoz írt levél 5. fejezetéből rendelik az apostoli olvasmányt, korai nyomtatott ószláv *szerkönyvek* némelyike az 1Kor7,7-14-t hozza az első házasságkötéskor. Az evangéliumi szakasz már nagyon hamar a kánai menyegző története lett (Jn 2,1-11), a Nyikon előtti könyvekben a másodházasságkor a Mt 19,3-12 szakasz szerepel. Az itáliai kódexek másik sajátosságaként leírható, hogy a *koronázás szertartásának* az elején, leggyakrabban a diakónusi könyörgések után voltak az olvasmányok. Ezt a szerkezeti felépítést a Nyikon előtti *szerkönyvekben* ugyanígy találjuk, még a másodházassági szertartás esetében is.

A papi imádságok mellett rendkívül változatos a *prokimenek* rendje is. A kéziratok sok esetben a Zsolt 8,6, Zsolt 26,1, Zsolt 20,4-5 verseit, az „óhitű” ószláv könyvek közül a Nyikon-féle reform előtti *szerkönyvek* a Zsolt 32,1-et rendelik. A koronázás közben elmondandó papi fennhangok is különfélék. Egyes források a Zsolt 8,6 elmondását, míg

⁴¹⁴ „*könyörülj, kegyelmezz, tisztítsd meg, enyhítsd és bocsásd meg a mi vétkeinket*” EUCH GK 1964, 54.

⁴¹⁵ GIRAUDO, C., *Confessare i peccati a confessare il Signore*, Milánó, 2013, 47.

⁴¹⁶ ROSSO, S., *La celebrazione della storia della salvezza nel rito bizantino*, 353-354.

mások szentháromságos formulát írnak elő. A *prokimenek* és a koronázás zsoltárversei nagy változatosságot mutatnak, amely sokáig a könyvnyomtatást követő *szerkönyvekben* is jól kimutatható.

A korai kéziratok tanúsága szerint a konstantinápolyi házasságkötési rítus fokozatosan vált egyre inkább meghatározóvá, de a perifériás területeken arról tanúskodnak a kéziratok, hogy több helyi szertartáselemmel ötvözték a császárvárosi szertartást (nász szoba kialakítása és megáldása, koronalevételi imádságok, kard felkötése, több kehely használata). Másfelől a perifériás vidékekről fennmaradt források segítségével lehetséges jobban megismerni a korai konstantinápolyi házasságkötés állapotát, hiszen ezek a legkorábbi fennmaradt írásbeli emlékei ezen szertartásnak.

A bizánci egyházban nagyon sokáig jelen volt a házasságkötés szertartásában az áldozás. A források túlnyomó többsége arról tanúskodik, hogy a korábban végzett Szent Liturgiáról félretett Szentségből részesültek az újházasok. A fentebb bemutított korai források nagy többségében közös szertartási elemként találjuk az Eucharisziából való részesülést, amelyet nyomtatott görög *szerkönyvek* már egyáltalán nem hozták. A második vagy harmadik házasságra lépőket egy meghatározott időre az Egyház visszatartotta az Eucharisztia vételétől, majd a penitenciális időszak telte után járulhattak áldozáshoz.

A közöskehelyből való részesülés eredendően egy templomon kívüli, házi rítus volt, amely már a 9. századra beépült a templomi házasságkötés szertartásába. Napjainkban a *szerkönyvek* a *Barberini gr. 336* kódexben található imáját hozzák a közös kehelyben lévő bor megáldására, de a középkorban több imádság is létezett erre a célra.

A könyvnyomtatás nem azonnal hozta el a bizánci házasságkötés ma ismert, szinte egységesnek mondható szertartási gyakorlatát. Az első ószláv könyvekben olyan változatban nyomtatták ki a házasságkötési szertartásokat, amelyek a nyomtatásban megjelent görög *szerkönyvek*hez képest egy korábbi, a bizánci házasságkötés történeti alakulását tekintve is következetesebb állapotot jelenítettek meg. Ennek egyik legfontosabb eleme az Eucharisziából való részesülés, amely szláv nyomtatott könyvekben még megjelent, de az azóta végbement liturgikus változtatások egyes helyeken még az emlékét is eltörölték.

A keleti egyházak liturgiájának sajátos történeti fejlődésének egyik jellegzetessége a lassú, folyamatos, olykor időnként szinte észrevehetetlen változás. A nyugati, katolikus Egyházban más sajátosságokkal alakult a liturgia fejlődése, melynek eredményeként a 16. században megjelentek az *editio tipica*-k, amelyek a tridenti zsinat után egységesítették a latin egyház liturgikus könyveit. Ehhez fogható központi irányításról a keleti egyházak esetében nem lehet beszámolni. Robert F. Taft, a Pápai Keleti Intézet egykori professzora egyik

tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy egyetlen keleti egyház sem írt elő olyan liturgiát, amelyet felsőbb jóváhagyás nélkül ne lehetne megváltoztatni.⁴¹⁷ A bizánci rítusban a szertatások egységesítését nem a könyvnyomtatás megjelenése és elterjedése indította el, hanem ahogy Gabriel Radle is felhívta a figyelmet, ez a folyamat már a nyomtatott könyvek elterjedését megelőzően elindult a balkáni régióban. Az egységesítési törekvéseket felgyorsította a nyomtatott könyvek megjelenése, de az is igaz, hogy a korai *szerkönyvek* összehasonlítása pontosan arra világított rá, hogy egyes régiók közötti különbségek nem tűntek el rövid időn belül. A házasságkötési szertartások egységesülése sokkal inkább a Velencében nyomtatott *euchologionoknak*, és az azokat mintaként elfogadó helyi egyházak „reformereinek” köszönhető.

⁴¹⁷ TAFT, R. F., *Lo spirito della liturgia cristiana orientale*, in TAFT, R. F., *Oltre l'oriente e l'occidente. Per una tradizione liturgica viva*, Pubblicazioni del Centro Aletti 21, Róma 1999; 156-160.

Harmadik fejezet: A házasságkötés görögkatolikus gyakorlata a királyi Magyarországon

A bizánci házasságkötési szertartások történeti összefoglalása utána királyi Magyarország területén élő szláv hagyományt követő keleti katolikusok gyakorlatát igyekszem megvizsgálni. Az uniós mozgalmak eredményeként a királyi Magyarország területén három unió is létrejött.⁴¹⁸ Az ungvári unió (1646) eredményeként a Rómával egységre lépő észak-keleti régiókban élő görögkatolikusok a Munkácsi Egyházmegyéhez tartoztak,⁴¹⁹ melyből 1816-ban vált ki az Eperjesi Egyházmegye, majd 1912-ben a Hajdúdorogi Egyházmegye.⁴²⁰ A Munkácsi Egyházmegye történeti és liturgikus forrásainak kutatásában Hodinka Antal *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*⁴²¹ és az *Erdélyben és Oláhországban megjelent régi ó-szláv nyomtatványok* című művei⁴²² mai napig rendkívüli jelentőséggel bírnak. A legújabb hiánypótló mű Dobos András kutatómunkájának eredményeként jelent meg *Prassi e teologia circa l'eucaristia nella storica Eparchia di Mukačevo* címmel,⁴²³ amely átfogó történeti elemzést ad a Munkácsi Egyházmegye liturgikus életéről. Ebben a művében Dobos András több, eddig nem ismert liturgikus kéziratot vizsgált meg, melyek földrajzilag a történeti Munkácsi Egyházmegyéhez köthetőek. Az így bemutatott források közül négy, az Országos Széchényi Könyvtárban található kézirat *euchologionban* fellelhető házasságkötési rítusokat fogom bemutatni, melyek az unió megkötésének korszakából maradtak fenn.

A magyarországi görögkatolikusok szertartási könyveinek kutatása nem képzelhető el a ruszin hagyomány szerint összeállított *szerkönyvek* vizsgálata nélkül, amelyek a Kárpát-

⁴¹⁸ 1611-ben a márcsai unió, MOLNÁR, A., *A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században*, in *Rómából Hungáriába – A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collecta Athanasiana I/1), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2008, 43-54; 1646-ban az ungvári unió, GRADOS, J., *Az ungvári unió*, in *Athanasiana* 44 (2017), 33-42; 1700-ban az erdélyi unió, STANCIU, L., *Zwischen Florenz Und Trento. Die Union Der Rumänen Siebenbürgens mit Der Kirche Von Rom (1697-1700)* in: *Historia Ecclesiastica*, IV, 1 2013, 109-123.

⁴¹⁹ GRADOS, J., *Az ungvári unió*, in *Athanasiana* 44 (2017), 33-42.

⁴²⁰ VÉGHSEŐ, T., *Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás. Magyar Görögkatolikusok. I. Történelem*, Collectanea Athanasiana - I/14, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görög katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2023, 27; 199-200.

⁴²¹ HODINKA, A., *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1910;

⁴²² HODINKA, A., *Erdélyben és Oláhországban megjelent régi ó-szláv nyomtatványok*, in *Magyar Könyvszemle*, 1890, 106-126.

⁴²³ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo. Dall'unione di Užhorod (1646) fino alla metà del XX secolo*, *Studies in Eastern Christian Liturgies* 3, Münster 2022.

medencén kívül láttak napvilágot. Ezek egykor a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség területén működő, főként kolostori nyomdákban jelentek meg. Ezek a szláv szertartáskönyvek különböző útvonalakon érkeztek a Munkácsi Egyházmegye monostoraiba és templomaiba. A bemutatásra kerülő, a Munkácsi Egyházmegye parókiális templomaiban használt ószláv *szerkönyvek* házasságkötési szertartásaink elemzésekor igyekszem bemutatni a kiadott történeti források – kánoni látogatások és parókia összeírások jegyzőkönyvei –, katalógusok és a könyvtári kutatásaim segítségével azt is feltüntetni, hogy az adott *euchologionok* mely egyházközségekhez köthetőek.

1. Uniós mozgalmak a királyi Magyarország területén

Az 1054-es nagy egyházszakadást követően több kísérlet is történt a kereszténység két nagy ágának újraegyesítésére. A keresztény kelet és nyugat egyesítését a lyoni (1245) és a firenzei (1439) zsinatokon létrejött uniók egyike sem tudta tartósan megőrizni, hiszen röviddel megkötésük után újra felbomlottak.⁴²⁴ A reformációt követő katolikus megújulás időszakában egyes ortodox egyházmegyék püspökei elfogadták a Katolikus Egyházzal való egységet. Kelet-Európában elsőként a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség területén élő ortodox püspökök között egyre szélesebb körben terjedtek el az uniós mozgalmak. Hosszas előkészületeket követően az 1596-os breszt-litovszki unió létrejöttéért megszülettek az első görögkatolikus egyházmegyék.⁴²⁵ Az uniós mozgalmaknak alapvetően két fontos szempontot kellett egyszerre szem előtt tartani. Egyfelől nagy figyelmet igényelt a római katolikusok részéről a Rómával egységre törekvő keletiek hagyományainak megőrzése, másfelől az egyesült keletiek számára a Katolikus Egyházba történő folyamatos betagozódás azt a kettős feladatot is jelentette, hogy az ortodoxokat ne botránkoztassák meg és a latinokat se háborítsák fel.⁴²⁶

A felekezetszerveződés időszakában a Katolikus Egyház jelentősen megerősödött Magyarországon is. A katolikus oktatás, ezen belül a papnevelés jelentős átalakuláson ment keresztül, melynek következtében a papság képzésének színvonala jól láthatóan emelkedett. A katolikus és protestáns egyházak igyekeztek minden lehetőséget megragadni, hogy saját

⁴²⁴ VÉGHSEŐ, T., *Bizánci rítus, katoikus hit, magyar identitás*. 14.

⁴²⁵ CODEVILLA, G., *Il medioevo russo. Secoli X-XVII. Vol. I.*, 315.

⁴²⁶ POTT, T., *Églises grec-catholiques et réforme liturgique*, in: *Les mouvements liturgiques. Corrélations entre pratiques et recherches. Conférences Saint-Serge Le Semaine d'Études Liturgiques Paris 2003* (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia 77), szerk. BRAGA, C.–PISTOIA, A., Edizioni Liturgiche, Róma 2004, 91.

felekezetük minél erősebb legyen, ami a létszámbeli gyarapodást is magában foglalta. Egy ilyen versenyhelyzetben egyik fél számára sem volt elhanyagolható az a kérdés, hogy mit tud kezdeni a területén élő bizánci szertartású ortodox keresztényekkel, hogyan tudja őket a saját oldalának megnyerni.⁴²⁷

A Magyar Királyság területén élő keleti szertartásúak uniója 1611-ben jött létre, amikor Simeon Vratanja püspök Rómában Roberto Bellarmin bíboros előtt letette a katolikus hitvallást.⁴²⁸ A délvidéki görögkatolikusok számára bő egy évszázaddal később, 1777-ben Mária Terézia állította fel a Kőrösi (Križevci) Egyházmegyét, melynek első püspöke Bozsicskovics Bazil lett.⁴²⁹

A breszti unió (1596) után száz évvel Teofil ortodox metropolita 1697 februárjában Gyulafehérvárra egy helyi zsinatot hívott össze, amely végül egy hónappal később március 21-én került ünnepélyes kihirdetésre. A zsinat megkezdését követően Teofán metropolita hirtelen elhunyt, akit Atanáz Anghel követett a metropolitai székben.⁴³⁰ Az új püspök felszentelését Teodoziosz bukaresti ortodox metropolitánál eszközölték ki, ami meg is történt 1698 januárjában. A több éve húzódó uniós folyamat lezárásának tekinthető esemény 1700-ban következett be, amikor szeptember 5-én Atanáz Anghel püspök ismét zsinatot hívott össze, melyen az uniót megerősítő dekrétumot 54 esperes írta alá a papság és a nép nevében.⁴³¹ A zsinatot követően Atanáz püspök Bécsbe utazott, ahol I. Lipót uralkodó március 19-én kinevezte gyulafehérvári görögkatolikus püspökké.⁴³²

1.1. Az ungvári unió

A Magyar Királyság észak-keleti régiójába folyamatosan települtek be a Kárpátok keleti oldaláról érkező keleti szertartású szláv keresztények, akikkel együtt érkezett a papság

⁴²⁷ VÉGHSEŐ, T., „...mint igaz egyházi ember...”, *Collectanea Athanasiana* - I/4, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ T., Szent Atanáz Görög katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2011, 13-23.

⁴²⁸ *Oriente cattolico. Tomo II.*, szerk: RIGOTTI, G., Sacra Congregazione per le Chiese Orientali, Róma, 2017, 525-531; MOLNÁR, A., *A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században*, in *Rómából Hungáriába – A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (*Collectanea Athanasiana* I/1), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2008, 43-52.

⁴²⁹ JANKA, GY., *A Szentszék és a bécsi udvar szempontjai a nagyváradi és a Kőrösi görög katolikus egyházmegyék felállításában (1775-1777)*, (Magyar egyháztörténeti vázlatok 10.) Budapest 1997, 109-114.

⁴³⁰ *Oriente cattolico. Tomo I*, 2017, 409-410.

⁴³¹ STANCIU, L., *Zwischen Florenz Und Trento. Die Union Der Rumänen Siebenbürgens mit Der Kirche Von Rom (1697-1700)* in: *História Ecclesiastica*, IV, 1 2013, 121.

⁴³² MARTON, J., *Leopold Karl Kollonich bíboros újraszentelte-e Anghel Athanasiu püspököt?* in: *Studia Theologica Transsylvaniensia* 13. Supplementum 1. (2010), 147.

és a szerzetesség is. Legfőbb egyházi központjuk Munkácson a Csernek-hegyen álló Szent Miklós monostor lett, melynek elöljáróját egy idő után már püspökként említik.⁴³³

A Magyarországon élő keleti szertartásúak, főként a ruszinok ekkortájt magukra hagyottak voltak, hiszen nem rendelkeztek kellő támogatással a környékbeli ortodoxoktól, sem pedig a Lengyel Királyság területén formálódó görögkatolikusoktól sem. Míg a katolikusok és protestánsok az oktatásukat jól szervezetteren, intézményes keretek között szervezték meg, ideértve a papok és lelkészek neveltetését is, addig Magyarország észak-keleti részén élő ruszinok számára a papi utánpótlás nevelése egy jóval alacsonyabb szinten történt, ahol a helyi pap tanította ki utódját a parókián.⁴³⁴ Az oktatás szervezettségének hiánya mellett nagy nehézséget jelentett a keletiek társadalmi helyzete is, hiszen nem voltak jelen a legmagasabb társalmi rétegekben, többségük a jobbágysághoz tartozott, köztük a klérus is.⁴³⁵

A Lengyel Királyság területén korábban létrejött görögkatolikus egyházmegyéről szerzett tapasztalatok eljutottak Magyarországra is. Homonnai Drugeth György nevéhez fűződik az első komolyabb uniós kísérlet, aki a Lengyel Királyságban lévő birtokain közvetlenül is látta, hogy miként működnek a görögkatolikus közösségek, maga is kezdeményezője volt az első uniós kísérletnek 1614-ben. A Homonnai Drugeth család meghívására érkezett a Lengyel Királyságból Krupeckij Atanáz püspök, aki a vele érkező papsággal krasznibródi monostorban kísérletet tett az unió kihirdetésére 1614 pünkösdjén, ami akkor kudarccal végződött.⁴³⁶ A későbbi években jól látható volt, hogy a Homonnai Drugeth család az uniót támogatta, aki engedélyezte a pzemysli görögkatolikus püspök működését uradalmi területén.⁴³⁷

A katolikus megújulás idején az akkor még protestáns Rákócziak munkácsi birtokán nagy számban éltek ruszin ortodox keresztények.⁴³⁸ Az 1633-ban kinevezett Lippay György egri püspök már azon fáradozott, hogy a munkácsi püspököt az unió megkötésére bátorítsa. Az egyházi szempontokon túl az egri püspök számíthatott a bécsi udvar támogatására is, hiszen a keleti szertartásúak Katolikus Egyházba történő sikeres integrálása a központi

⁴³³ VÉGHSEŐ, T., „...mint igaz egyházi ember...”, 11-18.

⁴³⁴ VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe)*, in VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció. Tanulmányok a görögkatolikus egyház történetéhez*, Collectanea Athanasiana I/13, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görög katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2021, 19.

⁴³⁵ VÉGHSEŐ, T., *Vladikák, kalugyerek és batykók. Görögkatolikus egyházi társadalom a 17-18. században*, in VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció. Tanulmányok a görögkatolikus egyház történetéhez*, Collectanea Athanasiana I/13, szerk: SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görög katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2021, 136.

⁴³⁶ Uo. 127.

⁴³⁷ VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció*, 25-27.

⁴³⁸ Uo. 18.

kormányzati pozíciók erősödését is jelenthette. Ennek következtében a királyi udvar a neki elkötelezett, alacsonyabb társadalmi csoportokhoz tartozó, de nagy létszámú görögkatolikusokkal az oldalán nagyobb erőt tudott felmutatni a protestánsokkal szemben.⁴³⁹ Lippay György egri püspök titkos tárgyalásokat kezdeményezett Taraszovics Bazil munkácsi püspökkel 1638-ban vagy 1639-ben. A munkácsi püspök joggal tartott a Rákóczi-család munkácsi várkapitányától. Taraszovics Bazil püspök kapcsolata Krupeckij Atanáz pzemysli görögkatolikus püspökkel, pontosabban a gyakori lengyelországi utazások felkeltették Balling János várkapitány figyelmét, aki Taraszovics eltávolítását javasolta urának 1640-ben. Még ugyanebben az évben december 13-án Taraszovics Bazil püspök elindult volna Lippay György egri püspök jászói székhelyére, hogy letegye a katolikus hitvallást. Az utazás előtt Taraszovics Bazil püspök Szent Liturgiát végzett, amikor a protestáns várkapitány rárontott és börtönbe vetette. A bebörtönzött püspök végül 1641-ben szabadult, majd Bécsben tette le a katolikus hitvallást.⁴⁴⁰

Korábban említettük, hogy a Homonnai Drugeth család látva a lengyelországi birtokaikon élő egyesült keletiek helyzetét nagy támogatója volt annak, hogy magyarországi területeiken is elősegítsék az ott élő ortodoxok unióját a Katolikus Egyházal. Lósy Imre érsek halála után az esztergomi szék megüresedett, melybe Lippay György egri püspököt nevezték ki. A következő egri püspök Jakusich György lett. Az újonnan kinevezett egri püspök testvére Jakusich Anna, aki Homonnai Drugeth János felesége volt, a Lengyelországból érkező Kossivich György és Parthén Péter bazilita szerzeteseket Ungváron telepítette le.⁴⁴¹ Az uniós törekvések nagyobb lendületet vettek 1645 végén, amikor Homonnai Drugeth János halála miatt az egri püspök hosszasan Ungváron tartózkodott, maga is tájékozódott a két bazilita szerzetes munkásságáról. Az unió kihirdetésére Jakusich György meghívta az ortodox papságot. 1646. április 24-én az ungvári vár templomában a hatszázötven papból hatvanhárman jelentek meg, akik elfogadták az unióról szóló dokumentumot, melyben az egri püspök joghatóságát ismerték el. A megjelent papság leginkább a Homonnai Drugeth családhoz tartozó birtokokról érkezett az ungvári várba az egri püspök meghívására. Az uniót elfogadó görög szertartású papok száma fokozatosan növekedett. 1652. január 15-én a X. Ince pápának írt levélben öt esperes elismerte a pápa főségét, viszont a rítus megtartását az

⁴³⁹ VÉGHSEŐ, T., *Unió, integráció, modernizáció*, 21-23.

⁴⁴⁰ VÉGHSEŐ, T., „...mint igaz egyházi ember...”, 48-50.

⁴⁴¹ Uo. 53-56.

Apostoli Szentszék által jóváhagyott saját püspököt és változatosan egyházi szabadságot kértek.⁴⁴²

Azonban a protestáns Rákóczi-család a hozzá tartozó területeken ellenszenvesebben viszonyult az unióhoz, a Taraszovicsot követő, megválasztott Parthén Péter püspökkel szemben református alternatíva kiépítésével csak lassítani tudták az uniós folyamatot. Végül 1664-ben Báthory Zsófia és fia is katolizált, így Parthén Péter püspök visszatérhetett a munkácsi monostorba.⁴⁴³

Az unió megszilárdulása nem hozta magával azt a fejleményt, hogy az egyesül keletiek számára rövid időn belül saját egyházmegyét hozzanak létre. Az ungvári unió megkötése után a görögkatolikus püspökök kinevezése több esetben hosszas előkészítői munkát igényelt. Ennek egyik példaként említhetjük a görög származású De Camillis János József püspöki kinevezését. A Rómában tartózkodó Kollonich Lipót esztergomi érsek, bíboros a betöltetlen görögkatolikus püspöki szék betöltésére keresett alkalmas személyt. Az ottani tartózkodása idején figyelt fel Joannes De Camillis bazilita szerzetes személyére, akit alkalmasnak tartott görögkatolikus püspöknek, majd a római kapcsolatait felhasználva elérte, hogy VIII. Sándor pápa 1689-ben szebaszei címzetes püspökké, és apostoli vikáriussá nevezze ki.⁴⁴⁴ Az új püspök 1690-ben érkezett Magyarországra, és megkezdte főpásztori munkáját, melynek eredményeként sikerült tovább erősítenie a papság körében az uniót.⁴⁴⁵ Azonban a kinevezésében az is állt, hogy püspökként az egri püspök alá volt rendelve. Ez a felállítás akkoriban még nem okozott problémát, hiszen a Szentszéktől érkezett a De Camillis püspök kinevezése. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy De Camillis püspök Kollonich bíboros védelmét élvezte. A bíboros halálát követően ez a pártfogás megszűnt, melynek eredményeként 1715-ben Bizánczy György görögkatolikus püspök hűségeskü letételére kényszerül Erdődy Gábor egri püspök előtt. Ettől kezdve a görögkatolikus püspökök, mint az egri római katoikus püspökök rítusvikáriusaként folytathatták erősen korlátozott és felügyelt püspöki tevékenységüket.⁴⁴⁶

⁴⁴² GRADOS, J., *Az ungvári unió*, in *Athanasiana* 44 (2017), 33-42.

⁴⁴³ VÉGHSEŐ, T., *Vladikák, kalugyerek és batykók*, 133-134.

⁴⁴⁴ BAÁN, I., *De Camillis szebaszei püspökké és apostoli helynöké váló kinevezése és felszentelése*, in *Rómából Hungáriába – A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana I/1), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2008, 139-148.

⁴⁴⁵ JANKA, GY., *De Camillis püspök zsinatai*, in *Rómából Hungáriába – A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* (Collectanea Athanasiana I/1), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2008, 178-183.

⁴⁴⁶ VÉGHSEŐ, T., *Vladikák, kalugyerek és batykók*, 135.

A munkácsi püspökök és a görögkatolikus papság helyzete a Munkácsi Egyházmegye 1771-es kánoni felállításával rendeződött.⁴⁴⁷ Bradács János az újonnan alapított Munkácsi egyházmegye első püspökeként nem sokáig szolgálhatott korai halála miatt. Utódja az akkor hajdúdorogi parókusként szolgáló Bacsinszky András lett,⁴⁴⁸ aki 1773-ban részt vett a Mária Terézia által összehívott görögkatolikus püspökök bécsi értekezletén. A püspökszentelésre a császári palota kápolnájában került sor, melyen személyesen részt vett az uralkodó is.⁴⁴⁹

2. Liturgikus források a történeti Munkácsi Egyházmegye területéről

A történeti Munkácsi Egyházmegye területéről még egészen korai, 12. századi liturgikus emlékek maradtak fenn. Ezek közül a legősibb források a munkácsi, miszticei töredékek, a királyházi evangélium és a munkácsi *pszaltérion* (zsoltaoskönyv), melyek szentírási szövegek, a korai liturgikus gyakorlatból alig árulkodnak. Szintén korai emlékként említünk kell a 14. századi ungvári *polusztavot*, melynek 1971-ben nyoma veszett.⁴⁵⁰ Az elérhető korai liturgikus források, amelyek már jobban betekintést engednek a történeti Munkácsi Egyházmegye helyi gyakorlatába a 16. század második, illetve 17. század első feléből fennmaradt tíz kéziratos *euchologion*, amelyek az ungvári egyetemi könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban találhatóak. Dobos András kimutatása szerint a szóban forgó kéziratos *euchologionokban* található Szent Liturgia szövegek a Filotheosz Kokkinosz konstantinápolyi pátriárka első *Diataxisza* korai változatával állnak szoros összefüggésben melyet még az Áthosz-hegyen írt meg szerzetesként, később pedig átdolgozta. Az áthoszi szerb körökben elterjedt első változat szláv fordításai a balkáni régiókban terjedtek el. A munkácsi püspökség liturgikus hagyománya a legkorábbi rekonstruálható formában balkáni gyökerekre nyúlik vissza, melyet a Moldván keresztül érkező első vlach telepések hozhattak

⁴⁴⁷ BENDÁSZ, D., *Bacsinszky András és a Munkácsi Egyházmegye kánoni felállítása*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 59.

⁴⁴⁸ JANKA, GY., *Bacsinszky András hajdúdorogi éve*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 39-47.

⁴⁴⁹ BAÁN, I., *Bacsinszky András munkácsi püspökké való kinevezése*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 65.

⁴⁵⁰ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo*. 265.

magukkal a Kárpát-medence északkeleti vidékeire, amelyet a monostorok, később a parókiák is átvettek, valamint más irányból a szerbek közvetítésével is ugyanez a liturgikus tradíció érkezett a régióba.⁴⁵¹

2.1. Kéziratok a Munkácsi Egyházmegye területéről

Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök idején 1750 és 1752 között tartott egyházlátogatások jegyzőkönyvei szép számmal tartalmazznak olyan feljegyzéseket, amelyek szerint több egyházközségben még kéziratos szertartáskönyvek vannak használatban. Tizenöt templomban kéziratos evangéliumos könyvről,⁴⁵² nyolc esetben kéziratos *méneáról*,⁴⁵³ öt egyházközség esetében kéziratos apostolos könyvről,⁴⁵⁴ két esetben kéziratos *szerkönyvről*,⁴⁵⁵ egy kéziratos *sesztonyikról*,⁴⁵⁶ egy esetben kéziratos *pentekosztáronról*⁴⁵⁷ tudósítanak a jegyzőkönyvek. Csekély számban arról értesülünk, hogy az *apostolos könyv* és *oktoéchosz* kivételével kéziratos könyveket használnak.⁴⁵⁸ Arra is találunk példát, hogy *ménea* mellett a *triódion* is kéziratos.⁴⁵⁹ Nem egy esetben általánosan annyit találunk leírva a templomi könyveket illetően, hogy egy részük kéziratos, míg más részük nyomtatott.⁴⁶⁰ Arra is találunk három példát, hogy a jegyzőkönyv írói egyáltalán nem nevezik meg a kéziratos templomi könyvek típusát.⁴⁶¹ Elvértve volt olyan település, ahol tételesen találunk feljegyzést a kéziratos szertartásos könyveket illetően.⁴⁶²

⁴⁵¹ DOBOS, A., *A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya*, in *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. TERDIK, SZ., Debrecen, 2020, 55-56.

⁴⁵² VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–SIMON K.–MAJCHRICS T.–FÖLDVÁRI K.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Collectanea Athanasiana II/7, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2015., Kozsány, 123; Ortutó, 125; Ondavafő, 135; Venéce 182; Éralja, 223; Szatmárzsadány, 396; Tiszaveresmart 407; Lipcsemező, 438; Felsőszinevér, 450; Ungbükkös, 553; Hegygomlás, 580; Beregkisfalud, 603; Oláhcsertész, 618; Cserlenő, 657.

⁴⁵³ *Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Variháza, 92; Felsőtokaj, 104; Sósfüred, 117; Sandal, 118; Istvánd, 121; Váradka, 133; Balotafalu, 366; Aranyosmeggyes, 388.

⁴⁵⁴ *Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Telepóc, 74; Végpetri, 139; Baskó, 207; Beregkövesd, 612; Bányafalu, 648.

⁴⁵⁵ *Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Nyírgyulaj, 320; Lukova 599.

⁴⁵⁶ *Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Szinylipóc, 188.

⁴⁵⁷ Uo. Hejőkeresztúr, 289.

⁴⁵⁸ Uo. Oroszkánya, 97.

⁴⁵⁹ Uo. Mákos, 156.

⁴⁶⁰ Uo. Sárosújlak, 187 Görbeszeg, 219; Kistopolya, 220; Kistölgyes, 223; Kálnarosztoka, 228; Nyírpazony, 311; Józsefháza, 387; Dolha, 439; Aknasugatag, 454; Ruszpolyána, 472; Felsőpásztély, 555.

⁴⁶¹ *Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Makkoshotyka, 206; Fejérfalva, 461; Lonka, 476.

⁴⁶² *Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, Újszemere, 550.

Az 1780 és 1782 között tarott egyházlátogatások jegyzőkönyvében feljegyzett templomi kéziratok *szerkönyvek* közül a későbbi összeírások már nem tesznek említést.⁴⁶³

A Munkácsi Egyházmegye kánoni felállítását követően Bacsinszky András püspök az egykori jezsuita rendházat kapta meg, ahol hozzájárult a püspöki központ kiépítéséhez. Hodinka Antal a Bacsinszky püspök által kiadott 1796. évi őszi körlevelének 6. pontját idézve hívta fel a figyelmet a régi iratokra, amikor a püspök maga rendelte el azok püspöki irattárba történő beküldését a jobb megőrzés végett.⁴⁶⁴

Hodinka Antal *A munkácsi görög-katholikus püspökség története* című művében a szláv liturgikus könyvek kutatására úgy hívta fel a figyelmet, amely a magyar tudományos munka számára számos lehetőséget, valamint nemzetközi elismerést is hozhatna. Lehetséges kutatási területnek a szláv nyelvű egyházi kéziratok könyveket ajánlotta, amelyek közül állítása szerint mintegy ötven példány volt az ungvári püspöki könyvtárban, valamint húsz-huszonöt ilyen kézirat a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában akkor már megtalálható volt.⁴⁶⁵

2.2. Nyomatott liturgikus könyvek a Munkácsi Egyházmegye területén

Mivel a szent szolgálatok elvégzéséhez szükség volt templomi könyvekre, ezért a Munkácsi Egyházmegyén kívül nyomatott liturgikus könyvek voltak használatban, melyek beszerzési módjáról egyes kánoni látogatások jegyzőkönyveiben részletes leírásokat is találunk. A Bacsinszky András munkácsi püspök idején készült összeírásokban a szertartási könyveket Hodinka Antal meglátása szerint pontatlanul állították össze. Az összeírt könyvekről Hodinka szerint világosan kiderül, hogy a 17-18. századi könyvek túlnyomó többsége oroszországi nyomdákban származik. Ekkortájt a délszláv nyomdák aktivitása már jóval gyengébb volt, esetenként meg is szűntek, így inkább az északi nyomdák könyvei váltak elérhetővé, melyek közel nem voltak olyan jó minőségűek, hiszen betűik durvábban nyomott és koszosabb volt. Hodinka Antal leginkább abban látja a magyarizációt a szertartási könyvek között jelenlévő moszkvai könyvek nagy számát illetően, hogy a különböző kereskedelmi útvonalakon érkező kereskedők jóvoltából sok moszkvai könyv vált elérhetővé, melyek létszámával a lengyelországi unitus nyomdák nem tudták felvenni a versenyt, és sokkal keletesebbek voltak. Az unióra nézve károsnak ítélték meg az ortodox könyvek nagyszámú

⁴⁶³ 1780. fasc.5 nr. 20.; GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.2 nr. 16, GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.5 nr. 20.

⁴⁶⁴ HODINKA, A., *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára, I. 1458-1715*, Ungvár 1911, XII-XIII.

⁴⁶⁵ HODINKA, A., *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*, 787-789.

megjelenését. A kereskedők különböző útvonalakon érkeztek, akik nagy számban hoztak magukkal egyházi a könyveket, a kereskedőket többször ellenőrizék. Az unió megszilárdítását szem előtt tartva a munkácsi püspökség területén élő görögkatolikusok számára két lehetőség kínálkozott: vagy a galíciai unitus nyomdák szertartáskönyveit szerzik be, vagy egy saját nyomdából megvásárolják azokat.⁴⁶⁶

Hodinka Antal szertartáskönyvekkel kapcsolatos felvetése Ojtozi Eszter szerint nem igazolódott be maradéktalanul. A Máriapócsi bazilita monostor könyvtárája és a parókiákról begyűjtött ószláv szertartáskönyvek összesítése után annyival egészítette ki, hogy a moszkvai könyvek mellett a mai nyugat-ukrajnai nyomdák (Lemberg, Pocsajev, Univ), illetve litván és belorusz területekről beérkezett nyomtatott templomi könyvek szintén jelentős számban maradtak fenn, amelyek Ojtozi Eszter szerint cáfolják Hodinka Antal felvetésének második felét, miszerint a munkácsi püspökség területén tudatos megfontolásból törekedtek volna az ortodox könyvek megvásárlása mellett.⁴⁶⁷

A munkácsi püspökök többször is tettek erőfeszítéseket, hogy saját nyomdát állíthassanak fel, vagy legalább azon nyomdák segítségét kérik, melyek rendelkeztek cirill betűkészlettel. A Munkácsi Egyházmegye kánoni felállítása előtt röviddel 1769-ben Bradács János püspök levélben fordult Eszterházy Károly egri püspökhöz, melyben azzal érvelt, hogy egy Munkácson létrehozandó nyomda nemcsak az egyesült görög papság számára jelentene hatalmas segítséget, hanem az unió ügyét is tovább erősítené.⁴⁶⁸

A történeti Munkácsi Egyházmegye szertartási könyveinek kutatásához megkerülhetetlen a parókia összeírások és kánoni látogatások jegyzőkönyveinek áttekintése. A parókia összeírások esetében kevésbé, de a kánoni látogatásoknál már sokkal részletesebb adatok állnak rendelkezésünkre a munkácsi püspökök fennhatósága alá tartozó parókiális templomok könyvtárájáról. A következő pontokban át fogom tekinteni a parókia összeírások és kánoni látogatások jegyzőkönyveit, hogy némi képet kaphassunk a templomokban használatos *szertartáskönyvekről*.

⁴⁶⁶ HODINKA, A., *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, 796-809.

⁴⁶⁷ OJTOZI, E., *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, 19-20.

⁴⁶⁸ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo*, 214-216.

2.2.1. Parókiái jövedelem-összeírások 1771 előtt

A Munkácsi Egyházmegye 1771-es kánoni felállítását megelőzően parókia összeírások maradtak fenn 1741-ből⁴⁶⁹ és 1747-ből.⁴⁷⁰ Az Egri Egyházmegye területén lévő görögkatolikus parókiák 1741-es összeírásai esetében a templomaik legfontosabbnak ítélt felszereléseiről tesznek említést: kehely, paténa, és liturgikus öltözékek, de nagyon ritkán találunk valami említést templomi könyvekről, és egyáltalán nem tartalmaz tételes felsorolásokat azokról.

A parókia-összeírások mellett fontos forrásaink az 1750 és 1752 között tarott egyházlátogatások jegyzőkönyvei, melyek szintén Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök idejére estek. Ezek jóval több információt tárnak elénk a templomi szertartáskönyvekről. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a legtöbb egyházközség rendelkezett a szükséges könyvekkel. Háromszázhetvenkilenc templom esetében a következőket jegyezték fel: „*libri necessary Ecclesiae sunt omnes pro Rito*”, „*libri omnia necessaria*” vagy „*libri ceremoniales omnes*”, esetenként hozzáfűzték a „*sunt correcti*” megjegyzést is. Amennyiben az adott templom nem rendelkezett az összes szükséges könyvvel, vagy felsorolták az ott található könyveket, vagy ha csak egy-két könyv hiányzott a gyűjteményből, akkor azokat sorolták fel. Érdekességképpen említhető, hogy százhuszonnyolc esetben a *triódion*, vagyis a nagybőjti énektárt említik a hiányzó könyvek közül. Külön említett *szerkönyvekről* harmincnégy templom esetében találunk feljegyzést, de tizenkilenc esetben arról olvasunk, hogy egyáltalán nincs az adott templomban *szerkönyv*. A nyírgyulaji templom az egyedüli, ahol az egyházlátogatás idején kéziratot *szerkönyvről* találunk feljegyzést.⁴⁷¹ Nem tartozott a nagyon gyakori esetek közé, de mégis hatvankét templom esetében nem találunk semmilyen információt liturgikus könyvekről. Szatmár vármegyében huszonöt parókia esetében arról tanúskodnak a feljegyzések, hogy a templomok nem, vagy alig rendelkeztek liturgikus könyvekkel, ezért a parókus a saját szertartáskönyveit használta.⁴⁷²

⁴⁶⁹ VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–SIMON K., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez, Az egri egyházmegye területén szolgáló görögkatolikus papok 1741. évi javadalom-összeírása*, Collectanea Athanasiana II/5, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014.

⁴⁷⁰ VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Az 1747. évi javadalom-összeírás*, Collecta Athanasiana II/6, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2015.

⁴⁷¹ *Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, 320.

⁴⁷² Uo. 332-403.

2.2.2. Parókiái jövedelem összeírások és egyházlátogatások 1771 után

A Munkácsi Egyházmegye 1771-es kánoni felállítását követő első parókia-összeírásra 1774-1782 között került sor Bacsinszky András püspök idején. Az így keletkezett jegyzőkönyvek javarészt a parókiák javait és bevételeit vették számba, ugyanakkor fontos információkat találunk a templomi szertartáskönyvekkel kapcsolatban is, amennyiben ezeket az adatokat egyáltalán felvették.⁴⁷³

Szabolcs vármegyében az esetek nagyobb részében általánosan annyit jegyeznek fel, hogy a szükséges templomi könyvek rendelkezésre állnak. A korábbi összeírásokhoz hasonlóan időnként feljegyzésre kerültek az esetleges hiányzó könyvek, amelyek közül a leggyakrabban *triódion*, *oktoechos*, *trifologion*, *irmologion* szerepel. Arról is értesülünk, hogy kevés templom esetében ugyan, de csak egy-két szertartáskönyv található, míg máshol a könyvek annyira kopottak voltak, hogy erről külön feljegyzés készült. Kevés esetben a feljegyzések csak a templomi könyvek számát közlik, de azok típusát nem.⁴⁷⁴ Érdekesképpen említhető a kiskállói templom, ahol arról értesülünk, hogy a templom román könyvei mellett ószláv szertartáskönyvek is megtalálhatóak.⁴⁷⁵ Meglehetősen magas azon egyházközségek aránya Bereg vármegyében, amelyek esetében egyáltalán nem találunk leírást templomi könyvekről. Ennél még kevesebb információt az Ugocsa vármegyei parókiák esetén kapunk, ugyanis az esetek túlnyomó részében csupán arról értesülünk, hogy vannak könyvek, néhány esetben azok darabszámáról is tájékozódhatunk.⁴⁷⁶ A Munkácsi Egyházmegyében összességében nézve kevésnek mondható azon egyházközségek száma, ahol tételes felsorolást kapunk a könyvek számát és típusát illetően, ahol legalább négy könyv már megvolt. Az eddig bemutatott vármegyékhez képest Szatmár vármegyében meglehetősen

⁴⁷³ VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS, T.–FÖLDVÁRI K.–VARGA, A.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradai egyházmegyei parókiák összeírása 1774-1782 között. 1. Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa vármegyék és a hajdúvárosok* (Collectanea Athanasiana II/8/1, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2016; VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS, T.–FÖLDVÁRI K.–VARGA, A.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradai egyházmegyei parókiák összeírása 1774-1782 között. 2. Abauj, Zemplén, Szepes, Máramaros vármegyék* (Collectanea Athanasiana II/8/2, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2016.

⁴⁷⁴ VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS, T.–FÖLDVÁRI K.–VARGA, A.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradai egyházmegyei parókiák összeírása 1774-1782 között. 1. Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa vármegyék és a hajdúvárosok* (Collectanea Athanasiana II/8/1, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2016, Hajdúdorog 129; Hajdúböszörmény 133;

⁴⁷⁵ *Munkácsi és nagyváradai egyházmegyei parókiák összeírása 1774-1782 között. 1. Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa vármegyék és a hajdúvárosok*, Kiskálló, 48.

⁴⁷⁶ Uo. 143-223; 431-561.

sok ilyen egyházközséggel találkozunk.⁴⁷⁷ Ezen felsorolások rendre tartalmazzák a *szerkönyveket*.⁴⁷⁸ Szepes és Abaúj vármegye templomaiból semmilyen könyvadat nincs,⁴⁷⁹ Zemplén vármegyében is nagyon kevés olyan templomról olvasunk, hogy vannak templomi könyvek,⁴⁸⁰ de elvéve akad olyan egyházközség, hogy egyáltalán nincs semmiféle szertartáskönyv.⁴⁸¹ A Máramaros vármegyében lévő egyházközségek közel felében jegyezték fel, hogy a szükséges könyvekkel rendelkeztek a templomok, mindezek mellett majdnem ugyanilyen arányban semmiféle adat nem található.⁴⁸²

A történeti Munkácsi Egyházmegyében a parókiái-összeírások mellett nagy figyelmet érdemel az 1780-1782 években tarott kánoni vizitáció, azon belül a Szabolcs vármegyei parókiáknál tartott látogatások jegyzőkönyvei. A vizsgált egyházközségek esetében a feljegyzések kellő részletességgel számolnak be a templomi könyvek számáról, azok típusáról, kiadási helyéről, sőt több esetben arról is olvasunk információkat, hogy kinek a jóvoltából és milyen összegért cserébe sikerült az adott templom számára megvásárolni az egyes szertartáskönyveket. A felsorolt ószláv *szerkönyvek* túlnyomó többsége a galíciai Lembergben jelent meg 1668-ban,⁴⁸³ 1682-ben,⁴⁸⁴ 1695-ben⁴⁸⁵ és 1719-ben.⁴⁸⁶ Őt egyházközség esetében csak román nyelvű *szerkönyvről* értesülünk,⁴⁸⁷ míg Újfehértó esetében egy ószláv és egy román *szerkönyvet* is feljegyeztek.⁴⁸⁸

⁴⁷⁷ Uo. Érkenéz, 109; Piricse, 114; Levelek, 124; Ignéc, 160; Maszárfalva, 211;

⁴⁷⁸ *Munkácsi és nagyváradi egyházmegyei parókiák összeírása 1774-1782 között. I. Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa vármegyék és a hajdúvárosok*, Krasznaterebes, 233; Szatmárzsadány, 234; Csengerújfalva, 238; Nántú, 243; Felsőboldád, 249; Szamoslippó, 273; Dobrácsapáti, 276; Szamoskrassó, 282; Borválaszút, 284; Barafalu, 286; Erdőszáda, 288; Oláhtótfalu, 290; Apa, 318; Szamosteleg, 323; Kissikárló, 325; Nagysikárló, 327; Misszmogyorós, 330; Ráks, 332; Vámfalu, 335; Túrvekonya, 226; Avasújfalva 341; Bikszád 343 Terep 345; Tartolc 349; Komorzán, 351; Kányaháza, 355; Rózsapallag, 357; Dióshalom, 367; Györkefalv, 379; Magyarkékes, 391; Kaplony, 397; Esztró, 401;Érendréd, 415; Reszege, 416;

⁴⁷⁹ VÉGHSEŐ, T.–TERDIK, SZ.–MAJCHRICS, T.–FÖLDVÁRI, K.–VARGA, A.–LANGER É., *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradi egyházmegyei parókiák összeírása 1774-1782 között. 2. Szepes, Abaúj, Zemplén és Máramaros vármegyék* (Collectanea Athanasiana II/8/2, szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2016, 19-73.

⁴⁸⁰ Uo. Végardó, 171; Sztankóc, 233; Szécsmező, Lasztóc, 245; Kolbása, 247.

⁴⁸¹ Uo. Bacskó, 234.

⁴⁸² Uo. 335-639.

⁴⁸³ GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.5 nr. 20, Nagyálló, 27; GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1780. fasc.5 nr. 20.2, Nyírbétek 14, Nyírlugos, 19. GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.2 nr. 16, Nyíregyháza, 68.

⁴⁸⁴ GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.2 nr. 16, Buj, 48.

⁴⁸⁵ GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.2 nr. 16, Vencsellő, 54; Nyírpazony, 61; GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.5 nr. 15, Timár, 84.

⁴⁸⁶ GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1780. fasc.5 nr. 20, Érpatak, 13; Oros, 41. GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1780. fasc.5 nr. 20.2, Penészlek, 10, Nyírgelse, 23.

⁴⁸⁷ GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1780. fasc.5 nr. 20.2, Nyíradony, 2; GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.5 nr. 20, Biri, 17; Kállósején, 22; Kiskálló, 36.

⁴⁸⁸ GKPL, Dorogi kerület esperesi látogatás, 1781.fasc.2 nr. 16, Ráczejtő (ma Újfehértó), 2; 10.

Néhány évtizeddel később Pótsi Elek püspöksége idején tartottak kánoni vizitációt Szabolcs vármegyében 1816 és 1824 között. A következő részben betekintést nyerünk a Dorogi, Nagykállói és a Gyulaji Esperesi Kerület látogatásainak jegyzőkönyveibe. Tíz egyházközség esetében egyáltalán nem találunk leírást templomi könyvekről,⁴⁸⁹ egy esetben csak általánosan említék azt, hogy a szükséges könyvek rendelkezésre állnak.⁴⁹⁰ Tizenhárom parókia esetében liturgikus könyvek tekintetében részletes információk állnak rendelkezésünkre, hogy hol és mikor adták ki az adott szertartáskönyvet,⁴⁹¹ arra is találunk példákat, hogy a könyvek felsorolásakor egyszerűen csak a könyv típusa lett feljegyezve pl.: *szerkönyv*.⁴⁹²

A *szerkönyvek* esetében az 1780-1782 között tartott kánoni látogatáshoz hasonlóan szép számban állnak előttünk hasznos információk. Napkor és Nyírpazony egyházközség esetében egészen korai időszakra datált *szerkönyvről* tudunk. A Napkoron feljegyzett 1643-as évszám⁴⁹³ egy olyan *szerkönyvet* jelölhet, amelyről eddig nem került elő olyan tanulmány, amely ebből az évből említene volna, vagy vélhetően az évszámot elírták. Ehhez hasonló eset a nyírpazonyi jegyzőkönyvben rögzített 1636-os *szerkönyv* is.⁴⁹⁴ A többi 1668-as⁴⁹⁵ 1681-es⁴⁹⁶ 1682-es⁴⁹⁷ 1695-ös⁴⁹⁸ 1719-es⁴⁹⁹ lebergi *szerkönyvek* egy részével már az 1780-1782-es kánoni látogatáskor találkozhattunk. A biri, kiskállói, napkori és kállósemjéni templomokban román *szerkönyvek* voltak.⁵⁰⁰ Kilenc egyházközségben a *szerkönyvekkel* kapcsolatban semmilyen leírást sem találunk a kiadási helyet és évszámot illetően.⁵⁰¹

⁴⁸⁹ *Görögkatolikus kánoni látogatások Szabolcs vármegyében 1816-1824*, Görögkatolikus Püspöki Levéltár Kiadványai VII, szerk. NYIRÁN, J.–MAJCHRICSNÉ UJTELEKI ZS., Debrecen 2017, Bököny, Hadúböszörmény, Tiszavasvári, Érkenéz, Nyírgelse, Érpatak 25-85; Újfehértó, 97-106; Bakta 348-365; Nyírpilis, 450-460; Máriapócs, 479-486.

⁴⁹⁰ Uo. Nyíradony 96;

⁴⁹¹ *Görögkatolikus kánoni látogatások Szabolcs vármegyében 1816-1824*, Balsa, 137; Biri 153; Buj, 169; Kállósemjén 184; Kenézlő 204-205; Kiskálló, 213; Nagykálló 241; Napkor, 256; Nyíregyháza, 272; Oros, 290-291; Vencsellő, 311; Nyírpazony, 328; Timár 345;

⁴⁹² Uo. Szentgyörgyábrány (mai nevén: Nyírábrány) 120; Kótaj, 224; Encsencs, 377; Nyírgyulaj, 392; Kisléta, 412; Levelek, 429; Nyírbéltek, 449; Piricse, 478; Pócspetri, 503.

⁴⁹³ *Görögkatolikus kánoni látogatások Szabolcs vármegyében 1816-1824*, Napkor, 256.

⁴⁹⁴ Uo. Nyírpazony, 328.

⁴⁹⁵ Uo. Balsa, 137; Nagykálló, 241.

⁴⁹⁶ Uo. Kenézlő, 205.

⁴⁹⁷ Uo. Buj, 169.

⁴⁹⁸ Uo. Vencsellő, 311; Timár, 345.

⁴⁹⁹ Uo. Oros, 291.

⁵⁰⁰ Uo. Biri, 153; Kállósemjén, 184; Kiskálló, 213; Napkor, 256.

⁵⁰¹ Uo. Nyíregyháza, 272; Encsencs, 377; Nyírgyulaj, 392; Kisléta, 412; Levelek, 429; Nyírbéltek, 449; Piricse, 478; Piricse, 478; Pócspetri, 503.

Érdekességképpen említhető még, hogy három egyházközség esetében arról is értesülünk, hogy az első házasságkötéshez kapcsolódó újasszony bevezetését tartalmazó szertartást nem végzik el.⁵⁰²

2.3. Nagyobb könyvtárak ószláv *szerkönyvei*

Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök 1950-ben alapította meg a görögkatolikus papnövendékek számára a Hittudományi Főiskolát és Papnevelő Intézetet Nyíregyházán. Az intézmény 2000 óta Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolaként működik tovább.⁵⁰³ Az intézmény könyvtára napjainkban jelentős szláv liturgikus könyvállománnyal rendelkezik.

1979. május 10-én a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola és a Debreceni Egyetem Könyvtár együttműködési megállapodást kötött a Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzóság parókiáin található cirillbetűs könyveinek számbavételéről. Timkó Imre hajdúdorogi püspök maga is támogatta a parókiákon található régi szláv könyvek összegyűjtését, időnként a püspöki hivatalban dolgozó papok maguk is hoztak be ilyen könyveket egy-egy vidéki útjuk végeztével. A megállapodást követően a Debreceni Egyetemi Könyvtár részéről Ojtozi Eszter, és a parókiákat jól ismerő Dudás Bertalan bazilita tartományfőnök, anarcsi parókus három körút alkalmával számos cirillbetűs könyvet gyűjtött be. Dudás Bertalan parókus buzgóságát jól mutatja, hogy egymaga több vidéki parókiáról további jelentős számú régi szláv könyvet szállított be Nyíregyházára.⁵⁰⁴ Az Ojtozi Eszter által elkészített katalógus után tovább bővült a hittudományi főiskola szláv könyvállománya. 2012. október 1. és 2013. november 10. között készült el a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv nyelvű, cirill betűs könyvállományának katalógusrevíziója.⁵⁰⁵ A katalógusban szereplő 17-19. században kiadott *szerkönyvek* nagy többsége a mai nyugat-ukrajnai görögkatolikus nyomdákban került ki. Ezen belül szép számmal találunk olyan *trebnyikeket*, amelyek a

⁵⁰² Uo. Búd (mai nevén: Tiszavasvári) 52; Huguaj (mai nevén: Érpatak) 82, Szentgyörgyábrány (mai nevén: Nyírábrány) 116.

⁵⁰³ JANKA, GY., *A Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola története, in Örökség és küldetés. A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga 2000. október 2-3, szerk. JANKA, GY., Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2001, 227-236.*

⁵⁰⁴ OJTOZI, E., *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*, Régi Tiszántúli Könyvtárak 4., Debrecen 1985, 7-10.

⁵⁰⁵ GOLUB, X., *Szláv kéziratok és régi nyomtatványok katalógusrevíziója a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában*, in *Athanasiana* 38 (2014), 143-154

lemergi Elszenderülés-székesegyház Testvérületének (később Sztauropég Testvérület) nyomdájában készültek 1668 és 1719 között. A *szerkönyvek* második nagyobb csoportja a pocsajevi monostor nyomdájához köthető,⁵⁰⁶ amelyek már jóval kisebb számban vannak jelen, valamint ugyanazon mintát követő néhány przemysli kiadást is találunk.

Az 1749-ben alapított máriapócsi bazilita monostor szintén jelentős könyvállománnyal rendelkezett. A monostort 1950-ben a kommunizmus idején bezárták, a könyvtári könyvállományt az Országos Könyvtári Központ megbízottjai 1951-ben Debrecenbe szállították, majd egy részüket Budapestre vitték tovább. A Debrecenben maradt könyveket 1959-ben vették állományba. 1952-ben az Országos Könyvtári Központ megszűnt, annak jogutódja a Népkönyvtári Központ lett, majd ennek megszűnését követően az Országos Széchényi Könyvtár Könyvelosztó Központja foglalkozott az államosított könyvekkel. A Debreceni Egyetemi Könyvtár hivatalosan visszaigényelte, majd meg is kapta az 1951-ben Budapestre továbbszállított máriapócsi könyvtártöredéket.⁵⁰⁷

Az egri Főegyházmegyei Könyvtár katalógusában is találunk néhány görög szertartású *euchologiont*, köztük Goar féle *Euchologion*,⁵⁰⁸ valamint az 1761-es lemergi *szerkönyvet* is.⁵⁰⁹

Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában több régebbi kiadású *szerkönyv* is található, melyek közül a legkorábbi az 1570-ben Velencében kiadott *molitvenyik*, az 1645-ös lemergi *trebnyik* is, valamint kijevei, orosz és szerb *szerkönyvek* is.⁵¹⁰

3. A *szerkönyveket* érintő legfontosabb liturgikus változások

Az uniót követő első években még nem jelentkeztek azok a tendenciák, hogy a Rómával egységre lépett görög szertartású egyházközségek latin elemeket emeltek volna be szertartásaikba. Az uniót ellenzők támadásai mögött inkább az a félelem húzódott meg, hogy a Rómával való egyesülés következtében a jövőben megnyílik az út az identitást jelentő

⁵⁰⁶ GOLUB, X., *Szláv kéziratok és régi nyomtatványok katalógusrevíziója a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában*, 151-153.

⁵⁰⁷ OJTOZI, E., *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, 12-13

⁵⁰⁸ <https://corvina.monguz.hu/WebPac.efktdb/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=47586&pos=1> (Utolsó ellenőrzés: 2024.03.07. 19:39)

⁵⁰⁹ <https://corvina.monguz.hu/WebPac.efktdb/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=21761&pos=1> (Utolsó ellenőrzés: 2024.03.07. 19:38)

⁵¹⁰ https://nektar2.oszk.hu/LVbin/LibriVision/lv_view_records.html (Utolsó ellenőrzés: 2024.03.07. 19:33)

liturgikus hagyomány megváltoztatására.⁵¹¹ Ezen félelmüket igazolva látták a Lengyel Királyságban élő egyesült keletiek liturgikus gyakorlatában végbement változások véghezvitele kapcsán.⁵¹²

Az ungvári unió megkötésekor a munkácsi püspökség területén lévő monostorok és parókiák liturgikus gyakorlata viszonylagos egységet mutat. Az uniót követő évtizedekből nem maradt fenn arra vonatkozóan adat, hogy a megváltozott egyházpolitikai helyzet e téren változást idézett volna elő, a katolikus főpapok ekkortájt az egyesült keletiek szertartásait nem tekintették veszélyes anomáliáknak. Néhány évtizeddel később a katolikusok politikája az egyesült keleti szertartásúakkal kapcsolatban jelentősen megváltozott, és az 1700-as évek közepe körül drasztikus változásokat eszközöltek.⁵¹³

3.1. A zamoscsi zsinat hatásai

A breszti uniót (1596) elfogadó görög szertartású egyházmegyéket az évek előre haladtával erős latin hatások érték. A nem egyesült kijevi metropoliahoz tartozó egyházmegyékben Mogila Péter metropolita egy liturgikus reformot indított el, amely kölcsönzött nyugati elemeket, de azok nem voltak annyira intenzívek, mint a breszti uniót elfogadó egyházmegyékben. A később galíciai egyházmegyék későbbi csatlakozásával a két irányzat összeütközött.⁵¹⁴ A felszínre került különbségek rendezésére 1720-ban a lengyelországi Zamoscsban zsinatot hívtak össze, amely az egyesült Kijevi Metropolia legmeghatározóbb eseménye lett. A zsinat megítélése nem egységes, hiszen egyesek a latinizáló törekvések felerősödését kérik számon, míg mások ennek ellenkezőjét látták benne. A bizánci rítust követő egyesült papság szentségi szemlélete, és a skolasztikus teológiában

⁵¹¹ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo. Dall'unione di Užhorod (1646) fino alla metà del XX secolo*, Studies in Eastern Christian Liturgics 3, Münster 2022, 86-96.

⁵¹² „Nem csak és nem elsősorban a latin rítus felsőbbrendűségének a kinyilvánítása és védelme adja meg a V. Piusz bullájának alaphangját (bár a szövegben szerepel az is, hogy különösen a nős papok ne végezzenek szertartásokat latin rítus szerint...), hanem annak felismerése, hogy a rítusok összemosása, illetve annak veszélye kifejezten elriasztja a keletieket a Rómával való egységtől. Az unió ellenzői minden uniói folyamatban azzal érveltek, hogy a katolikus egyház előbb vagy utóbb a keleti rítus elhagyására fogja ösztönözni, vagy kényszeríteni a Rómával egységre lépett keletieket. A közeli Lengyelországban, ahol a lengyelesítéssel párosított latinizálásnak komoly, központi támogatott hagyományai voltak, ezek a félelmek nagyon erősek voltak” VÉGHSEŐ, T., „...mint igaz egyházi ember...”, 72.

⁵¹³ DOBOS, A., *A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya*, 57.

⁵¹⁴ SUTTNER, E. CH., *A Zamoscsi (1720) és a Bécsi Zsinat (1773): Meghatározó jellegű események a Lengyelországban illetve az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő görög katolikusok számára*, in *Orientalium Dignitas – A XIII. Leó pápa által kiadott „Keletiek méltósága” kezdetű apostoli levél centenáriuma alkalmából tartott szimpozium anyaga*, szerk: OROSZ L., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 19995, 163-164.

megerősödött Tridenti Zsinat szellemiségének találkozása számos ellentétet hozott elő. Mindenesetre szükségesnek látszott, hogy a fennálló nehézségekre megoldást találjanak.⁵¹⁵

A zamoscsi zsinat a házasságról szóló rendelkezéseiben magáról a házasságkötés szertartásáról két fontos részletet is megtudunk. A zsinat részvevői úgy vélték, hogy a házasságkötési rítusuk a latinokéval megegyezik, azon változtatni nem szükséges, továbbá határozottan elrendeli, hogy azon a papság tovább ne változtasson.⁵¹⁶ A későbbiekben látni fogjuk, hogy nem egyértelmű, hogy a zsinaton résztvevők melyik szerkönyvet vették alapul, melynek nyomán erre a magállapításra jutottak.

A zamoscsi zsinat határozatainak Munkácsi Egyházmegyében történő recepciójáról Alexander Baran 1956-ban kiadott cikke vált irányadóvá, melyben amellet érvelt, hogy a munkácsi püspökség területén elfogadták azt. Későbbi kutatások során több forrás is előkerült, melyek segítségével tisztázni lehet a zamoscsi zsinat határozataink Munkácsi Egyházmegyében történő esetleges recepcióját. Dobos András rávilágított, hogy Baran forrásokat nem használt, csupán Ivan Duliskovics 1875-ös leírására támaszkodott. A Baran által hivatkozott események jegyzőkönyvei, a későbbi munkácsi és eperjesi görögkatolikus püspökök kérdéseire adott szentszéki válaszok alapján megerősítést nyert, hogy a zamoscsi zsinat határozatait a munkácsi görögkatolikus püspökök nem tekintették magukra nézve kötelezőnek. Dobos András arra is felhívta a figyelmet, hogy zamoscsi zsinat határozatai kapcsán különbség van hatály és hatás között, mely tetten érhető egyes kiadványokon, bizonyos püspöki elvárások és megnyilatkozások is erről árulkodnak. A Bizánczy György püspök idején kiadott *Kazuisztika* gyakorlatilag az 1722-es Suprasl'-ban kiadott katekizmus utánnomása. Az Olsavszky Mánuel püspök statútumaiban, és a kánoni látogatások jegyzőkönyveiben is felfedezhetőek zamoscsi zsinat hatásai (például a kisderek áldoztatásának megszüntetése). Egy másik, a házasságkötési szertartások szempontjából érdekes aspektusra irányítja a figyelmünket az, hogy az 1773-as bécsi értekezleten Bacsinszky András munkácsi püspök éppen a zamoscsi zsinat tekintélyére hivatkozik, amikor az esküszöveg bevételét kéri a készülő *euchologionba*.⁵¹⁷

⁵¹⁵ DOBOS, A., *A Zamoscsi zsinat határozatainak recepciójáról a történeti Munkácsi Egyházmegyében a kutatások új eredményei fényében*, in *Athanasiana* 54 (2022), 190-191

⁵¹⁶ „*Quoniam ritus administrandi hoc sacramentum in nostra ecclesia idem propemundum est, qui in ecclesia Latina, proindeque nulla correctione, aut mutatione indiget; non licebit parochis a recepta forma recedere*”, in MANSI, col. 1503C.

⁵¹⁷ DOBOS, A., *A Zamoscsi zsinat határozatainak recepciójáról a történeti Munkácsi Egyházmegyében a kutatások új eredményei fényében*, 192-204.

3.2. A Barkóczy-instukció

Az egri latin püspökök Telekessy Istvántól egészen Eszterházy Károlyig egyre erősebb felügyelet alatt tartották nemcsak a területükön élő görög szertartású papokat, hanem a munkácsi püspököket is, akik hűségeskü letétele után rítusvikáriusként folytathatták az erősen korlátozott főpásztori tevékenységüket.⁵¹⁸ A rítusvikáriusi rendszer jól működésének egyik kézzel fogható lenyomataként a Barkóczy Ferenc egri püspök tervezte, de ki nem adott *instrukcióját* érdemes említenünk.

Barkóczy Ferenc egri püspök Rómában szerzett teológiai doktorátust, majd hazatérve először az egri plébánia élére nevezték ki 1735-ben. Néhány évvel később a megüresedett szepességi prépostságot nyerte el, egyidejűleg tanagrai címzetes püspök is lett. Ez idő alatt kapcsolatba került a Rómával egyesült görög szertartásúakkal. Mária Terézia uralkodó 1744-ben a megüresedett egri püspökség élére nevezte ki. Egyházi pályája fokozatosan ívelt felfelé, ami egészen az esztergomi érsekségi székbe emelte őt.⁵¹⁹

Barkóczy Ferenc püspök 1748-49-ben vizitációt tartott egyházmegyéjében, mely érintette a területén fekvő görög szertartású parókiákat is. A főpap tapasztalatait összegezve az általa feltárt negatívnak ítélt jelenségek kiküszöbölésére kötelezte Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspököt 1748-ban. Barkóczy püspök figyelme azonban nem ért véget a rítusvikáriusa utasításával, hanem a görögkatolikus egyházközségekben szerzett tapasztalatok tükrében egy *instrukciót* készített szentségekre és a szentség-kiszolgáltatásra vonatkozóan. Barkóczy püspök vélhetően 1749-ben tervezte azt, hogy az összeállított instrukcióját közreadja. Az év kiválasztása sem történhetett véletlenül, ugyanis az unió centenáriumi évében került volna sor a kiadására, hiszen a dokumentum szerint az ungvári unió megkötésére 1649-ben került sor. A görögkatolikus papság már 1747-ben a bécsi nunciushoz fordult az egri püspök korlátozó intézkedéseinek miatt, vélhetően Mária Terézia közbelépésének köszönhetően nem lépett érvénybe az egri püspök *instrukciója*.⁵²⁰ Noha a Barkóczy Ferenc egri püspök által összeállított *instrukció* nem került kihirdetésre, mégis fontos információkat közöl az adott korszakból, amelyben a korabeli görögkatolikus papság és híveik világa találkozott a tridenti zsinatot követő folyamatosan megerősödő római katolikussággal. A korszakkal foglalkozó tanulmányok rávilágítottak arra a tényre, hogy

⁵¹⁸ VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek* (Collectanea Athanasiana II/2), szerk. SZABÓ, P.–VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2012, 14.

⁵¹⁹ JACZKÓ, S., *A görögkatolikus egyház élete a 18. században a Barkóczy instrukció fényében*, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Budapest 2016, 15-16.

⁵²⁰ VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 14-17.

ekkoriban a görögkatolikus papságra való készület sok esetben hiányos volt, még a liturgikus neveltetés szintjén is.⁵²¹

Barkóczy püspök kiadatlan instrukciója a házasságkötési szertartásokkal kapcsolatoan mindössze néhány rendelkezést hozott. Az eljegyzés tekintetében fogalmazta meg ajánlásként, hogy azt a Goar-féle görög *euchologion* szerint végezzék.⁵²² A házasságkötési szertartásának végzésével kapcsolatban nem hozott liturgikus rendelkezést, még ajánlást sem. A vegyes rítusú házasságkötéseket illetően VIII. Kelemen pápa rendelkezésére hívta fel a figyelmet, melynek értelmében a latin rítusú feleség nem követi görög rítusú férjét, míg fordított esetben a görög feleség követi a latin férjét, ezért a görög szertartású papok nem végezhetik el a házasságkötési szertartást abban az esetben, ha a házasulandó felek egyike a latin rítust követi.⁵²³

3.3. A bécsi értekezlet rendelkezése

Bécsben 1770-ben adott engedélyt Mária Terézia uralkodó egy szláv nyomda felállítására Kurzböck nyomdász részére. Kurzböck arra is garanciát kapott az uralkodótól, hogy húsz éven át neki lesz arra monopóliuma, hogy szláv könyveket nyomtasson, hogy így szorítsa ki az orosz kereskedőket, és az általuk behozott könyvek háttérbe kerülését remélve.⁵²⁴

Az 1773-ban Bécsben tartott püspöki értekezlet⁵²⁵ második és harmadik ülésén tárgyaltak a résztvevők egy felállítandó nyomdáról. A résztvevő püspökök meghatározták azon liturgikus könyvek sorát, amelyek kiadása elengedhetetlen a papság és a hívők számára.⁵²⁶ Az értekezlet tizennegyedik és tizenötödik ülésén nyolc pontban fogalmazták meg a liturgikus könyvek kiadásához az irányelveket. A negyedik pontban a kijevi és lemergi

⁵²¹ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo*, 101.

⁵²² „De sponsalium ritu in sponsalibus ab Orientalibus usurpari solito fuse tractat Goar (in *Euchologio Graecorum*)”, VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 99.

⁵²³ „Noverint demum Presbyteri voluisse Summum Pontificem Clementem VIII in instructione Graecorum, ut nempe Maritus latinus ritum uxoris Ruthenae non sequatur: ut Latina uxor non sequatur Mariti Rutheni ritum: ut Ruthena uxor sequatur ritum Latini Mariti: Denique praecipimus, ne Presbyteri conjugii Latinorum, aut dum alterutra pars Latina est, ullo pacto se immiscere praesumant”, VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 100.

⁵²⁴ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo*, 217.

⁵²⁵ A bécsi szinódus első öt ülésének jegyzőkönyvének magyar fordítását Medvigy Mihály készítette, a latin-magyar szöveget közreadta Melles Tivadar, in: *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata die I martii celebrata in Collegio Croatico- Protocolum – Magyarországi bizánci rítusú püspökök 1773-as bécsi zsinata március elsején a Horvát Kollégiumban – Jegyzőkönyv*, Athanasiana 42, 87-100. (Továbbiakban: *Protocolum – Jegyzőkönyv*)

⁵²⁶ *Protocolum – Jegyzőkönyv*, 89-95.

könyveket jelölték meg mintaként, míg a román kiadásoknak a korábbi erdélyi mintákat kell követniük.⁵²⁷

A bécsi szláv nyomda később 1795-ben Budára költözött. Bacsinszky András püspöksége idején jelent meg ebben a budai nyomdában az öt kötetes szláv Biblia, és a ruszin hívek számára összeállított katekizmus. Ettől függetlenül továbbra sem szűnt meg az a jelenség, hogy görögkatolikus templomokban ortodox könyveket használtak, melyek használatát tiltással igyekeztek visszaszorítani. Száz évvel később 1897-ben Firczák Gyula munkácsi püspök újból határozottan megtiltotta papjainak az ortodox kiadású szertartáskönyvek használatát, kellő szigorral azok használói számára felfüggesztést helyezett kilátásba. A püspök azon régebbi könyvek használatát engedélyezte, melyek a zamoscsi zsinat után jelentek meg katolikus *nihil obstat* jóváhagyással, a későbbiekre vonatkozóan is csak az ilyen templomi könyvek megvásárlását engedélyezte.⁵²⁸

4. Házasságkötés szertartása az ószláv szerkönyvekben

A Munkácsi Egyházmegye sokáig nem rendelkezett saját nyomdával, ami azt eredményezte, hogy más egyházmegyék nyomdáiban megjelent szertartáskönyvekkel tudták ellátni a templomokat. Az előbbi pontokban láthattuk, hogy a 18. században még mindig voltak olyan parókiák a történeti Munkácsi Egyházmegye területén, ahol kéziratos szertartáskönyveket használtak a templomokban. A nyomtatott *szerkönyvek* sokasága között rendkívül értékes források azok a kéziratos *euchologionok*, amelyek segítségével bepillantást nyerhetünk a korabeli házasságkötési szertartások világába.

A kánoni vizitációk eddig ismert jegyzőkönyvei jól mutatják, hogy a parókiák túlnyomó többségében ószláv liturgikus könyveket használták templomaikban. A *szerkönyvek* felkutatásában és csoportosításában három kutatómunkára támaszkodtam. Alphons Raes jezsuita 1935-ben egy hosszabb tanulmányban közölte a breszti unió után kiadott szertartáskönyvek listáját, melyek vizsgálatával a 17-18. századtól kezdődő a házasságkötési szertartásokban végbement nagy átalakulásokat tárta fel 1925-ig.⁵²⁹ Raes nyomdokain

⁵²⁷ VASIL', C., *Bacsinszky András püspök személye – püspökséges alatt kiadott – kánoni rendelkezések fényében*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök – A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12-14. (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 88-90.

⁵²⁸ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo*, 218-221.

⁵²⁹ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, in *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935), 361-392.

haladva Myroslav Dumych hasonló jelentőségű kutatómunkát végzett, melynek eredményeként további kéziratok formájában fennmaradt *euchologikus* szövegek, illetve az 1925 után kiadott ukrán nyelvű *szerkönyvek* bemutatásával még szélesebb perspektívából vizsgálhatjuk meg a házasságkötési szertartások történetét.⁵³⁰ Mogila Péter reformja előtt napvilágott látott szláv *trebnyikek* újabb vizsgálatát végezte el Aleksandr Andreev, aki a 17. század első felében Stryatynban, Ostrogban és Vilniusban kiadott szertartáskönyvek esetében több új megállapítást is tett.⁵³¹

4.1. OSZK négy kézirat *szerkönyve*

Ralph Cleminson, Elissaveta Moussakova és Nina Voutova munkásságának köszönhetően 2006-ban jelent meg az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető szláv kéziratok katalógusa, amely tartalmazza négy kézirat *szerkönyv* leírását, amelyeket 1904-ben Hodinka Antal ajándékozott a könyvtár részére, amelyeket ruszin környezetben keletkezett liturgikus forrásokként tartják számon.⁵³²

A következő négy pontban a Hodinka Antal által adományozott kézirat *euchologionok* házasságkötési szertartásait fogom áttekinteni. Forrásaink segítségével betekintést nyerhetünk a történeti Munkácsi Egyházmegye korai házasságkötési gyakorlatába. Rendkívüli jelentősége van ezeknek a kéziratoknak, de azt mindenek előtt szem előtt tartva, hogy egy átfogó liturgiátörténeti elemzésre négy forrás alapján még nem vállalkozhatom, ugyanis a kárpátaljai források kutatására nem volt lehetőségem.

4.1.1. Quart. Eccl. Slav. 13.

A *Quart. Eccl. Slav. 13.* feltehetően a 16. század közepén ruszin környezetben keletkezett.⁵³³ Forrásunkban az *eljegyzés* és a *koronázás* a szertartások sorában meglehetősen hátul található. A korabeli nyomtatott délszláv könyvek esetében is megfigyelhető, hogy a házasságkötési szertartások szinte a könyvek végére vannak beillesztve.

⁵³⁰ DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, 247-248.

⁵³¹ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 1: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, in *Orientalia Christiana Periodica* 87/2 (2021), 413-452; ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, in *Orientalia Christiana Periodica* 88/1 (2022), 131-150.

⁵³² CLEMINSON, R.,–MOUSSAKOVA, E.,–VOUTOVA, N., *Calatogue of the Slavonic Cyrillic Manuscrpots of th National Széchényi Library*, CEU Medievalia 9, Budapest 2006; 78-83; 87-92.

⁵³³ Uo. 78-79.

Eljegyzés – Quart. Eccl. Slav. 13.⁵³⁴

Kezdő áldás

Ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (Бже вѣчнѣи...)

Gyűrűk felhúzása

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡтасы предъ обрѣцивъ црковъ дѣв цистѣю...)

Az eljegyzés különlegessége, hogy a kezdő áldása az „Áldott az Atya és Fiú és Szentléleknek országa...”, mely a korábban bemutatott kéziratos és nyomtatott *szerkönyvek* közül rendkívül ritka esetben fordult elő. A szertartás egyszerű módon épül fel, a diakónusi könyörégesk után a két ősi bizánci eljegyzési papi imádság található. A koronázás is egy egyszerű felépítésű szertartás:

Koronázás – Quart. Eccl. Slav. 13.⁵³⁵

Ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦδος τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣий, создавѣй ѡ персти челоуѣка...)

Koronázás – Zsolt 20,4b-5 és a jobb kezek összekötése

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῆ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” – (Гди бже нашъ, ѡже славож и чѣж вѣнчалъ еси сѣйя своа мѣникѣ...)

Prokimen: Zsolt 8,6 vers: Zsolt 20,4b

Apostoli szakasz (1Kor 7,7-14)

Alleluja, verss: Zsolt 8,6

Evangéliumi szakasz (Jn 2,1-11)

Hármas ekténia

Papi ima: (Бже Бже нашъ...)

Ekténia

Miatyánk

Papi ima: (Бже чѣсо...)

Áldozás

Zsolt 79,15-16 és tropárok: „Ἅγιοι Μάρτυρες..., Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...”
+Istenszülői

Elbocsátó

A koronázási szertartás elején nem találunk papi áldást, a *nagy ektániára* csak utalás található. A koronázás közben a Zsolt 20,4-5 van előírva. Ezen a ponton *Quart. Eccl. Slav. 13.* kézirat házasságkötési szertartása hasonlóságot mutat az 1540-es velencei *molitovnyikben* leírt koronázással. A koronázás mozzanatát a „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῆ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” – (Гди бже нашъ, ѡже славож и чѣж вѣнчалъ еси сѣйя

⁵³⁴ *Quart. Eccl. Slav. 13.*, f146r-f147r.⁵³⁵ Uo. f147r-f152r.

своа мѣникъ...) papi imádság követi. A délszláv hagyományhoz hasonlóan az apostoli olvasmány az 1Kor 7,7-14. További érdekességként megfigyelhető, hogy a Zsolt 8,6 és a Zsolt 20,4b versek itt a prokimen verseiként szerepelnek, amelyre ilyen formában még nem láttunk példát. A hármass ekténia és a Miatyánk utáni papi imádságok olyan szövegváltoztatásával állunk szemben, amelyekkel eddig vizsgált kéziratok és nyomtaott *euchologionok*ban nem találkoztam. A *Quart. Eccl. Slav. 13.* kézirat különlegessége, hogy megtalálható benne a „*Szentség a szenteknek*” papi fennhang, amely az előző fejezetben bemutatott görög kéziratokban és korai nyomtatott ószláv *szerkönyvekben* az áldozásra való hívást jelentette.⁵³⁶

4.1.2. Quart. Eccl. Slav. 12.

A *Quart. Eccl. Slav. 12.* már 16. század közepe körül, vagy 17. század elején keletkezett ruszin környezetben, amelyben négy Máramaros vármegyei település neve található meg: Ó-holyátin (Holjatin, Tarfalu), Ripinye (Repyne), Lyahovec (Liskovec', Lengyelszállás) és Novoselycja (Új-Hlyátin, Tarújfalu).⁵³⁷ Az 1750-1752 között tartott egyházlátogatási jegyzőkönyv Tarfalu és Ripinye esetében csak annyit jelez, hogy minden templomi könyv megtalálható. Hasonló megállapítás találunk az 1774-1782 között végzett parókia összeírások jegyzőkönyveiben is.⁵³⁸ Lengyelszállás esetében a nagybőjti *triódion* kivételével minden könyv megtalálható. Tarújfalu településnél az található meg a feljegyzések között, hogy bőjti *triódion* és *trifologion* kivételével minden templomi könyv megtalálható.⁵³⁹ Az 1774-1782 között végzett parókia összeírások szerint Lengyelszállás és Tarújfalu templomaiban már minden szertartáskönyv megtalálható.⁵⁴⁰ Mind az 1750-1752 között tartott egyházlátogatás, és az 1774-1782 közötti parókia összeírás az említett négy egyházközség egyikénél sem jegyezték fel a jegyzőkönyv készítői, hogy találkoztak volna kéziratok *szerkönyvvel*.

A *Quart. Eccl. Slav. 12.* kézirat már jóval részletesebb információkat tartalmaz a házasságkötési szertartások idejével kapcsolatban. A bevezető leírás szerint az *eljegyzés* a Szent Liturgia után kezdődik. A kikészített asztalon a vőlegény számára arany, a

⁵³⁶ „сѣлаа сѣбѣ“; *Quart. Eccl. Slav. 13.*, f151r

⁵³⁷ CLEMINSON, R.,–MOUSSAKOVA, E.,–VOUTOVA, N., *Calatogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library*, 80-83.

⁵³⁸ *Munkácsi és nagyváradai egyházmegyei parókiák összeírása 1774-1782 között. 2. Szepes, Abaúj, Zemplén és Máramaros vármegyék*, 350; 359.

⁵³⁹ *Olsavszky Mihály Mánuel munkácsi püspök 1750-1752. évi egyházlátogatásainak iratai*, 440; 447-449.

⁵⁴⁰ *Munkácsi és nagyváradai egyházmegyei parókiák összeírása 1774-1782 között. 2. Szepes, Abaúj, Zemplén és Máramaros vármegyék*, 375-376; 382

menyasszonynak vas gyűrű van kikészítve. A templomba belépő férfit és nőt a pap megtömjénezi, fejükre keresztet jelez.

Eljegyzés – Quart. Eccl. Slav. 12.⁵⁴¹

Kezdő áldás

Ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (Бже бѣчньи...)

Gyűrűk felhúzása

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡбрасы предъ обрѣцивъ црковъ дѣбъ цистѣю...)

Elbocsátó

A *Quart. Eccl. Slav. 12.* szerint az eljegyzés egy különálló szertartás, melynek saját kezdő áldása van: „*Áldott a mi Istenünk...*”. A nagy ekténia valamivel hosszabb, mint *Quart. Eccl. Slav. 13. euchologion*ban volt, itt már kilenc könyörgésből áll. A gyűrűk felhúzása közben itt sem találunk szertartási formulát. Az *eljegyzés* végén a rubrikák azzal a lehetőséggel is számolnak, hogy a templomban a *koronázási szertartást* is elvégezhetik.

A *Quart. Eccl. Slav. 12.* kéziratos *euchologion* több szempontból nézve egy különleges házassákkötési szertartást tartalmaz:

Koronázás – Quart. Eccl. Slav. 12.⁵⁴²

127. zsoltár

Kezdő áldás

Ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣтъи, создавъи ѡ персти челоуѣка...)

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριῳδίῃ σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже Бже нашъ, ѡже в сѣсцителнѣмъ твоемъ смотренїи, сподобивши в кана галилси...)

Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Блгословенъ єси гди бже нашъ, ѡже таїнагоу чистаго брака свациеннодѣйствителю...)

Koronázás – Zsolt 8,6+20,4b és a jobb kezek összekötése

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῇ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” – (Гди бже нашъ, ѡже славож и чѣжъ бѣнчалъ єси сѣтъа своа мѣникѣ...)

Prokimen: Zsolt 8,6 vers: Zsolt 20,4b

Apostoli szakasz (1Kor 7,7-14)

Alleluja, verss: Zsolt 20,5

Evangéliumi szakasz (Jn 2,1-11)

Hármas ekténia

Papi ima: (Бже Бже нашъ...)

Miatyánk

Áldozás

⁵⁴¹ *Quart. Eccl. Slav. 12.*, f117v-f119r.

⁵⁴² Uo. f119v-f127r.

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречытйй, ѿ вса твари содѣтелю...)

Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῆ ἰσχύϊ σου...” (Бже, вса сотворивыи крѣпостію твоєю...)

Zsolt 79,15-16 versek: Zsolt 127,1-3,6.

Elbocsátó

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...” (Бже Бже нашъ, въ Прѣркъ глвыи...)

A 127. zsoltár utáni rukrikák szerint a pap megtömjénezi a jegyeseket a templom bejáratánál. A koronázási szertatás kezdő áldása: „Áldott az Atya, és Fiú, és Szentlélek...”. A nagy ekténia tizennégy könyörgéssel. A *standard* bizánci házasságkötéstől eltérően az ekténia után az ösibb „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже счыи, создавыи ѿ персти челоѣка...) papi ima az első, majd a szintén korai bizánci „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῆ σωτηριῷδει σου οἰκονομία καταζιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже Бже нашъ, иже в счистелнѣмъ твоемъ смотреніи, сподобивыи в кана галилси...), és a „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Блгословенъ єси гдѣи бже нашъ, иже тайнагоу чистагоу брака свашеннодѣствителю...) követik, melyeknek szövegváltozatai valamennyi eltérést mutatnak a nyomtatott szövegekhez képest.⁵⁴³

A koronázáskor a pap Zsolt 8,6 és a Zsolt 20,4b versekből összeillesztett formulát mondja, mellyel eddig sem délszláv, sem Nyikon pátriárka reformja előtt nem találkoztunk.⁵⁴⁴ Az olvasmányok és *prokimen* rendje megegyezik a *Quart. Eccl. Slav. 13. euchologionban* látottakkal.

A Miatyánk után ugyanúgy szerepel az áldozás, mint az előbbi kéziratban láttuk.⁵⁴⁵ Kéziratunk egyik érdekessége, hogy az áldozás után hozza az „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречытйй, ѿ вса твари содѣтелю...) papi imádságot,⁵⁴⁶ erre korábban példát nem láttunk, és a későbbiekben bemutatásra kerülő kéziratoss és nyomtatott szerkönyvek sem hozzák ilyen formában.

További újdonságok egyike a *Quart. Eccl. Slav. 13*-hoz képest a közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῆ ἰσχύϊ σου...” (Бже, вса сотворивыи крѣпостію твоєю...), mely az előző kéziratban még nem volt jelen, valamint Zsolt 79,15-16 és Zsolt 127,1-3,6

⁵⁴³ *Quart. Eccl. Slav. 12.*, f120v-f122v.

⁵⁴⁴ „Славою и честію вѣнчалъ єси его, и положилъ єси на главѣ его вѣнецъ ѿ камене честнаго“, *Quart. Eccl. Slav. 12.*, f123r.

⁵⁴⁵ „сѣадъ сѣбѣ“, *Quart. Eccl. Slav. 12.*, f125r.

⁵⁴⁶ Uo. f125r-126r.

versek kombinációja⁵⁴⁷ is újdonságnak számít, hiszen a kortársnak mondható velencei és targoviste-i *molitvenyikék* a 112. zsolnárból vették az előverseket.

4.1.3. Quart. Eccl. Slav. 11.

A harmadik kézirat *Quart. Eccl. Slav. 11. szerkönyv* vélhetően a 17. század első negyedében keletkezett ruszin környezetben.⁵⁴⁸ A *Quart. Eccl. Slav. 11. szerkönyv* házasságkötési szertartása a többi kézirattól eltérően a szabványosított bizánci házasságkötési szertartásrend szerint található.⁵⁴⁹ A 17. század első negyedében a bizánci házasságkötési szertartás jelenléte az előbbi kéziratokban található szertartásokhoz képest ebben a régióban már azt mutatja, hogy volt olyan forrás, amely alapján az bekerült *Quart. Eccl. Slav. 11. szerkönyvbe*.

Dobos András a Szent Liturgia szövegváltozatainak forrásainak kutatásakor felvetette, hogy a *Quart. Eccl. Slav. 11.* kézirat is egy olyan forrás, melynek vannak sajátosságai, melyeket a szláv kéziratok hagyomány nem ismert. További más források esetében felmerült a gyanú, hogy nyomtatott liturgikus könyvek kézi másolatával állunk szemben.⁵⁵⁰ Ezen szempontok szem előtt tartása mellett elvégeztem a *Quart. Eccl. Slav. 11.* kézirat és a vele egy időszokban megjelent a Gedeon Balaban püspök által 1606-ban kiadott stryatyini *molitvenyikben* található házasságkötési szertartások összehasonlítását. A két *szerkönyv* házassági rítusa szinte teljesen megegyezik, csupán néhány eltérést találunk. Az eljegyzés szertartási szövegei között mindössze annyi különbséget találunk, hogy a *nagy ekténiában* az „*О еже податиса имъ чадѣ...*” és a „*О еже низпослатиса имъ любви...*” könyörgések összevont formában szerepelnek a stryatyini változathoz képest.⁵⁵¹ A *koronázási szertartás* elején a stryatyini *molitvenyikhez* hasonlóan nem találjuk meg a kezdő áldást szövegét, hanem

⁵⁴⁷ *Quart. Eccl. Slav. 12.*, ff26r-127r. „*Uram! Tekints és nézz le a mennyből, látogasd meg ezt a szőlőskertet, és állítsd helyre azt, amelyet a te kezéd ültetett, Uram! – Boldogok mindnyájan, kik az Urat félik. – Uram! Tekints... – Fáradozásod gyümölcsét eszed. – Uram! Tekints... – Feleséged, mint a termékeny szőlőtő – Uram! Tekints... – Lásd meg fiaidnak fiait! – Uram! Tekints...*”. A zsolnárvérek magyar fordításai a görögkatolikusok számára kiadott Zsolnároskönyv szerint szerepelnek, vö: *Zsolnároskönyv*, Görögkatolikus Metropólia, Debrecen 2018, 110; 176.

⁵⁴⁸ CLEMINSON, R.,–MOUSSAKOVA, E.,–VOUTOVA, N., *Calatogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library*, 87-90.

⁵⁴⁹ A velencei euhologionok hatására elterjedt bizánci házasságkötési rítusokat Gabriel Radle a „szabványosított”, vagy „standard” jelzőkkel illette, amelyekkel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a nyomtatott *szerkönyvekhez* képest a kéziratok forrásokban sokkal nagyobb változatossággal találkozunk, vö: RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, 277-294.

⁵⁵⁰ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo*, 287-288.

⁵⁵¹ *Quart. Eccl. Slav. 11.*, ff206r-v.

a 127. zsoltárt követően a nagy *ekétnia* könyörgései következnek.⁵⁵² A *standard* bizánci házasságkötéshez képest a következő eltérés a megáldott közös kehelyből való részesülést követően található. A háromszori körmenetet után a koronák levétele közben a Zsolt 79,15-16 verseinek éneklése következik, majd a szokásos tropárok éneklével folytatódik a szertartás.⁵⁵³

A *Quart. Eccl. Slav. 11.* házasságkötési szertartásában már nem szerepel az áldozásra való felhívás, melyet *Quart. Eccl. Slav. 13.* és *Quart. Eccl. Slav. 12.* kéziratok még tartalmaztak.

A *Quart. Eccl. Slav. 11.* kézirat oszlogionban, és a Gedeon Balaban-féle *molitvenyikben* található házasságkötési rítusai között nemcsak strukturális hasonlóságokat találunk. Az imádságok és a rúrikák szövegei teljes egyezést mutatnak, de néha egy-egy szó esetében találunk elírást. Felmerülhet a kérdés, hogy a *Quart. Eccl. Slav. 11.* házasságkötési szertartásait a stryaty-i *molitvenyikből* másolták volna? A választ nem lehet egyértelműen megadni. A sok hasonlóság mellett megmutatókozó egyes különbségek, mint például a Zsolt 79,15-16 zsoltárverseinek megtartása is nehezé teszi, hogy a kérdésre egyértelmű választ adhassunk.

4.1.4. Quart. Eccl. Slav. 9.

A *Quart. Eccl. Slav. 9.* szintén 17. századi eredetű. A kézirat 68. lapján Kwiaton település neve olvasható, amely ma Lengyelország területén található.⁵⁵⁴ Az *eljegyzés* és a *koronázás* a keresztelest követően a kézirat elején található. A *Quart. Eccl. Slav. 9.* bevezető rubrikái egyáltalán nem írják, hogy az eljegyzési szertartást az Isteni Liturgia után kell-e végezni. A jegyességre lépők a templomba érkeznek, jobb oldalt a férfi, bal oldalt a női jegyes. A pap az asztalra az arany gyűrűt jobb, az ezüstöt bal oldalára helyezi el, majd égő gyertyát ad a jegyességre lépők kezébe, legvégül fejükre háromszor keresztet jelez.

Eljegyzés – Quart. Eccl. Slav. 9. ⁵⁵⁵
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (Бже вѣчный...)

⁵⁵² *Quart. Eccl. Slav. 11.*, f209r.

⁵⁵³ Uo. f217r-f218v.

⁵⁵⁴ CLEMINSON, R.,–MOUSSAKOVA, E.,–VOUTOVA, N., *Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library*, 91-92.

⁵⁵⁵ *Quart. Eccl. Slav. 9.*, f27v-f30r.

Gyűrűk felhúzása

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (ГДѢ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ ЦЪРКОВЬ ПРѢД ОБРЪЦИВЪ ЦЪРКОВЪ ДѢС ЦИСТЮ...)

Hármas ekténia

Elbocsátó

Az ősi bizánci papi imádságok között végezték el a gyűrűhúzást, miközben a pap a *standard* könyvekhez hasonlóan a szentháromságos formulát mondja.⁵⁵⁶ A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez az egyszerűbb *eljegyzési szertartás* rögzült a ruszin könyvek közé sorolt kirai nyomtatott *trebnyikekben* is.

A koronázási a korábbi kéziratokhoz és a szabványosított bizánci házasságkötési rítusokhoz képest egy eltérőbb elrendezésű szertartást mutat:

Koronázás – Quart. Eccl. Slav. 9.⁵⁵⁷

127. zsoltár

Kezdő áldás

Ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (БЖЕ СЪТЪИ, СОЗДАВЪИ ЦЪ ПЕРСТИ ЧЕЛОВѢКА...)

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄκρατος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (БЖЕ ПРЕЧЪТЪИ, И ВСЕА ТВАРИ СОДѢТЕЛЮ...)

Koronázás – Zsolt 8,6+20,4 és a jobb kezek összekötése

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξα καὶ τιμὴ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” – (ГДѢ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ СЛАВОЖ И ЧТЪЖ ВЪНЧАЛЪ ЕСИ СЪТЪИА СВОА МЪНИКЪ...)

Prokimen: Zsolt 8,6 vers: 8,1

Apostoli szakasz (1Kor 7,7-14)

Alleluja, versek: 127,3-4

Evangéliumi szakasz (Jn 2,1-11)

Hármas ekténia

Papi ima: „Εὐλόγητός εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (БЛГОСЛОВЕНЪ ЕСИ ГДѢИ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ ТАЙНАГΩИ ЧИСТАГΩ БРАКА СВАЦЕННОДѢИСТВТЕЛЮ...)

Ekténia

Miatyánk

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταζιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (БЖЕ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ В СЪСЦИТЕЛНѢМЪ ТВОЕМЪ СМОТРЕИИ, СПОДОБВЪИИ В КАНА ГАЛИЛАСИ...)

Zsolt 79,15-16 és tropárok: „Ἅγιοι Μάρτυρες..., Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...”

Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκέϊσε γάμον εὐλόγησας...” (БЖЕ БЖЕ НАШЪ, ПРИШЕДЪИИ ВЪ КАНА ГАЛІЛЕЙСКЮ, И ТАМОШНІИ БРАКЪ БЛГОСЛОВИВЪИ...)

Elbocsátó

Koronalevételi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ στέφανον εὐλόγησας...” (ГДѢ БЖЕ НАШЪ, ВЪНЕЦЪ ЛѢТЪ БЛГОСЛОВИВЪИ...)

⁵⁵⁶ Quart. Eccl. Slav. 9., f29v.

⁵⁵⁷ Uo. f30v-f43r.

A *standard* bizánci házasságkötésnél láttuk, hogy a koronázás elején található az „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречтѣй, ꙗже вса твари содѣтелю...), és az „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Блгословенъ єси гдѣи бже нашъ, ꙗже тайнагѡ ꙗже чистагѡ брака свашеннодѣйствителю...) papi imádságok, melyet „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣй, создавѣй ѿ персти челоуѣка...) papi imádság követ.

A *Quart. Eccl. Slav. 9.* kéziratban ezen imádságok sorrendje, és a szertartásban elfoglalt helye lényegesen eltér. A nagy *ekténiát* követően közvetlenül az ősi „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣй, создавѣй ѿ персти челоуѣка...) papi imádság következik.⁵⁵⁸ Az az „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречтѣй, ꙗже вса твари содѣтелю...) itt már a második papi ima,⁵⁵⁹ míg az „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Блгословенъ єси гдѣи бже нашъ, ꙗже тайнагѡ ꙗже чистагѡ брака свашеннодѣйствителю...) a *hármas ekténia* után kapott helyet.⁵⁶⁰

A *Quart. Eccl. Slav. 9.* előírása szerint a pap a koronákat a szent asztalról veszi le, majd a pap a Zsolt 8,6 és a Zsolt 20,4 verseiből alkotott formulát mondja el külön-külön mindkét koronázáskor, majd jobb ezüket összefogja.⁵⁶¹ Ebben a tekintetben a *Quart. Eccl. Slav. 12.* kézirattal mutat hasonlóságot.

A koronázást követően a *Quart. Eccl. Slav. 13.* és a *Quart. Eccl. Slav. 12.* kéziratokhoz hasonlóan „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῆ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” (Гдѣи бже нашъ, ꙗже славоѡ и чѣѡ вѣнчалъ еси сѣѡя своа мѣникѣ...) papi imádság található, melynek eredete 11. századi palesztinai forrásig, a *Sinai gr. 958* kódexre vezethető vissza, ahol koronázást követő imádságként szerepelt.⁵⁶² Nemcsak közel-keleti források, hanem italo-görög⁵⁶³ és későbbi 15. századi konstantinápolyi források is tartalmazzák,⁵⁶⁴ de egyaránt jelen volt nagyon korán a délszláv hagyományban is,⁵⁶⁵ valamint az azt tükröző târgoviște-i *molitvenyik* házasságkötési szertartásában is megtalálható.⁵⁶⁶

⁵⁵⁸ *Quart. Eccl. Slav. 9.*, f32v-f33r.

⁵⁵⁹ Uo. f33r- f35r.

⁵⁶⁰ Uo. f38r-f40r.

⁵⁶¹ *Quart. Eccl. Slav. 9.*, f35r.

⁵⁶² DMITRIJEVSKIJ, A., *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. Том 2. Евχολόγια*, 30.

⁵⁶³ PASSARELLI, G., *L'Eucologio Athon. Panteleimonensis 77 alias 162 (1890)*, 151.

⁵⁶⁴ DMITRIJEVSKIJ, A., *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. Том 2. Евχολόγια*, 463.

⁵⁶⁵ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, in *Studies In Oriental Liturgy*, 286.

⁵⁶⁶ QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo- Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 139-143; 145.

Sinai gr 958 kézirat	Panteleimon 162 kézirat
Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῇ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου αὐτοὺς παρασχου καὶ τοὺς δούλους σου τουτοὺς, στεφανον δοξῆς καὶ τιμῆς στεφανον εἰρηνης καὶ ἀγαλλιασεως εἰς αἰνεσιν σου καὶ δοξῆν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων.	Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῇ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου αὐτοὺς μαρτυρας, αὐτος δωρησαι τοὺς δούλους σου τουτοὺς, τονδε στεφανον εἰρηνης στεφανον ἀγαλλιασεως στεφανον δοξῆς καὶ τιμῆς καὶ εἰς αἰνεσιν σου καὶ δοξῆν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων.
Quart. Eccl. Slav. 9.	
Г҃ДИ Б҃ЖЕ НАШЪ, ИЖЕ СЛАВОЮ И Ч҃ТІЮ В҃НЧАЛ ЕСИ С҃҃БІА СВОА М҃ЧНИКИ: ТЫ Н҃НѢ В҃НЧАИ РАБЫ ТВОА СЕА ИМ҃РК, В҃НЦЕМЪ СЛАВЫ И ЧЕСТИ: В҃НЦЕМЪ МИРА: В҃НЦЕМЪ ВЕСЕЛІА: ВО СЛАВѢ С҃҃ЦІС И С҃҃НС И С҃҃ТОМС Д҃Х҃С, Н҃НѢΟΥ ПР҃НО И ВО В҃КИ В҃КВМЪ.	Úristenünk, ki dicsőséggel és tisztelettel koronáztad szent vértanúidat, most temagad koronázd meg <i>N.</i> szolgálodat: a dicsőség és tisztelet koszorújával, a béke koszorújával, a vigasság koszorújával, az Atya és Fiú és Szentlélek dicsőségére, most és mindenkor és örökkön-örökké.

A korábbi kéziratokhoz hasonlóan a prokimen Zsolt 8,6, annak előverse már ugyanazon zsoltárnak az első verse (Zsolt 8,1-et), míg apostoli szakaszként 1Kor 7,7-14 áll.⁵⁶⁷ Amennyiben jobban megvizsgáljuk a *Quart. Eccl. Slav. 9.* koronázási szertartását, akkor láthatjuk, hogy itt egyáltalán nem található meg az áldozás, még csak utalást sem találunk rá. A közös kehely felett elmondandó imádság helyén a „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (*Б҃ЖЕ Б҃ЖЕ НАШЪ, ИЖЕ В С҃҃ЧИТЕЛНѢМЪ ТВОЕМЪ СМОТРЕНІИ, СПОДОБНВШИ Б КАНА ГАЛИЛСИ...*) főhajtási ima olvasható.⁵⁶⁸

A főhajtási imádság után a Zsolt 79,15-16 után a 111,2 az elővers majd „Ἅγιοι Μάρτυρες...” (*Dicsőült szent vértanúk...*) és „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...” (*Dicsőség néked Krisztus Isten...*) *tropárok* éneklése közben a *standard* szertarásokból ismert háromszori körmenetről és a koronák levételének módjáról sem tesznek említést. Az *elbocsátó* után található koronalevételi imádság megegyezik a *Coisilin 213*-ban látott imádság görög szövegével.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ *Quart. Eccl. Slav. 9.*, f35v-f36v.

⁵⁶⁸ Uo. f41r-f42r.

⁵⁶⁹ Uo. f42r-f43r.

4.1.5. A kéziratok tanulsága

Az Országos Széchényi Könyvtár korai kéziratos *euchologionjaiban* található házasságkötési szertartások egy változatos templomi gyakorlatról tanúskodnak. A fentiekben bemutatott kéziratok közül azok, amelyek nem szabványosított bizánci házasságkötési szertartásokat tartalmaznak, meglehetősen változatosak, de mindezek ellenére figyelemreméltó közös vonások fedezhetőek fel:

- az *eljegyzési szertartás* általában egy rövidebb, a diakónusi könyörgéseket és a két ősi bizánci imát tartalmazza, a gyűrűhúzáskor nem feltétlenül van jelent előírt papi formula;
- a koronázási szertartásban „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (*Бже стьий, создавший ѿ персти челоуѣка...*) szinte minden esetben az első papi imádságként szerepel;
- a koronázási formulában a Zsolt 20,4b szerepe meghatározó;
- a délszláv hagyományhoz hasonlóan apostoli olvasmány a 1Kor 7,7-14 szakasz;
- egyes forrásokban jelen van az Eucharisziából való részesülés;
- a közös kehely rítusa nem szerepel mindegyik kéziratban;
- a Zsolt 79,15-16 éneklése a Miatyánk után rendere megtalálható;
- a *standard* bizánci házasságkötési szertartásból ismert „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (*Ѡцъ и Снъ и Дхъ Стъи...*) papi ima egyáltalán nem található meg.

4.2. Lengyel és litván nyomdák ószláv *szerkönyvei*

Alphons Raes a *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest* című tanulmányában a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség területén álló egyházi nyomdákban megjelent *szerkönyveket*⁵⁷⁰ három csoportra osztotta fel. Az első csoportba tartoznak azok, amelyek 1646 előtt láttak napvilágot. Az évszám megválasztását az indokolta, hogy ekkor jelent meg Mogila Péter kijevi metropolita által összeállított három kötetes *Euchologion*, amely a későbbiekben korszakalkotónak bizonyult. A második csoportba az 1646 és 1720 között kiadott, nagyrészt lebergi és vilniusi nyomdákban megjelent *szerkönyvek* sorolhatók,

⁵⁷⁰ A témával foglalkozó szakirodalom a Lengyel Királyság és Litván nagyfejedelemség területén kiadott ószláv liturgikus kiadványokat általánosan a ruszin szertartási könyvek közé sorolja. Alphons Raes és Alekszandr Andrejev a ruszin jelzõt általános értelemben használják megjelent írásaikban, viszont Myrolsav Dumych a ruszin és az ukrán elnevezést mintegy szinonimaként kezeli, aki alég gyakran használta a „*Chiesa rutena (ucraina)*” szófordulatot.

amelyek a Mogila-féle reform szemléletét hordozták magukon. A harmadik csoportba az 1720-ban tartott zamoscsi helyi zsinat után megjelent *szerkönyveket* találjuk.⁵⁷¹ Mivel Raes tanulmánya 1935-ben keletkezett, ezért az általa harmadik csoportba sorolt könyvek besorolásához nem adott meg záró intervallumot. Az általa elemzett utolsó *trebnyik* 1925-ben jelent meg Lembergben Andrej Septickij metropolita idejében. Nem sokkal később 1938. január 15-én XI. Piusz pápa jóváhagyta egy, az ószláv liturgikus könyvek revízióját vizsgáló bizottság felállítását, amelynek elnöke Eugen Tisserant bíboros lett.⁵⁷² A bizottság munkájának eredményeként egy *Malij trebnyik (Kis szerkönyv)* jelent meg, amelyet később többször is újra nyomtattak,⁵⁷³ amely mai napig meghatározó egyes görögkatolikus egyházakban.

4.2.1. Nyomtatott ószláv *szerkönyvek* Mogila Péter reformja előtt

A könyvnyomtatást megelőző időszakból származó görög források, de még a korai nyomtatott ószláv – délszláv és orosz – könyvek esetében láthattuk, hogy a bizánci házasságkötésnek több típusa létezett. Arról is meggyőződhattünk, hogy a nyomtatott könyvek megjelenése nem eredményezte azonnal a házasságkötési szertartások egységesülését a bizánci hagyományt követő egyházakban. A Mogila-féle reformot megelőző időkben kinyomtatott *szerkönyvek* szintén arról tanúskodnak, hogy a bizánci házasságkötési szertartások a 17. században rendkívül változatos képet mutatnak. A most bemutatásra kerülő 17. századi ószláv *szerkönyvek* a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség területén jelentek meg.

4.2.1.1. Két *szerkönyv* 1606-ból

Az 1646 előtt megjelent ószláv liturgikus könyveket kutató Alekszandr Andrejev szerint nem kapunk teljes képet a korai *trebnyikekről*, ha csak a Mogila Péter reformján keresztül vizsgáljuk azokat. Ezért arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1606-ban Stryatynban és Ostrogban kiadott *trebnyikek* segítségével több szempont alapján érdemes a korabeli hagyományt megvizsgálni.⁵⁷⁴ Mogila Péter kijevi metropolita reformját megelőző időszakban

⁵⁷¹ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 371.

⁵⁷² MOIZEŠ, M., *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*, 211.

⁵⁷³ *Налый Трєбникъ*, (Recensione rutena), Róma 1946.

⁵⁷⁴ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Shu zhebnik and Trebnik. Part 1: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, in *Orientalia Christiana Periodica* 87/2 (2021), 413-414.

a lengyel-litván területen megjelent korai nyomtatott szláv könyvek közül kiemelkedő jelentőségű az 1606-ban Stryatyn-ban, Gedeon Balaban püspök által nyomtatott *trebnyik*.⁵⁷⁵

1575 és 1607 között tevékenykedő Gedeon Balaban lemergi és kamjanec-podilskiji ortodox püspök munkássága különösen figyelemreméltó. Azon kevés püspökök közé tartozott, akik nem fogadták el a Rómával kötött breszti uniót.⁵⁷⁶ Az 1606-ban Stryatyn-ban kiadott *szerkönyvének* előszavában hivatkozást találhatók a görög *euchologionra*, amelyet I. Meletiosz Pegasz alexandriai pátriárka küldött Gedeon Balaban püspök számára.⁵⁷⁷

A stryatin-i *szerkönyvvel* egyidőben jelent meg Konstantin ostrogi herceg támogatásával egy másik *trebnyik* abban a helyi nyomdában,⁵⁷⁸ amelyet még az 1570-es években alapítottak, és ahol 1582-ig a híres moszkvai tipográfus Ivan Fedorov is ekkor itt tevékenykedett. Az 1606-ban megjelent ostrogi *trebnyik* előkészítését Damjan Nalvajko áldozópap vezette, aki az előszó szerzője is volt egyben, ahol forrásként több forrást is megemlít, köztük görög könyveket is.⁵⁷⁹ Alekszandr Andrejev feltételezése szerint az ostrogi *szerkönyv* egy olyan liturgikus gyakorlatot tükröz, amely a 16. század végén és a 17. század elején a „ruszin ortodoxok”⁵⁸⁰ körében általános volt, de ennek megerősítéséhez még a lehetséges források felkutatására és azonosításra további kutatások szükségesek.⁵⁸¹

Mindkét *szerkönyvben* hivatkozás található a görög *euchologionokra*, de ez korántsem jelenti azt, hogy ugyanúgy követnék azokat. A két szertartáskönyv szerkezeti felépítése jelentősen eltér egymástól. Az ostrogi *szerkönyv* a kis vízszenteléssel kezdődik, míg a stryatin-i a keresztény beavatással, amely sokkal inkább a Nyikon-féle reform előtti szláv könyvek moszkvai kiadású könyvekre is jellemző. Sok esetben az mondható el, hogy az ostrogi *trebnyik* a délszláv *euchologionokhoz* áll közelebb. Ez a jelenség tetten érhető a

⁵⁷⁵ ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 1, Львів, 1981.34.

⁵⁷⁶ CODEVILLA, G., *Il medioevo russo. Secoli X-XVII. Vol. I.*, 316.

⁵⁷⁷ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, in *Orientalia Christiana Periodica* 88/1 (2022), 134.

⁵⁷⁸ ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 1, 34.

⁵⁷⁹ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 135.

⁵⁸⁰ Andrejev azt nem részletezi tanulmányában, hogy azok a ruszinok, akiknek liturgikus hagyományait kutatta, földrajzilag hol éltek. A Magyar Királyság területén kívül élő, a Kárpátokon túl, még inkább északi és keleti területeken élő ruszinok házasságkötési szertartásai több esetben jelentős eltéréseket mutatnak az Országos Széchényi Könyvtárban található kéziratos szerkönyvekhez képest.

⁵⁸¹ „The sources for the Stryatyn and Ostroh editions remain to be identified, but preliminary observations allow me to propose that the Ostroh type reflects a usage that could be considered standard for the Ruthenian Orthodox in the late 16th and early 17th centuries, which contains elements of Balkan and Muscovite usage in the 16th century, as well as certain local idiosyncrasies, while the Stryatyn type reflects an attempted reform of the Slavonic Trebnik on the basis of Greek sources, probably Venetian printed Euchologia, undertaken by Bishop Gideon (Balaban)”, ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 149-150.

házasságkötési szertartás esetében is. Míg stryatyini *szerkönyvben* az első házasságkötési szertartás apostoli szakaszaként az Ef 5,20-33 szerepel, addig az ostrogi *szerkönyvben* az 1Kor 7,7-14 található, amely a délszláv könyvekben szintén előfordul.⁵⁸² A stryatyin-i *szerkönyv* a *koronázási szertartása* inkább az 1545-ös velencei görög *euchologion* szertartási struktúrája szerint épülnek fel.⁵⁸³ A stryatyin-i *szerkönyvben* az első házasságkötéskor nem találjuk meg a kezdő áldást, ugyanezt már láttuk az 1545-ben Velencében nyomtatott görög *euchologionban* is, ahol a 127. zsoltár éneklését követően egyből a *nagy ekténia* következik.⁵⁸⁴

4.2.1.2. A vilniusi nyomda *szerkönyvei*

A 16-17. században a velencei és a balkáni szláv nyomdák aktivitása jelentősen csökkent. Ebben az időszakban nagyobb lendületet vett a szláv könyvek nyomtatása a Lengyel-Litván Nemzetközösség területén, melynek következtében jelentős számban jelentek meg szláv liturgikus könyvek a vilniusi monostor helyi, illetve később a közeli Vievisben álló nyomdáiban. A litván nyomdákból kikerült könyvek széles körben elterjedtek, hiszen orosz és bolgár monostorokban is jól ismerték és használták azokat, továbbá nemcsak az ortodoxok, hanem a Rómával egyesült keletiek könyvszükségleteit is kielégítette.⁵⁸⁵

A 16. század második felében lett nagy hatása a Luka és Kuzma Mamonich testvérek által működtetett nyomdának, amely Báthory István uralkodótól kizárólagos jogos nyert a görög és szláv könyvek nyomtatására és terjesztésére. Az első vilniusi ószláv szertartási könyv 1583-ban jelent meg, melyet a velencei nyomdák fejlécével Bužidar Viković monogramjával sokszorosítottak. 1617-től kezdve az uniót elfogadó Leon Mamonich, Kuzma Mamonich fia irányította tovább a nyomdát, de rövidesen úgy határozott, hogy felhagy a szláv könyvek nyomtatásával, majd néhány metszetet eladott a vilniusi Szentlélek Ortodox Testvérületnek, amely 1611-től újra nyomdát tartott fenn Viesvisben.⁵⁸⁶

⁵⁸² ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 135; ugyanezt a szakaszbeosztást láttuk a targovistei *euchologionban* is, amely magán vseli a délszláv házasságkötési gyakorlat jellegzeteségeit.

⁵⁸³ EUCH VEL 1545, f75r-81r; TR STRY 1606, f 53r-f77r.

⁵⁸⁴ EUCH VEL 1545, f75r; TR STRY 1606, f 59r.

⁵⁸⁵ POLIMIROVA, M., *Vilnius Editions from the End of the 16th and the Beginning Of The 17th Century in Bulgaria*, in *Knygotyra* (80) 2023, 268-277.

⁵⁸⁶ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 131-133.

Alphons Raes és Myroslav Dumich feltűnteti a vilniusi 1617-es *trebnyiket* az általuk összegyűjtött könyvek között.⁵⁸⁷ Leon Mamonich maga is dolgozott egy *trebnyik* előkészítésén már 1617-ben, ami azonban hiányos lehetett, és eladta a vilniusi Szentlélek Ortodox Testvérületnek. Noha a címoldalon az 1617-es évszám található, de Aleksandr Andreev kutatásai azt igazolják vissza, hogy ez a *szerkönyv* valójában egy évvel később, 1618-ban látott napvilágot.⁵⁸⁸

A vilniusi 1618-as *trebnyik* a stryatyń-i Gedeon Balaban által szerkesztett *szerkönyvön* alapul,⁵⁸⁹ így az eljegyzési szertartás is ezt a rendet követi:

Eljegyzés – Trebnyik – Vilnius 1618⁵⁹⁰
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (Бже вѣчныи...)
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡтѣсы предъ обрѣцивъ ѡрковъ дѣс цистѣю...)
Gyűrűk felhúzása
Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” (Гди бже нашъ, ѡже ѡтрокѣ Πατριάρχα Ἀβραάμ...)
Ekténia
Elbocsátó

A vilniusi 1618-as *trebnyik* koronázási szertartása már nagyrészt megegyezik a kortárs nyomtatott velencei *standard* görög szertartással. A sok hasonlóság mellett az is elmondható, hogy ezidáig ez a *szerkönyv* azon ritka liturgikus kiadványok közé sorolható, amely a *standard* bizánci házasságkötési szertartásban tartalmazza az Eucharisztíából való részesedést:

Koronázás – Trebnyik – Vilnius 1618⁵⁹¹
127. zsoltár
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречѣтѣй, ѡ всеа твари создѣтелю...)
Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Бл҃гословенъ єси гди бже нашъ, ѡже тайнагѡ чистагѡ брака свѣщеннодѣйствителю...)
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣтѣй, создавъ ѡ персти челоуѣка...)

⁵⁸⁷ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 367.

⁵⁸⁸ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 133.

⁵⁸⁹ Uo. 139.

⁵⁹⁰ TR VL 1618, f44r-f48v.

⁵⁹¹ Uo. f49r-f63v

Koronázás – Szentháromságos formula

Papi áldás: Zsolt 8,6

Prokimen: Zsolt 20,4b-5

Apostoli szakasz (Ef 5,20-33)

Alleluja, vers: Zsolt 11,8

Evangéliumi szakasz (Jn 2,1-11)

Hármas ekténia

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже́ Бже́ бже́ нашъ, иже в сѣсителнѣмъ твоѣмъ смотренѣи, сподобивши в кана галилси...)

Ekténia

Miatyánk

Áldozás

Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...” – (Бже́, вса́ сотворивъй крѣпостію твоєю...)

Tropárok: „Ἡσαΐα χόρευε..., Ἅγιοι Μάρτυρες..., Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...”

Koronák levétele

Papi ima: „Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκέισε γάμον εὐλογήσας...” (Бже́ бже́ нашъ, пришедъй въ канѣ галілейскію, ѿ тамошнѣй бракъ бл҃гословивъй...)

Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Оцъ и Снъ и Дхъ Сѣи...)

Elbocsátó

Koronalevételi imádságok: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ στέφανον εὐλογήσας...” (Гдѣ бже́ нашъ, вѣнецъ лѣтѣ бл҃гословивъй...)

„Σύμφωνα κατανήσαντες...” (Съгласнѣ пришедше...)

Az áldozás rendje megfelel azon korai formának, amelyet a kéziratos görög *euchologionokban*, és a 16. század első felében nyomtatott délszláv *trebnyikekben* is láttunk. A Miatyánk utáni *fennhangot* követően a pap szentélyből visszatérve az eucharisztikus kehelyből áldoztatja meg az újházásokat,⁵⁹² majd csak ezt követően történik a közös pohár megáldása, és az abból való részesülés. Szintén eltérés a *standard* szertartásokhoz képest, hogy a közös kehelyből való részesülést követően a rubrikák nem említik a templom közepén tartandó háromszori körmenetet, hanem a *tropárok* éneklése közben a koronák levétele van előírva a papi intelmek kíséretében.⁵⁹³

A vilniusi nyomda a velencei nyomdák fejlécével Bužidar Viković monogramjával kezdi meg működését, mégis feltűnő, hogy nem a délszláv házasságkötési rendet tartalmazó *Molitovnyiket* vették alapul. Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a stryatyń-i és a vilniusi *szerkönyvek* házasságkötési szertartások szövegei mennyire hasonlítanak egymáshoz. A két *szerkönyv* szövegét egybevetve nagyfokú egyezést találunk minden olyan imaszövegnél

⁵⁹² „Симъ же гл҃еомъ, входи Сѣеникъ въ олтарь, и прѣмлетъ потиръ в немъ сѣтъ прежде свациеннаа Сѣаа Сѣымъ, и изидѣтъ подаѣтъ имъ Сѣыхъ таинствъ“, TR VL 1618, f59v-f60r.

⁵⁹³ TR VL 1618, f60r-f61v.

és rubrikális előírásnál, ezalól kivételt képez az áldozást, és a koronák levételét tartalmazó rész.⁵⁹⁴

A vilniusi Szentlélek Ortodox Testvérület nyomdájának köszönhetően nem sokkal később 1621-ben egy újabb *szerkönyv* jelent meg, melyről Aleksandr Andreev megállapította, hogy az már nem a Balanban-féle stryatin-i *trebnyiket*, hanem az ostrogi mintáját követi. Ennek fontos jelentősége van a házasságkötési szertartások vonatkozásában is.⁵⁹⁵

4.2.1.3. Vievisi szerkönyvek

A vilniusi nyomdákban megjelent szertartáskönyvek mellett fontos kitértünk a Vievisben megjelent szerkönyvekre. A vilniusi Szentlélek monostor vievisi nyomdájában 1638-ban és 1641-ben jelentek meg szerkönyvek.⁵⁹⁶ Alekszandr Andrejev tanulmánya arra vonatkozóan nem tért ki, hogy ez a két kiadás a korábbi 1621-es és 1624-es vilniusi kiadású *trebnyikekhez* hasonlóan az ostrogi *szerkönyv*, vagy más források alapján készültek volna el. Az 1621-től 1641-ig megjelent vilniusi és vievisi *szerkönyveket* folyamatosan bővítették, de arra vonatkozóan, hogy ezek a folyamatok mennyibe érintették a házasságkötési szertartásokat, arról Andrejev nem szolgáltat információkat.⁵⁹⁷

Az 1638-as⁵⁹⁸ és az 1641-es⁵⁹⁹ vievisi nyomdában megjelent *trebnyikekben* az *eljegyzés szertartása* előtt a rubrika korábbi görög, vagy más szláv *szerkönyvekhez* képest némileg rövidebb. Egyáltalán nem találunk arra utalást, hogy az *eljegyzési szertartást* az Isteni Liturgia után kell-e végezni. A jegyességre lépők a templomba érkeznek, jobb oldalt a férfi, bal oldalt a női jegyes. A pap a szentély előtti asztalra⁶⁰⁰ helyezi az arany gyűrűt jobb, az ezüstöt bal

⁵⁹⁴ A szövegek között inkább a betűkészletben, bizonyos szavak leírásában találunk különbséget, de ezek nem változtatnak azok jelentésén, mint például: *ѡ-ѡ, ѡ-ѡ, ѡ-ѡ, ѡ-ѡ, ѡ-ѡ*.

⁵⁹⁵ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 143. Az Orosz Állami Könyvtár online katalógusában számos korai kéziratos, valamint nyomtatott ószláv szerkönyv elérhető digitalizált formában. Sajnos az 1621-es (<https://search.rsl.ru/ru/search#q=%D0%A2%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201621;>) és 1624-es vilniusi *trebnyikek*

(<https://search.rsl.ru/ru/search#q=%D0%A2%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201624>) bár szerepelnek a katalógusban, digitális formában még nem érhetőek el.

⁵⁹⁶ NOWAK, A. Z., *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, Krakko 2017, 25.

⁵⁹⁷ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 143-148.

⁵⁹⁸ A vilniusi Szentháromság Monostor vievis-i nyomdájában 1638-ban megjelent egyik példánya ma Debreceni Egyetemi Könyvtárban található, melynek katalógus száma: 720.460.

⁵⁹⁹ A krakkói Jagelló Egyetem digitális archívuma: <https://polona.pl/preview/7f5d4bee-bc49-4479-9ed9-43160f050754> (utolsó ellenőrzés: 2024.03.05. 17:18).

⁶⁰⁰ A bevezető rubrikák szóhasználata szerint „szent asztalon” vannak kikészítve a gyűrűk. A szláv liturgikus könyvek a szent asztalon általában az oltárt értik. A szláv terminológia szerint az oltár leggyakrabban az

oldalára helyezi el, majd égő gyertyát ad a jegyességre lépők kezébe, legvégül fejükre háromszor keresztet jelez.⁶⁰¹ Az *eljegyzési szertartás* az alábbi rendet követi:

Eljegyzés – Trenyik – Vievis⁶⁰²
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (<i>Бже вѣчнии...</i>)
Gyűrűk felhúzása
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (<i>Гди бже нашъ, ѡже ѡгласыкъ предъ обрѣщивъ црковъ дѣс цистѣю...</i>)
Hármas ekténia
Elbocsátó

A gyűrűk felhúzása a két rövid papi imádság között található, mialatt a pap a szentháromságos formulát mondja.⁶⁰³ Ezt követően a pap a főhajtási imádságot mondja, majd a *hármas ekténia* következik. Az *eljegyzési szertartás* nem tartalmaz elbocsátót, csak utalást tesz arra vonatkozóan. A rubrikák szerint itt véget is ér a szertartás, de arra nem találunk semmiféle utalást, hogy miként lehetséges áttérni a koronázásra. A vievis-i *szerkönyvek* nem tartalmazzák a harmadik „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶν παιδῶν τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” kezdetű papi imádságot, amely arra enged következtetni, hogy ebben a szertartáskönyvben a bizánci *eljegyzési szertartás* egy korábbi állapotában maradt fenn. Erre a gyakorlatra láttunk délszláv példákat a *molitovnyik* 1540 és 1570-es velencei, valamint az 1545-ös târgoviște-i kiadásában is.

A *koronázás szertartását* megelőző rubrikák már több hasznos információval szolgálnak számunkra. A pap a koronákat a szentély előtt kikészített asztalra helyezi, majd megtömjénezi a jegyeseket. A vievisi *szerkönyvben* a koronázás több részletben jelentősen különbözik a *standard* bizánci házasságkötési rítustól:

Koronázás – Trebnyik – Vievis⁶⁰⁴
127. zsoltár
Kezdő áldás
Ekténia

ikonosztázion mögötti szentélyt jelenti, míg az oltár asztalt szent asztalként szokás említeni. A koronázás előtti rubrikákkal történt egybevetést követhetően az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a „szent asztal” az ikonosztázion előtt álló kis asztalt jelenti, és nem a szentélyben található felszentelt oltárt.

⁶⁰¹ TRVS 1638, f66r; TR VS 1641, f59v-f60r.

⁶⁰² TRVS 1638, f66r-f69r; TR VS 1641, f60r-f62r.

⁶⁰³ „Обрѣчается рабъ бжн имркъ, и рабъ бжн имркъ бо има ѡца и сѣна сѣгво дха...”, TRVS 1638, ff68r-v; TR VS 1641, f68r.

⁶⁰⁴ TR VS 1638, f69v-f82v; TR V 1641, f63r-f74r.

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣиѣ, создавѣи ѿ персти челоуѣка...)

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречѣиѣи, ѿ всаа твари содѣтелю...)

Koronázás – Zsolt 8,6+20,4 és a jobb kezek összekötése

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῆ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” – (Гдѣи бже нашъ, ѿже славож и чѣѣ вѣнчалъ еси сѣиѣ своа мѣникѣ...)

Prokimen: Zsolt 8,6 vers: 8,1

Apostoli szakasz (1Kor 7,7-14)

Alleluja, versek: 127,3-4

Evangéliumi szakasz (Jn 2,1-11)

Hármas ekténia

Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Бл҃гословенъ єси гдѣи бже нашъ, ѿже таѣнагоу чистаго брака свациеннодѣѣствителю...)

Ekténia

Miatyánk

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταζιώσας ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже Бже нашъ, ѿже в єписителнѣмъ твоемъ смотренїи, сподоуенвѣи в кана галилси...)

Zsolt 79,15-16 és tropárok: „Ἅγιοι Μάρτυρες..., Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...”

Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλογήσας...” (Бже бже нашъ, пришедѣи вь канѣ галилейскю, ѿ тамошнїи бракъ бл҃гословивѣи...)

Elbocsátó

Koronalevételi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ στέφανον εὐλογήσας...” (Гдѣи бже нашъ, вѣнецъ лѣтѣ бл҃гословивѣи...)

Már a kéziratos görög forrásokban, a *Quart. Eccl. Slav. 9. kéziratban*, de még a korai nyomtatott ószláv szerkönyvekben is láttuk, hogy a nagy ekténiát követően közvetlenül az ősi „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣиѣ, создавѣи ѿ персти челоуѣка...) papi imádság következik, hasonlóképpen találjuk a vievisi *trebnyikben* is.

A Zsolt 8,6 koronázáskor való használata a görög kéziratokban gyakori volt, amely *Coisilin 213* kódexben,⁶⁰⁵ és az 1639-es és 1651-es moszkvai *trebnyikekben* is éreztette hatását.⁶⁰⁶ A délszláv házasságkötési gyakorlat esetében láthattuk, hogy a koronázást a 20. zsoltár recitálása alatt, a 4b-5 versek elmondása közben végzik. A vievisi *trebnyik* előírása szerint a pap a koronákat a már kikészített asztalról veszi le, majd koronázás közben a pap a Zsolt 8,6 és a Zsolt 20,4 verseiből alkotott formulát mondja. A rubrika a menyasszony megkoronázásánál csak annyit jelez, hogy ugyanúgy kell végezni, mint a vőlegény esetében, majd jobb ezüket összefogja.⁶⁰⁷ A koronázást követő „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῆ

⁶⁰⁵ ARR, 328.

⁶⁰⁶ TR M 1639, f139r; TR M 1651, f122v.

⁶⁰⁷ TRV 1638, f74r, TRV 1641, f 66v-f67r.

στεφάνωσας τούς αγίους σου...” (ГДѢ БЖЕ НАШЪ, ЇЖЕ СЛAVOЖ И ЧТѢЖ ВЪНЧАЛЪ ЕСИ СЪТѢА СВОА МЛНЖЪ...) papi imádság szintén jelen van.⁶⁰⁸

Az apostoli olvasmány előtti *prokimen* Zsolt 8,6, annak előverseként Zsolt 8,1-et találjuk.⁶⁰⁹ Noha a görög kéziratok apostoli olvasmánya, az olvasmányok helyzete változatosságot mutat, ugyanakkor a koronázást követően gyakran láttuk a Zsolt 8,6 *prokiment*. Apostoli szakaszként 1Kor 7,7-14 áll,⁶¹⁰ ahogyan a velencei 1540-es és 1570-es, valamint tárgovište-i *szerkönyv* esetében is láttuk.

A vievisi *szerkönyv* szerkesztői a *hármás ekténia* után illesztették be az „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (БЛГОСЛОВЕНЪ ЁСИ ГДѢИ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ ТАЙНАΓΩΪ ЧИСТАΓΩ БРАКА СВАЩЕННОДѢЙСТВИТЕΛΙΟΥ...) papi imádságot, amely később már a velencei könyvek hatására létrejött *standard* bizánci koronázási szertartás első részében kapott helyet.

Amennyiben jobban megvizsgáljuk a vievisi *szerkönyv koronázási szertartását*, akkor meglepő módon azzal a jelenséggel találkozunk, hogy itt egyáltalán nem található meg az áldozás, még csak utalást sem találunk rá, továbbá szintén nem található meg a közös kehely imája sem. Ez a jelenség felveti azt a kérdést, hogy az adott régióban már teljesen kiszorult az áldozás a házasságkötési szertartásból? Nem is volt jelen az áldozás? A kortárs velencei, de idézhetnénk akár a Nyikon pátriárka előtti moszkvai könyveket is, szinte menetrendszerűen itt hozzák a közös kehely megáldását is. A vievisi *szerkönyvek* a *Quart. Eccl. Slav 9.* kézirathoz hasonlóan a „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (БЖЕ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ В СЪСЧИТЕΛНѢМЪ ТВОЕМЪ СМОТРЕНІИ, СПОДОБНВШИ Б КАНА ГАЛИΛΑΙИ...) főhajtási imát helyezték ide.

A vievisi *trebnyikek* a Zsolt 79,15-16 után a Zsolt 111,2 az elővers majd „Ἅγιοι Μάρτυρες...” (Dicsőült szent vértanúk...) és a „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...” (Dicsőség néked Krisztus Isten...) *tropárok* éneklése közben a *standard* szertarásokból ismert háromszori körmenetről és a koronák levételének módjáról sem tesznek említést. A *koronázási szertartás* az *elbocsátóval* és a koronalevételi imádsággal zárul.⁶¹¹

Mind az 1638-as, mind az 1641-es vievisi *szerkönyvről* általánosságban elmondható, hogy egy olyan házasságkötési szertartásrenddel találkozunk, amely a velencei görög *standard* szertartások szláv nyelverületen történő elterjesztését megelőző időszakból

⁶⁰⁸ „СЛAVOЮ И ЧЕСТІЮ ВЪНЧАН ЕСИ ЕΓΩ, И ПОЛОЖИЛЪ ЕСИ НА ГЛАВѢ ЕΓΩ ВЪНЕЦЪ Ѡ КАМЕНЕ ЧЕСТНАГО“,TR V1638, ff64r-v.TR V 1641, f67r.

⁶⁰⁹ TR V 1638, f74v; TR V 1641, f66r-f67r.

⁶¹⁰ TR V 1638, f74v-f75r; TR V 1641, f67r-f68r.

⁶¹¹ TR V 1638, f80v-82v; TR V 1641, f72rv-f74r; vö: QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo- Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 146.

származik. A házassági rítusok struktúrája sajátos rendet követ, az apostoli szakaszbeosztás a délszláv hagyománnyal megegyező 1Kor 7,7-14, egyik *szerkönyv* sem tartalmazza az áldozást, de a közös kehely imája a Miatyánk éneklését követően jelen van.

4.2.1.4. Lembergi *szerkönyvek* 1646 előtt

A Mogila előtti *szerkönyvek* között kiemelkedően fontos a Mihail Sliozka által 1644-ben Lembergben kinyomtatott *Trebnyik*.⁶¹² Mihail Sliozka a lebergi Elszenderülés-székesegyházi Testvérülettel kötött megállapodás értelmében irányította a testvérület nyomdáját, illetve saját neve alatt is jelentetett meg könyveket. Andrejev kutatásában arra mutatott rá, hogy az 1644-ben Lembergben nyomtatott *trebnyik* az 1638-as vievis-i *szerkönyvvel* mutat komoly hasonlóságot, ugyanis az Elszenderülés-székesegyházi Testvérülettel szoros kapcsolatot ápolt a vilniusi ortodox testvérülettel.⁶¹³ Ez a hasonlóság jól megmutatkozik a házasságkötési szertartások esetében. Az *eljegyzési* és *koronázási szertartás* teljes egyezést mutat a vievisi nyomdáknak megjelent *trebnyikekben* található házasságkötési szertartásokkal.⁶¹⁴

1645-ben Arzenyij Zseliborszki püspök idején egy újabb *euchologion* látott napvilágot Lembergben.⁶¹⁵ Az *eljegyzés szertartása* szinte ugyanazon renddel található, ahogyan azt az előző részben a vievisi *szerkönyv* esetében láttuk.⁶¹⁶ A *koronázás szertartása* esetében már több fontos különbséget találunk a korábbi ruszin *szerkönyvekben* látottakhoz képest.⁶¹⁷

Koronázás – Lemberg 1645
127. zsoltár
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречистый, и всеа твари создателю...)

⁶¹² ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 1, 65; ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 148. Ojtozi Eszter által közöl katalógus szerint a máriapócsi bazilita monostor kettő 1644-ben lebergi *szerkönyvvel* rendelkezett, melyeket napjainkban a Debreceni Egyetemi Könyvtárban őriznek lásd: OJTOZI, E., *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, 75.

⁶¹³ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 148.

⁶¹⁴ TR LV 1644, f53r-f65v.

⁶¹⁵ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 148.

⁶¹⁶ TR LV 1645, f43v-f46v.

⁶¹⁷ Uo. f45r-f66v.

Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Благословенъ еси гдѣи бже нашъ, иже тайнаγωί χισταγω браκα स्वाщеннодѣйствиелю...)

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣгъи, создавъи ѿ персти человѣка...)

Koronázás – Szentháromságos formula
Dexterarum iunctio - jobb kezek összekötése

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῇ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” – (Гдѣи бже нашъ, иже славож и чѣж вѣнчалъ еси сѣгъиа своа мѣникѣ...)

Prokimen: Zsolt 8,6 vers: 8,1
Apostoli szakasz (1Kor 7,7-14)
Alleluja, versek: Zsolt 127,3-4
Evangéliumi szakasz (Jn 2,1-11)
Hármas ekténia
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже Бже бже нашъ, иже в сѣсителиемъ твоемъ смотренѣи, сподобивъи в кана галилси...)

Ekténia
Miatyánk
Közös kehely imája: „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...” – (Бже, вса сотворивъи крѣпостію твоєю...)

Zsolt 79,15-16 és tropárok: „Ἅγιοι Μάρτυρες..., Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...”
Koronák levétele
Papi ima: „Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκέισε γάμον εὐλογήσας...” (Бже бже нашъ, пришедъи в канѣ галилейско, и тамошнѣи бракъ блгословивъи...)

Elbocsátó
Koronalevételi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ στέφανον εὐλογήσας...” (Гдѣи бже нашъ, вѣнецъ лѣтѣ блгословивъи...)

A nagy ekténiát követően ugyanolyan sorrendben találjuk a papi imákat, ahogyan azt a szabványosított szertartást tartalmazó *szerkönyvekben* is láttuk. A *szerkönyv* szerkesztői a koronázáskor már szentháromságos formulát írnak elő, de megőrizték a „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῇ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” (Гдѣи бже нашъ, иже славож и чѣж вѣнчалъ еси сѣгъиа своа мѣникѣ...) papi imádságot.⁶¹⁸ A *prokimen*, az olvasmányok rendje és az alleluja versek a korábbi vievisi *szerkönyvek* rendjéhez igazodnak. A *hármas ekténiától* és a papi imákon át egészen a Miatyánkig semmilyen eltérést nem találunk a szabványosított szertartáshoz képest. Jelen van a közös kehely imája, a *tropárok* éneklése a vievisi *szerkönyvvel* megegyező rend szerint történik, de itt már megtaláljuk a koronák levétele közben elmondandó imádságokat is.⁶¹⁹

⁶¹⁸ TR LV 1645, f51r-f51v.

⁶¹⁹ Uo. f51v-f56v.

Az 1645-ben megjelent leMBERGI *szerkönyv* házasságkötési szertartásai esetében kettős tendenciát vélek felfedezni. Míg az *eljegyzés szertartása* a vievisi és az egy évvel korábban megjelent leMBERGI *szerkönyvekben* látottakkal teljesen megegyezik, addig a *koronázási szertartás* szerkezete már sokkal inkább hasonlít a velencei nyomdákban megjelent, később elterjedt *standard* koronázási szertartásokhoz.⁶²⁰ A leMBERGI szerkesztők több sajátos szertartási elemet is megtartottak, mint a koronázás utáni ősi „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῇ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...” (Г҃и бже нашъ, ѡже славож и ч҃т҃ж в҃нчалъ еси с҃҃ья своа м҃никъ!...) papi ima, a *prokimen* Zsolt 8,6 és 8,1 versei, az 1Kor 7,7-14, mint apostoli szakasz, valamint a Zsolt 127,3-4 alleluja versek, és a közös kehely imáját követő Zsolt 79,15-16 versek éneklése.

4.2.2. A házasságkötés az 1646 előtti nyomtatott ószláv *szerkönyvekben*

A bemutatott kéziratos és nyomtatott *euchologionok* láttán felmerülhet a kérdés, hogy létezett-e sajátos ruszin házasságkötés a bizánci hagyományt követő keleti szláv népek körében? A nem szabványosított bizánci házasságkötést tartalmazó *szerkönyvek* esetében nem könnyű erre a kérdésre egyértelmű választ adni. Az jól kimutatható, hogy egyes nyomdák a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség területéről egy olyan *eljegyzési* és *koronázási szertartást* tartalmaznak, amely elterjedt volt.

Az eljegyzés szertartásával kapcsolatban az alábbi közös vonások figyelhetőek meg:

- a bevezető rubrikák nem említik, hogy a szertartást a Szent Liturgiát követően kell végezni;
- az eljegyzési szertartás általában egy rövidebb, a diakónusi könyörgéseket és a két ősi bizánci imát tartalmaznak, a gyűrűhúzás a szentháromságos formula elmondása közben történik.

A koronázási szertartás már több sajátosságot tartalmaz:

- a bevezető előírások kiemelik, hogy azt a Szent Liturgiát követően kell végezni;
- a *nagy ekténia* után „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже с҃҃ий, создавый ѿ персти челоуѣка...) szinte minden esetben az első papi imádságként szerepel.

⁶²⁰ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, 291.

- a koronázási formulában a Zsolt 8,6 és Zsolt 20,4b, mely egy sajátos liturgikus gyarkolatra vall, amely különbözővé teszi a korai görög, a Nyikon-féle reform előtti orosz, és a délszláv könyvekben látott templomi szokásoktól,
- a koronázás után jelen van korai görög forrásokból ismert „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόξη καὶ τιμῆ στεφάνωσας τοὺς ἁγίους σου...*” – (*Г҃И Б҃ЖЕ НАШЪ, ЇЖЕ СЛАВОЖ И Ч҃Т҃Ж В҃НЧАЛЪ ЕСИ С҃Т҃ЬА СВОА М҃НИКЪ!*...) papi imádság;
- a *standard* bizánci házasságkötéshez képest a papi áldás és a Zsolt 8,6-ból alkotott formula nem szerepel;
- a *prokimen* a Zsolt 8,6, annak verse: Zsolt 8,1;
- a délszláv hagyományhoz hasonlóan apostoli olvasmány a 1Kor 7,7-14 szakasz;
- az alleluja verseként a Zsolt 127,3-4 található;
- az áldozásra semmiféle utalás nem található;
- a közös kehely rítusa nem található meg;
- a Zsolt 79,15-16 éneklése a Miatyánk után rendre megtalálható;
- a *standard* bizánci házasságkötési szertartásból ismert papi ima: „*Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...*” egyáltalán nem található meg.

4.3. Mogila Péter kijevi metropolita munkássága

Moglia Péter munkássága és a nevével fémjelzett liturgikus reform nagy jelentőségű volt nemcsak a maga korában, hanem napjainkig érezteti hatását azon keleti katolikus egyházakban, ahol olyan szertartáskönyveket használnak, amelyek az egykori kijevi metropolita szerkesztői tevékenységének eredményeként jelentek meg. A Moglia-féle reform megítélése meglehetősen vegyes, míg egyesek a korszak nagy újítójaként magasztalják,⁶²¹ addig az őt bírálók inkább elmarasztalják az ortodox hagyományok nyugati elemekkel történő keverése miatt.⁶²²

⁶²¹ SUTTNER, E. CH., *A Zámocsi (1720) és a Bécsi Zsinat (1773): Meghatározó jellegű események a Lengyelországban, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő görög katolikusok számára*, in *Orientalium Dignitas – A XIII. Leó pápa által kiadott „Keletek méltósága” kezdetű apostoli levél centenáriuma alkalmából tartott szimpozium anyaga*, szerk. OROSZ L., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 19995, 168-169.

⁶²² FLOROVSKIJ, G., *Vie della teologia Russa*, 37-41.

4.3.1. Mogila Péter rövid életrajza

Mogila Péter Moldáviában született nemesi szülők harmadik gyermekeként. Születési időpontját illetően az életútját kutatók körében két évszám merült fel, az első 1596, míg a másik 1574. Mogila Péter születési helyeként két város neve merült fel, az egyik Szucsáva, míg a másik Jászvásár.⁶²³ A Mogila család nyugati kapcsolatai nem a nagy egyházi karriert befutó Mogila Péterrel kezdődött, hiszen egyik nagybátyja Mogila György, aki Moldáviában volt ortodox metropolita 1597-1591 között, jó diplomáciai kapcsolatot ápolt a katolikusokkal. Mogila György támogatta a jezsuiták jelenlétét Moldáviában. Ezzel felhívta a figyelmet a térségre, melyről Warszewicki misszionárius tájékoztatta az akkori pápai követet.⁶²⁴

A Mogila család többször arra kényszerült, hogy a törökökkel való küzdelmek miatt lengyel földre meneküljön. Mogila Péter tizenegy éves koráig otthon nevelkedett, majd egyes források a lemergi Ortodox Testvériség iskoláját,⁶²⁵ míg máshol a Zamoscsi Akadémiát tüntetik fel, mint tanulmányainak helyszínét.⁶²⁶ Mogila Péter életével foglalkozó kutatásokból az nem határozható meg teljes bizonyossággal, hogy hol folytatta felsőfokú tanulmányait, de az elmondható, hogy Mogila Péter a román, szlavón, orosz, lengyel és ruszin nyelveket jól ismerte, illetve utalás található arra is, miszerint latin és görög nyelvet is tanult. Mogila Péter külföldi tanulmányaival kapcsolatban több elmélet is felmerült. Egyes feltételezések szerint Párizsban, vagy a jezsuitáknál La Flèche városában, míg mások arra jutottak, hogy Mogila Péter nem hagyta el a Lengyel Királyságot, és a krakkói egyetemen tanult tovább. A lengyel neveltetést erősíti az az elterjedt vélekedés, miszerint Mogila Péter a nyugatos szemléletet a lengyel jezsuitáktól tanulhatta.⁶²⁷

Mogila Péter 1625-ben lépett be a kijevi balrangmonostorba, ahol gyorsan kitűnt műveltségével. Meglehetősen hamar, 1627-ben Mogila Pétert a kijevi balrangmonostor *archimandritájává* nevezték ki,⁶²⁸ ezt követően 1631-ben kolostori iskolát alapított. 1632-ben küldöttként részt vett a lengyel országgyűlésben, ahol megválasztották IV. Ladiszláv királyt. 1633-ban Kijev metropolitájává választották, mindkét esetben a lengyel király és a szenátus

⁶²³ BALABAN, M. F., *Il Santo Pietro Movilă, un romeno Metropolita di Kiev*, Excerpta ex dissertatione ad doctoratum, Pontificio Instituto Orientale, Róma 2013, 22-26.

⁶²⁴ Uo. 42-43.

⁶²⁵ Laikusok által alapított közösségek, amelyek az ortodox hit védelmét tűzték ki legfőbb feladatukén. Lásd: MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, St. Vladimir's Theological Quarterly 29 (1985) 102.

⁶²⁶ FLOROVSKIJ, G., *Vie della teologia Russa*, 37; CODEVILLA, G., *Il medioevo russo. Secoli X-XVII. Vol. I.*, 415.

⁶²⁷ BALABAN, M. F., *Il Santo Pietro Movilă, un romeno Metropolita di Kiev*, 43.

⁶²⁸ A monostor elöljárójának kijárási cím, melyet egyes helyi egyházakban a 18. századtól kezdődően a pátriárka, vagy püspök nőtlen áldozópapoknak is adományozza, vö: VACCARO, A., *Dizionario dei termini liturgici bizantini e dell'Oriente cristiano*, 86.

jóváhagyását is elnyerte.⁶²⁹ Mogila Péter archimandritát Lembergben szentelték püspökké, amit Kirillosz Lukárisz konstantinápolyi pátriárka is elismert, majd a *Szent, Apostoli Konstantinápolyi Trón exarchájává* nevezte ki.⁶³⁰ Főpásztori tekintélyét igyekezett minél jobban felhasználni arra, hogy a papság teológiai képzését, liturgikus nevelését minél magasabb szintre emelje.

A nagy reményekkel és tervekkel rendelkező főpap kiadta 1639-ben a *Szluzsebnjiket*, majd 1646-ban a három kötetes *Euchologiont*, amely egy gondos szerkesztői munka eredményeként jött létre. Igyekezett központosítani a szertartási könyveket, amellyel akkoriban kevés sikert ért el, hiszen a különböző ortodox testvériségek saját autonómiájukat féltették.⁶³¹

Paul Meyendorff összehasonlítva Mogila Péter kijevi metropolita és Nyikon moszkvai pátriárka reformtörekvéseit kiemeli, hogy míg előbbi sokkal átfogóbb tervet készített a megújuláshoz, addig Nyikon pátriárka nevével összeforrott liturgikus reform mögött már nem volt jelen a szervezettség, amely tartós egyházszakadáshoz vezetett. Mogila Péter metropolita a *szerkönyv* megjelenését követően alig egy éven belül 1647 első napjaiban elhunyt,⁶³² emiatt már nem tudta felügyelni azokat a folyamatokat, amelyeket a liturgikus könyvek kiadásával és iskolák alapításával kívánt megvalósítani.⁶³³

A későbbi korokban is sok bírálatot kapott Mogila Péter reformer tevékenysége, melyet akkor érthetünk meg leginkább, ha valóban felmérjük, hogy egy viszontagságos időszakban az ortodoxia felemelkedéséért fáradozott. Thomas Pott szerint Mogila Péter reformja valójában egyháza megerősödését jelentette – ezzel egyetértve Paul Meyendorff állításával – ami akkor is igaz, ha mindehhez a latin teológiából merített ihletet. Politikai szempontból is megvolt a reform jelnetősége, amely így a lengyel korona felé való hűséget is bizonyította, amely mellett legalább ilyen fontos szempont volt a papság nyugati szintű műveltségre való eljuttatása, melyre példát a római katolikusoknál látott.⁶³⁴

⁶²⁹ BALABAN, M. F., *Il Santo Pietro Movilă, un romeno Metropolita di Kiev*, 51-63.

⁶³⁰ POTT, T., *Byzantine liturgical reform. A study of liturgical change in the Byzantine tradition*, St.Vladimir's Seminary Press, Crestwood 2010.245.

⁶³¹ MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, 105-106.

⁶³² SUTTNER, E. CH., *Das Memorandum von 1644 des Metropoliten Petr Mogila*, in *Ostkirchliche Studien* 55/1-2 (2006), 67.

⁶³³ MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, 113-114.

⁶³⁴ POTT, T., *Byzantine liturgical reform. A study of liturgical change in the Byzantine tradition*, 248-249.

4.3.2. Mogila Péter reformja

Mogila Péternek a maga korában nagy kihívásokkal kellett szembenéznie. Egyfelől az 1596-ban létrejött a breszt-litovszki unió, mely a Rómával egyesült keleti katolikus közösségek létrejöttét eredményezte, majd egyre többen csatlakoztak az unió mozgalmaikhoz. Az egyházi tekintély is hanyatlóban, a papság műveltsége alacsony szinten volt a római katolikus klérushoz képest. A liturgikus életet nagyban átjárta a babona, a templomok állapota elhanyagolt volt nemcsak az épület állagát illetően, hanem azok felszereltségében is sok hiányosság mutatkozott. Nem volt elhanyagolható szempont az sem, hogy ekkoriban a római katolikusok körében már nagyrészt egységesített templomi könyvek váltak általánossá, addig a keleti szláv ortodoxok körében a liturgikus könyvek még mindig sokfélék voltak.⁶³⁵

Mogila Péter kijevi metropolita főpapi munkásságának megítélésében nagy szerepet játszik az általa kiadott *Euchologion*.⁶³⁶ A könyv megjelenése előtt Kasszián Szakovics az 1642-ben megjelent *Perspektíva* című polémiája nagy visszhangot váltott ki. Szakovics ortodox pap fia volt, aki szerzetes lett, valamint egyike volt azon tanároknak, akik elsőként oktattak a kijevi kolostori iskolában, melyet Mogila Péter alapított, majd később csatlakozott az unió mozgalomhoz, azt követően pedig pápai engedéllyel felvette a latin rítust. A *Perspektíva* szerzője élesen bírálta az akkori ortodoxokat. Vélhetően a súlyos kritikákra adott válaszként Mogila Péter nagy *szerkönyvében* az egyes szertartások előtt bőséges magyarázatokkal és iránymutatásokkal találkozunk. A kijevi főpap a *szerkönyv* előszavában válaszolt egyházát kritikával illetők szavaira, miszerint a korábbi egyházi könyvekben fellelhető esetleges hibák tudatlanság és gondaltanság következtében maradtak meg, továbbá olyan hozzáadások és betoldások keletkeztek, amelyek nem voltak szükségesek, vagy ha keletkeztek bizonyos kiegészítések, akkor azokra nem volt szükség. A kijevi főpap meglátása szerint ezért volt szükség bizonyos korábbi ősi szláv könyvek és görög *euchologionok* alapján elvégezni a szükséges kiigazításokat.⁶³⁷ Későbbi kutatások bizonyították, hogy a szláv és görög források mellett latin szertartási könyvek felhasználása egyértelműen kimutatható. Leggyakrabban az V. Pál pápa idején kiadott *Rituale Romanum* forrásként történő használatát

⁶³⁵ MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, 102-104.

⁶³⁶ ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 1, 68-69.

⁶³⁷ MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, 106-109.

feltételezik, ugyanis harminchét olyan szertartási elemet tartalmaz, melyek ebből a szertartáskönyvből származnak.⁶³⁸

4.3.2.1. A konszenzus kikérése

A nyomtatott görög *euchologionokban* nem találunk arra vonatkozó formulát, hogyan győződjön meg a pap a házasságra lépő felek szándékáról.⁶³⁹ A korai kéziratok közül a *Sinai gr. 973* és az *Archimédeszi euchologion* még nem rögzítette a házassági szándékra vonatkozó papi kérdést, de pontosan megörökítette a házasságra lépők válaszát: „*Ναί, ἄν θέλει ὁ Θεός*” – „*Igen, ha Isten akarja*”.⁶⁴⁰

Az *eljegyzés szertartása* szerkezetében megegyezik a velencei *euchologionokban* található szertartással. A 17. századtól kiadott görög *euchologionokban* találunk arra utalást, hogy a szertartást végző papnak meg kell győződnie a jegyességre lépők szándékáról, de a szerkesztők nem rögzítették azt a formulát, hogy ezt hogyan kell megtenni. Mogila Péter első látványos újításként kérdéseket illesztett az eljegyzés elé, melyek segítségével a szertartást végző pap megbizonyosodhat a jegyességre lépők szándékáról.⁶⁴¹

Eljegyzés – Mogila 1646

Szándék megkérdezése

Kezdő áldás

Ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεός ὁ αἰώνιος...” (*Бже вѣчнми...*)

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (*Гди бже нашъ, ѡже ѡпаси предъ обрѣцивъ црковъ дѣс цистѣю...*)

Gyűrűk felhúzása

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” (*Гди бже нашъ, ѡже ѡтрокѣ Патрiарха Авраама...*)

Ekténia

Elbocsátó

⁶³⁸ POTT, T., *Byzantine liturgical reform. A study of liturgical change in the Byzantine tradition*, 246.

⁶³⁹ ARRANZ, M., *Sacramentaria bizantina. Saggio di introduzione*, Róma 2003, 152.

⁶⁴⁰ RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 190.

⁶⁴¹ „*Наеш Имрк не ѡ мѣнны и статечны дмьса зарѣчѣти собѣ теперѣ тѣю, Имрк которогѣю тѣ предъ собою видиш в стѣи малженскии, а гды томѣ часѣ бѣдетѣ, понати ен собѣ за малжонкѣ. - Наю велебныи ѡче. - Не шлюбовалесѣ нишомъ которомъ шлюбоѣ малженскогѣ. - Не шлюбовалем велебныи ѡче. - Наеш Имрк не ѡ мѣнны и статечны дмьса зарѣчѣти собѣ теперѣ тогѣ, Имрк которогѣю тѣтѣ предъ собою видиш, в стѣи малженскии, а гды томѣ часѣ бѣдетѣ, понати егѣ собѣ за малжонка - Наю велебныи ѡче. - Не шлюбовалесѣ нишомъ которомъ шлюбоѣ малженскогѣ. - Не шлюбовалем велебныи ѡче. - „Обѣцѣешъ Имрк комѣ нишомѣ шлюбоѣ малженскогѣ ѡпрѣчь тоен/томѣ Имрк ажѣ до ен смърти не шлюбовати. - Обѣцѣю велебныи ѡче“, MOGILA, 397-398.*

A késő középkori latin házasságkötési szertartások fontos részét képezte a házasságra lépő felek konszenzusának nyilvános megkérdése. A tridenti zsinat határozatainak tükrében megjelent *Rituale Romanumban* található házasságkötési szertartás is a jegyesek szándékát hivatott megvizsgálni.⁶⁴² Egyes régiókban a latin nyelvű szertartás ezen részét anyanyelvű részekkel egészítették ki.⁶⁴³ Magyar példaként itt kell megemlítenünk a Telegdi Miklós nevéhez fűződő *Agendariust*,⁶⁴⁴ és a Tridenti Zsinatot követő Pázmány-féle esztergomi *Rituale*,⁶⁴⁵ melyekben több nyelven is megtaláljuk a kérdéseket a házasságkötés elején. A 17. század első felében a krakkói és vilniusi nyomdákban kiadott lengyel rituálékban szintén megtaláljuk a házassági szándéokra vonatkozó kérdéseket. A szláv *szerkönyvek* közül elsőként Mogila Péter illesztette a konszenzust a bizánci házasságkötési szertartásokba. John Meyendorff állítása szerint a kijevi főpap kifejezetten a latin szertartásból merített a házassági szándékot vizsgáló kérdések beillesztésekor. A neves ortodox teológus szerint a lengyel jog megkövetelte a házassági beleegyezést, amely a korábbi ortodox könyvekben egyáltalán nem volt jelen, ezt a magyarázatot később fia, Paul Meyendorff is hivatkozásként használta.⁶⁴⁶

A 20. század első felében Alphons Raes felfigyelt a lengyel rituálék és a Mogila Péter metropolita által a *koronázási szertartás* elé illesztett konszenzus szövegei közötti nagyfokú hasonlóságra. Raes kellő óvatossággal vizsgálta a lengyel rituálékot, így nem is vállalkozott arra, hogy minden kétséget kizáróan azonosítsa be azt a rituálét, amelyet a kijevi metropolita forrásaként használhatott.⁶⁴⁷ A Raes által kutatót könyvek közül példaként említhetjük az 1633-ban vilnai rituálét, amely lengyel, litván és német nyelven hozza a kérdések szövegét.⁶⁴⁸ Ha egymás mellé helyezzük a vizsgált *szerkönyveket*, akkor magunk is meggyőződhetünk a szövegek közötti hasonlóságról:

⁶⁴² „N. Vis accipe N. hic preasentem in tuam legitimam uxorem iuxta ritum sanctae Matris Ecclesiae? – Volo. – N. Vis accipe N. hic preasentem in tuum legitimum maritum, iuxta ritum sanctae Matris Ecclesiae? – Volo.”, RIT ROM 1617, 220-221.

⁶⁴³ BÁRTH, D., *Esküvő, keresztelő, Avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, 96.

⁶⁴⁴ VARGA, B., *Agendarius*, 31-32.

⁶⁴⁵ VARGA, B., *Rituale Strigoniense*, 96-98.

⁶⁴⁶ MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 44; MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, 104-105.

⁶⁴⁷ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 385.

⁶⁴⁸ „N. Ist es nun dein freyer, ungedrugner oder ungenoetiger Wille und deine wolgedachte meinung diese N. hie gegenwertig Weib anzunehmen? – Ja. – Hast du auch einer andern eine Ehehich Treue zugesagt? – Nein. – „N. Ist es nun dein freyer, ungedrugner oder ungenoetiger Wille und deine wolgedachte meinung diese N. hie gegenwertig Mann anzunehmen? – Ja. – Hast du auch einer andern eine Ehehich Treue zugesagt? – Nein”, RS VIL 1633, 33-35.

Rituale – Vilna 1633	Trebnyik – Mogila 1646	
Masz dobrą, á nie przymuszoną wolą i postanowiony umysł tę N., którą tu przed sobą widzisz, za Małżonkę sobie poiać?	Идешь Имѣк волю добрѣю и не примѣшонѣю, и постановленими оумысла, понати собѣ за малжонкѣ тѣю Имѣк которогѣю тѣтъ передѣ собою видишь.	N., van-e valódi, igaz, elhatározott szándéked és kényszerítés nélküli szabad akaratod hitvestársul venni ezt a hajadont N.-t, akit itt magad előtt látsz?
Mam.	Идею велебнии ѿче.	Van, tisztelendő atyám.
Nie ślubowałeś którey inszey wiary małżeńskiéy?	Не шлюбовалесь которои иншомѣ вѣры малженскои.	Nem ígértél senkinek se kötelező ígérettel házasságot?
Nie ślubowałem.	Не шлюбовалемъ.	Nem ígértem.
Także y ty N. masz też dobrą á nie przymuszoną wolę tego, którego tu przed sobą widzisz, zá Małżonka sobie ú poiać?	Идешь Имѣк волю добрѣю и не примѣшонѣю, и постановленими оумысла, понати собѣ за малжонка тогѣю Имѣк которогѣю тѣтъ передѣ собою видишь.	N., van-e valódi, igaz, elhatározott szándéked és kényszerítés nélküli szabad akaratod hitvestársul venni ezt az ifjút N.-t, akit itt magad előtt látsz?
Mam.	Идею велебнии ѿче.	Van, tisztelendő atyám.
Nie ślubowałeś którey inszey wiary małżeńskiéy?	Не шлюбовалесь которои иншомѣ вѣры малженскои.	Nem ígértél senkinek se kötelező ígérettel házasságot?
Nie ślubowála.	Не шлюбовалемъ. ⁶⁴⁹	Nem ígértem. ⁶⁵⁰

A konszenzusra vonatkozó kérdéseket az orosz ortodox könyvek is átvették Nyikon pátriárka reformját követően. A koronázás szertartásának elején, a 127. zsoltár éneklése közben, a templomhajóba történő bevonulás végére illesztettek.⁶⁵¹ A témával foglalkozó szakirodalom több szerzője szerint házassági szándékre való rákérdezés formája a Mogila-féle szerkönyv közvetítésével jutott el az orosz ortodoxokhoz.⁶⁵²

⁶⁴⁹ MOGILA, 406.

⁶⁵⁰ A magyar szerkönyvi fordítást hozzáigazítottam a Mogila-féle ósláv fordításhoz. EUCH GK 1883, 21-22; EUCH GK 1964, 30.

⁶⁵¹ TR M 1759, ff42v-43r; TR M 1853 f52v-53r; TR SP 1995, f29r.

⁶⁵² KUNZLER, M, *Az Egyház liturgiája*, Katolikus Teológiai Kézikönyvek 10, Szeged 2005, 394-395; MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 43-44.

4.3.2.2. Az eljegyzés és a koronázás időbelisége

Mogila Péter szerkönyve az eljegyzés szertartásának esetében két lehetőséggel számol. Az első gyakorlatilag megegyezik azzal a renddel, amelyet a Velencében nyomtatott görög könyvek hatására elterjedt egységes rendtartás ír elő, amely elé a házassági szándékot vizsgáló kérdések kerültek beillesztésre.⁶⁵³

Noha a nyomtatott görög szerkönyvek következetesen megőrizték az önálló eljegyzési szertartást a koronázás előtt, mégis az évszázadok során az a gyakorlat került előtérbe, hogy az két szertartást közvetlenül egymás után végezték el. Alphons Raes meglátása szerint a szlávok esetében az tűnt valószínűbbnek, hogy időben is elkülönítették egymástól a két szertartást. Mogila Péter *szerkönyvében* az eljegyzésnek két lehetséges végzési módját találjuk. Az első esetben egy önálló szertartást látunk, amely végén szerepel a hármasság *ekténia* – melyre a kortárs görög könyvek csak utalnak –, és az elbocsátó.⁶⁵⁴ A második esetben a koronázás elé, közvetlenül a 127. zsoltár után beillesztett egy rövidített eljegyzési szertartással találkozunk:

Házasságkötés/Koronázás – Trebnik – Mogila
127. zsoltár
<i>Szándék megkérdezése</i>
<i>Eljegyzés szertartása:</i>
Kezdő áldás
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (ГД҃И БЖЕ НАШЪ, ѲЖЕ ѠІАСЫ ПРЕД ОБРЪЦИВЪ ЦРКОВЪ ДБЪ ЦИСТЮ...)
Gyűrűk felhúzása
Papí ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” (ГД҃И БЖЕ НАШЪ, ѲЖЕ ѠТРОКЪ ПАТРІАΡΧА АВРААМ...)
<i>Koronázás szertartása:</i>
Kezdő áldás
Ekténia
Papí ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἀχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (БЖЕ ПРЕЧТ҃ИЙ, Ѳ ВСЕА ТВАРИ СОДЪТЕЛЮ...)
Papí ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (БЛГОСЛОВЕНЪ ЕСИ ГД҃И БЖЕ НАШЪ, ѲЖЕ ТАЙНАГВІ ЧИСТАГВ БРАКА СВАЩЕННОДѢЙСТВИТЕЛЮ...)
<i>Eskü</i>
Papí ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦδος τὸν ἄνθρωπον...” (БЖЕ С҃Т҃ИЙ, СОЗДАВШІЙ Ѡ ПЕРСТИ ЧЕЛОВѢКА...)
Koronázás – Szentháromságos formula

⁶⁵³ MOGILA, 407.

⁶⁵⁴ Uo. 403-404.

<p>Papi áldás: Zsolt 8,6 Prokimen (Zsolt 20,4-5) Apostol (Ef 5,20-33) Alleluja (Zsolt 11,8) Evangélium (Jn 2,1-11) Ekténia Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταζιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже Бже нашъ, иже в сїсцїтеленѣмъ твоємъ смотренїи, сподобивши в кана галиласї...) Ekténia Miatyánk Főhajtási imádság „Бже, всѣ сотворивши крѣпостїю твоєю...” Tropárok: „Ἡσαΐα χόρευε...” „Ἅγιοι Μάρτυρες...” „Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...” Koronák levétele Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας...” (Бже бже нашъ, пришедши въ канѣ галїлейскю, и тамошнїй бракъ бл҃гословивши...) Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Оцъ и Снъ и Дхъ Сѣми...) Elbocsátó</p>
<p>Korona levételi imádságok a nyolcadik napon</p>
<p>„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ στέφανον εὐλόγησας...” (Гдѣ бже нашъ, вѣнецъ лѣтѣ бл҃гословивши...) „Σύμφωνα καταντήσαντες...” (Съгласнѣ пришедше...)</p>

Joggal merül fel a kérdés, hogy milyen megfontolásból került egy rövidített *eljegyzési szertartás a koronázási szertartás* elejére? Erre a kérdésre a Mogila-féle reformot vizsgálók közül ismételten Alphon Raes írásában találunk egy feltételezést, aki szerint Mogila Péter magatartása az uralkodó tendenciákkal ellentétes volt, ugyanis a bizánciaknál már régóta gyakorlat volt, hogy a két szertartást közvetlenül egymás után elvégezték. Ezzel szemben a szlávok ebben a kérdésben merevebben ragaszkodtak ahhoz, hogy időben is el kell különíteni egymástól az *eljegyzést* és a *koronázást*. Amennyiben ez a gyakorlat volt az elterjedt, akkor mégis mi indokolta Mogila Péter rövidített *eljegyzési szertartásának* rögzítését? Raes szerint erre azért volt szükség, mert az így létrejött szertartásrend az olyan emberek helyzetére utal, akik azért jöttek a templomba, hogy házasságot kössenek, de az ő esetükben nem is végezték el az *eljegyzést*, feltehetően nem is akarták azt. Mogila Péter ahelyett, hogy egyszerűen elhagyta volna az *eljegyzési szertartást*, inkább azt a megoldást választotta, hogy a koronázás elejére a rövidített *eljegyzést* illeszti be.⁶⁵⁵

Részben ellent mond Raes feltételezésének Myroslav Dymich, aki Dmitrijevskij kutatásait felhasználva azt tarja valószínűbbnek, hogy Kijevben már a 16. században az

⁶⁵⁵ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 386.

eljegyzést követően azonnal elvégezték a koronázást is. Dymich szerint az *Euchologium Slavonicum* szertartásrendje is arra enged következtetni, hogy az egyház megengedő magatartást tanúsított, ha a jegyesek azonnal meg akarták ünnepelni a koronázást, ahogyan azt a korai források is tanúsítják.⁶⁵⁶

Arra a kérdésre, hogy Mogila Péter korában melyik eljegyzési gyakorlat volt az elterjedtebb: A két szertartás külön-külön, vagy azonnali egymást követő végzése? Teljesen megnyugtató választ nem tudunk adni a felmerült kérdésre. Látva Mogila Péter által felkínált választási lehetőségeket az eljegyzéssel kapcsolatban, valamint figyelembevéve Alphons Raes körültekintőbb érvelését, joggal feltételezhető, hogy Mogila Péter ragaszkodott az eljegyzés templomi szertartásához, melyet, ha rövidített formában is, jobb elvégezni, mint teljesen elhagyni.

4.3.2.3. A papi imák szálv szövegeinek „szabványosítása”

A korábban bemutatott ószláv könyvek első csoportjába sorolt *trebnyikek* főként az 1621-es vilniusi kiadástól kezdve inkább az ostrogi 1606-os *szerkönyvhöz* áll közelebb. Nem könnyű vállalkozás meghatározni azon szertartáskönyvek körét, amelyek Mogila Péter látókörében voltak. A kijevi főpap *szerkönyvének* előszavában említi, hogy különböző könyveket is megvizsgált, szláv és görög könyveket egyaránt. Az 1606-os srtyaty-i és az 1618-as vilniusi szerkönyvek minden bizonnyal forrásként szolgáltak Mogila Péter 1646 decemberében megjelent nagy *euchologionja* számára.⁶⁵⁷

4.3.2.4. Az eskü

Mogila Péter a bizánci házasságkötési szertartások történetében először illesztette be az eskü szövegét.⁶⁵⁸ Myroslav Dumich a doktori értekezésében vizsgálva Alphons Raes latin nyelvű tanulmányában hivatkozva Mogila Péter kijevi metropolitia liturgikus munkásságára, megismétli azt az állítást, hogy a házassági esküt latin szertartáskönyvből emelték át a szláv könyvekbe. Dumich az 1646-os Mogila-féle *szerkönyvben* található házassági eskü egyházi

⁶⁵⁶ DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, 256-257.

⁶⁵⁷ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 150.

⁶⁵⁸ MOGILA, 416-417.

szláv nyelvű szövegét egy 1884-ben Krakkóban kiadott rituáléban található latin nyelvű szöveggel állította párhuzamba.⁶⁵⁹

Bárth Dániel egy szélesebb perspektívájú vizsgálat után már egyértelműbben fogalmaz, amikor arról ír, hogy a házassági eskü több európai régióban megjelent latin szertartáskönyvben, míg Európa déli országaiban használatos rituálékban egyáltalán nem található meg. Az 1617-ben V. Piusz pápa idején Rómában kiadott *Rituale Romanum* sem tartalmaz házasságkötési esküszöveget. A középkor második felében, majd a kora újkorban már egyre gyakrabban fordulnak elő egyes régiókban, kezdetben csak kézzel írt bejegyzések formájában, majd nyomtatott formában is az adott helyi egyházban már bevett gyakorlatként a házasságkötési szertartásokban alkalmazott esküszövegek. A 18. században Edmund Marténe bencés szerzetes munkásságának köszönhetően több olyan franciaországi házasságkötési szertartásrendről keletkezett leírás került elő, amelyeknél a házasságkötés megerősítéseként megtalálható az eskü elmondása. Egy, a 14. századból származó párizsi *missale* házasságkötési szertartásában már található egy egyes szám második személyben elmondott francia esküszöveg. Az 1553-ban megjelent liège-i rituálé szerint a *copulatio*-t követően a jegyesek a szertartást végző pap szavait megismételve mondták el az eskü szövegét. A Salisbury egyházmegyében a 16. században megjelent szertartáskönyvekben egy angol nyelvű házasságkötési eskü áll, amely később a protestánsok könyveiben található esküszövegek követendő mintájává vált. Közép-Európában a magyarországi forrásokon kívül még lengyel és cseh katolikus szertartási könyvekben találkozunk házassági esküvel.⁶⁶⁰

Nem csak a házassági szándékot vizsgáló kérdések esetében, hanem az esküszövegek vizsgálódásakor különös figyelmet érdemelnek a lengyel rituálék. A 16. század végén Krakkóban megjelent szertartáskönyv egy rövid esküszöveget tartalmaz.⁶⁶¹ Az 1633-ban Vilnában megjelent *Rituale sacramentorum* rubrikája szerint a gyűrűhúzást követően a pap a jegyesek jobb kezét összefogja, majd a stólájával összeköti. Ezt követően a jegyesek elmondják a házassági esküt, először a vőlegény, majd a menyasszony.⁶⁶² A vilnai rituálé

⁶⁵⁹ DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, 305-306.

⁶⁶⁰ BÁRTH, D., *Esküvő, keresztelő, Avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, 112-116.

⁶⁶¹ GNEZ, f61v

⁶⁶² A lengyel kiadású rituálékban található esküszövegekkel kapcsolatban Alphons Raes úgy véli, hogy gallikán befolyás eredményeként került be. Raes ezen állítására hivatkozik később Myroslav Dumych doktori értekezésében. vö: DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, 305, 281. jegyzet.

lengyel, litván és német nyelven⁶⁶³ is közli az eskü szövegét, majd a *copulatio* következik.⁶⁶⁴ Egyes későbbi kiadásokban az eskü szövege már francia nyelven is megtalálható.⁶⁶⁵

Az alábbi táblázatban az 1633-ban Vlnában, és 1646-ban Kijevben kiadott szertartáskönyvek házassági esküszövegét helyezzük egymás mellé:

Rituale – Vilna 1633	Trebnyik – Mogila 1646	
Ja N. biorę sobie ciebie N. zá małżonkę, y ślubujęc, miłość, wiarę y vcziwość, małżeńską: a iż cię nie opuszczę aż do śmierci. Ták mi pomóż Pánie Boże wszechmogący w Tróycy iedyny, i wszyscy święci.	И́И ИМѢК БЕРѢ ТЕБЕ СОВѢ ИМѢК СОВѢ, ЗАМАЛЖОНКѢ: И ШЛЮБЮ ТОБѢ МИЛОСТЬ, ВѢРѢ, ОУЧТИВОСТЬ МАЛЖЕМСКЮ, А ИЖЬ ТЕБЕ НЕ ОПШИѢ АЖЬ ДО СМѢРТИ: ТАКЪ МИ БЖЕ БЪ ТѢРЦИ СЪОИ ЕДИНЫИ ПОМОЗИ, И ВСИ СЪИИ.	Én N. házastársul veszlek téged N, és ígérek neked házassági hűséget, szeretetet és megbecsülést, el nem hagyok mindhalálíg, úgy segéljen engem a Szentháromságban egy Isten, és minden szentek
Ja N. biorę sobie ciebie N. zá małżonką, y ślubujęc, miłość, wiarę, vcziwość y poslużseństwo małżeńską: a iż cię nie opuszczę aż do śmierci. Ták mi pomóż Pánie Boże wszechmogący w Tróycy iedyny, i wszyscy święci.	И́И ИМѢК БЕРѢ ТЕБЕ СОВѢ ИМѢК, ЗАМАЛЖОНКА: И ШЛЮБЮ ТОБѢ МИЛОСТЬ, ВѢРѢ, ОУЧТИВОСТЬ, И ПОСЛУШЕСТВО МАЛЖЕМСКОЕ, А ИЖЬ ТЕБЕ НЕ ОПШИѢ АЖЬ ДО СМѢРТИ: ТАКЪ МИ БЖЕ БЪ ТѢРЦИ СЪОИ ЕДИНЫИ ПОМОЗИ, И ВСИ СЪИИ. ⁶⁶⁶	Én N. házastársul veszlek téged N, és ígérek neked házassági hűséget, szeretetet, megbecsülést, és engedelmességet, el nem hagyok mindhalálíg, úgy segéljen engem a Szentháromságban egy Isten, és minden szentek. ⁶⁶⁷

Mogila Péter részletes iránymutatást ad az esküszöveg elmondására. A jegyesek jobb kezüket a templom közepén álló asztalra kitett evangéliumos könyvre teszik, a pap az *epitrachelionnal* összefogja kezüket, majd az eskü szövegét a pap előre mondja, majd a házasságra lépők megismétlik.⁶⁶⁸ Az esküszöveg elmondását követően a pap kereszt alakban áldást ad, miközben Mt 19,6-ot mondja, mely szintén jelen van a lengyel rituálékban:

⁶⁶³ „Ich N. nehme dich N mir zum Ehelichen Wieb und gelobe dir Lieb Treu und Ehre dich auch nicht zu verlassen biß daß uns der Todt scheidet so war was als mir Gott helffe und alle seine liebe Heiligen – Ich N. nehme dich N mir zum Ehelichen Manne und gelobe dir Lieb Treu und Ehre und gebuerlichen Gehorsamb dich auch nicht zu verlassen biß daß uns der Todt scheidet so war was als mir Gott helffe und alle seine liebe Heiligen”, RS VIL 1633, 38-39.

⁶⁶⁴ RS VIL 1633, 36-40; RS VIL 1771, 30-33.

⁶⁶⁵ RS VR 1846, 170-173.

⁶⁶⁶ MOGILA, 416.

⁶⁶⁷ A következő fejezetben részletesebben kitérek az eskü magyar szövegének további változásaira. A napjainkban használatos görögkatolikus szerkönyvekben található esküszöveget a Mogila-féle szerkönyv szövegváltozatához hozzáigazítottam: vö. EUCH GK 1883, 21-22; EUCH GK 1964, 37.

⁶⁶⁸ MOGILA, 415.

Rituale – Vilna 1633 ⁶⁶⁹	Trebnyik – Mogila 1646 ⁶⁷⁰
Quos ergo Deus conjunxit, homo non sepat. Et ideo Matrimonium inter vos contractum, ego auctoritate Ecclesiae Catholicae confirmo et benedico: In nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Amen.	Ѓже П҃ъ съчета, ч҃лкъ да не разлѣчаетъ.

Myroslav Dumich disszertációjában az eskü beillesztésének tényét általánosságban véve nyugati befolyás eredményeként értékeli. Ennek alátámasztására egy 1884-ben Krakkóban kiadott *Rituale Sacramentorum*ban található latin nyelvű és a Mogila Péter által beillesztett ószláv esküszöveg közötti hasonlósággal igazolta.⁶⁷¹ Bárth Dániel arra a liturgikus jelenségre mutatott rá, hogy valóban több nyugat-európai, valamint északi régióban jelen volt a házasságkötéskor az eskü szövege, de általánosan nem jelenthető ki, hogy a nyugati kereszténységben általános gyakorlatként létezett volna, hiszen a római rituálék sem tartalmazzák. Myroslav Dumich feltételezésével szemben inkább a Raes-féle felvetés tűnik valószínűbbnek, miszerint a Mogila Péter által bevezetett azon újítások, melyek korábbi bizánci házasságkötési szertartásokban még nem léteztek, azok vélhetően a lengyel *Rituale Sacramentariumokból* kerültek be a reformált ószláv *szerkönyvekbe*.

4.3.2.5. Olvasmányok, a *prokimen* és alleluja versek

Az olvasmányok és az azokhoz tartozó zsoltárversek tekintetében a korai nyomtatott szláv könyvek házasságkötési rítusaiban több különböző hagyománnyal találkozunk a 16-17. századból. Mindegyik *szerkönyv* esetében elmondható, hogy az első házasságkötési szertartás evangéliumi szakaszaként már általánosan rögzült Jézus kánai menyegzőn véghezvitt csodájának elbeszélése (Jn 2,1-11). Az apostoli szakasz, valamint a *prokimen* és alleluja versek esetében már sokkal változatosabb megoldások tárulnak elénk.

Korábban említettük, hogy nem könnyű meghatározni azon görög, ószláv, és latin szertartáskönyveket, amelyekről biztosan állítható, hogy Mogila Péter reformtevékenységének forrásaiként tudnánk azonosítani, hiszen maga sem sorolta fel azokat,

⁶⁶⁹ RS VIL 1633, 40.

⁶⁷⁰ MOGILA, 417.

⁶⁷¹ DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, 305; Ezt a feltételezést vette át Szolánszky Ágoston, aki nem általánosságban véve nyugati, hanem konkrétan latin hatást említ. vö. SZOLÁNSZKY, Á., *A keresztény család fogalma az eljegyzés és az eseketés görögkatolikus szertartásainak fényében*, in *Athanasiana* 52 (2021), 52.

ezért az egyes szertartási szövegek és rubrikák összehasonlításával remélhetjük az egyes könyvtípusok meghatározását. Az apostoli szakasz, a *prokimen* és alleluja zsoltárversei esetében némileg könnyebb dolgunk van, mint a korábban bemutatott rítuselemek esetében. Mogila Péter láthatóan a görög *euchologionokban*, és az azokat követő 1606-os Stryatynban, és 1618-ban Vilniusban nyomtatott ószláv szerkönyvekben is található papi áldást, és a Zsolt 8,6-ra épülő formulát, valamint az apostoli szakaszt (Ef 5,20-33) szó szerint átemelte saját *szerkönyvébe*, míg az 1Kor 7,7-14-et a másodházasság szertartásában helyezte el apostoli olvasmányaként. A *prokimen* zsoltárversei esetében azonban némi eltérés mutatkozik, ugyanis Mogila bővebben veszi azt, és nála már a Zsolt 20,4b-5 és Zsolt 20,7 szerepelnek, de az alleluja vers viszont szintén a görög szerint található Zsolt 11,8.⁶⁷²

4.3.2.6. Kehely megáldó, vagy főhajtási ima

A fentebb bemutatott korai nyomtatott *szerkönyvek* is tartalmazzák a közös kehely papi imáját. Ezen a téren a korabeli orosz könyvek az áldozást követően ugyanúgy előírták, ahogyan az első ezredfordulóból fennmaradt *Coisilin 213* kódexben, valamint a délszláv hagyományt követő Targoviste-ben nyomtatott *Molitvennyik* esetében is láhattuk. Mogila Péter a „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῆ ἰσχύϊ σου...” (*Бже, вса сотворивый крѣпостію твоєю...*) kezdetű papi imádság előtt olvasható rubrikákban egyáltalán nem tesz említést kehelyről. Ha jobban megvizsgáljuk az imádság szövegét, akkor feltűnik, hogy a kijevi főpap megőrizte ezt a nagyon korai imádságot, de egy nagyon fontos változást eszközölt. Az imádság kezdő mondatát követően a pap már nem a kehelyben lévő bor megáldásáért fohászkodik, hanem a megkoronázott házasokra kéri az áldást.⁶⁷³

A korai nyomtatott, még Nyikon pátriárka nevéhez fűződő reform előtti korból származó orosz szertartáskönyvek közül az előző fejezetben bemutatott 1639-es és 1651-es moszkvai *szerkönyvek* is előírták a körmenetet a közös kehelyből való részesülés után, továbbá a velencei nyomdákban megjelent *euchologionok* hatására egységesült görög könyvek általánosan ugyanúgy tartalmazzák. Ehhez képest Mogila Péter a hármaskörmenetet a főhajtási imádságot követő rubrikában határozottan eltörli.⁶⁷⁴

⁶⁷² MOGILA, 419-420.

⁶⁷³ Uo. 423; RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 390; MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, 111.

⁶⁷⁴ „Вѣстнѡ ти бѣди ѡ Іерееѡ іакѡ сіе ѡбреценіе крѣжное бл҃гословныхъ ради винъ оставлаецса, и не бываецъ“, MOGILA, 424.

4.3.3. Új asszony megáldása és *velatio* a házasságkötést követően

A házasságkötési rítusokhoz köthetően általánosságban nem jellemző a házasságkötést követően az új asszony megáldására, vagy lefátyolozására szánt templomi szertartás végzése. A szláv ortodox egyházakban széles körben elterjedt, hogy a nők és asszonyok fejükön kendőt viselve vesznek részt a templomi szertartásokon. Evdokimov nők fejkendő viselését az ortodox egyházban párhuzamba állította a korai római lefátyolozással. A két hagyomány közötti különbséget a következő módon magyarázza:

„Nyugaton az ősi római liturgia tartalmazta a *velatio*-t, ami aláhúzta a »fátyol« páli képét, ami a nőiességnek, a tartózkodásnak és az alárendeltségnek a jele. Keleten az, hogy a férjzett nők fátylat hordjanak, általános szokás volt. A megkoronázás keleti szertartása kizorítja a fátylat és aláhúzza a jegyesek királyi szabadságát s az egyenlőséget a személyek kölcsönös odaajándékozásában. A nő méltósága így jobban kitűnik: társa a férjének és egyenlő vele, ketten együtt alkotják Isten egyetlen képmását.”⁶⁷⁵

Evdokimov magyarázatában megfogalmazott állítások helyességét liturgiaturténeti források összehasonlításával, továbbá a lefátyolozás nyugati hagyományának szimbolikus magyarázatát tartalmazó leírások szövegeivel szükséges lenne ellenőrizni. Abból a szempontból fontos számunkra ez a kijelentés, hogy a *velatio* korai eredete a nyugati hagyományban az ortodox teológusok előtt is ismert.

A keresztény nyugaton Rómában és Milánóban a házasságkötéskor a *velatio* már a 4. századtól jelen volt, de a később keletkezett, s még korainak számító spanyolországi források is tanúskodnak róla.⁶⁷⁶ A korai görög kéziratok közül az eddig ismert legkorábbi, a 10. században keletkezett közép-itáliai *Grottaferrata Γ.β. VII* kódex tartalmazza a jegyesek lefátyolozását a koronázási szertartás elején, de jelen van a koronázás mozzanata is a szentírási olvasmányokat követően.⁶⁷⁷

4.3.3.1. *Velatio* a bizánci hagyományban

Az eddig legkorábbiként számon tartott, szintén közép-itáliai *Barberini gr. 336* kézirat szerkönyv tartalmazza a „Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...” papi imát a nők

⁶⁷⁵ EVDOKIMOV, P., *Az esküvői szertartás magyarázata*, 3.

⁶⁷⁶ NOCENT, A., *Matrimonio in occidente*, 297-300; KLEINHEYER, B., *Riten um Ehe und Familie*, in *Gottesdienst der Kirche*, 88-91. ÉVENOU, J., *Il matrimonio*, 214-217.

⁶⁷⁷ PASSARELLI, G., *La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantini secondo il Codice Cryptense G.b.VII (X sec.)*, 389.

lefátyolozására (*Εὐχή εἰς τὸ ἀναδήσασθαι γυναικα*), de annak szertartási körülményeire nem találunk pontos utalást.⁶⁷⁸

Az „Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...” anamnetikus részében a húsvét misztiréium egyetemességéből indul ki a Gal 3,27-28-re támaszkodva. Gabriel Radle arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerző a nemek egyenlőségét kívánta hangsúlyozni az üdvösség lehetősége szempontjából. Az imádság további részében még két hivatkozást találunk Pál apostol leveleire. Elsőként az 1Kor 11,4-16-ra hivatkozik, hogy a nők miért imádkozzanak fedett fővel, másodjára 1Tim 2,9-11-re utal a nők helyes és példamutató viselkedését illetően.⁶⁷⁹ Az epikletikus részben a fennhagot megelőzően a pap nemcsak a haj befödésére váró nőre, hanem a segédkező női személyre is áldást kér.⁶⁸⁰ Az évszázadok alatt több szövegváltozat maradt fenn. A *Barberini gr. 336*-hoz képest egy rövidebb szövegváltozattal találkozunk a *Coisilin 213*. kódexben,⁶⁸¹ amellyel megegyező szöveget nyomtatott formában a Jacobus Goar által kiadott *Euchologion to mega* őrzött meg.⁶⁸²

A *velatio* a korai bizánci időszakban egy széles körben ismert szertartás volt, amely nemcsak a nemesek körében volt ismert, valamint a dél-itáliai és palesztin forrásokban is megtalálható. Feltételezhető, hogy sok bizánci nő számára a kendővel fedett fő a keresztény nővé válás sajátos kifejeződése volt. Ezt tovább fokozhatta a konstantinápolyi Mária-ruhakultusz története. A császárváros a 9. századtól kezdve Mária fátyolának birtoklásával büszkélkedhetett, melynek lakói és látogatói tisztelhették a fátylat, és rajta keresztül hívhatták segítségül az Istenszülő oltalmát és pártfogását.⁶⁸³

A kora bizánci *velatio* szertartását egyházi személy végezte, de találunk utalást egy női segédkezőre is, aki a fej lefátyolozását, bekötését végezte. Felmerült az a feltételezés is, hogy ekkor diakonisszák is segédkeztek. A későbbi források szerint az imádság szövege további átdolgozáson esett át a 11. századtól kezdve, mely kizárja a diakonisszák szerepét, ugyanis a női diakonátus utolsó maradványainak eltűnése erre a korra tehető. Ennek ismeretében inkább arra lehet következtetni, hogy egy „kezes” nő végezte a haj bekötését, a *velatitot*. Az idő előre haladtával egyre inkább az vált gyakorivá, hogy már kislányok is bekötött fővel vettek részt

⁶⁷⁸ BAR 239; 379.

⁶⁷⁹ RADLE, G., *The Veiling of Women in Byzantium: Liturgy, Hair, and Identity in a Medieval Rite of Passage*, in: *Speculum Journal* 94/4, 2012, 1080-1083.

⁶⁸⁰ „σὺν τῇ ἀναδηροῦσῃ”, BAR, 239; 379.

⁶⁸¹ ARR, 375.

⁶⁸² GOAR, 309.

⁶⁸³ RADLE, G., *The Veiling of Women in Byzantium: Liturgy, Hair, and Identity in a Medieval Rite of Passage*, 1077-1080; 1108-1109.

a templomi szolgálatokon, így már a szertartás egyre inkább elvesztette jelentőségét, majd kikopott a gyakorlatból.⁶⁸⁴

Későbbi források azt bizonyítják, hogy az „*Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...*” ima nem esett ki azonnal a használatból, sőt egyes kéziratok arról tanúskodnak, hogy azt más liturgikus kontextusokban használták újra. Egyik ilyen új liturgikus környezet maga a női szerzetessé válás szertartása volt. A bizánci női szerzetességben fokozatosan vált jellegzetes ruhadarabbá a fátyol viselése. A londoni British Library-ben őrzött 13. századi szerzetesi *euchologion* (MS 32011) arról tudósít, hogy a szerzetesi öltözék felvétele után hangzott el ez az ima, amely már nem a felnőtt nővé válásra, hanem a szerzetesi életállapokra vonatkozik.⁶⁸⁵ Egy évszázaddal későbbi, a belgrádi Pátriárkai Múzeum MS 3.I.71 számú szerb liturgikus forrás arról tanúskodik, hogy „*Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...*” imádságot a házasságkötést követően háznál végzett három papi imádságból álló szertartásba építették be, mely már arra utal, hogy a fejkendő az asszonnyá válás szimbóluma. Az 1635-ben Velencében megjelent *trebnyik* a házasságkötést követően először templomba lépő asszonnyal hozza összefüggésbe. A szintén kortárs Goar-féle 1646-ban megjelent *Euchologion to mega* is idézi a 13. századi *Barberini gr 329*. kézirat szerinti szöveget, de azt még a házasságkötési szertartások előtt található.⁶⁸⁶

Ennek a papi imádságnak a házasságkötési szertartásokkal való alkalmazása nem csak a délszláv gyakorlatban mutatható ki. A Goar-féle *euchologionnal* egy évben Kijevben jelenik meg Mogila Péter három kötetes nagy *szerkönyve*, ahol szintén a házasságkötést követően van jelen ez az imádság.⁶⁸⁷ Ezzel párhuzamosan érdemes megvizsgálni a Nyikon pátriárka nevével fémjelzett liturgikus reform előtti orosz szertartáskönyveket is, melyekben a *szerkönyvek* szerkesztői a házasságkötés rítus követően található imagyűjtemények közé helyezték el a „*Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...*” imádságot.⁶⁸⁸ A templomi gyakorlat a vélhetően korábbi gyakorlatra utal, miszerint az „óhitűeknél” a házasságkötési szertartások előtt a templomba lépéskor a szokásos kezdetet követően hangzik el az ima, miközben egy női segédkező a menyasszony fejére népi motívumokkal ékesített fejfedőt helyez fel.⁶⁸⁹

⁶⁸⁴ RADLE, G., *The Veiling of Women in Byzantium: Liturgy, Hair, and Identity in a Medieval Rite of Passage*, 1080-1081.

⁶⁸⁵ Uo. 1110.

⁶⁸⁶ GOAR, 309; RADLE, G., *The Veiling of Women in Byzantium: Liturgy, Hair, and Identity in a Medieval Rite of Passage*, 1075.

⁶⁸⁷ Uo. 1111-1114.

⁶⁸⁸ TR M 1639, f135r-v; TR M 1651, f127r-v.

⁶⁸⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=3MsicYgCjwE> (utolsó ellenőrzés: 2023.10.12. 10:41); <https://www.youtube.com/watch?v=2wrfdk9vx9Q> (utolsó ellenőrzés: 2023.10.12. 10:45).

4.3.3.2. Velatio a Mogila-féle szerkönyvben

Mogila Péter nagy szerkönyvének egyik legnagyobb újdonsága, hogy a korábbi kéziratos forrásokhoz és nyomtatott szertartáskönyvekhez képest az új asszony megáldását és lefátyolozását tartalmazó papi imádság egy új szertartási környezetben került elhelyezésre.⁶⁹⁰ A szerkesztő kijevi főpap az alcímben egyértelműsíti, hogy azon menyasszonyok megáldására és *velatio*-jára vonatkozik a szertartás, akik a házasságkötés után először lépnek be a templomba.⁶⁹¹ Radle ehhez hozzáfűzi, az alcím egyben arra is magyarázat, hogy ez a szertartás azután végzendő, miután a házasságot elhálták. Az ortodox szlávok körében is elterjedt volt az a felfogás, hogy a házas együttlétkor a férfi tisztátalanná teszi a nőt, így szükség van egyfajta tisztulási szertartásra.⁶⁹²

A Mogila-féle trebnyik szerint így épül fel az új asszony megáldása és *velatio*-ja:

Új asszony bevezetése – Trebnyik – Mogila ⁶⁹³
Az új asszony bevezetése a templomba.
Kedző áldás
Szokásos kezdet
Zsoltárok: Zsolt 66 + Zsolt 5,2-4;8-9.
Papi ima: „Ο θεός ό εν προφήταις λαλήσας...” (Бже Бже нашъ, въ Прѣрѣхъ глѣвѣи...)
Áldás
Meghintés szentelt vízzel
Elbocsátó
Intelem/buzdítás

Az áldozópap *epitrachelion*ba és *felon*ba öltözve a templom bejáratában fogadja az új asszonyt, akihez így szól:

Trebnyik – Mogila – 1646	Euchologion 1883 és 1964
Вниди чадо въ двори Гдна, и всакимъ блгоговѣнїемъ и страхомъ Бжїимъ посѣщавсегда Цркѣ егѡ, такѡ да приимеши ѿ негѡ млѣть, и блгѣть прѣнимъ обрашеши, въ ѿца и сѡна и сѣгѡ Дха, ѡминь.	Lépj gyermekem az Úr hajlékába és teljes áhítattal és isteni félelemmel látogasd mindig az ő egyházát, hogy irgalmat s kegyelmet nyerj tőle az Atya és Fiú és Szentlélek nevében. Ámen. ⁶⁹⁴

⁶⁹⁰ MOGILA, 428-431, magyar fordítást lásd: EUCH GK 1964, 45-47.

⁶⁹¹ „МАТВА ПЕРВОБРАЧНОИ НЕВѢСТѢ ХОТАЩЕ ББЕСТУХСА ПОВРАЦѢ ВЪ ЦРКѢ, И ПРИАТИ БЛБЕНІЕ ПЕРВОМЪ ПОКРОВЕНІЮ ГЛАВѢ“, MOGILA, 428.

⁶⁹² RADLE, G., *The Veiling of Women in Byzantium: Liturgy, Hair, and Identity in a Medieval Rite of Passage*, 1113.

⁶⁹³ MOGILA, 428-431.

⁶⁹⁴ EUCH GK 1883, 27; EUCH GK 1964, 45.

Πρρυϕχϗ γλβυιι...) szövege kifejezetten a már házas asszony felett elmondandó imádság, aki megisztulva, az erényekben tökéletesedve éljen együtt férjével.

A korai bizánci imádság felhasználásával és módosításával itt nem ért véget a kijevei főpap szerkesztési tevékenysége, ugyanis addig nem használt szertartási környezetben helyezte el a „*Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...*” (*Бже Бже нашъ, въ Пррϕχϗ γλβυιι...*) imádságot. A korábban idézett Alphons Raes, Paul Meyendorff és Thomas Pott is egyetértett abban, hogy Mogila Péter reformjának latin nyelvű forrásaként az 1617-ben Rómában kiadott *Rituale Romanumot* nevezték meg. Ezt a feltevést Alphons Raes tovább árnyalta azzal, hogy egyúttal, felvetette a lengyel nyelvterületeken nyomtatott *Rituale Sacramentariumok* vizsgálatát. A *Rituale Romanum* a házasságkötést követően egy rövid szertartást tartalmaz (*De benedictione mulieris post partum*), a szülés után először templomba érkező asszony megáldására.⁶⁹⁷ Ehhez képest a lengyel kiadású 1633-as vilniusi *Rituale Sacramentarium* közvetlenül a házasságkötést követően tartalmazza a „*Modus introducendi mulierem*” szertartását, melynek alcíme: „*In Ecclesiam post consumatum Matrimonium*”.⁶⁹⁸ Közép-Európában a lengyel rituálékhoz hasonló, a házasságkötést követően az asszonyok megáldását tartalmazó templomi szertartásra a magyarországi gyakorlatban is találunk példát az Oláh-féle *Ordo et Ritus*-ban,⁶⁹⁹ a Telegdi Miklós nevéhez fűződő *Agendarius*-ban,⁷⁰⁰ valamint Pázmány *Rituale Strigoniense*-ben is.⁷⁰¹

Az 1633-as vilniusi *Rituale Sacramentariumban* található „*Modus introducendi mulierem*” szertartása a következőképpen épül fel:

Modus introducendi mulierem – Vilnius 1633
Adiutorium nostrum in nomine Domini – Qui fecit caelum et terram
Zsolt 66
Zsolt 127
Miatyánk
Responsorium
Papi ima: „ <i>Praetende Domine...</i> ”
Bevezetés a templomba: „ <i>Ingredere in domum Dei...</i> ”
Papi ima az oltár előtt „ <i>Omnipotens sempiternus Deus...</i> ”
Szentelt vízzel való meghintés

⁶⁹⁷ RT ROM 1617, 223-224.

⁶⁹⁸ RS VIL 1633, 45-48. A vilniusi 1633-as *Rituale Sacramentariumban* található szertartás eredetére nem terjed ki kutatásom. Ugyanezt a szertartást megtaláljuk még 1771-es szintén vilniusi rituálékban, vö. RS VIL 1771, 38-41, valamint 19. százai rituálékban is „*Benedictio nuae nuptiae post nuptias*” néven, vö. RS VR 1846, 183-186; RS VR 1872, 105-107. Meggyőződésem, hogy a témával foglalkozó kutatások nagy segítséget adhatnak a ruszin liturgiátörténeti folyamatok megértésében is.

⁶⁹⁹ VARGA, B., *Ordo et Ritus*, 33-34.

⁷⁰⁰ VARGA, B., *Agendarius*, 37-38.

⁷⁰¹ VARGA, B., *Rituale Strigoniense*, 105-106.

Ha összevetjük a lengyelországi rituálékban található asszony megáldást a Mogila Péter által összeállított szertartással, akkor két olyan liturgikus struktúrát láthatunk, amelyek több ponton is egyezést mutatnak, melyek: bevezetés a templomba, 66. zsoltár, imádság az asszonyért, szentelt vízzel való meghintés.

Látva Mogila Péter metropolita szerkesztői tevékenységét, az sem kizárt, hogy a Kijevben megjelent nagy *szerkönyvében* az új asszony megáldását magában foglaló szertartást is a lengyel rituálék szerint szerkeszthette, és az azokban található „*Modus introducendi mulierem*” figyelembe vételével állíthatta össze. Egy ilyen feltételezés igazolásához még további kutatásokra lenne szükség, ezt ugyanis több szertartási elem közötti hasonlóság is indokolja.

4.3.4. Összefoglalás Mogila reformjáról

Mogila Péter újító tevékenységét látva Paul Meyendorff arra a megállapításra jutott, hogy az 1646 decemberében megjelent nagy *szerkönyv* több mint a latin szertartási könyvek utánzása. Mivel Mogila a görög és orosz könyveket jól ismerte, elég szabadon közelített azokhoz, az általa bevezetett újításokat hosszasan indokolja, Paul Meyendorff számára úgy tűnik, hogy az egykori kijevi főpap *euchologionja* aligha kötődik a korábbi kiadásokhoz.⁷⁰²

Többek érdeklődését is felkeltette, hogy Mogila Péter mely görög szövegeket használhatta a szláv szövegek javításához. Gabriel Radle feltételezése szerint a kijevi főpap a Velencében nyomtatott *Euchologion to mega*-t használhatta görög forrásként.⁷⁰³ A *standard* bizánci házasságkötési szertartás hatásait Mogila Péter szerkesztői munkájára nem érdemes csupán a velencei görög könyvek oldaláról megközelítenünk. Láthattuk, hogy mind a 1606-os srtyaty-i és az 1618-as vilnusi *szerkönyvek* házasságkötési szertartása a szabványosított bizánci házasságkötési szertartások ószláv fordítását tartalmazzák. Alekszandr Andrejev az 1606-os srtyaty-i és az 1618-as vilnusi *szerkönyvek* elemzésével arra mutatott rá, hogy minden bizonnyal ez a két szláv könyv további forrásként szolgált Mogila Péter 1646 decemberében megjelent nagy *Euchologionja* számára, továbbá feltételezhető az is, hogy Nyikon pátriárka nevével jelzett liturgikus reformtörekvésekhez is.⁷⁰⁴

⁷⁰² MEYENDORFF, P., *The Liturgical Reforms of Peter Moghila, A New Look*, 111.

⁷⁰³ RADLE, G., *The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions*, 291.

⁷⁰⁴ ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 150.

A korabeli ószláv *szerkönyvekben* található házasságkötési szertartások esetében végbement változásokról szóló kutatások elemzései arra is rávilágítanak, hogy mind Mogila Péter kijevi metropolita, mind Nyikon orosz pátriárka liturgikus reformjainak eredményeként a *standard* szertartások erőteljes hatása mutatható ki. Mogila Péter ehhez képest néhány ponton újabb, nem bizánci eredetű szertartási elemeket illesztett be, melyeket a lengyel római katolikusok számára kiadott *Rituale Sacramentariumokból* kölcsönzött, míg a közös kehely rítusát és a háromszori körmenetet elhagyja. A néhány évtizeddel későbbi Nyikon-féle reform esetében inkább az volt a jellemző, hogy a kortárs görög *standard* szertartást hűségesen vették át. Mindkét főpap reformer munkássága azt eredményezte, hogy a szláv ortodox világban még sokáig meglévő házasságkötési szertartásokban kimutatható sokféleség egyre inkább háttérbe szorult.

Mogila Péter házasságkötési szertartásokat érintő liturgikus reformját vizsgáló Myroslav Dumich nem vette figyelembe Alphons Raes által 1935-ben megfogalmazott észrevételeit, miszerint a kijevi főpap által bevezetett újítások a lengyel római katolikus szokásokat is tartalmazó lengyel rituáléból kerülhetnek be Mogila Péter *szerkönyvébe*. Dumich a Mogila-féle újításokat általánosan nyugati befolyás eredményeként értékelte, melynek igazolására egy jóval későbbi rituáléból idézte a latin szövegváltozatot. Az egyes 17. századi lengyelországi *Rituale sacramentorumok* és Mogila Péter *Euchologionjának* házasságkötési szertartásaiba bevezetett újítások szövegeinek összehasonlítása inkább Alphons Raest igazolja.

4.4. Ószláv *szerkönyvek* Mogila Péter reformját követően

Az 1596-ban létrejött breszt-litovszki unió elismerése egy hosszabb folyamat volt, melyről elmondható, hogy a przemysli és a leMBERGI ortodox püspökök sokáig nem fogadták el. A párhuzamos hierarchia miatt magában hordozta az unitusok és az ortodoxok közötti konfliktusokat, melyekre János Kázmér (1648-1668) uralkodása alatt főként a püspökök kinevezésekor került sor. A megüresedett ortodox püspökségek élére igyekeztek olyan püspököket állítani, akik hajlandóságot mutattak a Rómával való egységre. Egy rendkívül viszontagságos történelmi időszakban, 1667-ben választották meg Jozsif Szumlanskijt leMBERGI ortodox püspökké, a püspökszentelésre viszont a következő évben került sor. Az újonnan felszentelt püspök eközben ígéretet tett arra, hogy egyházmegyéjét közelebb hozza az unióhoz. Titokban először 1677-ben, majd másodjára 1681-ben letette a katolikus hitvallást, melynek eredményeként a papság jogai megerősítést nyertek. 1691-ben a

pzremýsi, 1700-ban a lebergi, majd 1702-ben a lucki ortodox püspökök hivatalosan is elfogadták az uniót.⁷⁰⁵

Ekkoriban a lebergi püspökség papsága nem rendelkezett kellő képzettséggel, ehhez még hozzájárult az is, hogy több esetben agresszív magatartásukkal hívták fel magukra a figyelmet. Szumlanskij püspök katona múltjából fakadó fegyelemmel irányította egyházmegyéjét, igyekezett rendezett keretek közé terelni annak működését. Jozsif Szumlanskij püspök példaként tekintett Mogila Péter reformjára, mely az ő főpapi tevékenységét is inspirálta. A liturgikus könyvek kiadását tekintve egy intenzív időszakról beszélünk, hiszen 1668-tól kezdődően többször kinyomtatták Lembergben a *szerkönyvet*,⁷⁰⁶ amelyek Mogila Péter reformjának hatásait örökítette tovább, de a magyarázatok már rövidebbek az egyes szertartások előtt.⁷⁰⁷

A házasságkötési szertartások teljes egyezést mutatnak Mogila Péter Kijevben megjelent nagy *szerkönyvében* található renddel. Az 1668 és 1719⁷⁰⁸ között megjelent lebergi *szerkönyvek* összeállítói hűségesen átvették az eljegyzés előtti kérdések sorát,⁷⁰⁹ valamint a koronázás elejére illesztett rövidített eljegyzést a kérdésekkel,⁷¹⁰ az esküszöveg és az új asszony megáldását tartalmazó szertartást is.⁷¹¹ Jozsif Szumlanskij lebergi püspök idején kiadott egyházi szláv *szerkönyvek* nagyban elősegítették, hogy a Mogila Péter által megreformált euchologikus szövegek még szélesebb körben váljanak ismertté, és egyre inkább a templomi gyakorlat részét képezzék.

A liturgikus megújulások egyik sajátossága, hogy nem egyenlő mértékben éreztetik hatásukat regionális szempontból nézve. A központból nem azonos gyorsasággal jutnak el az új, avagy megújított szertartási rendek az egyes vidékek kisebb egyházi központjaiba, a távoli helyeken, akár más egyházi központban általában később éreztetik hatásukat. Az 1697-ben

⁷⁰⁵ WAWRZENIUK, P., *Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668-1708*, Södertörn Doctoral Dissertations 3, Huddinge 2005, 17-29, 37-39; 56-57.

⁷⁰⁶ ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 1, 80, 97, 108, 114,

⁷⁰⁷ NOWAK, A. Z., *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, 30-31; WAWRZENIUK, P., *Confessional Civilising in Ukraine*. 57; 61-63.

⁷⁰⁸ ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1, Львів, 1984, 33.

⁷⁰⁹ EUCH LV 1668, f99r-f102v; EUCH LV 1682, f98r-f102v; EUCH LV 1695, f101r-103v; EUCH LV 1719, f99r-f102v.

⁷¹⁰ EUCH LV 1668, f103r-f115v; EUCH LV 1682, f103r-f115v; EUCH LV 1695, f103r-f116v; EUCH LV 1719, f103r-f115v;

⁷¹¹ EUCH LV 1668, f116r-f118r; EUCH LV 1682, f116r-f118r; EUCH LV 1695, f116r-f118r; EUCH LV 1719, f116r-f118r.

Vilniusban, és 1720-ban⁷¹² Lembergben megjelent *trebnyikben*⁷¹³ található házasságkötési szertartások arról tanúskodnak, hogy nem minden régióban váltak rövid időn belül egységessé a *szerkönyvek* Mogila Péter liturgikus reformját követően. Mindkét szertartás esetében elmondható, hogy a *szerkönyv* szerkesztői sem az *eljegyzés*, sem a *koronázás* elé nem illesztették be a konszenzust. Ha jobban megvizsgáljuk az 1697-ben Vilniusban és az 1720-ban Lembergben nyomtatott *trebnyik* házasságkötési szertartásait, akkor jól kimutatható egy olyan rend, amely átmenetet jelent a nem kijevei könyvek házassági rítusainak sorában. Első ránézésre, mintha kettős tendenciának lennének szemtanúi. Egyfelől az *eljegyzés szertartása* nem a szabványosított velencei rendet követi, ahogyan a szintén Vilniusban megjelent 1617-es szláv *szerkönyv* esetében láttuk, hanem egy olyan szertartásrendet találunk, amely megegyezik a vievisi *szerkönyvben* látottakkal.⁷¹⁴ Másfelől a *koronázás* esetében viszont már sokkal jobban érvényesül a velencei szabványosított rend, ugyanakkor megtaláljuk a Mogila Péter által bevezetett esküt, és a közös kehely imájából létrehozott főhajtási imádságot, de a kijevei metropolita reformja előtti házasságkötés sajátosságai is helyet kaptak, mint a Zsolt 8,6 és 8,1 versekből álló *prokimen*, a Zsolt 127,3-4 alleluja versek, valamint Zsolt 79,15-16 versei. Nem találunk arra utalást, hogy mikor történt a koronák levétele, valamint a „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Ќѡцѣ и Сѣнѣ и Дѣхѣ Сѣхыи...) papi imádság sem szerepel az *elbocsátó* előtt.⁷¹⁵ A *koronázás* után ismét megtalálható a „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δόζη καὶ τιμῆ στεφάνωσας τοὺς ἀγίους σου...” (Гди бже нашъ, ѡже славож и чтиж вѣнчалъ еси сѣхъа своа мѣникъ...) papi imádság, amely korábban a Mogila-féle reform előtt a vievisi 1638-as és 1641-es, valamint az 1644-ben és 1645-ben szintén Lembergben kiadott *szerkönyvekben* voltak meg, s az új asszony megáldását tartalmazó szertartás egyáltalán nem került be sem az 1697-es vilniusi, sem az 1720-as leMBERGI *trebnyikbe*.⁷¹⁶

⁷¹² ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1, 34.

⁷¹³ Alphons Raes a „ruszin” *szerkönyvek* csoportosításakor két különböző szerkesztésű leMBERGI szerkönyvről tesz elhatárolást, mindeket 1720-ban nyomtatták. A két kiadás közötti legnagyobb különbség abban áll, hogy a második, Raes által 1720B-nek nevezett *szerkönyv* szerkesztői a *koronázás* szertartásába egy, a Mogila Péter által alkalmazott rövidített *eljegyzés*től még rövidebb rendet illesztet illesztettek az eskü elé, vö: RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 385-388.

⁷¹⁴ TR VL 1697, f44r-f45v; EUCH LV 1720, f64v-f66v.

⁷¹⁵ TR VL 1697, f46r-f54v; EUCH LV 1720, f67r-f78v.

⁷¹⁶ TR VL 1697, f54v-55r; EUCH LV 1720, f79r.

4.4.1. Szerkönyvek 1720 után

Alphons Raes tanulmányában rávilágított, hogy 1720-ban Lembergben két *szerkönyv* is megjelent. Az elsőt 1720A jelzéssel illette, amely az előző pont végén bemutatott szertartáskönyvet jelenti. A második *trebnyik*, amelyet 1720B jelzéssel látott el, amelyről megállapította, hogy az abban fellelhető házasságkötési rítus több jelentős eltéréssel található meg. Raes megállapítása szerint ez volt az első olyan *szerkönyv*, amelyben a Mogila Péter által lerövidített eljegyzést a *koronázás szertartása* elől már elhagyta, és a szerkesztők az *eljegyzés* tovább rövidített változatát a koronázási szertartás két hosszabb papi imádsága után illesztették be.⁷¹⁷

A zamoscsi zsinat megállapította, hogy a görög és római házasságkötés nagyban hasonlít egymásra, azon változtatni már nem szükséges. A zsinati dokumentum határozottan kijelentette, hogy a papságnak a házassági rítusokon tovább változtatnia nem szabad.⁷¹⁸ Raes szerint sajnos továbbra sem világos, hogy a zsinaton mely *szerkönyv* szerinti házasságkötési szertartást vették alapul, így nem lehet megállapítani azt sem, hogy mely szertartási elemek jelenléte, vagy sorrendje alapján jutottak erre a megállapításra.⁷¹⁹

4.4.2. Eljegyzés szertartása 1720 után

A házasságkötési szertartások esetében egy olyan szertartásrend rögzült 1720 körül, amely jó kétszáz éven keresztül meghatározó volt több görögkatolikus egyházmegye életében. A Raes által 1720B jelzéssel ellátott lebergi *szerkönyvbe* sajnos nem tudtam betekinteni, így annak megvizsgálására nem volt lehetőségem. Az általam kutatott, a zamoscsi zsinat után kiadott legkorábbi *euchologion* a 1736-ban jelent meg a suprasl'-i bazilita monostor nyomdájában.⁷²⁰

⁷¹⁷ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 388. A Raes által 1720A jelzéssel számontartott lebergi szerkönyvvel kutatásaim során nem találkoztam, illetve az eddig felhasznált és hivatkozott nemzetközi tanulmányok közül más szerző sem említette.

⁷¹⁸ „*Quoniam ritus administrandi hoc sacramentum in nostra ecclesia idem propemundum est, qui in ecclesia Latina, proindeque nulla correctione, aut mutatione indiget; non licebit parochis a recepta forma recedere*”, in MANSI, col 1503C.

⁷¹⁹ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 385-388.

⁷²⁰ Andrejev szerint ez volt az első kifejezetten görögkatolikusok számára nyomtatott szerkönyv, vö. ANDREEV, A., *The Ruthenian Editions of the Slavonic Slu zhebnik and Trebnik. Part 2: The Trebniki Printed in Vilnius before 1650*, 150.

Az új házasságkötési szertartás azokban a görögkatolikus egyházmegyékben terjedt el, ahol a suprasl'-i,⁷²¹ univi,⁷²² pocsajevi,⁷²³ przemysli⁷²⁴ és lemergi⁷²⁵ nyomdákban kiadott *szerkönyveket* használták.

Az általam vizsgált liturgikus könyvekben, az 1736-ban a suprasl'-i monostorban kiadott *trebnyiktól* az 1925-ben Andrej Septickij metropolita idején megjelent kétkötetes nagy *szerkönyvig* általánosságban elmondható, hogy valamennyi kiadás esetében a *gyűrűváltás szertartása* a legrövidebb formában a *koronázási szertartás* részeként található meg az eskü előtt. A pocsajevi bazilita monostor nyomdájában nem csak *kis szerkönyvek* jelentek meg,⁷²⁶ hanem 1771-ben egy kétkötetes *nagy szerkönyv* napvilágot látott,⁷²⁷ amelyet 1786-ban újból kinyomtattak.⁷²⁸ A 19. század végéig csupán a pocsajevi két nagy *szerkönyv* tartalmazza a teljes, külön végezhető *eljegyzési szertartást*, oly módon, ahogy a szabványosított házassági szertartásokat tartalmazó velencei *eucholigionokban*, és az azokat követő szláv *trebnyikek* esetében is láttuk.⁷²⁹ Ezt követően bő száz éven keresztül a nevezett egyházi központok és monostorok nyomdáiból nem kerültek ki olyan liturgikus könyvek, amelyek ily módon adtak volna lehetőséget az eljegyzés, a gyűrűváltás megünneplésére, erre egészen 1925-ig kellett várni, amikor az újra visszakerült az Andrej Septickij lemergi metropolita idején kiadott kétkötetes *szerkönyvbe*.⁷³⁰

Alphons Raes is külön kiemeli, hogy a suprasl'-i 1736-os *trebnyik* volt az első olyan szertartáskönyv, amely elrendelte az egyesített házasságkötési szertartásra a szenteltvíz

⁷²¹ TR SP 1736, 65-66. <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01008162631?page=1&rotate=0&theme=white> (utolsó ellenőrés időpontja 2024.03.05. 14:07)

⁷²² EUCH UNIV 1739/1744, ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1, 58, 67; EUCH UNIV 1754, f43r-f44r.

⁷²³ TR PO 1741, ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1, 62; TR PO 1771, Bodrogkeresztúr egyházközségből került be Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárába: ANT10245 szám; 1786, f85v-f86r,

⁷²⁴ TR PR 1844, f39v-f40r, Nyírgyulaj egyházközségből került be Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárába: ANT10427 szám; Baktatkéek egyházközségből került be Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárába: ANT10491.

⁷²⁵ EUCH LV 1761; ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1, 120, Kisléta egyházközségből került be Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárába: ANT10281 szám. EUCH LV 1873, 166-168; TR LV 1925, 69.

⁷²⁶ TR PO 1741, ОЛТОЗІ, Е., *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, 84.,; Sátorajújhely egyházközségből került be Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárába: ANT52, TR PO 1792, ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/2, Львів, 1984, 69.

⁷²⁷ TR PO 1771, ОЛТОЗІ, Е., *A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei*, 95.,

⁷²⁸ TR PO 1786, ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/2, 55; Вуй egyházközségből került be Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárába: ANT 10274 szám.

⁷²⁹ TR PO 1771, 78v-80r; TR PO 1786, 78v-80r

⁷³⁰ TR LV 1925, 61-65.

kikészítését, majd az eljegyzéskor a gyűrűk meghintését is.⁷³¹ A gyűrűhúzást követően található a „*Κόριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσόμενος Ἐκκλησίαν...*” (*Гди бже нашъ, ѡже ѡтасы предъ обрѣцивъ црковъ дбѣ цистѣю...*) korai bizánci eljegyzési imádság. Az imádság elmondása közben a szövegbe beillesztett jelzés értelmében a pap áldást ad a jegyességre lépőkre.⁷³² Ez az aprónak tűnő módosítás újszerűnek számít a korábban bemutatott kéziratos és nyomtatott szertartáskönyvek *eljegyzési szertartásaihoz* képest, ugyanis sem kéziratos görög, sem pedig a korábbi szláv *trebnyikek* esetében erre utalást sem találunk.

A későbbi, általam vizsgált univi, pocsajevi, przemysli és lemergi *szerkönyvek* mindegyike tartalmazza a suprasl'-i 1736-os *trebnyik* eljegyzés bevezetett újításait.⁷³³ Egyetlen különbség az, hogy míg a suprasl'-i 1736-os *trebnyik* esetében a gyűrűhúzás a „*Гди бже нашъ, ѡже ѡтасы предъ обрѣцивъ црковъ дбѣ цистѣю...*” papi imádság előtt található, addig a későbbiekben már az ima után írják elő a vizsgált *szerkönyvek*.⁷³⁴ Ennek magyarázata vélhetően abban kereshető, hogy a korábbi lengyel, litván és délszláv nyomdákban megjelent *szerkönyvek* egy-két kivételtől eltekintve sokáig nem tartalmazták az eljegyzés harmadik, hosszabb papi imádságát. Ezekben a régi könyvekben a gyűrűhúzást jellemzően a két korai eredetű bizánci ima közé illesztették be. Életszerű az a feltételezés, hogy egy korai lengyel, vagy litván nyomdában megjelent szláv *szerkönyvből* ugyanolyan renddel emelték át az eljegyzés ezen részét az 1736-os *trebnyik* egyesített házasságkötési rendjébe.

Röviddel a suprasl'-i monostorban megjelent *trebnyiket* követően az univi⁷³⁵ és a pocsajevi⁷³⁶ monostorok nyomdáiban is megjelentek *szerkönyvek*, melyek más módon vették át az egyesített házasságkötési szertartásrendet. A rövidített *eljegyzés* helye a házasságkötési szertartásban nem változott, de a könyv szerkesztői megtartották a gyűrűk szentelt vízzel történő meghintését, és az eljegyzés imájában a papi áldást is, de a gyűrűhúzás már a „*Гди бже нашъ, ѡже ѡтасы предъ обрѣцивъ црковъ дбѣ цистѣю...*” papi imádságot követően történik. Ez a rövidített és beillesztett eljegyzési rend egészen 1925-ig jelen volt az ószláv *trebnyikekben*.

⁷³¹ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 388; TR SO 1736, 57.

⁷³² TR SP 1736, 66.

⁷³³ EUCH UNIV 1739/1744, ff39r-v-; EUCH UNIV 1754, f43r-f44r; TR PO 1741, ff39r-v; EUCH LV 1761; ff117r-v, TR PO 1771/1786, f85v-f86r; TR PR 1844, f39v-f40r; EUCH LV 1873, 166-168; TR LV 1925, 69.

⁷³⁴ TR SP 1736, 66-67.

⁷³⁵ ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1, 58; 67.

⁷³⁶ ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/1, 62; ЗАПАСКО, Я. П., – ІСАЄВИЧ, Я. Д., *Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні*, Кн. 2/2, 55; 69.

Már Mogila Péter kijevei metropolita *euchologionja* tartalmazott egy rövidebb *eljegyzési szertartást* közvetlenül a koronázás előtt. A zamoscsi zsinatot követően az *eljegyzés* és a *koronázás* egy szertartásban egyesült, de az nem bizonyítható, hogy ebben a zsinatnak milyen szerepe volt. Az viszont igazolható, hogy maguk a kijevei metropóliához tartozó görögkatolikusok voltak azok, akik még jobban rövidített eljegyzési rítust a koronázási szertartás szerves részévé tettek,⁷³⁷ így a bizánci hagyományon belül egy olyan szertartási gyakorlatot hoztak létre, amelyre korábbi forrásokban nem láttunk példát.

4.4.3. Házasságkötési szertartás 1720 után

Röviddel ezelőtt már említettem Alphons Raes hivatkozását, aki az 1720B jelzéssel látta el azt a *szerkönyvet*, amely 1720-ban először tartalmazza a koronázás szertartásába beillesztett eljegyzést. Kutatásaim során nem talákoztam a nevezett szertartási könyvvel, így az ott található szertartásrenddel nem is tudtam foglalkozni. A Raes és Dumich által összesített ószláv szertartáskönyvek közül az 1736-ban a supraśl'-i bazilita monostor gondozásában megjelent *szerkönyvben* található házasságkötési szertartás az első, amelyet a korábbi *trebnyikokban* látott szertartásrenddel össze tudtam hasonlítani, majd a későbbi univi, pocsajevi, przemyśli és lembergi *euchologionokban* található szertartásokat tekintettem át.⁷³⁸

4.4.3.1. Konszenzus kikérése

A supraśl'-i 1736-os *trebnyik* több érdekességet is tartogat számunkra. A házasságkötési szertartás az eljegyzés és koronázás összevont rendjét hozza. Ebben a korábbi szláv könyvekhez képest csak egy szertartási keretben lehetséges a gyűrűváltás és a házasságkötés.⁷³⁹ A kezdő áldást követően a „*Mennyei király...*” éneklését rendelik a rubrikák, amely korábban az első házasságkötési szertartásokra nem volt jellemző, a másodházassági szertartásban való jelenlétére később fogok kitérni. A házassági szándékot vizsgáló kérdések az ószláv mellett lengyelül is megtalálhatóak. Ha összehasonlítjuk a lengyelországi *Rituale Sacramentariumokban* található kérdések lengyel nyelvű szövegét⁷⁴⁰

⁷³⁷ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 386.

⁷³⁸ Azokat a ruszin szerkönyveket vizsgáltam meg, melyek esetében a Munkácsi Egyházmegyében tarott kánoni látogatások jegyzőkönyvei is említést tesznek, valamint napjainkban is elérhetőek a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában.

⁷³⁹ TR SP 1736, 58-60.

⁷⁴⁰ RS VIL 1633, 33-35; RS 1691, 25-26; RS VIL 1771, 27-29.

a supraśl'-i 1736-os trebnyik szintén lengyel nyelvű kérdéseivel, akkor azt láthatjuk, hogy a két szöveg teljesen megegyezik.

4.4.3.2. A papi áldás jelzése

A szabványosított bizánci házasságkötési szertartások a koronázást követően írják elő a papi áldást, miközben a pap a Zsolt 8,6-ra épülő formulát mondja:

Zsolt, 8,6	Görög euchologionok ⁷⁴¹
δόξη καὶ τιμῆ ἑστεφάνωσας αὐτόν.	Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δόξη καὶ τιμῆ στεφάνωσον αὐτούς.
Szláv trebnyikek Mogila és Nyikon reformjait követően ⁷⁴²	Nagy imádságoskönyv ⁷⁴³
Г҃ДИ Б҃ЖЕ НАШЪ, СЛАВОЮ И ЧЕСТІЮ В҃НЧАИ ИХЪ. ⁷⁴⁴	Urunk, Istenünk, koszorúzd meg őket dicsőséggel és dísszel!

A *standard* bizánci házasságkötést követő szerkönyvekhez képest az 1736-ban megjelent supraśl'-i szerkönyvben a papi áldás helye és környezete megváltozott. Míg a Zsolt 8,6-ra épülő formulát teljesen elhagyták, addig az egykor a koronázást követő áldást áthelyezték az „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός... (Б҃ЖЕ ПРЕЧ҃Т҃ЫЙ, ꙗ҃ ВСЕА ТВАРИ СОД҃ѢТЕЛЮ...)” papi imádság epikletikus részébe:

Supraśl' – Supraśl' 1736 ⁷⁴⁵	Euchologion 1964 ⁷⁴⁶
Ты самъ Влако Пресѣи, прѣими мольбе насъ рабѡвъ твоихъ: и такоже тамѡ, такѡ и зде пришедъ невидимъ своимъ пришествиемъ, бл҃гослови † Бракъ сей: и даждъ рабѡ ИМ҃ѸК и рабѡ твоени ИМ҃ѸК животъ мирныи, долготѣ дни, цѣломъдрїе, и къ дрѡгъ дрѡгѣ любовъ, въ союзѣ мира, сѣма долгожизное бл҃гъ ѡ	Magad legszentebb Urunk, fogadd szolgálid könyörgését és valamint Kánában megjelentél, úgy itt is láthatatlanul megjelenvén, áldd meg † ezt a házasságot és adj N. N. szolgálidnak békés, hosszú életet, erényességet, a béke kötelékében kölcsönös szeretetet, maradandó

⁷⁴¹ GOAR, 318; ZER 247, AGR, 90.

⁷⁴² MOGILA, 419.

⁷⁴³ Rohály Ferenc fordítása, NIK, 165. Berki Feriz fordításában megjelent ortodox euchologion szerint: „Urunk, Istenünk, dicsőséggel és tisztelettel koszorúzd meg őket”, EUCH ORT 2, 102; Bugár M István fordítása szerint: „Urunk, Istenünk, dicsőséggel és tisztelettel kooronázd meg őket”, MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma – ortodox keresztény szemmel*, 203.

⁷⁴⁴ A Mogila-féle reform előtti a *standard* bizánci házasságkötés hatása alatt készült 1606-os stryatin-i és az 1618-as vilnusi trebnyikben a Zsolt 8,6 mint idézet szerepel többes szám harmadik személyben: „Г҃ДИ Б҃ЖЕ НАШЪ, СЛАВОЮ И ЧЕСТІЮ В҃НЧАЛЪ ЕСИ ИХЪ”, TR STRY 1606, f65r; TR VL 1618, f68r.

⁷⁴⁵ TR SP 1736, 64.

⁷⁴⁶ EUCH GK 1964, 33.

ЧАДЪХЪ, И НЕ ОУВАДАЕМЫИ СЛАВЫ ВЪНЕЦЪ.	nemzedéket, családi áldást s a dicsőség hervadhatatlan koszorúját.
--	---

4.4.3.3. Az eskü és a *copulatio*

A házasságkötési szertartás elején található konszenzus kikérési formulához hasonlóan az eskü szövege az ószláv mellett lengyel nyelven is megtalálható.⁷⁴⁷ A lengyel szövegek esetében ugyanúgy elmondható, hogy a kortárs *Rituale Sacramentariumok* lengyel szövegeivel teljes egyezést találunk. A Mogila Péter által beillesztett ószláv esküszöveg eredetét illetően még inkább erősödik az a felvetés, hogy nagy valószínűséggel a lengyel rituálékban található szövegváltozat lehetett a minta.⁷⁴⁸

A supraśl'-i *trebnyikben* a Mogila Péter által kiadott *euchologionban* található *copulatio* szövegéhez képest már egy hosszabb szövegváltozatot találunk, amely sokkal inkább magán viseli a nyugati teológiai szemléletet:

Trebnyik – Supraśl' 1736 ⁷⁴⁹	
Бже Бгъ съчета, члкъ да не разлѣчаетъ. И оубо азъ недостойныи Бжїю, властїю мнѣ даною, соединяю васъ б тое стїоне малженцтво, и оное властїю Црѣве стїы Кафолїческїа оутверждаю и знаменаю въ Има Оца, * и Сїна, * и стїаго Дха *. Аминь.	Amit Isten egybekötött, ember el ne válassza. Én is Isten méltatlan szolgája, a rám ruházott hatalmamnál fogva, egysítelek benneteket ebben a szent házasságban, és azt a Szent Katolikus Egyház hatalmával megerősítem és megjelölöm, az Atya, és Fiú, és Szentlélek nevében. Ámen ⁷⁵⁰

A most idézett szövegünkre bizonyosan nagy hatással voltak a korábban említett *Rituale Sacramentariumok*, egyes kifejezések eredete is ezekre vezethető vissza.⁷⁵¹

A korai görög kéziratok, a nyomtatott görög és ószláv szerkönyvek között teljes egyetértés mutatkozik abban, hogy a 127. zsoltár a koronázási szertartás elején található. Mint láttuk, fentebb a supraśl'-i 1736-os *trebnyik* ettől nagyon eltérő helyen, az esküszövegeket követően hozza 127. zsoltár éneklését.⁷⁵² A bizánci házasságkötéseknél szokatlan megoldás okát Raes abban vélte felfedezni, hogy a házasságkötési szertartás középpontjába a szóbeli

⁷⁴⁷ TR SP 1736, 66-68; RS 1691, 27-29; RS VIL 1771, 30-33.

⁷⁴⁸ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 385-386.

⁷⁴⁹ TR SP 1736, 68.

⁷⁵⁰ Szolánszky Ágoston fordítása, vö. SZOLÁNSZKY, Á., *A keresztén család fogalma az eljegyzés és az eseketés görögkatolikus szertartásainak fényében*, 54.

⁷⁵¹ RS 1691, 29; RS VIL 1771, 33.

⁷⁵² TR SP 1736, 69.

beleegyezés került.⁷⁵³ A későbbi univi, pocsajevi, pzemysli és lemergi *szerkönyvek* nem vették át ezt az újítást, hanem hagyományosan a házasságkötés elején őrizték meg a 127. zsoltárt.⁷⁵⁴

4.4.3.4. A *prokimen* és az olvasmányok

A supraśl'-i 1736-os *trebnyik* házasságkötéskor előírt *prokimenje* eltér a Mogila Péter nagy *szerkönyvében* látott, és a lemergi nyomdákban kikerült 1668 és 1719 között kiadott *szerkönyvekben* találhatóéhoz képest. A nyomtatott ószláv *szerkönyvek* közül ekkor találkozunk újra a Zsolt 8,6 és a Zsolt 20,4b zsoltárversekből összeillesztett *prokimen* formulával.⁷⁵⁵

A korai görög kéziratok közül először a *Sinai Gr. 973* kódex a koronázáskor a Zsolt 8,6b és a Zsolt 20,4b versek összeillesztéséből keletkezett, többes számban megfogalmazott formulát találjuk.⁷⁵⁶ A kijevi eredetre visszavezetett *Euchologium Slavicumban* láttuk, hogy a *prokimen* a Zsolt 8,6 és a Zsolt 20,4b összetételéből áll.⁷⁵⁷

A Mogila-féle reform előtt megjelent lengyel és litván nyomdákban megjelent *trebnyikekben* láttuk, hogy az 1638-ban és 1641-ben Vievisben, valamint az 1644-ben és 1645-ben Lembergben nyomtatott könyvekben a *prokimen* a Zsolt 8,6, versként Zsolt 8,1 áll, az alleluja versek pedig a Zsolt 127,3-4. Az olvasmányok esetében mind a négy kiadásban az apostoli szakasz az 1Kor 7,7-14. Mogila Péter nagy *szerkönyvében* a *prokimen* zsoltárversei a Zsolt 20,4b-5, a *prokimenvers* pedig a Zsolt 20,7, az alleluja vers viszont szintén a görög szerint található Zsolt 11,8.⁷⁵⁸ A vizsgált 1736-os supraśl'-i *trebnyik* házasságkötéskor előírt *prokimenje* gyakorlatilag egy jóval korábbi, Zsolt 8,6 és a Zsolt 20,4b szövegváltozat megjelenését jelentette, amelyet *Euchologium Slavicumban* láttunk, de azt később még a Mogila előtti vilnusi és lemergi nyomtatott *szerkönyvek* a koronázási formulaként használták. A szentírási apostoli és evangéliumi olvasmányok esetében következetesen az Ef 5,20-33 és a Jn 2,1-11 szakaszokat találjuk, míg az 1Kor 7,7-14 a másodházasság szertartásában maradt meg.⁷⁵⁹

⁷⁵³ RAES, A., *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest*, 389.

⁷⁵⁴ EUCH UNIV 1739/1744, f46v-; EUCH UNIV 1754, f37v; TR PO 1741, f36v, EUCH LV 1761; f112v, TR PO 1771/1786, f81v; TR PR 1844, f37r; EUCH LV 1873, 159-160; TR LV 1925, 65-66.

⁷⁵⁵ TR SP 1736, 71.

⁷⁵⁶ RADLE, G., *The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/3)*, 192-193.

⁷⁵⁷ DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, 258-274.

⁷⁵⁸ MOGILA, 419-420.

⁷⁵⁹ TR SP 1736, 71-74, 86-89, EUCH UNIV 1739/1744, f41r-f42v, f48v-f50r; EUCH UNIV 1754, f45r-46v, f55r-f56r; TR PO 1741, f42r-f43r, f50r-f51r, EUCH LV 1761; f119r-f120r, f131r-132r, TR PO 1771/1786, f88r-

4.4.3.5. Az egyszerűsített házasságkötési szertartásrend

Az 1736-os supraśl'-i *trebnyik* házasságkötési rítusa egy olyan szertartásrendet tartalmaz, amelyet korábban sem kéziratok forrásokban, sem pedig nyomtatott *euchologionban* nem láthattunk:

Házasságkötés 1720 után
Szándék kikérdezése
127. zsoltár
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречытйй, ѿ всеа твари содѣтелю...)
Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Блгословенъ єси гдѣи бже нашъ, иже тайнагоу чистагоу брака сващеннодѣйствителю...)
Eljegyzés szertartása röviden:
Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνων προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (Гдѣи бже нашъ, иже ѿгаси предъ обрѣцивъ црковъ дѣбъ цистѣю...)
Gyűrűk felhúzása
Eskü
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦδος τὸν ἄνθρωπον...” (Бже стѣйй, создавѣй ѿ персти челоуѣка...)
Koronázás
Prokimen (Zsolt 8,6+Zsolt 20,4b)
Apostol (Ef 5,20-33)
Evangélium (Jn 2,1-11)
Ekténia
Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταζιώσας ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже бже бже нашъ, иже в сѣснтелнѣмъ тбоемъ смотренїи, сподобнвыи в кана галилси...)
Tropárok: Zsolt 79,15-16 „Ἅγιοι Μάρτυρες...” „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...” (+ „Ἡσαΐα χόρευε...”)
Koronák levétele
Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας...” (Бже бже нашъ, пришедѣй въ канѣ галїлейскю, ѿ тамошнїй бракъ блгословивѣй...)
Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Ѡцъ и снъ и дхъ стѣи...)
Elbocsátó

A szertartás szerkesztői egy egyszerűsített, a két korábbi önálló szertartást egy liturgikus keretben egyesítették. Ennek az összeillesztő munkának néhány olyan imádság és szertartási elem is áldozatul esett, mint a Mogila-féle reform után a koronázás második papi

f89r, f97r-f98r; TR PR 1844, f42v-f43v, f49r-f50r; EUCH LV 1873, 172-174, 193-196; TR LV 1925, 71-72, 81-82.

imájaként szereplő („Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν... – *ВѢГОСЛОВЕНЪ ѸСИ ГДѢИ БЖЕ НАШЪ, ИЖЕ ТАЙНАΓΩΪ ЧИСТАΓΩ БРАΚΑ СΒΑЩΕΝΝΟΔѢΪΣΤΒΙΤΕΛΙΟ...*”), a Zsolt 8,6 és a papi áldás, a *kérő ekténia*, a Miatyánk, és főhajtássá alakított kehely megáldó imádság. Azonban nem csak a rövidítési és egyszerűsítési tendenciák érvényesültek, hanem a *prokimen* szövegváltozatának egy korábbi variánsát illesztették be a Mogila Péter által elterjesztett, némileg bővebb *standard* velencei formula helyett.

A későbbi univi, pocsajevi és lemergi könyvekben nagyrészt ugyanezt a szertartásrendet találjuk meg,⁷⁶⁰ esetenként a *koronázási szertartás* második papi imája már ismételtlen megtalálható.⁷⁶¹ Az így létrejött új, egyesített rítus a következő kétszáz éven át volt a zamoscsi zsinat után kiadott *szerkönyveket* használó görögkatolikusok házasságkötési szertartása.

4.4.3.6. Asszonyavatás

A Mogila Péter nagy *szerkönyvében* teljesen új szertartásként megjelentő új asszony megáldása az egyetlen olyan, a házasságkötéshez kapcsolódó kiegészítő rítus, amely 1646-os első megjelenése óta semmilyen változtatáson nem esett át a zamoscsi zsinatot követően sem. 1736 és 1925 között valamennyi görögkatolikus *szerkönyv*, függetlenül attól, hogy melyik nyomdában látott napvilágot, következetesen hozza az első házasságkötést követően.⁷⁶²

4.5. A keleti örökség felértékelődése

A *praestantia ritus latini* elv gyakorlati megvalósulása aszimmetrikus viszonyokat eredményezett a latin főpapság és az egyesült görög papság között, ahogyan erre látványos példákat láttunk a rítusvikáriusi rendszer működésénél az egi és a munkácsi püspökök esetében az 1771-es kánoni rendezésig. XIII. Leó pápa *Orientalium Dignitas* apostoli levele viszont már egészen más szemléletről tanúskodik.⁷⁶³ Róma püspöke 1894. november 30-án a keletiek méltóságáról szóló levélben a keleti egyházak hagyományainak ősiségéről, azok

⁷⁶⁰ EUCH UNIV 1739, f36r-f44v; EUCH UNIV 1744, f36r-f44v; EUCH UNIV 1754, f39v-f50r; TR PO 1741, f36r-f45v; TR PR 1844, f36v-f44v.

⁷⁶¹ EUCH LV 1761, f112r-f122v; TR PO 1771; f81r-f91v; TR PO 1786; f81r-f91v; EUCH LV 1873, 157-178.

⁷⁶² TR SP 1736, 79-82; EUCH UNIV 1754, f50r-52r; TR PO 1771, f91r-f93v; EUCH LV 1873, 179-183; TR LV 1925, 75-77.

⁷⁶³ XIII. LEÓ, *Orientalium Dignitas*, (ford. Hollós János), in *Orientalium Dignitas – A XIII. Leó pápa által kiadott „Keletiek méltósága” kezdetű apostoli levél centenáriuma alkalmából tartott szimpozion anyaga*, szerk. OROSZ, L., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 19995, 7-14.

megőrzésére tett erőfeszítéseket méltatja,⁷⁶⁴ nem egyszer tételesen ismerteti elődei konkrét intézkedéseit – kollégiumok és szemináriumok létesítése – a Rómával egyesült keletiek támogatására.⁷⁶⁵ A levél harmadik részében XIII. Leó pápa további rendelkezéseket hozott annak érdekében, hogy a keleti szertartású katolikusok minél szélesebb körben tudják megélni rítusukat, ideértve diaszpórákban, ősi származási helyüktől távol élők körülményeit, a vegyes rítusú házasságból adódó lelkipásztori helyzeteket, a szerzetesrendek, egyházi intézmények, és kollégiumok működését is.⁷⁶⁶

A következő két pontban olyan ószláv *szerkönyvekben* található házasságkötés szertartásokat fogok röviden áttekinteni, amelyek egy újabb, a Római Apostoli Szentszék által felkarolt és támogatott liturgikus szemléletváltás következtében ismételtén átformálódtak.

4.5.1. Andrej Septickij metropoita és az ukrán liturgikus megújulás

Marcell Mojzeš *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine* című művében négy nagyobb bizánci rítusú keleti egyház – ortodox és görögkatolikus egyaránt – liturgikus megújulásának történetét kutatta.⁷⁶⁷ Az ukrán görögkatolikusok metropolitája Andrej Septickij idején egy elkezdődött egy liturgikus megújulás, melynek középpontjában a keleti rítus öröksége és annak tiszta megőrzésére irányuló törekvések álltak.⁷⁶⁸

4.5.1.1. Kelet és nyugat találkozása az ukrán liturgikus hagyományban

A zamoscsi zsinatot megelőzően már megmutatkozott, hogy egyes lengyelországi görögkatolikus egyházmegyék között jelentős különbségek adódtak abból, hogy milyen mértékben vettek át nyugati, latin szertartási elemeket a szertartási gyakorlatukba. A zamoscsi zsinat összehívását kiváltó okként ezt a jelenséget szokás említeni, miként azt néhány ponttal fentebb már láttuk. A zamoscsi zsinat határozatai az ukrán görögkatolikusok életében hosszú időre meghatározták a liturgikus és szentségi életet.

⁷⁶⁴ „Ugyanis a keletiek rítusa megőrzésének nagyobb a jelentősége, mint hinnénk. Az a felséges ősiség, amely megnevesíti ezeknek a rítusoknak különböző fajtáit, az egész Egyház tündöklő ékességévé válik és a katolikus hit isteni egységét erősíti”, XIII. LEÓ, *Orientalium Dignitas*, (ford. Hollós János), 8.

⁷⁶⁵ XIII. LEÓ, *Orientalium Dignitas*, (ford. Hollós János), 8-10.

⁷⁶⁶ Uo. 11-14.

⁷⁶⁷ MOJZEŠ, M., *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*, Bibliotheca Ephemerides Liturgicae 132, Editrice Liturgiche, Róma 2005.

⁷⁶⁸ Uo. 205-228.

A kelet és nyugat találkozás a közép és kelet európai régiókban egy sajátos fejlődési irány eredményeztek a görögkatolikus egyházmegyék életében. Az uniós mozgalmak kialakulásáról szóló részben már említettem a Thomas Pott által kiemelt két szempontot, melyeknek az újonnan létrejött görögkatolikus egyházaknak nem kis kihívást jelentett. A Katolikus Egyházba történő folyamatos betagozódás az egyesült keletiek számára azt a kettős feladatot is jelentette, hogy az ortodoxokat ne botránkoztassák meg, és a latinokat se háborítsák fel.⁷⁶⁹ Ennek a küldetésének a gyakorkorlatban történő megvalósulása időnként válaszütt elé állította a görögkatolikusokat. Ezen a ponton érdemes egy figyelmet szentelnünk a latinizáció jelenségére, amely a latin liturgia és teológia szempontjainak érvényesítését jelentette.⁷⁷⁰ Még mielőtt rátérnék a folyamat rövid elemzésére, érdemes már most leszögezni, hogy egy sajátos kor, sajátos kihívások, sajátos helyi tényezők eredményeként beszélhetünk latinizációs folyamatokról, melyben a felelősséget nem helyes csupán az egyik, vagy másik félre hárítani.

Marcell Mojzeš a breszti unióból kifejlődött urkán görögkatolikusokkal foglalkozó részében Tyt Miškovsij kilenc összefoglaló pontját közölte a latinizációról, amely a nem latinok, hanem a görögkatolikusok oldaláról fogalmazott meg tanulságos szempontokat:

„A görögkatolikus papnövendékek szemináriumi nevelését római katolikus professzorok végezték.

A keleti liturgikus szokásokat külső formalitásokként értelmezték.

Az »újítások« keresése megnövelte az érdeklődést a nyugati elemek iránt.

A keleti katolikusok nyilvánosan gúnyolták saját örökségüket.

A »fejlődés« mítosza egyesek számára okot adott a »réginek« tartott elemek elhagyásával.

Egyszerűbb volt a latin gyakorlat imitálása.

A görögkatolikusok félték attól, hogy az ortodoxokkal azonosítják őket, főként akkor, ha mindez az egyházi előre menetelben akadályt jelentett.

A hit és a rítus fogalmak keveredése⁷⁷¹ azt okozta, hogy maguk a görögkatolikusok azt gondolták, hogy a latinok kijelentési bármilyen témában számukra is kötelezőek.

A görögkatolikusok meggyőződése volt, hogy a latin gyakorlat számukra a lelki áldások forrása lehet.”⁷⁷²

⁷⁶⁹ POTT, T., *Églises grec-catholiques et réforme liturgique*, 91.

⁷⁷⁰ „I understand it to be the importing or imposition onto Byzantine Rite worship of the spirit, practices and priorities of Latin liturgy and theology. For such an imposition or importation to constitute inappropriate latinization, it must be inorganic to the Byzantine system. By inorganic I mean that structural, theological or spiritual genius of the Byzantine tradition is violated by these borrowings”, GALADZA, P., *Liturgical Latinization and Kievan Ecumenism: Losing the Kaine of Koinonia*, in *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies*, 35 (1994), 176.

⁷⁷¹ Marcell Mojzeš megjegyzi, hogy ez a jelenség az oroszoknál is kimutatható.

⁷⁷² MOJZEŠ, M., *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*, 209-210.

Az elmúlt bő kétszáz évben az ukrán görögkatolikusok körében a folyamatosan kibontakozó latinizáció mellett idővel erőre kaptak a keleti örökség újbóli felfedezését és helyreállítását célzó törekvések, melyet „keletiesítésként” is szokás említeni.⁷⁷³

4.5.1.2. Septickij metropoita Nagy Szerkönyve 1925-26

Andrej Septickij lembegi metropolita liturgikus megújulásra irányuló törekvése, amely később egy reformban csúcsosodott ki, szoros összefüggésben állt a keleti rítusú keresztények felé tanúsított pápai odafigyelésével. 1928. november 18-án keltezett XI. Piusz pápához írt levelében Septickij metropolita arról ír, hogy a keleti hagyományok megőrzése a katolikus egyházfők szándéka szerint történik. A lembergi metropolita levele arról a szemléletről tanúskodik, hogyha a görögkatolikusok visszafordítják a latinizációs folyamatot, és visszatérnek ősbibb, elhagyott liturgikus szokásaikhoz, azzal az ortodoxok felé is megmutatja, hogy a Katolikus Egyházon belül is megőrizhető a keleti rítus.⁷⁷⁴

A szerkönyv szerkesztői ismételten elhelyezték a koronázás elé az önálló eljegyzési szertartást, amely megegyezik a *standard* bizánci szertartással, de egyúttal megőrizte a Mogila Péter által beiktatott kérdéseket is a házassági szándék kinyilvánítására. Az *eljegyzés* újbóli beillesztése lehetőséget adott bizotsított arra, hogy azt külön is elvégezhesék.⁷⁷⁵

Eljegyzés – Trebnyik – Lemberg 1925-1926
<i>Szándék kikérdezése</i>
Kezdő áldás
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (<i>Бже вечный...</i>)
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (<i>Гди бже нашъ, ѡже ѡтасы предъ обрѣцивъ ѡркѡвъ дѣбъ цистѣю...</i>)
Gyűrűk felhúzása
Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” (<i>Гди бже нашъ, ѡже ѡтрокѣ Πατρίарχα Ἀβραάμ...</i>)
Ekténia
Elbocsátó

A koronázás esetében még inkább észrevehetőek azok a tendenciák, amelyek a korábbi zamoscsi zsinat után kialakul rövidítési törekvésekkel szemben bizonyos szertartási részek

⁷⁷³ MOIZEŠ, M., *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*, 210-213.

⁷⁷⁴ Uo. 219-220.

⁷⁷⁵ TR LV 1925, 61-65.

helyreállítását jelentette, és esetenként még választási lehetőséget is biztosított a szertartást végzők számára:

Házasságkötés/Koronázás – Trebnik – Lemberg 1925-1926
<p>127. zsoltár Szándék kikérdezése</p> <p><i>Koronázás szertartása:</i> Kezdő áldás Ekténia Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἀχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (Бже пречытыи, и всеа твари создателю...) Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Бл҃гословенъ єси гд҃и бже нашъ, иже тайнагви чистагв брака свашеннодѣйствиелю...)</p> <p>Eljegyzési ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἐθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (Гд҃и бже нашъ, иже ѿ насъ пред обрѣдивъ црковъ дѣбъ чистю...) Gyűrűk felhúzása</p> <p><i>Eskü</i> Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦδος τὸν ἄνθρωπον...” (Бже с҃тыи, создавши ѿ персти челоука...) Koronázás Papi áldás: Zsolt 8,6 Prokimen (Zsolt 204b, vers: 20,5) Apostol (Ef 5,20-33) Evangélium (Jn 2,1-11) Ekténia Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταζιώσας ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже бже бже нашъ, иже в с҃шителнѣмъ твоемъ смотренїи, сподобивши в кана галилси...) Ekténia Miatyánk <i>Választási lehetőség a Főhajtási ima, vagy az ősbibb közös kehely megáldása között:</i> „Ὁ Θεός, ὁ πάντα ποιήσας τῇ ἰσχύϊ σου...” Tropárok: „Ἡσαΐα χόρευε...” „Ἅγιοι Μάρτυρες...” „Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...” Koronák levétele Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας...” (Бже бже нашъ, пришедши въ канѣ галилейскоу, и тамошнїи бракъ бл҃гословивши...) Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Ѡцъ и снъ и дхъ с҃тыи...) Elbocsátó</p>
Korona levételi imádságok a nyolcadik napon
<p>„Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν τοῦ στέφανον εὐλόγησας...” (Гд҃и бже нашъ, вѣнецъ лѣтѣ бл҃гословивши...) „Σύμφωνα καταντήσαντες...” (С҃гласнѣ пришедше...)</p>

Andrej Septickij főpásztori tevékenységét meghatározta a liturgikus megújulás, mely a keleti jelleg újbóli felfedezését és kihangsúlyozását tűzte ki célul. Ennek a folyamatnak jelentős eredménye volt, hogy a korábban érzékelhető rövidítési, és még inkább a bizánci házasságkötési szokásoktól egyre jobban eltávolodó tendenciát megállította, majd néhány szertartási elemet újból visszaemelt.

A zamoscsi zsinatot követő *szerkönyvekhez* hasonlóan megőrizte az egy papi imára és gyűrűhúzásra rövidített eljegyzés lehetőségét is a *koronázási szertartáson* belül, és az esküt követő hosszabb *copulatio*t is.⁷⁷⁶ A koronázást követően ismételten jelen van a papi áldás, valamint a Zsolt 8,6-ra épülő áldó formula is.⁷⁷⁷ A *prokimen* és alleluja versek a szabványosított bizánci rend szerint van előírva.⁷⁷⁸ Újból jelen van a *kérő ekténia* és a Miatyánk éneklése is. Ezen elemek visszaállítása arra enged következtetni, hogy a Mogila Péter reformja által kialakított házasságkötési szertartás meghatározó volt a megújult *szerkönyv* összeállításakor.⁷⁷⁹

A Septickij-féle *szerkönyv* házasságkötést érintő egyik legjelentősebb visszatérő eleme a közös kehelyben lévő bor megáldását tartalmazó ősi imádság újbóli beillesztése. A Mogila Péter reformja előtt kiadott szláv könyvek rendre tartalmazták ezt az imádságot, melyet a kijevi főpap *euchologionja* már főhajtási imádságként hoz. A most vizsgált leMBERGI *szerkönyv* eddig egyedülálló módon választási lehetőséget ad a szertartást végző pap számára, hogy vagy a kehelyben lévő bor megáldását, vagy a főhajtási imádságot mondja el.⁷⁸⁰

A koronák levétele közben előírt *tropárok* szövege és sorrendje már nem az ősi szláv könyvek szerint található meg, hanem a Mogila által is átvett *standard* szertartások ide tartozó rendjét követi. A Zsolt 79,15-16 éneklését a *szerkönyv* szerkesztői elhagyták, helyette az „*Ἰσαΐα χόρευε...*” (*Izaiás örvendj...*) *irmosz* került be.

Az 1925-26-ban kiadott leMBERGI két kötetes *szerkönyvben* található házasságkötési szertartások esetében kettős tendenciát láthatunk. Septickij *szerkönyve* egyfelől biztosítja a külön végezhető *eljegyzési szertartás* lehetőségét, de megtarja az 1720 után kialakult, a *koronázási szertartásba* beillesztett nagyon rövid formát is. Másfelől az is jól kimutatható, hogy a Mogila Péter reformja által széles körben elterjedt szertartási rend visszaállítására törekszik, de egy ponton azon túl merészkedik, melyet jól mutat a közös kehelyben lévő bor megáldásának lehetősége is.

⁷⁷⁶ TR LV 1925, 69-70.

⁷⁷⁷ Uo. 70.

⁷⁷⁸ Uo. 71.

⁷⁷⁹ Uo. 72-73.

⁷⁸⁰ Uo. 73.

4.5.2. A gottaferratai nyomda könyvei

A keleti örökség újbóli felértékelődése nem korlátozódott csak az ukrán görögkatolikusokra. Az 1930-as években Lembergben működött egy egyházmegyék közötti liturgikus bizottság, melyben jelen voltak tagok a munkácsi és az eperjesi egyházmegyékből is. A leMBERGI liturgikus bizottság munkája végül azzal lépett nagyobb szintre, hogy 1938. január 15-én XI. Piusz pápa jóváhagyta egy olyan bizottság felállítását, mely a szláv liturgikus könyvek revízióját volt hivatott elvégezni Eugen Tisserant bíboros elnöklésével.⁷⁸¹

Az 1942-től a Szentszék által kiadott ószláv könyvekre jellemző, hogy több latin elemet kivett bizonyos szertartásokból, s azon egyházmegyékben vált kötelezővé, melyek a zamoscsi zsinat határozatait egykor elfogadták.⁷⁸² Az 1946-ban a grottaferratai nyomdában megjelent kis *szerkönyvben* található házasságkötési szertartáson már nem annyira érzékelhető a delatinizáció hatása:

Házasságkötés – Trebnyik – Grottaferrata 1946*Eljegyzés:*

Kezdő áldás

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (*Бже вѣчный...*)Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (*Гди бже нашъ, ѿже ѿтасы предъ обрѣцивъ црковъ дбс цистѣю...*)

Gyűrűk felhúzása

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” (*Гди бже нашъ, ѿже ѿтрокѣ Патріарха Авраама...*)*Koronázás szertartása:*

127. zsoltár

Szándék kikérdezése

Kezdő áldás

Ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (*Бже пречытый, ѿ всѣа твари создѣтелю...*)*Eskü*Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦδος τὸν ἄνθρωπον...” (*Бже счтый, создавый ѿ персти челоувѣка...*)

Koronázás

Papi áldás (Zsolt 8,6)

Prokimen (Zsolt 20,4b-5, vers:20,6)

Apostol (Ef 5,20-33)

Evangélium (Jn 2,1-11)

Ekténia

⁷⁸¹ MOIZEŠ, M., *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*, 211.

⁷⁸² DOBOS, A., *A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya*, 60.

szertartásrend érvényesül, melynek eredményeként a Septickij-féle reform alapján kiadott 1925-ös lemergi *szerkönyvhöz* képest a közös kehely imájának elmondására már nem ad lehetőséget, hanem egyedül a főhajtási imádság található meg.⁷⁸⁷ A Mogila Péter által feltehetően a lengyel római katolikus mintára megalkotott új asszony avatásának szertartása már kikerült a grottaferratai *kis trebnyikből*, amely közel háromszáz éven át szinte kivétel nélkül jelen volt univi, pocsajevi, pzremysli és lemergi *szerkönyvekben*.

A kommunizmus bukását követően az ukrán⁷⁸⁸ és szlovák⁷⁸⁹ görögkatolikus *szerkönyvek* számára a szentszéki ruszin redakciót követő *trebnyikek* váltak irányadóvá. A Munkácsi Egyházmegye nem tartozott azon egyházmegyék közé, amely a zamoscsi zsinat határozatait elfogadta, de az illegalitásból szabaddá váló egyházmegye mégis a néhány évtizeddel korábban szentszéki jóváhagyással megjelent *recensione rutena* könyvek használata mellett döntött.⁷⁹⁰

5. Exkurzus: A másodházasság szertartása az ószláv *szerkönyvekben*

A kéziratos és a korai görög *euchologionok* segítségével az előzőekben láthattuk, hogy egy hosszas, vitákkal tűzdelt folyamat eredményeként jött létre a bizánciaknál a másodházasságkötés szertartása. Míg John Meyendorff azt feltételezte, hogy a napjainkban használatos szertartás gyakorlatilag egy bővített eljegyzési szertartás, addig Andrea Palmieri kutatásai egyértelművé tették, hogy a másodházasság szertartása sokáig nem számolt az eljegyzéssel, az jóval később került a szertartás elejére.

5.1. A másodházasság szertartása az ószláv *szerkönyvekben* 1646 előtt

Az 1540-ben Velencében, és az 1545-ben Târgoviște-ben nyomtatott délszláv régió szertartásait tartalmazó ószláv *szerkönyvek* nem közlik a másodházasságkötés szertartását. A ruszin *trebnyikek* Mogila Péter előtti másodházassági szertartása az alábbi módon összegezhető:

⁷⁸⁷ TR RR 1946, 107.

⁷⁸⁸ TR UA 1973, 56-83.

⁷⁸⁹ TR SK 2006, 57-80.

⁷⁹⁰ DOBOS, A., *A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya*, 60.

Másodházasság szertartása nyomtatott ószláv szerkönyvekben 1646 előtt⁷⁹¹

Kezdő áldás

Szokásos kezdet

Napi tropár és konták

Ekténia

Papi ima: „*Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...*” (*Владикѡ Гдѣ Бже нашъ ...*)Papi ima: „*Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...*” (*Гдѣ Исѣ Хѣ слѡбе Бжѣи...*)

Koronázás Zsolt 8,6+Zsolt 20,4b

Prokimen (Zsolt 8,6 vers: Zsolt 8,1)

Apostol (Ef 5,22-33)

Alleluja versek (Zsolt 127,3-4)

Evangélium (Mt 19,3-12)

Papi ima: „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...*” (*Гдѣ Бѣ нашъ Авраама дрѣгом назвавъи...*)

Hármas ekténia

Elbocsátó

Azok a szláv *szerkönyvek*, amelyek még nem álltak a velencei görög könyvek hatása alatt, azok többségéről elmondható, hogy a másodházasságkötés szertartása egyáltalán nem tartalmazza az eljegyzést. A Hitvalló Nikeforosz (†829) pátriárkának tulajdonított 10. és 11. kánonokat sem találjuk meg a szertartás előtt. A kezdő áldás papi fennhangja már nem a Szent Liturgiából van kölcsönözve, ahogyan az első házasságkötéskor láttuk, hanem a bizánci rítus többi szertartását nyitó fennhangot találjuk: „*Áldott a mi Istenünk öröktől fogva most és mindenkor és örökkön-örökké!*” A szokásos kezdet után a szokásos kezdet mellett még a napi *tropár* és *konták* éneklése is elő van írva. Az *ekténiát* követően a két saját papi imádság következik. A koronázás közben az első házasságkötési szertartáshoz hasonlóan a Zsolt 8,6 és Zsolt 20,4b van előírva. Ezen a ponton egy kivételt találunk az 1645-ös lebergi *trebnyikben*, ahol a koronázáskor már a szentháromságos formula szerepel.⁷⁹² Az apostoli szakasz az Ef 5,22-33, míg az evangéliumi szakasz a Mt 19,3-12. A szentírási szakaszbeosztások a Nyikon pátriárka reformja előtti moszkvai *molitvoszlovokban* található rendet tükrözik. Az evangélium után rendre megtalálható nyomtatott görög *euchologionokból* hiányzó, de könyvnyomtatás előtt ismert sajátos „*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...*” (*Гдѣ Бѣ нашъ Авраама дрѣгом назвавъи...*) papi imádság.

⁷⁹¹ TR VS 1638, f82v-f88v; TR VS 1641, f84v-f89v; TR LV 1644, f66r-f70v; TR LV 1645, f67r-f71v.

⁷⁹² TR LV 1645, f69r.

5.2. A másodházasság szertartása az ószláv szerkönyvekben 1646 után

Mogila Péter házassági szertartásokat érintő radikális liturgikus újításai nem érzékeltették oly mértékben hatásukat, ahogyan az első házasságkötés esetében láthattuk. Nem találunk kérdéseket a házassági szándék kinyilvánítására, továbbá az eskü szövegét sem illesztette be, viszont a *standard* görög rendhez hűen beillesztette *eljegyzési szertartást*. A korábbi nyomtatott *szerkönyvekben* láthattuk, hogy az első házasságkötéskor az apostoli szakasz az 1Kor 7,7-14, a másodházasságban pedig az Ef 5,20-33. Ezekhez képest azt látjuk, hogy Mogila Péter az első és másodházassági szertartás apostoli szakaszait gyakorlatilag egymással megcserélte. Ennek a döntésnek túl azon, hogy az utókor Mogila Pétert „nyugatosként” tartja számon, meglátásom szerint két oka is lehetett. Egyfelől vélhetően a rendelkezésére álltak a görög *euchologionok*, valamint Alekszandr Andrejev szerint ezen túl még ismerte a Gedeon Balaban által kiadott stryatyini és a vilniusi 1618-as szerkönyveket is, amelyek szintén „görögös” hatást mutatnak. Ezek a könyvek az első házasság esetében kivétel nélkül az Ef 5,20-33-at hozzák. A másik ok inkább abban keresendő, hogy az 1Kor 7,7-14 szakasz tartalmilag jobban megfelel a másodházasság biblikus alapjának, hiszen már Andrea Palmieri is kimutatta, hogy a „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...” (ΓΔΨΙ ΒΕ ΝΑΨΨ Ἰβραάμα δρῶγομ ναζβαβιι...) papi ima is erre hivatkozik.⁷⁹³

Másodházasság szertartása nyomtatott ószláv szerkönyvekben 1646 után ⁷⁹⁴
Kezdő áldás
Szokásos kezdet
Ekténia
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (БЖЕ БѢЧНИИ...)
Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (ΓΔΨΙ ΒЖЕ НАΨΨ, ѡже ѡтцазы пред обрѡцивѣ црковѣ дѣс цистѡю...)
Gyűrűk felhúzása
Papi ima: „Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Владикѡ ΓΔΨΙ БЖЕ НАΨΨ ...)
Papi ima: „Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...” (ΓΔΨΙ ИѢ ХѢ СЛѡБЕ БЖѡИ...)
Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (БЖЕ СГЪИИ, СѢДѢВЪИИ ѡ персти челоуѡка...)
Koronázás
Zsolt 8,6
Prokimen (Zsolt 20,4b-5, vers:Zsolt 20,6)
Apostol (1Kor7,7-14)
Evangélium (Mt 19,3-12)
Ekténia

⁷⁹³ PALMIERI, A., *Il rito per le seconde nozze nella Chiesa greco-ortodossa*, 29-32.

⁷⁹⁴ MOGILA, 432-443.

<p>Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже Бже нашъ, иже в сѣсителнѣмъ твоємъ смотренїи, сподобивши в кана галилси...)</p> <p>Ekténia</p> <p>Miatyánk</p> <p>Főhajtási imádság „Бже, всѣ сотворившии крѣпостїю твоєю...”</p> <p>Tropárok: „Ἅγιοι Μάρτυρες...” „Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός...”</p> <p>Koronák levétele</p> <p>Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγεγόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας...” (Бже бже нашъ, пришедши въ канѣ галилейскю, ѿ тамошнїи бракъ бл҃гословивши...)</p> <p>Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Оцъ и Снъ и Дхъ Сѣи...)</p> <p>Elbocsátó</p>

Ez a szertartásrend következetesen megmaradt az 1668 és 1719 között Lembergben kinyomtatott, Mogila Péter reformtevékenységének hatása alatt álló szerkönyvekben is.⁷⁹⁵

5.3. A másodházasság szertartása 1720 után

A korábbi egyszerű felépítésű, korai szertartási elemekkel is rendelkező másodházasságkötési szertartást igaz, nem teljes mértékben, de Mogila Péter kijevi metropolita hozzáigazította a *standard* görög rendhez, melynek eredményeként egy összetettebb szertartás jött létre. Ahhoz képest a zamoscsi zsinat után végbement liturgikus változások nem hagyták érintetlenül a másodházasságkötési szertartást sem, melynek hozadékaként kettős tendencia mutatkozott meg. Egyfelől beérni látszanak Mogila Péter lengyel rituáléból átvett újításai, másfelől ismét az egyszerűsítés felé látunk elmozdulást:

<p>Másodházasság szertartása 1720 után⁷⁹⁶</p> <p>Kezdő áldás</p> <p>Szokásos kezdet</p> <p>Szándék kikérdezése</p> <p>Ekténia</p> <p>Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (Бже вѣчнии...)</p> <p>Gyűrűk felhúzása</p> <p>127. zsoltár</p> <p>eskü</p> <p>Papi ima: „Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Владикѡ Гди бже нашъ ...)</p> <p>Papi ima: „Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...” (Гди Исѣ Хѣ слѡбе Бжїи...)</p>
--

⁷⁹⁵ EUCH LV 1668, f118v-f125r; EUCH LV 1719, EUCH LV 1668, f118v-f125r.

⁷⁹⁶ EUCH SL 1736, 83-90; EUCH UNIV 1739, f47r-f50v; EUCH UNIV 1744, f47r-f50v; EUCH UNIV 1754, f53r-f56v; TR PO 1741, f48v-f52v; TR PO 1771, f94r-f98v; TR PO 1786, f94r-f98v.

ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας... ” (Бже бже нашъ, пришедый въ канѣ галилейскю, ѣ тамошній бракъ бѣгословивый...) és az „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Оцъ и Снъ и Дхъ Сѣи...) papi imádságok ismételtén bekerültek az elbocsátó elé.⁸⁰² A bővítésre irányuló tendencia folytatódott tovább, hiszen az Andrej Septickij metropolita felügyelete alatt megjelent 1925-ös két kötetes *nagy szerkönyv* már ismételtén a Mogila-féle összetett szertartást tartalmazza a házassági szándékra való rákérdezéssel és az esküformulával együtt.⁸⁰³

6. Összefoglalás

A történeti Munkácsi Egyházmegye területéről begyűjtött, majd az Országos Széchényi Könyvtárba került kéziratos ószláv *szerkönyvek* házasságkötési szertartásai nem mutatnak egy egységes gyakorlatot. Azt fontos szem előtt tartanunk, hogy mindössze négy forrásról beszélünk, ezért szükséges a többi elérhető liturgikus kézirat felkutatása, tudományos vizsgálata, és az egyes rítusok összehasonlító elemzése. A vizsgált két legkorábbi kézirat még tartalmazza a *koronázási szertartásban* az áldozást, ami midenképpen figyelemre méltó. Mindkét korai kézirat esetében elmondható az is, hogy későbbi, Andrejev által általánosnak mondott „ruszin ortodox hagyománytól” több ponton jelentős eltérést mutatnak.

A Munkácsi Egyházmegyébe a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség területéről beáramlott nyomtatott *szerkönyvek* közül maradtak fenn a Mogila Péter kijevi metropolita reformja előtti évtizedekben megjelent szertartáskönyvek, melyek egy sajátos bizánci házasságkötési rendet tartalmaznak. Az *eljegyzés* és a *koronázás szertartása* külön-külön is megőrizte önállóságát.

Mogila Péter kijevi metropolita liturgikus reformtörekvéseit egy meglehetősen összetett, egyházpolitikai szempontból is viszontagságos történelmi helyzetben fogalmazta meg, melynek bizonyos szintű megvalósulását korai halála miatt már nem tudta felügyelni. Mogila Péter szerkesztői tevékenységének következtében a későbbi szláv *szerkönyvek* is a *standard* házasságkötési szertartásokat vették át az első házasság megkötésekor, megtartva a kijevi főpap újításait. A Mogila-féle reformmal bevezetésre került nem keleti eredetű rítuselemek esetében nem beszélhetünk az V. Piusz pápa idején megjelent *Rituale Romanum*

⁸⁰² EUCH LV 1873, 183-199; TR PR 1844, f46v-f52v.

⁸⁰³ TR LV 1925, 77-85.

direkt hatásáról a házasságkötési szertartások esetében. Annak nagyobb a valószínűsége, hogy Mogila a lengyelországi nyomdákban megjelent *Rituale Sacramentariumokból* kölcsönözhetette a házassági szándék kinyilvánítására szolgáló kérdéseket és az esküt. Arra a kérdésre még nem tudunk teljes bizonyossággal választ adni, hogy Mogila Péter az új asszony megáldását tartalmazó szertartást is a lengyel rituálékban található *Modus introducendi mulierem* alapján állította-e össze egy korai bizánci imádság felhasználásával.

Az *eljegyzési szertartás* önálló volta Mogila Péter reformját követően megmaradt a lemergi és vilniusi újranyomott *szerkönyvekben* is 1720-ig. Mogila Péter euchologionja, és az azt követő 1668 és 1720 közötti lemergi könyvek továbbra is számolnak a koronázás előtti rövidebb eljegyzés lehetőségével. A zamoscsi zsinatot követően 1925-ig a pocsajevi két kötetes *nagy szerkönyv* (1771,1786) és az Andrej Septickij idején megjelent két kötetes *szerkönyv* hozza lehetőségként a teljes *eljegyzési szertartást*. Az 1736 és 1925 közötti kis *szerkönyvek* mindegyike az egy papi imádságra és gyűrűhúzás mozzanatára leegyszerűsített eljegyzést hozza a házassági esküszövegek előtt. A zamoscsi zsinat utáni könyvekről nem szabad egyoldalúan azt hangsúlyozni, hogy még inkább a lengyel római katolikus könyvek hatása alatt formálódott tovább,⁸⁰⁴ hiszen ezek a könyvek néhány esetben olyan korai jellegzetességeket hoztak vissza, mint a Zsolt 8,6 és Zsolt 20,4b versekből álló *prokiment*, valamint a másodházasság korai 11. századi görög ima szláv változatát.

A Munkácsi Egyházmegyében a kánoni látogatások alkalmával rögzített jegyzőkönyvek, valamint a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola és a Debreceni Egyetemi Könyvtárában őrzött ószláv *szerkönyvekkel* kapcsolatosan szláv *szerkönyvek* történetében korszakhatárnak számító 1646-os Mogila-féle *euchologion* előtti időkből mindössze néhány, a házasságkötési szertartásokat illetően különböző *szerkönyv* maradt fenn Szabolcs vármegyében. Arra vonatkozóan, hogy ezen könyvek meddig voltak korábban templomi használatban, arról nem áll rendelkezésünkre elegendő információ. Az viszont jól kitűnik, hogy Magyarország ezen régiójában nagy arányban maradtak fenn 1668 és 1719 között Lembergben kiadott *euchologionok*, amelyek viszonylag sokáig templomi használatban voltak. Ehhez képest valamivel kisebb arányban maradtak fenn a zamoscsi zsinat után kiadott pocsajevi,⁸⁰⁵ lemergi⁸⁰⁶ és pzemysli *trebnyikek*.⁸⁰⁷ Az ószláv *szerkönyvek*

⁸⁰⁴ DUMYCH, M., *La celebrazione del matrimonio nella chiesa ucraina di tradizione bizantina*, 334.

⁸⁰⁵ TR PO 1741, Sátoraljaújhely, SZAGKHF, ANT52; TR PO 1771, Nyíracád, SZAGKHF, ANT10245; Bodrogkeresztúr, SZAGKHF, ANT10244; Sátoraljaújhely, SZAGKHF, ANT10261; TR PO 1786, Buj, SZAGKHF, ANT10274; Pocsajevi, de nem elmitenek évszámot: Bodrogkeresztúr, SZAGKHF, ANT10571; Komlóska, SZAGKHF, ANT156.

⁸⁰⁶ EUCH LV 1761, Kisléta, SZAGKHF, ANT10281.

⁸⁰⁷ TR PR 1844, Nyírgyulaj, SZAGKHF, ANT10427; Baktakék, SZAGKHF, ANT10491.

változatossága arra hívja fel a figyelmünket, hogy a Munkácsi Egyházmegye ezen peremvidékén nem beszélhetünk egységes házasságkötési gyakorlatról. Mindez azért is fontos számunkra, mert egy olyan területről van szó, melynek parókiái a magyar ajkú görögkatolikusok számára 1912-ben alapított Hajdúdorogi Egyházmegyébe, majd az 1924-ben a trianoni határrendezés miatt az Eperjesi Egyházmegye Magyarországon maradt parókiáit összefogó Miskolci Apostoli Kormányzóságba nyertek besorolást.

Negyedik fejezet: A magyar görögkatolikus házasságkötési gyakorlat története

A *Keleti Egyház* folyóiratban Zapotoczky Igor Konstantin már felvetette, hogy az általa megtekintett 1668-as lebergi, valamint más univi és pocsajevi ószláv *trebnyikek*hez képest a magyar nyelvű görögkatolikus *szerkönyv* szinte mindig mutat valamilyen eltérést. Ezen észrevételek megtétele után összegzésképpen kijelentette, hogy a magyar *szerkönyvi* gyakorlatnak annyira egyedi szokásai vannak, hogy ahhoz fogható az ószláv *trebnyikek* sem hoznak.⁸⁰⁸ A házasságkötés szertartásáról határozottan azt állította, hogy a magyar görögkatolikus *szerkönyv* a zamoscsi határozatai szerint összeállított ószláv *trebnyikek* rendjét követi.⁸⁰⁹

Az előző fejezetben részletesen foglalkoztunk a Munkácsi Egyházmegyében tartott kánoni látogatások jegyzőkönyveiben feltüntetett templomi szertartáskönyvekkel kapcsolatos adatokkal, valamint a lengyel és litván nyomdákban megjelent szláv *trebnyikek* házasságkötési szertartásaival. Dolgozatom mostani részében a magyar nyelvű görögkatolikus kéziratok és nyomtatott forrásokat fogjuk áttekinteni, melyek segítségével két kérdésre keresem a választ. Miként mutatkoznak meg a magyar szerkönyvfordításokban a parókiákon lévő különböző kiadású ószláv *szerkönyvek* hatásai a házasságkötési szertartásokban? Milyen tényezők játszottak szerepet a mai magyar *szerkönyv* házasságkötési szertartásának rögzülésében?

1. Görögkatolikus szertartások kéziratok magyar fordításai

A 19. század közepétől egyre gyakrabban fogalmazódott meg a magyar ajkú görögkatolikusok igénye, hogy anyanyelvüket ismerjék el liturgikus nyelvként. Igényük jogosságát támasztják alá az egyre növekvő létszámuk, valamint a liturgikus szövegek magyar fordításai. Az elmúlt évtizedekben ismét nagyobb figyelmet kaptak azok a kéziratok magyar nyelvű görögkatolikus Szent Liturgia és szerkönyvfordítások, amelyek közül több is megjelent kritikai kiadásban.

⁸⁰⁸ ZAPOTOCZKY, I. K., *Szerkönyvünkről*, in *Keleti Egyház*, 4/1-2 (1937), 18-20.

⁸⁰⁹ „A házassági esketés rendjét a magyar szerkönyv teljesen a zamoscsi zsinat határozatai alapján kiadott ószláv szerkönyvek szerint írja elő”, Uo. 20.

1.1. A magyar, mint liturgikus nyelv

A magyar ajkú görögkatolikusok történetét két fő törekvés határozta meg. Míg az első a magyar liturgikus nyelv elismeréséért, addig a másik a magyar ajkú görögkatolikusok önálló egyházmegye felállításáért való munkálkodását jelentette. Ez a két törekvés a 19. század második felében, majd annak vége felé egyre inkább kettévált. A magyar liturgikus nyelv elismeréséért folytatott küzdelem látszólag háttérbe szorult az önálló magyar görögkatolikus egyházmegye felállításáért folytatott erőfeszítések idejére. A következőkben a magyar liturgikus nyelvért folytatott küzdelem legfontosabb állomásait fogom áttekinteni.

Az eddig közreadott források szerint a magyar nyelv liturgikus használatának előmozdításának szándéka már a 18. század végén tetten érhető. A Munkácsi Egyházmegye 1771-es kánoni felállítása után a püspöki központot Ungváron alakították ki. A jezsuita rend feloszlását követően az ungvári rendházból lett a püspöki palota, a mellette álló Szent Kereszt tiszteletére szentelt templomot görögkatolikus székesegyházzá alakították át.⁸¹⁰ Az 1778. május 29-én a székesegyházzá alakításkor felvett jegyzőkönyvben rögzítették, hogy az Ungváron élő magyar görögkatolikus hívek miatt a prédikációt meg kell tartani magyar nyelven is, nem csak ruszinul.⁸¹¹

A magyar liturgikus nyelv használatának elismeréséért indult mozgalom szellemi központja Hajdúdorog volt, ahol a 18. század végén Koptsay János esperes azzal érvelt a szláv és román nyelvű parókiák egyesítése mellett, hogy a hívek egymás között már a magyar nyelvet használják, a templomban a prédikáció, a haldoklók ellátása is magyar nyelven történt. Az 1837-ben Hajdúdorogra érkező Lyachovics János parókus nagy felháborodást keltett azzal, hogy a templomban a magyar éneklést megtiltotta. A népszerűtlen parókus néhány évvel később 1843-ban inkább lemondott a javadalomról és Ungvárra távozott.⁸¹²

A 19. században egyre jobban mutatkozott az igény arra, hogy a magyar nyelvű görögkatolikusok templomaikban anyanyelvükön végezhessék szertartásaikat. Ennek az

⁸¹⁰ TERDIK, SZ., *Az egykori jezsuita templom székesegyházzá alakítása Ungváron, Bacsinszky András püspök (1773-1809) idejében*, in *Bacsinszky András munkácsi püspök – A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai, Nyíregyháza, 2009. november 12-14.* (Collectanea Athanasiana I/6), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 197-232.

⁸¹¹ „*Quod non tantum in ruthena, sed etiam pro ratione frequentius occurrentium circumstantiarum, et parochianorum hungarorum lingua hungarica concionem servare oporteat*”, VÉGHSEŐ, T.–KATKÓ, M. Á., *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, Collectanea Athanasiana II/4/1, szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 51.

⁸¹² JANKA, GY., *A magyar görögkatolikusok első nagygyűlése Hajdúdorogon 1868-ban*, in *Hajdúdorog, 1868-2018. Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez* (Collectanea Athanasiana I/10), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2019, 33.

igénynek a jogosságát arra alapozták, hogy a keleti egyházban a nép nyelvén igenis lehetséges a szent szolgálatok végzése. Ezen érv hangsúlyosan megjelent Hajdúdorog városának 1841. március 23-án a Hajdú Kerülethez intézett levelében, mely Lyachovics János parókus a magyar nyelv visszaszorítását célzó eljárása nyomán keletkezett.⁸¹³ A magyar nyelvű liturgikus könyvek lefordításához és kinyomtatásához szükséges anyagi fedezet biztosítása már egy összetettebb feladatot jelentett. 1843. április 18-án a Hajdú Kerület országgyűlési követei utasítást kaptak arra vonatkozóan, hogy érjék el azt, hogy a szükséges magyar liturgikus kiadványokat országos költségből finanszírozzák.⁸¹⁴ Pély-Nagy Gábor hajdú kerületi követ 1843. június 6-án az országgyűlés alsótáblájának XXII. kerületi ülésén tartott felszólalásában már arra hivatkozott, hogy a magyar fordítások elkészültek, de azokat még nem tudják használni a templomokban, mert nincs elegendő pénzügyi forrás a fordítások kinyomtatására.⁸¹⁵ A magyar liturgikus nyelv ügye már oly módon ismert volt az országgyűlésben, hogy 1848. június 19-én Eötvös József vallás- és közoktatás miniszter biztosította Popovics Vazul munkácsi püspököt arról, hogy amennyiben a püspök kéri, akkor miniszterként minden szükséges támogatást biztosítani fog a magyar nyelvű szertartási könyvek kiadásához.⁸¹⁶

Az 1848-49-es szabadságharc bukása után bő egy évtizeden keresztül nem történt érdemi előrelépés a magyar görögkatolikusok liturgikus könyveinek rendezésében. A leverett szabadságharc után a politikai retorziók nem kímélték azokat a görögkatolikus egyházi személyeket, és a magyar liturgikus nyelv előmozdításáért fáradozó értelmiségieket sem, kiknek személye bármiféle összefüggésbe került 1848-49-es eseményekkel.⁸¹⁷

A magyar liturgikus nyelvért folytatott erőfeszítések az 1860-as években vettek újabb lendületet. 1863. május 22-én Hajdúdorog városa nevében írásban fordultak Popovics Vazul munkácsi püspökhöz a magyar nyelv liturgikus használatának előmozdításáért. A levél írói azzal érveltek, hogy magyar identitású, vallásukhoz hű emberekként fordulnak főpásztorukhoz, hogy anyanyelvükön imádkozhassanak, és ne egy számukra nem érthető nyelven. Ismételten nagy hangsúlyt adtak azon érvelésüknek, hogy a keleti egyházakban a

⁸¹³ „A Keleti Szent Anya Szent Egyház világosságot szerző tanítványa azt tartja, hogy körében minden egyházi szertartásokat még a *Mystériálékat* is azon nyelven végezni lehet, mit a Nép ért”, *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 60.

⁸¹⁴ „az orosz szláv nyelven írt egyházi szertartást tárgyzó könyvek magyarra fordítván, országos költségen nyomtassanak”, in *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 60.

⁸¹⁵ Pély-Nagy Gábor hajdú kerületi követ felszólalása az 1843/44-es országgyűlés alsótáblájának XII. kerületi ülésén a görögkatolikus liturgikus könyvek magyar fordítása tárgyában, *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 63-64.

⁸¹⁶ Eötvös József vallás- és közoktatás miniszter átirat-fogalmazványa Popovics Vazul munkácsi püspökhöz, *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 66-67.

⁸¹⁷ VÉGHSEŐ, T., *Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás. Magyar Görögkatolikusok. I. Történelem*, 49-52.

templomokban az anyanyelven végzett szertartások végzése megengedett, hogy azokat az imádkozó nép is megértse.⁸¹⁸ A magyar ajkú görögkatolikusok érvelése a maguk szemszögéből nézve egy létező, és a többi más nemzetiséghez tartozó keleti szertartásúakhoz viszonyítva helytálló volt, de azzal is számolniuk kellett, hogy nem sikerül egyhamar elérni a kitűzött célt.

A munkácsi püspökök és az esztergomi hercegprímások közötti levelezések arról tanúskodnak, hogy a magyar nyelven végzett Szent Liturgiák ellenkezést váltanak ki a római katolikusok részéről, ahol a szertartások hivatalos nyelve továbbra is a latin volt. Ennek egyik bizonyítékeként hozható Popovics Vazul püspök 1863. november 11-én írt rendelkezése, amely továbbra is az ószláv nyelvű Szent Liturgiát írta elő, de az evangélium olvasását, és az áldozás előtti „*Hiszem Uram, és vallom...*” imádság elmondását, valamint a kántori részek éneklését engedélyezte magyar nyelven.⁸¹⁹

A magyar liturgikus nyelv ügye mellé társult a saját püspökség, vagy első lépésként átmenetileg egy helynökség felállítását célzó törekvés is, melyet szintén Hajdúdorog városa fogalmazott meg Ferenc József uralkodó, Scitovszky János hercegprímás, Mailáth György udvari főkancellár és a Képviselőház felé 1866. május 6-án.⁸²⁰ Két évvel később 1868. április 16-án Hajdúdorogon összeült a magyar görögkatolikusok országos népgyűlése, amelyen 33 egyházközségből 220 küldött, 20 áldozópap, továbbá 19 egyházközség és egy egész esperesi kerület 11 áldozópappal levél útján csatlakozott az egybegyűltekhez.⁸²¹ Az elfogadott jegyzőkönyv tanúsága szerint az egybegyűltek a magyar nyelv oltárra emelését, és egy saját

⁸¹⁸ „A haza, melynek gyermekei vagyunk, a nemzetiség, melyet mint hű gyermeknek édes anyját gondosan ápolni hazafiui kötelességünk, a vallás, mely iránt állhatatos kegyelettel viseltetünk (...) Első és legfőbb sérelmünk, első és legfőbb óhajunk: hogy az egyháznál eddig idegen és általunk nem értett nyelv használtatott s édes anyai magyar nyelvünk méltatlanul mellőztetett, kérjük tehát, hogy anyanyelvünk a vallás alapelveinél s a természet adta jog követelményeinél fogva, őket illető helyére az oltárra bevittessék, vagyis a magyar nyelv a keleti egyház tanai szerint, mely az isteni tiszteletnél mindenkor a nép nyelvét parancsolja használni, liturgiális illetőségébe behelyeztetvén, a magyar óhitűek egyházi nyelve, tökéletesen és teljesen, minden idegen kizárásával, magyar legyen, megengedtesse annyi századok után saját hazájában a magyarnak is, hogy Istenét saját édes anyai nyelvén imádhassa s így az írás szerint, lelkiatyjával együtt értelmesen imádkozhassék.”, in *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 75-76.

⁸¹⁹ „Mínhogy akadt olyan egyén, a ki nem átalott országprímásunk előtt vádat emelni, mintha papjaink már az egész liturgiát magyar nyelven végeznék: ennél fogva minden gyanú elhárítása végett Kedveltségedet oda utasítom, hogy a szent liturgiát további intézkedésig, vagyis addig, míg ennek magyar fordítása az illetékes hatóságtól hitelesítve nem lesz s innen ki nem adatik, saját részéről kizárólag az egyházi szláv nyelven végezze. Mi mellett egyúttal értesítem Kedveltségedet, hogy azon helyeken, a hol a szükség kívánja, a szent Evangélium, úgyszintén az áldozáselőtti ima: «Hiszem Uram és vallom stb.» Kedveltséged részéről, az énekek pedig a nép és kántor részéről magyar nyelven mondhatók”, in *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 77-78.

⁸²⁰ *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 78-91.

⁸²¹ JANKA, GY., *A magyar görögkatolikusok első nagygyűlése Hajdúdorogon 1868-ban*, in *Hajdúdorog, 1868-2018. Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez* (Collectanea Athanasiana I/10), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2019, 42.

püspökség felállítását szorgalmazták. A népgyűlés egy végrehajtó bizottságot választott, melynek elnöke Farkas Lajos hajdúdorogi főhadnagy lett.⁸²²

1873-ban a Munkácsi Egyházmegyén belül létrejött a hajdúdorogi külhelynökség, melyhez 33 magyar ajkú parókia tartozott. A külhelynökség élére 1875-ben Pásztélyi Kovács János munkácsi püspök Danilovics János székesegyházi kanonokot nevezte ki. 1879-ben Hajdúdorogon megalakult a liturgikus fordítóbizottság, melynek elnöke Danilovics János lett.⁸²³ Néhány éven belül megjelentek az első nyomtatott magyar liturgikus könyvek, először Aranyszájú Szent János Liturgiája 1882-ben,⁸²⁴ majd egy évvel később követte azt a magyar nyelvű *szerkönyv*.⁸²⁵ A nyomtatott magyar görögkatolikus liturgikus könyvek megjelenése egy több évtizedes munkálkodás eredményének fontos állomása volt.

Az anyanyelvű liturgiáért folytatott küzdelem csak részben érte el a célját. A kéziratos fordítások helyett már nyomtatott magyar könyvek kerültek a templomokba, de azok egyházi jóváhagyás nélkül kerültek kiadásra. 1896. június 27-én a budapesti egyetemi templomban végzett magyar nyelvű Szent Liturgia nagy sajtómegjelenést kapott,⁸²⁶ mely elérte a római Szentszéket is,⁸²⁷ amely tiltó határozatot bocsátott ki.⁸²⁸ Négy évvel később 1900-ban, a jubileumi szentévben Rómába zarándoklatot szerveztek.⁸²⁹ XIII. Leó pápa fogadta a zarándoklat résztvevőit.⁸³⁰ A zarándokok nevében Vályi János eperjesi püspök szolt a

⁸²² VÉGHSEŐ, T., *Hajdúdorog 1868 – Hajdúdorog 1912*, in *Hajdúdorog, 1868-2018. Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez* (Collectanea Athanasiana I/10), szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2019, 58.

⁸²³ VÉGHSEŐ, T., *Hajdúdorog 1868 – Hajdúdorog 1912*, 60-61.

⁸²⁴ IVANCSÓ, I., *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja I.*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 14, szerk. IVANCSÓ, I., Nyíregyháza 2006, 39-43.

⁸²⁵ IVANCSÓ, I., *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja I.*, 99-105.

⁸²⁶ A Pester Lloyd tudósítása az Egyetemi templomban végzett magyar nyelvű liturgiáról és a magyar görögkatolikusok küldöttségének fogadásáról, *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 207-208.

⁸²⁷ A Pester Lloydban megjelent tudósítás olasz nyelvű összefoglalása a szentszéki iratokban, *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 208-209; A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának tanácskozása az Egyetemi templomban végzett magyar nyelvű liturgiáról; Uo. 237-240.

⁸²⁸ Mariano Rampolla bíboros-államtitkár levele Emidio Taliani bécsi nunciushoz a magyar nyelv liturgikus használatának tiltásáról; Achille Locatelli, a bécsi nunciatura ügyvivőjének levele Mariano Rampolla bíboros-államtitkárnak; A Propaganda Fide Kongregáció levele Vaszary hercegprímáshoz, Firczák, Vályi és Drohobeczky püspökökhöz a magyar nyelv liturgikus használatának tiltását és a magyar nyelvű liturgikus könyvek megsemmisítését elrendelő szentszéki határozattal, in *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 243-246.

⁸²⁹ VÉGHSEŐ, T., *Hajdúdorog 1868 – Hajdúdorog 1912*, 65.

⁸³⁰ A magyar görögkatolikusok római zarándoklatán XIII. Leó pápának átadott memorandum, Vályi János eperjesi püspök XIII. Leó pápához intézett, de írásban átadott beszéde a magyar görögkatolikusok római zarándoklata alkalmából (magyar fordítás), Vályi János eperjesi püspök XIII. Leó pápához intézett beszéde a magyar görögkatolikus római zarándoklata alkalmából (magyar fordítás), *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 427-459.

szentatyához, aki a magyar liturgia szentesítését kérte, majd egy *Emlékiratot* nyújtott át Róma püspökének.⁸³¹

Az önálló magyar görögkatolikus püspökség felállítása ellen a román görögkatolikus püspökök igyekeztek minden diplomáciai kapcsolatot felhasználni.⁸³² Érvelésükben gyakran megfogalmazták, hogy egy magyar görögkatolikus püspökség előmozdítaná a magyar liturgikus nyelv további elterjedését. Nem egyszer arra is felhívták a római szentszék figyelmét, hogy a magyar szertartáskönyvek már nyomtatásban is megjelentek.⁸³³

Ferenc József uralkodó 1912. május 6-án megalapította a Hajdúdorogi Egyházmegyét, melyet X. Piusz pápa június 8-án kiadott *Christifideles graeci* bullájával megerősített. Az új egyházmegye megszervezését Papp Antal munkácsi püspök, mint kormányzó kezdte el november 21-én. Az első hajdúdorogi püspök kinevezésére 1913. április 21-ig várni kellett, de az csak június 1-jén lett nyilvános, hogy a magyar görögkatolikusok első főpásztora Miklósy István zempléni főesperes lett. A püspökszentelésre 1913. október 5-én került sor Hajdúdorogon.⁸³⁴

Az alapító bullában külön rögzítették, hogy a szertartások nyelve a görög, melynek bevezetésére három év türelmi időt adtak.⁸³⁵ Az 1920-ban kiadott magyar nyelvű *Liturgikonban* Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Bazil liturgiáiban az anaforát görög nyelven is beillesztették.⁸³⁶ A II. Vatikáni Zsinatig a magyar görögkatolikus templomokban az anafora papi részeit görög nyelven végezték, a fennmaradó részeket viszont magyarul. A II. Vatikáni Zsinat negyedik és egyben záró ülészakaszán részt vett Dudás Miklós hajdúdorogi püspök is, aki a magyar hatóságoktól csak többszöri próbálkozás után kapta meg a kiutazási engedélyt. Dudás Miklós püspök 1965. november 19-én magyar nyelven végezte a Szent Liturgiát Rómában Szent Péter-bazilikában a zsinati atyák jelenlétében.⁸³⁷ Erről a jeles eseményről Dudás Miklós püspök körlevélben is tájékoztatta papjait,⁸³⁸ valamint a

⁸³¹ VÉGHSEŐ, T., *Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás. Magyar Görögkatolikusok. I. Történelem*, 164-165.

⁸³² Victor Mihályi gyulafehérvár-fogarasi érsek levele Achille Locatellinek, a bécsi nunciatúra ügyvivőjének a magyar liturgiáról, *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 227-230.

⁸³³ VÉGHSEŐ, T., „Ez tiszta magyar örület...”. *Források a Christifideles graeci bulla utóéletéhez*, in *Magyarország és a Római Szentszék III.*, szerk: TUSOR, P.–KANÁSZ, V., Budapest-Róma, 2022, 323-329.

⁸³⁴ VÉGHSEŐ, T., *Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás. Magyar Görögkatolikusok. I. Történelem*, 199; 207-209.

⁸³⁵ VÉGHSEŐ, T., *Hajdúdorogon 1868 – Hajdúdorog 1912*, 71-73.

⁸³⁶ *Liturgikon*, Nyíregyháza 1920, 134-144; 240-260. A Magyarországi Sajatjogú Metropóliában mai napig ez a Liturgikon használatos, melyet szükség szerint újra kinyomtatnak.

⁸³⁷ VÉGHSEŐ, T., *Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás. Magyar Görögkatolikusok. I. Történelem*, 199; 347-348.

⁸³⁸ IVANCSÓ, I., *A magyar görögkatolikuság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, 239-240.

Vigilia folyóiratban foglalta össze a magyar nyelvű liturgiáért végzett több évtizedes erőfeszítéseket, melynek megkoronázásaként tekintett a Rómában végzett magyar nyelvű főpapi Szent Liturgiára.⁸³⁹

1.2. A Szent Liturgia kéziratos magyar fordításai

A magyar nyelvű görögkatolikus liturgiafordítások újbóli felfedezése az elmúlt három évtizedben nagy érdeklődést váltott ki. 1995-ben Ivancsó István egy hosszabb tanulmányában mutatta be azt a kéziratos liturgiát, amelyet Lupess István timári parókus 1814-ben másolt le. A kézirat elejére Roskovics Ignác jegyezte be kézírással, hogy az a Krucsay Mihály kanonok által 1793-ban Szent Liturgia fordítás másolata. Roskovics bejegyzését elfogadva Ivancsó István amellet foglalt állást, hogy Krucsay Mihály fordítása volt az első magyar nyelvű liturgiafordítás.⁸⁴⁰ Az eredeti Krucsay-féle kézirat nem maradt fenn, csak a Lupess István által készített másolatot ismerjük, melyet 2000-ben restauráltak,⁸⁴¹ majd Ivancsó István *facsimile* kiadásban meg is jelentette.⁸⁴²

A magyar görögkatolikus liturgiafordítás történetét feldolgozó tanulmányok leggyakrabban a Kritsfalussy-féle fordítást említik először. Bacsinszky András munkácsi püspök idején a Szent Liturgia magyar fordítását 1795-ben Kritsfalussy György ungvári gimnáziumi tanár készítette el, amelyet a főpásztorának adott át névnapja alkalmából.⁸⁴³ A korabeli források említést tettek Krucsay Mihály kanonok fordításáról is, de annak keletkezési idejéről pontos évszámot nem említenek.⁸⁴⁴

A harmadik nagyon fontos forrás az 1854-ben Papp Antal által másolt liturgiafordítás.⁸⁴⁵ A kézirat tartalma nem önálló fordítás, hanem egy korábbi kéziratos

⁸³⁹ DUDÁS, M., *A magyar liturgikus nyelv kialakulása és a bizánci szertartású kereszténység hazánkban*, in *Vigilia* 31/8 (1966), 505-513.

⁸⁴⁰ IVANCSÓ ISTVÁN, *Legelső magyar nyelvű liturgiafordításunk – 200 éves Krucsay Mihály munkája*, in: Athanasiana I, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 1995, 53-76.

⁸⁴¹ NYIRÁN, J., *Az első magyar nyelvű liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola „Görög Katolikus Örökség” Kutatócsoport, Nyíregyháza 2011, 23.

⁸⁴² Majd másfél évtizeddel később Nyirán János vizsgálata nyomán nyilvánvaló vált, hogy a 2000-ben végzett restaurálás után még nehezebbé vált a kézirat kodikológiai ismertetése, vö: NYIRÁN, JÁNOS, *Magyar nyelvű liturgiafordítás Bacsinszky püspök korában*, in: *Bacsinszky András munkácsi püspök – A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Nyíregyháza, 2009. november 12-14. *Collectanea Athanasiana* I/6 szerk. VÉGHSEŐ, T., Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2014, 162.

⁸⁴³ Kritsfalussy György előszava a magyar nyelvű liturgia-fordításhoz, in: VÉGHSEŐ, T.–KATKÓ, M. Á., *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 54-55.

⁸⁴⁴ NYIRÁN, J., *Az első magyar nyelvű liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*, 33-34.

⁸⁴⁵ IVANCSÓ I., *A „Hajdúdorogi névtelen” liturgia fordítás Papp Antal 1854-es kéziratában*, Athanasiana füzetek 14, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2008. A három liturgiaszöveg

fordításról készült másolat. A másolások egyúttal azt is eredményezték, hogy a rubrikák szövegei némi átalakításokon estek át.⁸⁴⁶

Ivancsó István 1995-ben már felvetette, hogy szükséges lenne a Kritsfalussy György és a Krucsay Mihály nevéhez fűzött liturgiafordítások szövegeit egybevetni.⁸⁴⁷ A két kézirat fordítást, valamint a névtelen hajdúdorogi fordítás szövegeit Nyirán János vetette egybe. A fordítások szövegei és a korabeli források alapján Nyirán János arra a következtetésre jutott, hogy a 18. század végén egy teljes Szent Liturgia fordítás készült el Kritsfalussy György jóvoltából, melynek későbbi másolatai maradtak fenn. A Kritsfalussy-féle fordítás további másolatait illetően Nyirán János két lehetséges „útvonalat” vázolt fel. Az első a „timári vonal”, miszerint a Kritsfalussy György által készített fordítást Krucsay Mihály másolta le, aki már a bevett formulákat beillesztette munkájába, és ezt másolta le Lupess István 1814-ben. A második a „dorogi vonal”, amely szerint a Kritsfalussy-féle fordítást Tarkovics Gergely hajdúdorogi parókus – aki később az Eperjesi Egyházmegye első püspöke lett –, esetleg Krucsay Mihály másolta le, melyről valaki másolatot készített a 19. században, ami Gombos István neve alatt maradt fenn, majd azt ismét átírta Papp Antal végzős papnövendék 1854-ben. Feltételezhető, hogy több más „útvonal” is létezett a Kritsfalussy-féle fordítás további másolatai kapcsán.⁸⁴⁸

1868. június 20-án Roskovics Ignác nyírpilisi parókus Simor János hercegprímáshoz írt levelében arra hivatkozott, hogy 1863-ban püspöki felkérésre maga is készített egy Szent Liturgia fordítást. Roskovics Ignác egy másik levelet is csatolt a hercegprímáshoz küldött levél mellé, melyben egy többnyelvű *liturgikon* kiadására tett javaslatot. Ennek értelmében a Szent Liturgia teljes szövege görögül szerepelne, majd magyar, orosz (egyházi szláv nyelv akkori elterjedt elnevezése), román és latin nyelven pedig azok a részek, amelyeket fennhangon szokás végezni. A görög nyelv egyfajta őr szerepét töltené be. Roskovics Ignác érvelésében egy ilyen többnyelvű *liturgikon* a görög és római rítus, valamint a különböző nemzetiségekhez tartozó görögkatolikusok közötti békés együttélést szolgálhatná.⁸⁴⁹

A Roskovics-féle liturgiafordítás kilétét sokáig homály fedte. Az elveszettnek hitt fordítás szövegét a nevezett levél mellékleteként találta meg Véghseő Tamás, majd továbbította azt Nyirán János részére, aki közölte Roskovics Ignác 1863-ban készült

egymáshoz való viszonyítását Nyirán János vetette fel, melynek első lépésként az említett források származási irányának leírását közölte. vö: NYIRÁN, J., *Magyar nyelvű liturgiafordítás Bacsinszky püspök korában*, 149-172.

⁸⁴⁶ NYIRÁN, J., *Az első magyar nyelvű liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*, 39.

⁸⁴⁷ IVANCÓSÓ ISTVÁN, *Legelső magyar nyelvű liturgiafordításunk – 200 éves Krucsay Mihály munkája*, 76.

⁸⁴⁸ NYIRÁN, J., *Az első magyar nyelvű liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*, 39-42.

⁸⁴⁹ *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez, I. kötet, 1778-1905*, 110-114.

liturgiafordítását. Ezen liturgiafordítás csak a fennhangon mondandó részek magyar fordítását tartalmazza, míg több esetben a papi csendes imádságok kezdő szavait görögül idézi a fordító. Roskovics fordítása kitűnik abban, hogy a fordító több esetben magyarázatokkal kiegészítve fordította le a Szent Liturgia egyes részeit.⁸⁵⁰

1.3. Kéziratos magyar *szerkönyvek* a 19. századból

A 18-19. századból fennmaradt magyar nyelvű kéziratos szövegek mellett hasonló jelentőséggel bírnak a kéziratos *euchologikus* szövegek. 2012-ben Nyirán János gondozásában jelent meg a fábiánházi és a nyírgyulaji kéziratos magyar nyelvű *szerkönyvek* kritikai kiadása. A szerkönyvi szövegek bemutatása elé írt tanulmányában Nyirán János ismételten rávilágít arra a jelenségre, hogy a magyar nyelvű görögkatolikusoknak valós igénye volt, hogy nemcsak a Szent Liturgiát, hanem a többi templomi szertartást is anyanyelvükön végezhessék. Emellett egy másik szempontból is fontos értéket képviselnek a közreadott *euchologikus* szövegek. A fábiánházi és nyírgyulaji *szerkönyvek* létezése arra is rávilágít, hogy egyrészt az 1879-ben létrehozott hajdúdorogi liturgikus fordítóbizottság tevékenységes előtt már komoly fordítói munka volt a magyar ajkú görögkatolikusok anyanyelvük templomi használatára vonatkozó igényeik kielégítésére, másrészt az előkerült kéziratok 1879-es fordítóbizottság munkájának „*túlértékelését is helyes mederbe tereli*”.⁸⁵¹ Nyirán János reményét fejezte ki, hogy további kéziratos *szerkönyvek* felkutatása nem teljesen lehetetlen, hiszen különböző egyházközségek leltárai említést tesznek magyar *euchologionokról*.⁸⁵²

A fábiánházi és a nyírgyulaji kéziratos *szerkönyveken* kívül további két 19. század második felében keletkezett magyar *euchologion* áll még a rendelkezésünkre. Az első ezek közül a legkorábbi 1865-ös keletkezéssel fennmaradt kéziratos *szerkönyv*, amely Lázár József kántor hagyatékából maradt fenn, napjainkban a nyíregyházi Görögkatolikus Múzeumban található.⁸⁵³ A másik kéziratos *szerkönyv* Kótajból származik, melyet a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában őriznek.⁸⁵⁴

Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök 1943-ban több magyar nyelvű liturgikus kéziratot adott át Tamás Lajosnak, aki a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet igazgatója

⁸⁵⁰ NYIRÁN, J., *Az elveszettnek hitt Roskovics-féle liturgiafordítás*, in *Athanasiana* 42, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2016, 127-153.

⁸⁵¹ VÉGHSEŐ, T.-NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 148-149.

⁸⁵² Uo.

⁸⁵³ VÉGHSEŐ, T., *Magyar nyelvű liturgikus kéziratos és kiadványok*, 225.

⁸⁵⁴ MS 10008 leltári szám alatt található.

volt. Tamás Lajos igazgató Ivánka Endre professzorral együtt egy tudományos programot indított a magyar görögkatolikus liturgikus kéziratok tanulmányozására, ami sajnos nem tartott hosszú ideig. Az átadott kéziratok között volt az 1834-ben készült kéziratban magyar nyelvű evangéliumos könyv, a nagydobosi parókiáról begyűjtött kéziratban magyar nyelvű *szerkönyv*, amely 46+5 oldal terjedelmű volt, valamint a szomszédos Ópályiból egy 20 oldalas liturgikus kézirat-töredék. Végheő Tamás áttekintette azon egyházközségek 19. század végéről fennmaradt leltárát, amelyekre Nyirán János is utalt. A nagydobosi egyházközségen kívül még a sárospataki, valamint a bodrogolozsi parókiák leltárai is tesznek említést kéziratban magyar nyelvű *szerkönyvekről*.⁸⁵⁵ Sajnos ez a három felsorolt kéziratban *szerkönyv* nem áll rendelkezésünkre, így azokat a többi hasonló formában megmaradt kéziratban *euchologionnal* nem tudjuk összehasonlítani.

2. Házasságkötési szertartások a kéziratban magyar *euchologionokban*

A kéziratban magyar nyelvű *szerkönyv* fordítások közül négy forrás áll a rendelkezésünkre, amelyek Szabolcs vármegyében keletkeztek a 19. század második felében. Segítségükkel bepillantást nyerhetünk a nyomtatott magyar liturgikus könyvek megjelenését megelőző templomi szertartások akkori gyakorlatába. Segítségükkel a házasságkötési szertartások olyan részleteivel is találkozunk, amelyek a nyomtatott *szerkönyvekben* már nem kaptak helyet.

2.1. Lázár József *szerkönyve* 1865-ből

A könyv borítóján a következő cím olvasható: *Szerkönyv, esketés- és egyéb g.kath szertartásokhoz, 1865*. A kéziratban *szerkönyv* előzéklapján található tartalomjegyzék felett a következő írás olvasható: *Szerkönyv, a gör. kath. Egyház rendjén /·ТРЕБНІКЪ·/*. A tartalomjegyzék alatt találjuk Lázár József kántor és Hajdúdorog⁸⁵⁶ városának nevét az 1865-ös évszámmal. Ezen kéziratban *szerkönyv* az egyházi év és a lelkipásztori tevékenységek

⁸⁵⁵ VÉGHSEŐ, T., *Magyar nyelvű liturgikus kéziratban és kiadványok*, in *Athanasiana* 56 (2023), 224-225.

⁸⁵⁶ A 16. századi végén elnéptelenedett településen 1616-ban görög szertartású hajdúk telepedtek le. A hajdúdorogiak élen jártak a magyar liturgikus nyelvként való elismerésért és az önálló magyar görögkatolikus püspökség felállításáért létrejött mozgalmakban. Az 1912-ben felállított magyar ajkú görögkatolikusok egyházmegyéjének névadója lett a város. vö. „...minden utamat már előre láttad”. *Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. VÉGHSEŐ, T., Édition du Signe, Strasbourg 2012, 114-116.

leggyakrabban előforduló szertartásait tartalmazza,⁸⁵⁷ terjedelmét tekintve meglehetősen nagy műről beszélünk, hiszent közel 180 kézzel írt oldalon találjuk a lejegyzett szertartásokat.

Amennyiben jobban megvizsgáljuk a *szerkönyv* kötését, jól látható, hogy annak első része (1-40. oldal) egy ívet tesz ki. Az oldalszámozások esetében megfigyelhető, hogy az 50. oldaltól a 72. oldalig kettős számozással találkozunk. Ha jobban megvizsgáljuk a könyv kötését, akkor az is szembetűnő, hogy a 40. és a 41. (1.) oldal között a két ív elválik egymástól. Meglátásom szerint joggal feltételezhető, hogy korábban két külön álló könyvecskéről beszélhetünk, amelyeket később egy újabb átkötéssel egy szertartáskönyvvé egyesítettek. Ezt a feltételezést erősítik a másodházasságnál történő utalások is a 92. oldalon, amelyek a korábbi számozási rend szerinti oldalszámokon található szertartási részekre utalnak vissza.

A Lázár József-féle *Szerkönyv, a gör. kath. Egyház rendjén* /: *Трєбникъ*:/ magyar nyelven leírt, az eddig előkerült szerkönyvek közül a legkorábbi. Nem találunk arra utalást, hogy az egyes szertartások nagy része 1865 előtt mikor keletkeztek, de a később leírt rövid vízszentelésnél ott áll az 1887-es évszám.⁸⁵⁸ Nem ez az egyetlen hely a *szerkönyvben*, ahol pontos adatokról értesülünk, hanem még jó néhány bejegyzés esetében is pontos évszámokat találunk. Az előzéklap hátoldalán Pusztai László kántor leírásában egy két *versszakos Esketési kimenetre alkalmi ének áll*. Maga Lázár József kántor-tanító már Makón jegyezte be 1879. augusztus 27-én felnőtt keresztelési szertartás végére írt alkalmi éneket, amely szintén két versszakból áll.⁸⁵⁹ Szintén Lázár József neve alatt egy két versszakos éneket találunk a szent kereszthez 1871-ből, egy ugyanolyan hosszúságú gyászéneket is,⁸⁶⁰ valamint egy karácsonyi népéneket ismeretlen bejegyző tollából, akinek kézírása erősen eltér Lázár Józsefétől.⁸⁶¹ A *szerkönyv* utolsó kiszakadt lapján egy nem ismert személy „1948. XI hó 24-én” grafit ceruzával beleírta a karácsonyi *tropár* egy részét.

A keresztelés és a házasságkötés szertartásainál bizonyos papi imádságok előtt álló rövid „*Könyörögjünk az Úrhoz! – Uram irgalmazz!*” ekténia fohász és választ görögül található,⁸⁶² olykor egyes imádságok magyar fordítása nem szerepel a *szerkönyvben*, de annak ószláv szövegére világos utalást találhatunk.⁸⁶³

⁸⁵⁷ A Lázár-féle kéziratos szerkönyv tartalma: A Szt. Keresztség rendje, Bérmlás, Házassági esketés, Első házassági beavatás, Másodházasságiak, Kisdedek temetése, Nagyok temetése, Lázár- és letételi evangélium, Újdon állított Kereszt szentelés, Új temető szentelés, Ház szentelés, A Szt. Liturgia éneklendő részei, Vízszentelés röviden, Megszentségtelenített templom engesztelési rendje

⁸⁵⁸ *Szerkönyv*, 1865, 176.

⁸⁵⁹ Uo. 38.

⁸⁶⁰ Uo. 141-142.

⁸⁶¹ Uo. 152.

⁸⁶² Uo. 2,4,8.

⁸⁶³ Uo. 38; 72; 155; 158; 159; 160; 164; 165; 166; 169; 170; 172; 173; 174; 175.

A házasságkötési szertartás előtt álló rubrikák meglehetősen részletesen leírják a szertartás előtti tudnivalókat, miszerint a Szent Liturgia után az áldozópap *epitrachelionba* és *felonba* öltözve a templom bejáratánál fogadja a jegyeseket, megáldja őket és a násznépet. Ezt követően a pap felszólítja a vőlegényt és a menyasszonyt a következő szavakkal: „*Mi előtt ezen szent hajléknak küszöbét át lépnétek, mondjátok meg itten, ezen szentegyház ajtaja előtt minő szándékkal jöttetek ide*”.⁸⁶⁴

2.1.1. A konszenzus

A Lázár-féle szerkönyvben található, a házasság szándékot megvizsgáló kérdések egy olyan összetett rendet mutatnak, amelyet egyik korábbi ószláv *szerkönyvben* sem láttunk. A kérdések szövegeink elemzésekor arra a megállapításra jutottam, hogy azok legalább két különböző forrásból származnak. A pap a templom bejáratánál három-három kérdést tesz fel először a vőlegénynek, majd a menyasszonynak:

Trebnyik – Mogila 1646	Szerkönyv 1865 ⁸⁶⁵
<p>Идеши Иѡрк волю добрую и не примѣшоню, и постановлении оумысла, понати собеѣ за малжонкѣ тѣю Иѡрк которогю тѣтъ передѣ собою видишь.</p> <p>Идею велебнии ѡче.</p> <p>Не шлюбовалесѣ которои иншомѣ вѣры малженскои.</p> <p>Не шлюбовалемъ.⁸⁶⁶</p>	<p>Valjon te becsületes (v. tisztos) ifju N. ezen becsületes (v. tisztos) leányzót N, akit magad előtt látsz változatlan és becsületes szándékkal eljegyezni és házastársul venni akarod-e?</p> <p>Igen is akarom.</p> <p>Nem esküdtél-e valakinek házassági hűséget?</p> <p>Nem esküdtem.</p>
<p>Обѣцѣши Иѡрк комѣ нишомѣ шлюбеѣ малженскогю ѡпрочѣ тои Иѡрк ажѣ до еи смѣрти не шлюбовати.</p> <p>Обѣцѣю велебнии ѡче⁸⁶⁷</p>	<p>Ígéred-e, hogy ezen személyen kívül ennek haláláig senki másnak nem fogsz ígérni házassági hűséget?</p> <p>Ígérem.</p>
<p>Идеши Иѡрк волю добрую и не примѣшоню, и постановлении оумысла, понати собеѣ за малжонка</p>	<p>Ugyiszinte kérdezlek téged becsületes (v. tisztos) leányzó N. valjon ezen becsületes (v. tisztos) ifjúhoz N, eljegyeztetni és</p>

⁸⁶⁴ Szerkönyv, 1865, 41.

⁸⁶⁵ Uo. 41-42.

⁸⁶⁶ MOGILA, 406; TR SP 1736, 58-60

⁸⁶⁷ MOGILA, 397-398.

<p>ТОГѠ ИМѠК КОТОРОГѠЮ ТѢТѢ ПЕРЕДѢ СОВОЮ ВИДИШѢ.</p> <p>ИАЮ ВЕЛЕБНЫИ ѠЧЕ.</p> <p>НЕ ШЛЮБОВАЛЕСЬ КОТОРОИ ИНШОМѢ ВѢРЫ МАЛЖЕНСКОЙ.</p> <p>НЕ ШЛЮБОВАЛЕМЪ.⁸⁶⁸</p>	<p>házastársul férjhez menni venni változatlan és becsületes szándékkal akarsz-e?</p> <p>Igen is akarok.</p> <p>Nem esküdtél-e valakinek házassági hűséget?</p> <p>Nem esküdtem.</p>
<p>ОБѢЦѢШЬ ИМѠК КОМѢ НИШОМѢ ШЛЮБѢ МАЛЖЕНСКОГѠ ѠПРОЧѢ ТОМѢ ИМѠК АЖѢ ДО ЕИ СМѢРТИ НЕ ШЛЮБОВАТИ.</p> <p>ОБѢЦѢЮ ВЕЛЕБНЫИ ѠЧЕ⁸⁶⁹</p>	<p>Ígéred-e, hogy ezen ifjun kívül ennek haláláig senki másnak nem fogsz ígérni házassági hűséget:</p> <p>Ígérem.</p>

A Lázár-féle kéziratos *euchologionunk* ezen része rendkívül nagy hasonlóságot mutat a Mogila-féle ószláv *trebnyikokkal*. Az első kérdés az eljegyzési és házassági szándékot egyszerre vizsgálja, míg Mogila Péter *euchologionjában* két különböző formula létezett. A Lázár-féle kézirat a Mogila szerkönyvéből ismert házasságkötésre vonatkozó két kérdést hozza, majd a kijevi főpap által az eljegyzés elé beillesztett a harmadik kérdés magyar fordítása található. A Mogila Péter által ószláv könyvekbe beillesztett kérdések után további két olyan kérdést találunk, amelyekre korábbi vizsgálódásunk során ortodox és görögkatolikus *trebnyikokban* még nem találkoztunk. Az első ilyen kérdés ismételen a menyasszony kényszerítől mentes szabad akaratának kinyilvánítására irányul: „*Valjon nem kényszerítette-e valaki, avagy erőltetett, avagy ígéretekkel fenytésekkel nem beszélt-e rá valaki, hogy ezen ifjúhoz menj? – Nem kényszerített*”. A második kérdés esetében a magyarországi római katolikus rituálékban található hasonló okból előírt kérdés szövegével nagyfokú szövegegyezés mutatható ki:

Rituale Strigoniense ⁸⁷⁰	Szerkönyv 1865 ⁸⁷¹
Mégis hitedre kérdlek, nincsen-e tiközöttetek valami atyafiság, sógorság, komaság, avagy egyéb oly dolog, mely miatt házasságra egybe nem adathatnátok?	Mégis keresztény hitetekre kérdlek benneteket: nincsen-e ti közöttetek valami atyafiság, sógorság, komaság, vagy más egyéb olyan akadály, mely miatt házasságra egybe nem adathatnátok? – Nincsen

⁸⁶⁸ MOGILA, 406; TR SP 1736, 58-60

⁸⁶⁹ MOGILA, 397-398.

⁸⁷⁰ VARGA, B., *Rituale Strigoniense*, 105-106; RIT STRIG 1772, 154-156; RIT STRIG 1818, 200-202.

⁸⁷¹ *Szerkönyv*, 1865, 43.

2.1.2. Az eljegyzés szertartása

A házassági szándék kikérdezését követően a Mogila Péter által szerkesztett rövidített *eljegyzési szertartást* hozza a Lázár-féle kéziratos *euchologion*.⁸⁷²

Házassági esketés szentsége – Szerkönyv 1865
<p><i>Szándék megkérdezése</i> 127. zsoltár <i>Eljegyzés szertartása:</i> Kezdő áldás Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” – „Úr Istenünk, ki a pogányokból közül előre eljegyezéd Anyaszentegyházadat...” Gyűrűváltás Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” – „Úr Istenünk! Ki az Ábrahám pátriárkának szolgájával...”</p> <p><i>Házasságkötés szertartása:</i> Kezdő áldás: „Áldott az Atya...” Nagy ekténia Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...” – „Tisztaság szerető Isten!” Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” – „Áldott vagy Úr Istenünk!” Eskü Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” – „Szent Isten ki a föld porából alkotád az embert...” Koronázás Papi áldás (Zsolt 8,6) Prokimen (Zsolt 20,4b-5) Apostol (Ef 5,20-33) Evangélium (Jn 2,1-11) <i>Hármas ekténia - utalás</i> Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...” – „Úr Istenünk a te üdvözítési intézkedésédben ...” <i>Kérő ekténia – utalás</i> <i>Miatyánk – utalás</i> <i>Tropárok:</i> „Ἡσαΐα χόρευε...” – „Izaiás’ örvendezz...”; „Ἅγιοι Μάρτυρες... – Szent vértanúk mártírok...”; „Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός... – Dicsőség néked...” Koronák levétele Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν...” – „Isten, mi Istenünk, ki megjelenttél a galileai Kánában ...” <i>Elbocsátó</i> Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” – „Az Atya és Fiú és Szentlélek...” Elbocsátó.</p>

⁸⁷² Szerkönyv, 1865, 45-48.

A kezdő áldás és a főhajtási imádság előtti intonálást Lázár József nem magyar nyelven jegyezte le, hanem mindkét szertartási elemre görögül találunk utalást. Ha jobban szemügyre vesszük a főhajtási imádság szövegét, akkor két rubrikális beillesztést, valamint a szövegbe beillesztett módosítást is találunk. Az első jelzés szerint a pap megáldja a jegyeseket, miközben mondja: „*áldd ű meg ezen eljegyzést*”. Rögtön ezt követi a második jelzés, mely szerint a pap szenteltvízzel meghinti a gyűrűket, majd ezt követően egy betoldást találunk a magyar szövegben: „*és szenteld ű meg ezen gyűrűket*”.⁸⁷³ Egy olyan módosítással állunk szemben, amelyet korábban sem görög *euchologionok*, de még a lengyel és litván nyomdákban megjelent ószláv *trebnyikek* sem tartalmaztak 1736-ig. A jegyességre lépők megáldása és a gyűrűk szentelt vízzel történő meghintésére legelőször az 1736-ban Suprasl’-ban a baziliták által kiadott ószláv *szerkönyvben* találkoztunk, amelynek ezen részét a későbbi pocsajevi, lemergi és más lengyel nyomdákban megjelent *trebnyikek* is átvettek.

A Lázár-féle kéziratban az *eljegyzés szertartása* a Mogila-féle rövidebb rend szerint zárul, melynek végén a következő bejegyzés olvasható: „*Ha pedig már az eljegyzés megvolt azonnal kezdődik az Esketési szertartás*”.⁸⁷⁴ Ebből a rövid bejegyzésből feltételezhető, hogy a 19. század közepén még nem feltétlen volt általános az a gyakorlat, hogy az *eljegyzést* azonnal követte volna a házasságkötés.

Az *Esketési szertartás* esetében is jól megfigyelhető, hogy a szertartási struktúra a Mogila Péter által megreformált rendet követi. Mielőtt részletesebben áttekinteném a Lázár-féle kézirat *szerkönyv* esketési szertartását, előtt fontos arra is felhívni a figyelmet, ahogy a forrásunkban található magyar szöveg esetenként hiányos, de az elmaradt liturgikus elemek utólagos pótlására a fordító, vagy másoló kellő helyet hagyott az egyes oldalakon.

2.1.3. A házasságkötés szertartása

A kezdő áldás és a diakónusi *ekténiát* követően találjuk az Az első „*Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...*” (*Tisztaság szerető Isten!*) papi imádságot. A második „*Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...*” (*Áldott vagy Úr Istenünk!*) ima után a rubrika előírása szerint a jegyések letérdelnek, jobb kezük három ujját az evangéliumos könyvre helyezik, majd a pap a kezeket az *epitrachelionnal* letakarja, és közben mondják az eskü szövegét.

⁸⁷³ *Szerkönyv*, 1865, 45.

⁸⁷⁴ Uo. 48.

A magyar katolikus közgondolkodásban elterjedt, hogy a házasságkötési szertartásokban található eskü egy „ősi magyar szokás”.⁸⁷⁵ A középkori magyar oklevelek szórványosan tájékoztatnak bennünket a felsőbb társadalmi rétegek házasságkötéssel kapcsolatos eskütételről. Az 1097-es Könyves Kálmán király menyegzőjéről szóló oklevél szerint a házasságkötők esküvel erősítették meg a jövőben megkötendő házasságot. 1277-ben Rudolf császár és László király gyermekeik jövőbeli házasságkötését esküvel erősítették meg, miközben kezükkel a keresztet érintették. További források arról tanúskodnak, hogy a királyok és főurak körében a házasságot nemcsak előzetesen megkötött szerződésekkel biztosították, hanem azt még esküvel is megerősítették.⁸⁷⁶ Az eskü templomi házasságkötési szertartásba történő beemelését Földváry Miklós a világi jog beszüremkedésének tulajdonítja. Az esküszöveg eredeti célja mégiscsak az volt, hogy jogi eszközökkel erősítse meg a házassági frigyét, hiszen a házasságtörést a hagyományos társadalmakban, a középkori és kora újkori Magyarországon a tényleges bűncselekmények közé sorolták. Az eskü jelenléte szokássá vált, és a templomi szertartás – esküvő – névadója lett, mindez azt követően is így maradt, miután jogi következményeit elvesztette.⁸⁷⁷

Bárth Dániel rámutatott, hogy a Telegdi Miklós idején megjelent *Agendariusban* olvasható „*in hac patria usitato*” kifejezés nagyban hozzájárulhatott „ősi magyar szokás” nézet elterjedéséhez.⁸⁷⁸ Az első hazai fennmaradt házassági kézzel írott esküszöveget Radó Polikárp fedezte fel egy 1498-ban kinyomtatott esztergomi misszálé hátsó lapján. A kora újkori magyarországi források közül kiemelkedik az 1520-ban kiadott esztergomi *Ordinarius*, melynek lapjain egy kézzel írott német nyelvű házassági esküszöveg található. A Telegdi Miklós nevéhez kötődő *Agendariusban* fellelhető szertartás szerint a jegyesek jobb kezüket egy szent ereklyéjéhez érintették, majd elmondták az eskü szövegét.⁸⁷⁹ A Pázmány Péter által kiadott *Rituale Strigoniense*, amely a központi római rituáléban rögzített szövegek mellett megtartotta a korábbi esketési gyakorlatot, melyet már Telegdi Miklós is lejegyzett.⁸⁸⁰ A

⁸⁷⁵ „Görögkatolikus egyházunk azonban ősi magyar gyakorlat szerint az eskü meghatározó szavaival – »úgy segéljen engem« Isten – pecsételteti meg a házasulandókkal az életre szóló elköteleződésüket”, IVANCSÓ, I., „Feleséged mint a termékeny szőlőtő házfaljai között” (Zsolt 127,3) – A nő a görögkatolikus egyház házassági szertartásában, in *Athanasiana* 45 (2017), 40; „Az eskü sok keleti egyházban nem a házasságkötési szertartás része, nálunk, magyaroknál ősi szokás esküt tenni”, PAPP, M., „Megkoronáztad” A házasságkötés misztériuma, 93.

⁸⁷⁶ BÁRTH, D., *Esküvő, keresztelő, Avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, 104.

⁸⁷⁷ FÖLDVÁRY, M. I., *A házasságkötés sorritusa a magyar hagyományban*, in *Magyar Egyházzene XXIII* (2015-2016), 364.

⁸⁷⁸ VARGA, B., *Agendarius*, 34; VARGA, B., *Rituale Strigoniense*, 101; BÁRTH, D., *Esküvő, keresztelő, Avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, 112.

⁸⁷⁹ VARGA, B., *Agendarius*, 35-36.

⁸⁸⁰ VARGA, B., *Rituale Strigoniense*, 101-103.

következő évszázadokban kisebb módosításokkal évszázadokon át a magyar római katolikus házasságkötés részét képezte. A II. Vatikáni Zsinatot követően az új rítus esküszövegét a *Collectio rituum* nyomán rögzítették.⁸⁸¹

Az eskü jelenlétének a kérdése a görögkatolikus házasságkötési szertartásban már jóval korábban felmerült. Az előző fejezetekben többször is kitértünk Alphons Raes 1935-ban megírt *Le rituel Ruthéne depuis l'union de brest* című hosszabb tanulmányára. Nem sokkal a tanulmány megjelenését követően a Keleti Egyház folyóirat 1937-es év első számában Zapotoczky Igor Konstantin éppen Raes kutatásainak eredményeire hivatkozott, amikor az *eljegyzés és a koronázás szertartásairól*, valamint a jegyességi, illetve házassági szándékot vizsgáló kérdésekről, és az esküszöveg lengyel rituáléból való kölcsönzéséről ír.⁸⁸² Zapotoczky Igor Konstantin rövid tanulmánya később feledésbe merült, a későbbi magyar görögkatolikus házasságkötési szertartással foglalkozó néhány publikáció sem hivatkozik rá. A közelmúltban megjelent publikációkban a magyar görögkatolikus házasságkötési szertartásban található eskü jelenlétét egyszerűen „ősi magyar szokásnak” tulajdonították.⁸⁸³

A Lázár József-féle kéziratos magyar *szerkönyv* házasságkötési szertartásában már megtalálható az esküszöveg magyar nyelven. Az alábbiakban a Mogila-féle szerkönyvkiadás ószláv esküszövegét fogom összehasonlítani a Lázár-féle kéziratos *euchologion* magyar szövegváltozatával:

Trebnyik – Mogila 1646 ⁸⁸⁴	Szerkönyv 1865 ⁸⁸⁵
<p>И ѿ ИМѢ БЕРѢ СЛОВѢ ТЕБѢ ИМѢ, ЗАМАЛЖОНКѢ И ШЛЮБѢЮ ТОВѢ МИЛОСТЬ, ВѢРѢ, ОУЧИВОСТЬ МАЛЖЕНКѢЮ, А ИЖЬ ТЕБѢ НЕ ОПШѢ АЖЬ ДО СМѢРТИ: ТАКЪ МИ БЖЕ БЪ ТѢРЦИ СѢОИ ЕДИНЫИ ПОМОЗИ, И ВСИ СѢИИ.</p> <p>И ѿ ИМѢ БЕРѢ СЛѢВѢ ТЕБѢ ИМѢ, ЗАМАЛЖОНКА: И ШЛЮБѢЮ ТОВѢ</p>	<p>Én N. veszlek téged N magamnak házastársul; és esküszöm neked szeretetet hívtséget és házassági megbecsülést, és hogy téged el nem hagylak <i>sem el nem bocsátlak</i> mindhalálig. A szent Háromságban egy Isten úgy segéljen, a <i>Boldogságos Szűz</i> és minden szentek.</p> <p>Én N. veszlek téged N magamnak házastársul; és esküszöm neked szeretetet</p>

⁸⁸¹ BARTH, D., *Esküvő, keresztelő, Avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, 108-112.

⁸⁸² ZAPOTOCZKY, IGOR KONSTANTIN, *Szerkönyvünkről*, 20-21.

⁸⁸³ „Görögkatolikus egyházunk azonban ősi magyar gyakorlat szerint az eskü meghatározó szavaival – »úgy segéljen engem« Isten – pecsételteti meg a házasulandókkal az életre szóló elköteleződésüket”, IVANCSÓ, I., „Feleséged mint a termékeny szőlőtő háza falai között” (Zsolt 127,3) – A nő a görögkatolikus egyház házassági szertartásában, in *Athanasiana* 45 (2017), 40; „Az eskü sok keleti egyházban nem a házasságkötési szertartás része, nálunk, magyaroknál ősi szokás esküt tenni”, PAPP, M., „Megkoronáztad”. *A házasságkötés misztériuma*, 93.

⁸⁸⁴ MOGILA, 416.

⁸⁸⁵ A következő fejezetben részletesebben kitérek az esküszöveg magyar szövegének további változásaira. A napjainkban használatos görögkatolikus szerkönyvekben található esküszöveget a Mogila-szerkönyv szövegváltozatához hozzáigazítottam: vö. EUCH GK 1964, 37.

МИЛОСТЬ, ВѢРЪ, ОУЧИВОСТЬ, И ПОСЛАШЕМСТВО МАЛЖЕМСКОЕ, А ИЖЬ ТЕБЕ НЕ ОПИЩО АЖЬ ДО СМЪРТИ: ТАКЪ МИ БЖЕ БЪ Т°РЦИ СЪОИ ЕДИНЫИ ПОМОЗИ, И ВСИ СЪЪИ.	hiveséget és házassági megbecsülést, és házassági engedelmességet, és hogy téged el nem hagyjak mindhalálíg. A szent Háromságban egy Isten úgy segítjen, a <i>B. Szűz Mária</i> és minden szentek.
--	---

A vőlegény magyar nyelvű esküjében az ószláv szöveghez képest egyik új elemként jelenik meg, hogy a vőlegény arra is ígéretet tesz, hogy nem fogja elbocsátani feleségét. Második eltérésként láthatjuk az esküszöveg végén az Istenszülő segítségük hívását, amire korábban vizsgált ószláv *trebnyikek* egyikében sem láttunk példát.

Az esküszöveg elmondását követően a pap kereszt alakban áldást ad, miközben Mt, 9,19-et mondja, rögtön ezt követően pedig a zamoscsi zsinat után megjelent *trebnyikekből* ismert hosszabb *copulatio* formulával folytatja:

Trebnyik – Supraśl' 1736 ⁸⁸⁶	Szerkönyv 1865 ⁸⁸⁷
БЖЕ БГЪ СЪЧЕТА, ЧЛКЪ ДА НЕ РАЗЛЪЧАЕТЪ. И ОУБО АЗЪ НЕДОСТОИНЫИ БЖЪИ, БЛАСТИЮ МНЪ ДАНОЮ, СОЕДИНАЮ ВАСЪ Б ТОЕ СЪОИЕ МАЛЖЕНЦТВО, И ОНОЕ БЛАСТИЮ ЦЪКВЕ СЪЪИ КАФОЛИЧЕСКІА ОУТВЕРЖДАЮ И ЗНАМЕНАЮ ВЪ ИМА ОЦА, * И СНА, * И СЪАГВО ДХА *. АМИНЬ.	Akiket Isten összefűzött † az ember el ne válassza. Én is tehát mint Istennek méltatlan szolgája, <i>a Krisztus által nékem adott</i> <i>hatalomnál fogva</i> az egyigazhitű Katholika Anyaszentegyháznak nevében ezen házassági szövetségteket és esküvéseteket megáldom † <i>a sz. Kereszt</i> <i>jelével</i> megerősítem † Atya †, és Fiú és Szentlélek nevében. Ámen.

A magyar fordítás két ponton is jelentősen eltér a szláv és a feltételezett forrás latin szövegétől is. Amíg latin és szláv szövegben a papi felhatalmazás a Katolikus Egyháztól ered, addig a magyar fordító ezen a ponton lényegesen másképp hozza a hivatkozást: „*a Krisztus által nékem adott hatalomnál fogva*”, valamint „*a sz. Kereszt jelével*”.

A koronázás rendje, majd az azt követő papi áldás (Zsolt 8,6), a *prokimen* (Zsolt 20,4b-5) – a magyar fordítás nem tüntet föl *prokimenverset* – és az olvasmányok szakaszbeosztása a Mogila-féle nagy *euchologion* szerint található meg. Az olvasmányok után utalást találunk a *szerkönyv* 68. (28.) oldalára a *kérő ekténiára* és a Miatyánk éneklésére. Feltűnő, hogy a 68. (28.) oldalon és a 70. oldalon meglehetősen sok hely maradt üresen, pusztán az „*ekténia*” bejegyzés utal arra, hogy itt volna a helye a könyörgéseknek. Ha a 69. (29.) oldalon található

⁸⁸⁶ TR SP 1736, 68.

⁸⁸⁷ Szerkönyv, 1865, 61

„Κόριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...” (Úr Istenünk a te üdvezítési intézkedéséedben) kezdetű papi imádság, és a 71. (31.) oldalon található *tropárok* helyzetét vesszük alapul, akkor arra következtethetünk, hogy a Miatyánkra, és az előtte található *kérő ekténiára* vonatkozó bejegyzés tévesen került a 70. (30.) oldal helyett a 68. (28.) oldalra. Mivel az evangéliumi szakaszt követően az *ekténiákra*, és a hozzájuk kapcsolódó papi imádságok esetében csak utalások találhatóak, vélhetően ezért maradt ki „Isten, ki mindent hatalmaddal...” kezdetű főhajtási imádság is, majd halványan olvasható egy utalás a főhajtásra vonatkozóan.⁸⁸⁸

A hiányos oldalak után a *tropárok* éneklése – „Ἥσαϊα χόρευε...” (Izaiás örvendezz...); „Ἅγιοι Μάρτυρες...” (Szent vértanúk mártírok); „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...” (Dicsőség néked...) – következik, majd a koronák levétele a papi imádságokkal. A szertartás ezen pontján teljes mértékben a szabványosított bizánci házasságkötési teljes mértékben érvényesül.

A házasságkötés végén található „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Úr Isten, ki galileai Kánába eljövén) magyarul nem olvasható Lázár József szerkönyvében, hanem az ószláv szövegű ima első három szava utal az imádság elmondására: „**Бже Бже нашь**“. Az elbocsátó előtt magyarul van leírva a „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Az Atya és Fiú és Szentlélek...) papi imádság, mely esetében egy későbbi bejegyzést is találunk arra vonatkozóan, hogy az ima elején a pap megáldja az újonnan házasságra lépőket. Az *elbocsátóra* először csak utalást, majd egy rövid, a kivonulásra írt éneket találunk.⁸⁸⁹ Az ének után az elbocsátó papi ima szövege teljes magyar szöveggel szerepel, ezzel a házasságkötési szertartás lezárul.⁸⁹⁰

2.1.4. Az új asszony megáldása

A Lázár-féle kéziratos szerkönyv a házasságkötési szertartást követően tartalmazza az *Első házassági menyasszonynak templomba beavatási rendje* elnevezéssel, amely szintén tartalmaz szertartástörténeti szempontból érdekességeket:

⁸⁸⁸ Szerkönyv, 1865, 68-71.

⁸⁸⁹ Uo. 72-73

⁸⁹⁰ „Indulóra: Isten Atyánk! égi kegyelméből az ifjú párt, nászt és koronát tartd épségben s Üdvösségben, Éjnenek! Éljenek! Sok számos évekre”, Szerkönyv, 1865, 74.

Új asszony bevezetése – Trebnyik – Mogila ⁸⁹¹	Szerkönyv 1865 ⁸⁹²
Az új asszony bevezetése a templomba. Kezdő áldás Szokásos kezdet Zsoltárok: Zsolt 66 + Zsolt 5,2-4; 8-9.	Az új asszony bevezetése a templomba. Kezdő áldás Szokásos kezdet Zsoltárok: Zsolt 66 <i>Apostol: 1Tim 2,9-15</i> <i>Evangélium: Mt 15,22-28</i>
Papi ima: „Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...” (Бже Бже нашь, въ Пррцѣхъ гл҃внн...) Áldás Meghintés szentelt vízzel Elbocsátó Intelem/buzdítás	Papi ima: „Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...” (Isten mi Istenünk ki a prófétákban szólottál...) Áldás Meghintés szentelt vízzel Elbocsátó Intelem/buzdítás

A táblázatban a Mogila Péter nagy szerkönyvében található szertartást hasonlítottam össze a Lázár-féle szerkönyvben található magyar fordítással. A magyar nyelvű változatban egy apostoli szakaszt (1Tim 2,9-15), és egy evangéliumi olvasmányként a kanánai asszony leányának gyógyításáról szóló elbeszélést találjuk (Mt 15,22-28). Az 1Tim 2,9-15 apostoli szakaszként történő felolvasása logikusnak tűnik, hiszen a nők fejkendő viselésének szentírási hivatkozása itt mutatkozik meg, amelyre a „Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας... (Isten mi Istenünk ki a prófétákban szólottál...) papi ima is utal.

Értekezésem előző fejezetében az új asszony avatásának szertartásának lehetséges forrásaként tekintett lengyel *Rituale Sacramentariumok* vizsgált kiadásai közül egyik sem tartalmazott szentírási olvasmányokat. A magyarországi latin rituálék sem írják elő az apostol és evangélium olvasását az új asszony megáldásakor. Összefoglalóan elmondható, hogy a Lázár-féle szerkönyvben található „Első házassági menyasszonynak templomba beavatási rendje” egy olyan változatával találkozunk, amely ebben a formában egyedülálló rend szerint épül fel.

Röviden érdemes kitérni a Lázár-féle kéziratos szerkönyvben található jelzésekre, amelyek érintik a házasságkötési szertartásokat is. A szerkönyv egy későbbi tulajdonosa, vagy használója a 127. zsoltárt követően az *eljegyzési szertartást* oldalanként kék színnel áthúzta, jelezvén, hogy annak elmondására már nincs szükség. A házasságkötési szertartásban az első „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...” (Tisztaság szerető Isten!) papi imádságot később kék színnel oldalanként áthúzták. Meglepő módon a koronázás rítusát, melyet kézzel készített rajzok is

⁸⁹¹ MOGILA, 428-431.

⁸⁹² Szerkönyv, 1865, 75-82.

díszítenek szintén valaki egy grafittal X alakban áthúzta. A 68. (28.) oldalon vélhetően egy későbbi piros színnel olvasható bejegyzés szerint „jön a 33 lap”.⁸⁹³ A 71. (33.) oldalon „Az Atya és Fiú és Szentlélek...” kezdetű papi imádságnál szintén egy piros áthúzott kör jele található. Ez a jelzés felvetheti a kérdést, miszerint a 68-71. (28-31.) oldalon hiányosan szerepel a házasságkötési szertartás, ezért a Lázár-féle kézirat *szerkönyv* egy későbbi használója a hiányos részek elhagyását látta célszerűnek, mindenesetre az sem zárható ki egyszerűen a rövidítési folyamat lenyomatával találjuk szembe magunkat.

A Lázár József hajdúdorogi, később makói kántor-tanító által lejegyzett kézirat *szerkönyv* házasságkötési szertartása egyszerre több különlegességet tartalmaz. Szertartási struktúráját tekintve a Mogila Péter kijevi metropolita által reformált ruszin könyvekben található szertartáshoz áll a legközelebb, de az eljegyzés megáldásánál, a gyűrűk megszentelésénél, és az eskü után beillesztett hosszabb *copulatio* jelenléte arra enged következtetni, hogy a zamoscsi zsinat után elterjedt, ismételten megreformált szláv trebnyiekek házasságkötési szertartási gyakorlat egyes elemei ekkor már jól kimutathatóan jelen vannak a Hajdúdorogon készült magyar szertartási fordításban. További érdekességként említhetjük, hogy a házassági szándék kikérdezésekor a *Rituale Strigoninense* egyik kérdése minden kétséget kizáróan megtalálható.

2.2. Fábánházi kézirat *szerkönyv*

A második kézirat *szerkönyvi* fordítás Fábánházán maradt fenn.⁸⁹⁴ A *szerkönyv* belső oldalán a következő cím olvasható: *Napkeleti, vagyis görög-katolikus egyház szertartásos könyve. Magyar nyelven fordítva 1868-ik évben.* A következő lapon egy második címet is találunk: *Szertartások könyve.* Erősebb fény felé tartva látszik a leragasztott oldalon a könyv egy korábbi, hosszabb címe: *Keleti vagy a Görög egyes(ült) Katholikusok Egyházi Szertartásos Könyve Magyar nyelven fordítva. 1868-ik évben.* A *szerkönyv* második szerzője vélhetően az eredeti címben olvasható *egyesült* jelző negatív értelmezése miatt ragasztotta le az eredeti címoldalt, helyette az egyszerűbb címmel látta el.⁸⁹⁵

⁸⁹³ Vélhetően ez a bejegyzés még a legalább két külön részből álló könyvecske összefűzése előtt történt.

⁸⁹⁴ A fábánházi görögkatolikusok a szomszédos Mérk parókiához tartoztak. 1752-ben gróf Károlyi Ferenc kegyúr segítségével a görögkatolikus hozzájutottak a romos református templomhoz, melyet rítusoknak megfelelően átalakítottak a század végére. Időközben a mérki parókia önállósága megszűnt és Fábánházához csatolták. „...minden utamat már előre láttad”, 181.

⁸⁹⁵ VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratok szerkönyvek*, 150.

A fábiánházi kéziratos fordítás 1868-ban készült, amelyet Nyirán János feltételezése szerint Lengyel János görögkatolikus lelkész készített, aki 1862 és 1888 között Gebén (mai nevén Nyírkáta) volt parókus, de az 1860-as és 1870-es években sokat helyettesített Fábiánházán. Később Tivadar András néhány szertartással kiegészítette a kéziratos anyagot. A szertartások elnevezésében több alkalommal szláv kifejezéseket találunk, melyek megerősítik azt a feltételezést, hogy egy ószláv *szerkönyv* lehetett a forrás. Mivel a könyv sok üres oldalt is tartalmaz, vélhetően az 1883-ban megjelent első nyomtatott magyar nyelvű *szerkönyv* megjelenése után már nem látszott szükségesnek a megkezdett fordítás tovább folytatása.⁸⁹⁶

2.2.1. Az eljegyzés szertartása

A fábiánházi kéziratos szerkönyvfordítás a leggyakrabban végzett templomi szertartásokat tartalmazza, köztük az első és második házasságkötés rendjét.⁸⁹⁷ A házasságkötési szertartások között megtaláljuk az *eljegyzést* és a *koronázást*, mint két önálló rítust. Az *eljegyzési szertartás* a következő rend szerint található meg:

Jegygyűrűváltás – Fábiánházi kéziratos szerkönyv⁸⁹⁸

Kezdő áldás

Nagy ekténia

Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” – „Örök Isten...”

Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἐθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” – „Úr Istenünk, ki a pogány nemzetek közül előre eljegyezted Anyaszentegyházadat...”

Gyűrűváltás

Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραὰμ...” – „Urunk, mi Istenünk! Ki Ábrahám pátriárka szolgjával...”

A hajdúdorogi kéziratos *szerkönyvhöz* képest az *eljegyzés szertartása* egy szinte teljes szertartásrendet tükröz, amelyet a velencei nyomdákban elterjedt szabványosított *euchologionokból* már jól ismerünk. A kezdő áldás után rögtön a *nagy ekténiát* találjuk a

⁸⁹⁶ VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 155-156.

⁸⁹⁷ A fábiánházi szerkönyv a következő szertartásokat tartalmazza: *Első szerző* – Keresztség (keresztelés) szentsége, Bérmlás szentsége, Házasság szentsége – eljegyzés (jegygyűrű váltás), Házasság szentsége – megkoronázás (első házasság), Második házasság, Betegek kenete, Vízszentelés (Vízkereszt ünnepén), *Egyéb imádságok*: Ki minden időben..., Isten, kegyelmezz nekünk..., Szent Atyáink imádságai által..., A te kegyelmed alá..., Mennyei Királyunk..., Velünk az Isten... Izaiás próféta éneke, Nagy esti zsoltos I–IV. könyörgései, Pászkaszentelési imák I–III., *Második szerző* – *Egyéb imádságok*: Vetésszentelés Szent Márk hetében, Kereszt megszentelése, Új temető megszentelése, Templomi zászlók megszentelése, Lakóház megszentelése. in VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 152-153.

⁸⁹⁸ *Fábiánházi szerkönyv*, in VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 174-176.

jegyességre lépőkért beiktatott sajátos könyörgésekkel együtt, melyet az „*Örök Isten...*” papi ima követ. A második papi imádság szövege nagy hasonlóságot mutat a Lázár-féle hajdúdorogi kézirat *szerkönyvvel*, de az eljegyzés megáldására és a gyűrűk megszentelésére vonatkozó részek már nem találhatóak meg benne. A harmadik „*Urunk, mi Istenünk! Ki Ábrahám pátriárka szolgájával...*” papi imádság magyar fordítása már jóval több ponton különbözik a hajdúdorogitól. Másik érdekességként említhető, hogy a szertartás végéről hiányzik a *hármaskönyv*, és az *elbocsátó*, sőt egyikre sem találunk semmilyen utalást. Felmerülhet a kérdés, hogy a harmadik papi imádság után azonnal elvégezték-e a *koronázási szertartást*? A *hiányzó ekténia* és *elbocsátó* arra enged következtetni, hogy nagyobb a valószínűsége, hogy az *eljegyzést* követően azonnal elvégezték a házasságkötést.⁸⁹⁹

2.2.2. A házasságkötés szertartása

A házasságkötés szertartását a következő címmel találjuk: „*Esketés rendje az első házasságra lépőknek*”, melynek szerkezeti felépítése a következő:

Első házasságkötés rendje – Fábriánházi kézirat szerkönyv⁹⁰⁰
Áldott az Atya...
Nagy ekténia
Papi ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος...</i> ” – „ <i>Legtisztább, mindenható Isten!</i> ”
Papi ima: „ <i>Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...</i> ” – „ <i>Áldott vagy te, Úr Istenünk...</i> ”
Eskü
Papi ima: „ <i>Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦν τὸν ἄνθρωπον...</i> ” – „ <i>Szent Isten! ki porból teremtéd az embert ...</i> ”
Koronázás
Zsolt 8,6
<i>Prokimen (Zsolt 20,5)</i>
<i>Apostol (Ef 5,20-33)</i>
<i>Evangelium Jn 2,1-11</i>
<i>Hármaskönyv</i>
Papi ima: „ <i>Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηρίῳ σοῦ...</i> ” – „ <i>Urunk, mi Istenünk, ki üdvhozó gondviselésednél fogva ...</i> ”
<i>Kérő ekténia</i>
<i>Miatyánk</i>
<i>Főhajtási imádság: „Istenünk! ki mindent hatalmad által teremtettél...”</i>
<i>Tropárok: „Ἡσαΐα χόρευε...” – „Izaiás örvendj...”; „Ἅγιοι Μάρτυρες... – Dicsőült szent vértanúk...”; „Δόξα σοι Χριστέ ὁ Θεός... – Dicsőség néked...”</i>
Koronák levétele...
Papi ima: „ <i>Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν...</i> ” – „ <i>Úr Isten, ki galileai Kánába eljövén...</i> ”
<i>Elbocsátó</i>

⁸⁹⁹ Fábriánházi szerkönyv, in VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kézirat szerkönyvek*, 174-176.

⁹⁰⁰ Uo. 176-185.

Papi ima: „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” – „Az Atya és Fiú és Szentlélek...”
Éltetés

Első vizsgálódáskor már rögtön szembetűnő jelenség, hogy egyáltalán nem találjuk a házasságra lépők valós szándékát megvizsgáló kérdéseket sem az *eljegyzés*, sem a *koronázás* előtt. A másik hiányzó szertartási elem a bizánci házasságkötési szertartásokban meghatározó 127. zsoltár. Felmerülhet a kérdés, hogy egyáltalán nem éneleték a 127. zsoltárt, és nem kérték ki a konszenzust? Amennyiben mégis kikérdezték a házasulendókat, akkor a kérdések annyira közismert voltak, hogy fordító vélhetően nem látta szükségét, hogy azt külön lejegyezze. A 127. zsoltár magyar fordításának hiánya azt a kérdést is felveti, hogy esetleg azt még egyházi szláv nyelven énekelték? Mivel a fábiánházi kézirat *szerkönyvben* az egyes szertartások elnevezései szláv nyelven is megtalálhatóak, nem zárható ki ez a lehetőség sem.

A fábiánházi kézirat *szerkönyvben* a *koronázási szertartás* szerkezeti felépítése sokkal jobban magán viseli a Szent Liturgia szerkezetét és igen nagy hasonlóságot mutat a korábbi pontokban bemutatott ószláv euchologikus szövegekkel. A kezdőáldástól kezdődően a második papi ima végéig a szabványosított bizánci házasságkötés rendje tükröződik vissza teljes mértékben. Ezt követően Mogila Péter által beillesztett esküszöveg fordításával találkozunk, amely a Lázár József kézirat *szerkönyvében* látott fordításhoz képest jobban igazodik az ószláv szöveghez:

Trebnyik – Mogila 1646 ⁹⁰¹	Fábiánházi szerkönyv ⁹⁰²
<p>И ѿ ИМѢ БЕРѢ ТЕБЕ ИМѢ СОВѢ, ЗА МАЛЖОНКѢ: И ШЛЮБЮ ТОБѢ МИЛОСТЬ, ВѢРѢ, ОУЧТИВОСТЬ МАЛЖЕМСКЮ, А ИЖЬ ТЕБЕ НЕ ОПШУШ АЖЬ ДО СМѢРТИ: ТАКЪ МИ БЖЕ БЪ ТѢЦИ СѢОИ ЕДИНЫИ ПОМОЗИ, И ВСИ СѢИ.</p>	<p>Én, N., veszlek téged N. magamnak házastársul, és esküszom néked házasságbéli szeretetet, hűséget és megbecsülést, és hogy téged el nem hagylak, sem el nem bocsátklak mindhalálíg. Isten engem Sz(ent) Háromságban úgy segítsen és minden szentek.”</p>
<p>И ѿ ИМѢ БЕРѢ ТЕБЕ ИМѢ СОВѢ, ЗА МАЛЖОНКА: И ШЛЮБЮ ТОБѢ МИЛОСТЬ, ВѢРѢ, ОУЧТИВОСТЬ, И ПОСЛАШЕМСТВО МАЛЖЕМСКОЕ, А ИЖЬ ТЕБЕ НЕ ОПШУШ АЖЬ ДО СМѢРТИ: ТАКЪ МИ БЖЕ БЪ</p>	<p>„Én, N., megyek hozzád, N., házastársul, és esküszöm néked házasságbéli szeretetet, hűséget, megbecsülést és engedelmességet, és hogy téged el nem hagylak mindhalálíg. Isten engem Sz(ent)</p>

⁹⁰¹ MOGILA, 416.

⁹⁰² *Fábiánházi szerkönyv*, 179.

Горци сѣон единый помози, и вси сѣи.	Háromságban úgy segítsen és minden szentek.”
--------------------------------------	--

Az esküt követő *copulatio* szövege a zamoscsi zsinat után elterjedt hosszabb szövegváltozatot tartalmazza:

Trebnyik – Supraśl' 1736 ⁹⁰³	Fábiánházi szerkönyv ⁹⁰⁴
Бже Бгъ съчета, члкъ да не разлѣчаетъ. И оубо азъ недостойный Бжїи, бластию мнѣ даною, соединяю васъ б тоє сѣоне малженцтво, и шное бластию Цкве сѣи Кафолическїа оутверждаю и знаменаю въ Има Оца, * и Сна, * и сѣаго Дха *. Яминь.	Amit az Isten egyesített az ember el ne válassza. Én is tehát Isten méltatlan szolgája, ezen házassági szövetséget a Szent közönséges Anyaszentegyház hatalmával megáldom, megerősítem, és szentesítem: Atyának és Fiúnak, és Sz(ent) Léleknek nevében. Amen

Míg a Lázár József által rögzített magyar fordításban két jelentős változást is találtunk a szláv szöveghez képest, addig a fábiánházi *szerkönyv* ezen a ponton is hűségesen követi a *trebnyikekben* fellelhető ószláv szövegváltozatot. Ezt látva arra következtethetünk, hogy az 1720 utáni ószláv *trebnyikek* által előírt gyakorlat már érezte hatását, noha a szertartás többi része inkább a zamoscsi zsinat előtti *szerkönyvek* világát tükrözik vissza.

A koronázást követően a fábiánházi *szerkönyvben* a Lázár-féle könyvhöz hasonlóan jelen van a *prokimen* mellett a papi áldás zsoltárverse: „*Urunk, mi Istenünk! Koszorúzd meg őket dicsőséggel és tisztelettel*” (Zsolt 8,6). A *prokimen* esetében egy rövidebb szövegváltozattal találkozunk, de az olvasmányok rendje az elterjedt Ef 5,20-33 és a Jn 2,1-11 szakaszbeosztást követi.

A Lázár-féle kéziratos *szerkönyvben* láthattuk, hogy az egyes *ekténiákra* vonatkozóan csak utalások szerepeltek, a fábiánházi kézirat viszont tartalmazza a *kérő ekténiát*, a Miatyánkot, és egykor a közös kehely megáldására írt korai bizánci papi ima főhajtási imádsággá alakított változatát is:

Trebnyik – Mogila 1646 ⁹⁰⁵	Fábiánházi szerkönyv ⁹⁰⁶
Бже вса сътворивши крѣпостїю твоею, и оутвердивши вцеленнїю, и оукрашивши вѣнецъ всѣмъ	Istenünk! ki mindent hatalmad által teremtettél, s a mindenséget megerősítetted, s minden teremtményeid

⁹⁰³ TR SP 1736, 68.

⁹⁰⁴ *Fábiánházi szerkönyv*, 179-180.

⁹⁰⁵ MOGILA,423.

⁹⁰⁶ *Fábiánházi szerkönyv*, 183.

<p>сѢТВОРЕННЫМЪ ѿ ТЕБЕ И РАВЪ ТВОИХЪ СИХЪ ИМѢЮЩЪ ВѢНЪАВШИХСА ВЪ ПРИОБЩЕНІЕ БРАКА БЛБИ БЛВЕНІЕМЪ ТВОИМЪ ДУХОВНЫМЪ. ИЖО БЛБИСА ТВОЕ ИМА И ПРОСЛАВИСА ТВОЕ ЦРѢТВО, ѿЦА И СѢНА И СѢАГѠ ДХА, ННѢ И ПРНѠ, И ВЪ ВѢКИ ВѢКѠВЪ.</p>	<p>koszorúját felékesítette; áldd meg ezen házassági közösségre összeállott N. N. szolgálodat is a Te lelki áldásoddal, valamint áldatott a Te neved, s dicsőítettet a Te országod: Atya, Fiú és Szent Léleké, most és mindenkoron és mindörökkön örökké</p>
---	--

A fábiánházi kéziratos *szerkönyv* első házasságkötési szertartás végén újabb érdekességet találunk. Az *elbocsátó* után találjuk a „*Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...*” (Az Atya és Fiú és Szentlélek) papi imádságot. Mihail K. Qaramah a délszláv nyomtatott *molitvenyik*ek és kéziratos *euchologion*ok összehasonlításakor kitért arra, hogy a „*Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...*” (Az Atya és Fiú és Szentlélek) a bizánci házasságkötési szertartások papi imádságai közül viszonylag későn, a 16. századtól kezdve található meg, mely a házaspárhoz intézett papi buzdításként értelmezhető.⁹⁰⁷ Ha a történeti Munkácsi Egyházmegye területéről származó, az előző fejezetben vizsgált kéziratokhoz visszatekintünk, akkor az látható, hogy a nem *standard* bizánci házasságkötési rítusok még nem ismerték „Az Atya és Fiú és Szentlélek...” papi imádságot, ahogy a 17. század első felében kiadott vivevisi és egyes leMBERGI *trebnyik*ek sem.

A fábiánházi *szerkönyvre* általánosan jellemző, hogy nagyon kevés rubrikális útmutatást találunk a szertartások végzését illetően. Joggal vélelmezhető, hogy a fordító feltételezi, hogy az áldozópap és a kántor ismeri a szertartások végzésének módját, így nem feltétlenül szükséges rövidebb-hosszabb szertartási útmutatások leírása, ezért csak a papi és kántori szövegeket közli. Az imént bemutatott szertartási elemek és szövegek vizsgálatának eredményeként megállapítható, hogy a fábiánházi *szerkönyvben* található *eljegyzés* és az első házasságkötés rendje a Mogila-féle házasságkötési szertartást sokkal hűségesebben követi. Az eskü utáni *copulatio* az egyetlen olyan szertartási rész, amely a zamoscsi zsinat utáni formulát hozza, melynek fordítása hűen tükrözi az egyik korai, az 1736-os supraśl'-i *trebnyikben* található szöveget.

Az 1646-ban Kijevben megjelent Mogila-féle *nagy szerkönyv*, és ugyanazt a házasságkötési szertartásokat tartalmazó későbbi leMBERGI *trebnyik*ek következetesen tartalmazzák az új asszony templomba vezetési szertartását. A Lázár-féle kéziratos magyar *szerkönyv* apostoli és evangéliumi olvasmányokkal kiegészítve tartalmazza a feltehetően

⁹⁰⁷ „This is, in fact, an exhortation addressed by the priest to the couple. It is a late creation which is found beginning with the 16th c. (see, for example, ms. Constantinople, Holy Sepulchre 68 in A. A. Дмитриевский, Описание..., томъ II, p. 814)”, in QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 147; 39. jegyzet.

Mogila Péter által kidolgozott szertartást, de a fábiánházi fordítás egyáltalán nem hozza, sőt, még utalást sem találunk a végzésére vonatkozóan.

2.3. Nyírgyulaji kéziratos *szerkönyv*

A nyírgyulaji kéziratos *szerkönyv* keletkezésével kapcsolatban nem maradtak fenn adatok a fordítás helyét és idejét illetően.⁹⁰⁸ A szertartásokban ugyanakkor Leó pápa (XIII. Leó 1878-1903), Ferenc József (1848-1916) uralkodó és János püspök (Pásztélyi Kovács János munkácsi püspök 1875-1891) neve megtalálható, amelyek némi támaszt adhatnak a mű keletkezését illetően. Mindezek ismeretében feltételezhető, hogy a nyírgyulaji *szerkönyvi* fordítás 1878 és 1891 között készülhetett.⁹⁰⁹ A fábiánházi *szerkönyvhöz* hasonlóan itt is több szerző munkáját találjuk, akiknek személyét még nem sikerült azonosítani.⁹¹⁰ A fábiánházi *szerkönyvvel* összehasonlítva jól látható, hogy a nyírgyulaji fordítás egy szertartásokban gazdagabb forrást jelent. Nyirán János megjegyzi, hogy a két *szerkönyv* szertartásokat elrendező szempont miatt is különbözik egymástól, hiszen azt a látszatot kelti, hogy a fábiánházi *szerkönyv* inkább a szláv *trebnyik*, míg a nyírgyulaji esetében inkább a görög *euchologionokhoz* hasonló szerkezetét követi egyszerűbb formában. Ezt látva felmerülhet az a feltételezés, hogy az egyik *szerkönyv* fordítását a görög, míg a másikat szláv könyvekből készíthették. A fábiánházi és nyírgyulaji kéziratban található fordítások szövegei közötti nagyfokú a hasonlóságra, esetenként teljes egyezésre maga Nyirán János hívta fel a figyelmet. A szövegek hasonlósága, esetenként egyezése láttán azt feltételezést, miszerint egyik *szerkönyvet* a görög, míg a másikat szláv könyv alapján készítették, el kell vetni. A nyírgyulaji *szerkönyv* esetében kimutatható, hogy az több szerző munkásságának jegyeit viseli magán. A több szerző egyúttal azt is megmutatja számunkra, hogy nem csak egy szűk kör érezte fontosnak, hogy a leggyakrabban végzett templomi szertartásokat és imádságokat magyar nyelven végezhesék, ehhez pedig igyekeztek hozzátenni a maguk munkáját.⁹¹¹ A nyírgyulaji

⁹⁰⁸ Az egyházközség ponton alapításának éve ismeretlen. A 18. században feljegyezték, hogy pacsitfalú temploma rossz állapotú volt. Ma álló kőtemplomát 1807-ben szentelték fel. vö. „...minden utamat már előre láttad”, 160.

⁹⁰⁹ VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 157-161.

⁹¹⁰ „A törzsszöveget készítő két szerző személyét az eddigiekben nem sikerült még azonosítani, ugyanis az ebből a korból származó nyírgyulaji anyakönyvek, leltárok és zárszámadások kézírásai nem hasonlítanak különösebben sem az első, sem a második szerző munkájához. Az pedig, hogy nem a helyi parókus, Molnár Demeter (1855–1887) készítette, egészen biztos. Valójában csupán a pénztárkönyveket jóváhagyó Béres János alesperes írása hasonló, de teljes egyezést prudens módon nem állíthatunk. Mindezek alapján, s a megfelelő források hiányában a kézirat szerzőinek azonosítása az elkövetkezendő kutatások feladata lesz. Az viszont feltételezhető, hogy a kézirat nem nyírgyulaji eredetű, hanem az idők folyamán kerülhetett oda.” in VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 161.

⁹¹¹ VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 162-163.

kéziratos *euchologion* egy hosszabb terjedelmű szertartáskönyv, amely a fábiánházihoz képest több templomi szertartás fordítását tartalmazza.⁹¹²

A nyírgyulaji kéziratos szerkönyvfordításban megtalálható *eljegyzési szertartás* szerkezetileg teljesen megegyezik az imént bemutatott fábiánházi kéziratban található *eljegyzéssel*. Az eljegyzést követően találunk egy rövid bejegyzést, miszerint ekkor esedékes a prédikáció.⁹¹³

A fábiánházi és nyírgyulaji *szerkönyvek* egyike sem tartalmazza a házassági szándékot vizsgáló kérdéseket, amelyek jelenléte a lengyel és litván nyomdák ószláv könyvekben már két évszázados múltra tekintett vissza. A *koronázási szertartás* szerkezetileg nem különbözik a fábiánházi *szerkönyvben* látottakhoz képest, viszont bizonyos szertartási elemek egyes részei hiányosak.

Első házasságkötés rendje – Fábiánházi szerkönyv szerint	Első házasságkötés rendje – Nyírgyulaji szerkönyv szerint⁹¹⁴
Kezdő áldás	Kezdő áldás
Nagy ekténia	Nagy ekténia
„ <i>Legtisztább, mindenható Isten...</i> ”	„ <i>Áldott vagy, Urunk, mi Istenünk...</i> ”
„ <i>Áldott vagy Urunk, mi Istenünk...</i> ”	„ <i>Áldott vagy, Urunk, mi Istenünk...</i> ”
Eskü	Eskü
„ <i>Szent Isten! ki porból teremtéd az embert ...</i> ”	„ <i>Szent Isten! ki porból teremtéd az embert ...</i> ”
Koszorúzás	Koszorúzás
Zsolt 8,6	Zsolt 8,6
Prokimen (Zsolt 20,4b-5)	Prokimen (Zsolt 20,4b-5)
Apostol (Ef 5,20-33)	Apostol (Ef 5,20-33)
Evangélium (Jn 2,1-11)	Evangélium (Jn 2,1-11)
Hármas ekténia	Hármas ekténia
„ <i>Urunk, mi Istenünk, ki üdv-hozó gondviselésednél fogva ...</i> ”	„ <i>Urunk, mi Istenünk! Ki üdv-hozó gondviselésednél fogva ...</i> ”
Kérő ekténia	
Miatyánk	Miatyánk
Főhajtási ima: „ <i>Istenünk! ki mindent hatalmad által teremtettél...</i> ”	Főhajtási ima: „ <i>Istenünk! ki mindent hatalmad által teremtettél...</i> ”

⁹¹² A nyírgyulaji kéziratos szerkönyv tartalma: *Első szerző*: Vecsernye, Utrenye, Mise, Panachida, Temetés az udvaron, Utolsó kenet szentsége, Nagy temetés, Parasztáz, Házasság szentsége: Házassági eljegyzés, Első házassági esketés szertartása, Másodházasság szertartása, Keresztség szentsége, Bértálás szentsége, Az asszony beavatása szülés után, Lítiai ekténiák, Virágvasárnapi barkaszentelés (utrenyei evangélium után), Pászkaszentelés húsvét napján, Ima mindenkérésre és különféle alkalmakra: Ki minden időben..., Isten, kegyelmezz nekünk..., Szent Atyáink imádságai által..., A te kegyelmed alá..., Mennyei Királyunk..., Életem Ura s Kormányzója..., Velünk az Isten..., Nagy esti szolozsma I.III. imái, epiphániai vízszentelés rendje, Vétészentelés rendje (Szent Márk hetében) Bűnfeldolgozó ima nagy halott sírjánál, Gyümölcscsaldás Úrszínéváltozásán, Templomi képe megáldásának rendje; *Második szerző*: Gyertyaszentelés, in VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 159.

⁹¹³ *Nyírgyulaji szerkönyv*, in VÉGHSEŐ, T.–NYIRÁN, J., *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek*, 249-251.

⁹¹⁴ Uo. 251-256.

<p>„Izaiás örvendj...” „szent vértanu-márttyrok!...” „Dicsőség neked, Krisztus Istenünk ...”</p> <p>„Légy felmagasztalva, vőlegény!...” „És te, menyasszony! légy felmagasztalva...” „Úr Isten ki galileai Kánába eljövén...” Elbocsátó</p> <p>„Az Atya és Fiú és Szentlélek...” Éltetés</p>	<p>„Izaiás örvendj...” – utalás „szent vértanu-márttyrok!...” – utalás „Dicsőség neked, Krisztus Istenünk ...” – utalás</p> <p>„Légy felmagasztalva, Vőlegény!...” „És te, menyasszony! légy felmagasztalva...” „Úr Isten! Ki galileai Kánába eljövén...” Elbocsátó</p> <p>„jókívánat”</p> <p>„Az Atya és Fiú és Szentlélek...”</p>
--	--

Rögtön a *koronázás* elején található *nagy ekténiából* néhány könyörgés egyszerűen hiányzik. Az *ekténiát* követő két papi imádságból az első „Legtisztább, mindenható Isten...” kezdetű nem, de a második „Áldott vagy, Urunk, mi Istenünk...” ima már megtalálható, melyet az esküszöveg következő:

Trebnyik – Mogila 1646 ⁹¹⁵	Fábiánházi szerkönyv 916	Nyírgyulaji szerkönyv ⁹¹⁷
<p>И ѿ ИМѢ БЕРѢ ТЕБЕ ИМѢ СОВѢ, ЗА МАЛЖОНКѢ: И ШЛЮБѢЮ ТОБѢ МИЛОСТЬ, ВѢРѢ, ОУЧТИВОСТЬ МАЛЖЕМСКЮ, А ИЖЬ ТЕБЕ НЕ ОПѢЩѢ АЖЪ ДО СМѢРТИ: ТАКЪ МИ БЖЕ БЪ ТѢРЦИ СѢОИ ЕДИНЬИ ПОМОЗИ, И ВСИ СѢИИ.</p>	<p>Én, N., veszlek téged N. magamnak házastársul, és esküszöm neked házasságbéli szeretetet, hűséget és megbecsülést, és hogy téged el nem hagylak, sem el nem bocsátlak mindhalálig. Isten engem Sz(ent) Háromságban úgy segítsen és minden szentek.”</p>	<p>„Én N. veszlek téged, N. magamnak házastársul, esküszöm neked: házasságbéli szeretetet, hűséget és megbecsülést, és hogy téged el nem hagylak, sem el nem bocsátlak mindhalálig. Isten engem Sz(en)t Háromságban úgy segítsen, és minden szentek.”</p>
<p>И ѿ ИМѢ БЕРѢ ТЕБЕ ИМѢ СОВѢ, ЗА МАЛЖОНКА: И ШЛЮБѢЮ ТОБѢ МИЛОСТЬ, ВѢРѢ, ОУЧТИВОСТЬ, И ПОСЛАШЕМСЯ ТЕО МАЛЖЕМСКОЕ, А ИЖЬ ТЕБЕ НЕ ОПѢЩѢ АЖЪ ДО СМѢРТИ: ТАКЪ МИ БЖЕ БЪ</p>	<p>„Én, N., megyek hozzád, N., házastársul, és esküszöm neked házasságbéli szeretetet, hűséget, megbecsülést és engedelmességet, és hogy téged el nem hagylak mindhalálig. Isten engem Sz(ent)</p>	<p>„Én N. megyek hozzád N. házastársul, és esküszöm neked házasságbéli szeretetet, hűséget, megbecsülést és engedelmességet, és hogy téged el nem hagylak mindhalálig. Isten engem Sz(en)t Háromságban úgy</p>

⁹¹⁵ MOGILA, 416.

⁹¹⁶ Fábiánházi szerkönyv, 179.

⁹¹⁷ Nyírgyulaji szerkönyv, 253.

Горци сѣои единый помози, и вси сѣи.	Háromságban úgy segítsen és minden szentek.”	segítsen, és minden szentek.”
---	--	----------------------------------

Ugyanilyen mértékű egyezés figyelhető meg a *cupolatio* esetében is:

Trebnyik – Supraśl' 1736 ⁹¹⁸	Fábiánházi szerkönyv ⁹¹⁹	Nyírgyulaji szerkönyv ⁹²⁰
Бже Бгъ съчета, члкъ да не разлѣчаетъ. И оубо азъ недостойный Бжїи, бластию мнѣ данюю, соединяю васъ в тоє сѣоие малженцтво, и оноє бластию Цѣве сѣи Кафолическїа оутверждаю и знаменаю въ Има Оца, * и Сна, * и сѣагво Дха *. Аминь.	Amit az Isten egyesített azt ember el ne válassza. Én is tehát Isten méltatlan szolgálja, ezen házassági szövetséget a Szent közönséges Anya- szentegyház hatalmával megáldom, megerősítem, és szente-sítem: Atyának és Fiúnak, és Sz(ent) Léleknek nevében. Amen	„Amit Isten egyesített, azt az ember el ne válassza.” <i>Itt rá az epitr(ahelion).</i> Én is tehát Isten méltatlan szolgálja, ezen házassági szövetséget a sz(ent), közönséges Anya- szentegyház hatalmával: megáldom, megerősítem és szentesítem: Atya, Fiú és Sz(ent) Léleknek nevében. Amen.

Az apostoli szakaszra csupán utalást, a *kérő ekténia* könyörgései közül egyet sem találunk, de a Miatyánk, és az azt megelőző papi fennhang már megtalálható.⁹²¹ A Mogila Péter reformált *szerkönyvében* jelen van a főhajtási imádság, amely korábban a közös kehely imája volt:

Trebnyik – Mogila 1646 ⁹²²	Fábiánházi szerkönyv ⁹²³	Nyírgyulaji szerkönyv ⁹²⁴
Бже вса сътворивши крѣпостїю твоею, и оутвердивши вцеленнїю, и оукрашивши вѣнецъ всѣмъ сътвореннымъ ѿ тебе и рабъ твоихъ сихъ Имъкъ вѣнчавшихса въ приобщенїе Брака бл҃ги блвенїемъ твоимъ	Istenünk! ki mindent hatalmad által teremtettél, s a mindenséget meg- erősítetted, s minden teremtényeid koszorúját felékesítetted; áldd meg ezen házassági közösségre összeállott N. N. szolgálodat is a Te lelki	Istenünk! ki mindent hatalmad által teremtettél, s a mindenséget megerősítetted, s minden teremtényeid-koszorúját felékesítéd, áldd meg ezen házassági közösségre összeállott N. N. szolgálodat is a Te lelki áldásoddal, valamint áldott

⁹¹⁸ TR SP 1736, 68.

⁹¹⁹ Fábiánházi szerkönyv, 179-180.

⁹²⁰ Nyírgyulaji szerkönyv, 253.

⁹²¹ Uo. 254-256.

⁹²² MOGILA,423.

⁹²³ Fábiánházi szerkönyv, 183.

⁹²⁴ Nyírgyulaji szerkönyv, 255.

<p>ДЪХОВНЫМЪ. ИЖО БЛЪБИСА ТВОЕ ИМА И ПРОСЛАВИСА ТВОЕ ЦРЪТВО, ОЦА И СНА И СЪАГО ДЪА, ННЄ И ПРЪНѠ, И ВЪ ВЪКИ ВЪКОВЪ.</p>	<p>áldással, valamint áldatott a Te neved, s dicsőített a Te országod: Atya, Fiú és Szent Lélek, most és mindenkoron és mindörökkön örökké</p>	<p>a Te neved, s dicsőített a Te országod: A(tya), F(iú) és Sz(ent) Lélek, most és m(indenkor) és m(ind)örökkön örökké.</p>
--	--	---

A fábiánházi és a nyírgyulaji kéziratos *szerkönyvekben* található első házasságkötés szertartásainak nem pusztán a szerkezeti felépítése mutat nagyon nagy hasonlóságot, hanem szertartások magyar fordítású szövegei is, azonban nagyon kevés eltérést tapasztalunk, azok is inkább a leggyakrabban előforduló szavak rövidítésénél mutatkoznak. Mindkét kézirat esetében meglepő helyen, az *elbocsátó* után található „Az Atya és Fiú és Szentlélek...” papi imádság.⁹²⁵

Míg a kéziratos liturgikon esetében a kutatások felderítették, hogy a Kritsfalussy-féle liturgiafordítás több lehetséges másolási útvonalon hagyományozódott tovább, addig kéziratos magyar *szerkönyvek* kutatása nem haladt annyit előre, hogy egyértelműen meg tudnánk nevezni az első magyar fordítás keletkezési helyét és idejét. Ennél fogva arra sem nyílt lehetőség, hogy a lehetséges másolási útvonalakat felderítsük, ezért be kell érünk a rendelkezésünkre álló szerkönyvi szövegeket összehasonlító munka eredményeivel.

2.4. Kótaji kéziratos *szerkönyv*

A negyedik kéziratos magyar *euchologion* Kótaj településről származik,⁹²⁶ amely napjainkban Nyíregyházán, a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában található.⁹²⁷ A *szerkönyv* száznégyszázötven oldalas a leggyakrabban végzett templomi szertartásokat tartalmazza.⁹²⁸

A kótaji kéziratos *szerkönyv* keletkezési idejére vonatkozóan hasonló helyzettel találjuk szembe magunkat, mint az előbbi nyírgyulaji *euchologion* esetében. Az *ekténiákban* Leó pápa (XIII. Leó 1878-1903), az Ferenc József (1848-1916) uralkodó és János püspök (Pásztélyi

⁹²⁵ *Fábiánházi szerkönyv*, 184-185; *Nyírgyulaji szerkönyv*, 255.

⁹²⁶ A település eredetileg a Keresztút nevet viselte, majd 1751-től a közeli Nyírpazony filiája lett a hívek csökkenő létszámából adódóan. A kótaji egyházközség 1878-ban lett ismét önálló, templomát 1894-ben szentelék fel. vö: „...minden utamat már előre láttad”, 167.

⁹²⁷ A kézirat a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárában található: SZAGKHF MS 10008.

⁹²⁸ A kótaji kéziratos szerkönyv tartalma: Mise, Vecsernye és Utrenye, Panachida, Gyereketetés, Nagytemetés, Keresztelés szentsége, Bérálás szentsége, Letételi evangéliumok, Bűnfeloldozási ima a sírnál, Utolsókenet szentsége, Parasztasz, Elsőházasság esketési szertartás, Másodházassági esketés szertartás, Új ház felszentelés rendje.

Kovács János munkácsi püspök 1875-1891) nevei olvashatóak. Feltételezhető, hogy a kótaji *szerkönyv* 1878 után készülhetett. A *szerkönyvet* lejegyző személyével kapcsolatosan csak arra tudunk hagyatkozni, hogy a kótaji görögkatolikus parókia adott korszakából származó anyakönyvi bejegyzések kézírását összehasonlítottuk a szerkönyvi kézirattal. A források közötti íráskép alapján feltételezhető, hogy a *szerkönyv* kéziratát Varga László Bazil helyi parókus készítette,⁹²⁹ aki 1879 és 1889 között szolgált Kótajban.⁹³⁰

A kótaji kézirat⁹³¹ viszont azzal az érdekességgel szolgál számunkra, hogy az *eljegyzés szertartása* semmilyen formában nem található meg benne, még utalást sem találunk annak elvégzésére. Ha jól szemügyre vesszük a kéziratot, akkor világosan látszik, hogy a *koronázás*, vagy *esketési szertartás* előtt két oldal teljesen üresen áll. Vajon az *eljegyzés* hiányának mi lehet az oka? A 19. században Kótajban nem végezték el templomi szertartás keretén belül az *eljegyzést*? Vagy nem magyar nyelven végezték-e el a szertartást? A fordító, vagy a fordítást másoló egyszerűen nem másolta le? Vajon pusztán a véletlen műve, hogy a kótaji *szerkönyv* ezen része üresen maradt?

A koronázási szertartás felépítése az olvasmányokig a nyírgyulaji *euchologionban* látott rendhez hasonlít. A nagy *ekténia* után ugyanúgy az „*Áldott vagy, Urunk, mi Istenünk...*” papi imádság következik.⁹³² Az olvasmányokat követően inkább a fábiánházi *szerkönyv* rendjének megfelelően folytatódik a szertartás, mindössze annyi eltérés található, hogy az „*Izaiás örvendj...*” utáni két *tropár* nem szerepel a házasságkötésben.⁹³³

A strukturális felépítés mellett érdemes kitérni a kótaji *szerkönyv* házasságkötési szertartásának magyar szövegére. A fábiánházi és a nyírgyulaji *szerkönyvek* esetében a szövegfordítások közötti eltérések száma nem jelentős. A kótaji *szerkönyv* első házasságkötési szertartását összehasonlítottam a fábiánházi és nyírgyulaji szövegváltozatokkal. Az szövegek összehasonlításakor hamar feltűnt, hogy a kótaji szövegváltozat alig mutat eltérést az előző két *szerkönyvi* fordításhoz képest. A nagyobb különbségek a kezdő áldást követő nagy *ekténiában* találhatók. Egyes könyörgések esetében az „*imádkozzunk az Úrhoz*”, míg több más esetben „*imádjuk az Urat*” végződés szerepel.⁹³⁴ Az evangéliumot követő *hármás ekténiában* az újházásokért való könyörgés, valamint a

⁹²⁹ A kéziratot szerkönyv lehetséges szerzőjének beazonosításában köszönettel tartozom Ujteleki Zsuzsannának, a Nyíregyházi Egyházmegyei Levéltár főlevéltárosának.

⁹³⁰ MAROSI, I.–MAROSI, A., *A történeti Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papi névtára*, Bendász-Hagyatéksorozat 4, Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár, Beregszász 2023, 900.

⁹³¹ *Magyar szertartásos könyv*, Kótaj, 83-93.

⁹³² Uo. 84-86.

⁹³³ Uo. 92.

⁹³⁴ Uo. 83-84.

Miatyánk előtti *kérő ekténiában* a „*Bűneink s vétségeink elengedését s bocsánatát kérjük az Úrtól*” könyörgés is hiányzik a fábiánházi *szerkönyvhöz* képest.⁹³⁵

2.5. A kéziratos magyar *szerkönyvek* tanulságai

A vizsgált négy kéziratos magyar nyelvű *szerkönyvben* található házasságkötési szertartások elemzése után érdemes összegezni az olvasottakat. Valamennyi esetben jól kimutatható, hogy az 1646-ban Mogila Péter által kiadott nagy *euchologion* hatása nyomán kiadott ószláv *trebnyikek* egyike lehetett a forrás. Ha a Szabolcs vármegyében 1780-1782 között Bacsinszky András, valamint 1816-1824 között Pótsi Elek munkácsi püspökök idején tartott kánoni látogatások jegyzőkönyveit vesszük figyelembe, akkor aligha csodálkozhatunk a Mogila-féle *euchologionok* befolyásán, hiszen ebben a térségben viszonylag nagy arányban voltak jelent az 1668 és 1719 között a lemergi Elszenderülés-székesegyházi Testvérület, később Szauropég Testvérület nyomdáiból kikerült ószláv *trebnyikek*.

Valamennyi vizsgált kéziratban megtalált szövegek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a 19. század második felében az *eljegyzési* és a *koronázási*, vagy *esketési szertartás* egymástól jól elkülöníthető, ennek ellenére az tűnik valószínűbbnek, hogy mindkét szertartást közvetlenül egymást követően végezték el. Ez alól némileg kivételt jelent a hajdúdorogi 1865-ös kéziratos *szerkönyv* házasságkötési szertartása, amely inkább Mogila Péter nagy *szerkönyve* szerinti egyszerűsített *eljegyzési* rendet tartalmazza a koronázás előtt. A fábiánházi és a nyírgyulaji kéziratos anyagok szerkezetükben teljes, szövegükben nagyon sok hasonlóságot mutatnak, viszont ott a külön önálló *eljegyzési szertartás* fordítása mellett döntöttek. A kótaji kézirat viszont kivételt jelent, hiszen az *eljegyzés szertartása* egyáltalán nem található meg benne, sőt még utalást sem találunk rá.

A négy kéziratban található házasságkötési szertartások egyes jellegzetességei azonban túlmutatnak azon, hogy pusztán egy Mogila-féle ószláv *euchologion* magyar nyelvű változatairól beszélhessünk. Az egyik ilyen pont a Lázár-féle *szerkönyvben* a jegygyűrűk megszentelésére utasító rubrika, amely elsőként az 1736-os suprasl'-i *trebnyikben* található, majd után egészen 1925-ig valamennyi lengyel és litván nyomdából származó ószláv *szerkönyvben* jelen van. A másik ilyen szertartási elem az eskü után a pap által elmondott *copulatio*, amely szintén a suprasl'-i, és az azt követő *szerkönyvek* jellegzetessége. Mindez arra enged következtetni, hogy bár az 1720 előtti ószláv *szerkönyvek* házasságkötési rítusa nagyon

⁹³⁵ *Magyar szertartásos könyv*, Kótaj, 91.

sokáig meghatározó volt, de a zamoscsi zsinat után kiadott *trebnyikek* egyes újításai már ezen a vidéken is a templomi gyakorlat bevett részét képezték.

3. Nyomtatott magyar liturgikus könyvek

A magyar liturgikus nyelv elismeréséért folytatott erőfeszítések eredményeként egyre sürgetőbbé vált a feladat, hogy magyar nyelven nyomtatott görög szertartású liturgikus könyvek elkészüljenek. 1882-től kezdődően sorra jelentek meg azok a nyomtatott magyar görögkatolikus szertartáskönyvek, amelyek feltétlenül szükségesek a templomi szolgálatok elvégzéséhez. A magyar nyelvű nyomtatott szertartáskönyvek annak ellenére kiadásra kerültek, hogy azokat egyházi hatóság nem hagyta jóvá.

3.1. A hajdúdorogi fordítóbizottság munkássága

Az 1873-ben felállított hajdúdorogi külhelynökség élére Pásztélyi Kovács János munkácsi püspök Danilovics János kancellár-kanonokot nevezte ki. A magyar nyelvű liturgikus szövegek fordítására 1879-ben egy kilenc tanú bizottságot állítottak fel, amelynek elnöke Danilovics János lett. A liturgikus fordítóbizottság munkájában a Munkácsi Egyházmegyéből hét, az Eperjesi Egyházmegyéből két tag vett részt, valamint további két póttagot is kiválasztottak.⁹³⁶ Az egykori külhelynökség iratanyaga az 1980-as években Hajdúdorogról bekerült Nyíregyházára, a Hajdúdorogi Egyházmegye levéltárába. Az így megőrződött levéltári anyag feldolgozását Ivancsó István kezdte el, aki szomorúan állapította meg, hogy a vártnál kevesebb forrásanyag áll rendelkezésre a liturgikus fordítóbizottság tevékenységéről, amelyeket tanulmányának végén mellékletben is közzétett.⁹³⁷ A fordítói munka kezdetéről a 178/1881. számon nyilvántartott, 1879. június 27-én, Ungváron kelt jegyzőkönyvi kivonat ad támpontot.⁹³⁸ A jegyzőkönyvi kivonatban szó esik a korábban készült magyar nyelvű szertartási és imakönyvekből készült fordításokról, amelyeket nyelvészeti és teológiai szempontból szükséges megvizsgálni. Forrásunk végén arról olvasunk, hogy a kilenc tagú bizottság még abban az évben július 15-én kezdi meg munkáját

⁹³⁶ VÉGHSEŐ, T., *Bizánci rítus, katoikus hit, magyar identitás. Magyar Görögkatolikusok. I. Történelem*, 105-108.

⁹³⁷ IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, 42-51.

⁹³⁸ A jegyzőkönyv átiratát Ivancsó István közli, lásd: IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, 43-44.

Hajdúdorogon, amely egy hónapig fog tartani.⁹³⁹ Forrásunk arra vonatkozóan nem tartalmaz iránymutatásokat, hogy a bizottság tagjai milyen kiadású görög vagy ószláv liturgikus források alapján végezzék tevékenységüket.

Az Ivancsó István által közzétett korabeli levelezésekből az is kiderül, hogy a hajdúdorogi fordítóbizottság által beterjesztett kéziratos fordított szövegeket egy másik, Ungváron felállított bizottság volt hivatott felülvizsgálni. Az 1880. február 28-án tartott ülés jegyzőkönyvi kivonta szerint az ungvári bizottság elnöke Firczák Gyula apát-kanonok lett.⁹⁴⁰

3.2. A szerkönyvfordítás ungvári értékelése

Az ungvári bizottság által támasztott elvárások már több szempontot elárulnak az utókor számára arra vonatkozóan, hogy az akkor előkészületben lévő magyar szerkönyvfordítást milyen minta alapján kell összeállítani.

1880. április 3-án kelt, Pásztélyi Kovács János püspök aláírásával Danilovics Jánoshoz küldött jegyzőkönyvi kivonat az ungvári bizottság elnökeként tevékenykedő Firczák Gyula apát-kanonok által pontokba szedett jelentését tartalmazza. A második pont értelmében a szerkönyv összeállításakor a „*pocsájevi Euchologion*” kell mintának tekinteni. Az harmadik pontban még erőteljesebb megfogalmazást találunk arra vonatkozóan, hogy a mintaként megnevezett *euchologionból* semmit sem szabad kihagyni. A negyedik pontban az ungvári bíráló bizottság tagjaként Rakovszky Iván szentszéki ülnök által összegyűjtött észrevételek értelmében a kimaradt részeket a hajdúdorogi fordítóbizottságnak pótolnia kell.⁹⁴¹ Arra vonatkozóan nem került elő tételes felsorolás, hogy az ungvári vizsgáló bizottság hány kimaradt részletet tartott nyilván.

Két évvel később, 1882. augusztus 13-án Pásztélyi Kovács János püspök arról tájékoztatta Danilovics Jánoshoz írt leveléből kiderül, hogy ugyanazon hónap 3-án a külhelynök a korábban beterjesztett magyar fordítású *euchologion* visszaküldését kérvényezi „*alaposabb átdolgozás végett*”. Viszontválaszában a főpásztor arról tájékoztatta a

⁹³⁹ „A tanácskozások Hajdu-Dorogon mint a mozgalom kiindulási pontján, és a püspöki külhelynök székhelyén f. évi július 15-én veendő kezdeteket és az évi augusztus hó 15-ig fognak tartani. A működő tagok ellátás, lakás és utiköltségben a fentebbi 700 frtnyi dotatióból fognak részesíttetni”, in IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, 44.

⁹⁴⁰ A jegyzőkönyv átiratát Ivancsó István közli, IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, 45.

⁹⁴¹ „2. A bizottság, mint alapot, szem előtt tartani felhivatik a »pocsájevi Euchologiont«. 3. A meghatározott Euchologionból mit sem lehet kihagyni. 4. Az olyan kihagyások, melyek Rákóvszky János sz. sz. ülnök által észrevételeztettek, ígyszinte azok, azok, melyek a bíráló bizottság által még később észrevételeztetnének, pótlólag lefordítandók a h. dorogi bizottság által”, in IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, 45-46.

külhelynököt, hogy a kérvényét Firczák Gyula apát-kanonok felé továbbította.⁹⁴² Még ugyanezen év november 25-én tartott ülés jegyzőkönyvi kivonatában további hiányosságként rótták fel Danilovics Jánosnak, hogy a magyar szerkönyvi fordítás a XIII. Benedek pápa és IX. Piusz pápa idején megjelent görög *euchologionokhoz* képest is tartalmaz hiányosságokat. A jegyzőkönyvi kivonat további részében a feltárt hiányosságok pótlását kéri a hajdúdorogi fordítóbizottságtól.⁹⁴³ A görög *euchologionra* történő hivatkozás több szempontból is érdekes. A 16. századtól kezdődően nyomtatott görög *euchologionok* és a szláv *trebnyikek* szertartásai között fokozatos közeledés figyelhető meg, mely jelenséget a liturgikus egységesülési folyamatot irányító Nyikon pátriárka és Mogila Péter metropolita is elősegítették. A két nagy szláv reform ellenére még mindig maradtak különbségek a bizánci rítuson belül a görög és szláv irányvonal között. A korábban láthattuk, hogy a nyomtatott görög *szerkönyvek* és a zamoscsi zsinat után a pocsajevi monostor nyomdájában megjelent házasságkötési szertartásai között jelentős különbségek vannak.⁹⁴⁴

Arról egyelőre nem kerültek elő források, hogy a külhelynök kérésére visszaküldték-e a *szerkönyv* magyar fordításának kéziratát, ha erre sor is került, akkor mikor is történt? Amennyiben Danilovics János kézhez kapta az általa korábban véleményezésre beküldött kéziratot fordítást, arról is jó volna tudni, hogy a hajdúdorogi fordítóbizottság milyen mértékben tudta elvégezni azon hiányosságok pótlását, amelyeket a bíráló bizottság tagjai felfedezni véltek? Azért is fontos ez a jelen forrásanyag mellett még mindig megválaszolatlan kérdés, mert röviddel ezután 1883-ban Debrecenben megjelent a *Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv (Euchologion)*. Az megválaszolatlan kérdések sora itt még nem ér véget. 1885. december 8-án Ungváron tartott ülés jegyzőkönyvi kivanata szerint Fejér Emmánuel hajdúdorogi lelkész által az ungvári püspökség leváltárából kölcsönzött Goar-féle nagy *euchologion* még Hajdúdorogon van, és Danilovics János kéri, hogy a nevezett könyv még

⁹⁴² „F. é. augusztus hó 3-án 305. sz. alatt kelt abbeli folyamodására vonatkozólag, mely szerint a kedveltséged által beterjesztett magyar fordítású »Euchologiont« alaposabb átdolgozás végett visszaküldeni kéri, értesítem kedveltségedet, hogy kérvényét nyilatkozat tekintetéből ft. Firczák Gyula kanonok-apáthoz, mint a liturgikus könyvek fordítási bíráló bizottságának elnökéhez tettem át”, in IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, 46.

⁹⁴³ „Minthogy az *Euchologion* magyar fordítása nem foglalja magában a görög rítusú *Euchologion* minden részletét, sőt a fölvevett részletek is több im a kihagyásával adatnak elő, s minthogy a magyar fordítás XIII. Benedek Pápa által helybenhagyott és b.e. IX. Piusz Pápa által a gácsországi püspököknek irányadóul ajánlt görög szöveg figyelembe vétele nélkül eszközöltetett, ennél fogva a kérdés alatti magyar fordítás a hiányok pótlása végett közöltetik Danilovics János püspöki külhelynökkel, mint a fordító bizottság elnökével”, in IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, 47. Dolgozatom második fejezetében foglalkoztam a Rómában kiadott görög *euchologionok* házasságkötési szertartásaival. Az 1754-ben kiadott *Euchologion* XIV Benedek pápa idején, az 1873-as pedig IX. Piusz pápa idején látott napvilágot. Az átírásban szereplő XIII. Benedek pápa 1724 és 1730 között uralkodott, vö: *Magyar Katolikus Lexikon* I, Szent István Társulat, Budapest, 2004², 742.

⁹⁴⁴ A második fejezet 3., és a harmadik fejezet 4.4. pontjai.

további használat végett nála maradjon.⁹⁴⁵ Miért volt szüksége a külhelynöknek a *Goar euchologionra*, ha már két évvel korábban megjelent az első nyomtatott magyar nyelvű *szerkönyv*?

3.3. A nyomtatott magyar *szerkönyvek*

A magyarországi görögkatolikusok *szerkönyve* négy kiadásban jelent meg. Az első kiadás 1883-ban megjelent Debrecenben *Görög Katolikus Egyházi Szerkönyv (Euchologion)* címmel, amely a leggyakrabban végzett templomi szertartásokat tartalmazza. A *szerkönyv* címlapján az áll, hogy a szerkönyvi fordítás 1879-ben Hajdúdorogon készült, valamint a könyv tartalomjegyzéke elé illesztett jegyzék is megismétli.⁹⁴⁶ Az első nyomtatott magyar görögkatolikusok számára készült *szerkönyvben* nem találunk semmilyen utalást arra, hogy annak kiadásához megvolt-e a püspöki jóváhagyás. Ivancsó István azt feltételezi, hogy a *szerkönyv* első kiadását Danilovics János külhelynök saját felelősségére adhatta ki, noha ennek alátámasztására adatok a levéltári forrásokban nem kerültek elő.⁹⁴⁷

A magyar görögkatolikusok második *szerkönyve* 1907-ben Ungváron jelent meg, amely az első kiadáshoz képest még nem bővült újabb szertartásokkal.⁹⁴⁸ Ivancsó István szerint a második, ungvári kiadású *szerkönyv* szinte észrevétlen maradt a későbbiek számára, amit az idézett 1927-es *szerkönyv* címlapján tett bejegyzés csak megerősít. A *szerkönyv* első kiadását egy idő után már nem lehetett megszerezni, holott a magyar ajkú hívek lelkipásztori ellátásában egy ilyen könyv használata nélkülözhetetlen. Vélhetően ezt az igényt akarta kielégíteni az ungvári kiadás, amelyről Kozma János sárospataki káplán és Melles Géza püspöki irodaigazgató 1915-ben egyhangúlag állították, hogy az 1907-es Ungváron

⁹⁴⁵ „5633. Danilovics János kanonok s püsp. külhelynök hivatkozólag Fejér Emmánuel h. dorogi lelkész-ülönhöz f. évi. 5485 szám alatt menesztett sz. széki határozata f. évi 233. szám alatti betérjesztéssel jelentést tevén arról, hogy a h. dorogi lelkész-ülnök által az ungvári püspökségi levéltárból térítmény mellett kivett Goarféle »Rituale Graecorum« című könyv nála van, javaslatot tesz arra nézve, hogy az imánt említett könyv kézhezvétele felől kiállított reversalisa fogadtassék el, s a könyv használat végett továbbra is hagyassék meg nála”, in IVANCSÓ, I., *Az 1879-es hajdúdorogi liturgikus fordító bizottság és tevékenysége*, 47.

⁹⁴⁶ „A könyv teljességére tartozó többi szertartásokat pedig, a fönntebbi bizottság által elfogadott és követett irányban, részint magányosan, részint Jámbor Antal bizottsági tag és jeles szaktudósunk készséges támogatása mellett - fordította: Danilovics János, a többször említett fordító bizottság elnöke s hajdu-dorogi püspöki kiühelyettes; ki egyszersmind az egész művet kegyeletteljes gondossággal sajtó alá is rendezte, s Isten kedvező segítségével a nyilvánosság elé bocsátotta.”, EUCH GK 1883.

⁹⁴⁷ IVANCSÓ, I., *A magyar görög katolikus egyház szerkönyvei*, Athanasiana füzetek 3, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 1999. 10.

⁹⁴⁸ EUCH GK 1907.

nyomtatott *szerkönyv* megegyezik a korábbival. Melles Géza meglátása szerint az újra nyomtatott *szerkönyv* magánhasználatra megengedhető lenne.⁹⁴⁹

Miklósy István hajdúdorogi püspök 1927/IV. körlevélben arról értesítte a papságot, hogy a *szerkönyv* újbóli kiadása szükségessé vált, ezért még 1921-ben Bányai Jenő kanonok elnökletével felállított bizottság a korábban kiadott szövegeket stilisztikailag javította, valamint az áldozópapi temetés, lelkészbeiktatás, a parasztász, ikonosztázion szentelés, illetve más szentelmények szertartásaival bővítette.⁹⁵⁰ A magyar *szerkönyv* harmadik kiadása 1927-ben Nyíregyházán jelent meg, melynek címlapján ez áll: „Az 1879. évben Hajdudorogon készült magyar fordítás második, bővített kiadása”. Az előző két *szerkönyvvel* ellentétben a harmadik már püspöki jóváhagyással került a nyomdába, melyről a könyv végére illesztett bejegyzés is tanúskodik.⁹⁵¹ 1927-ben egy kivonatos *szerkönyv* is megjelent, amely a keresztelés, bérmlás, szülő asszony megáldását, a betegek kenetének rövidebb szertartását, a világi felnőtt és gyermek temetést tartalmazza.⁹⁵²

A magyar görögkatolikusok negyedik *szerkönyve* 1964-ben jelent meg a Szent István Társulat gondozásában. A könyv szerkesztői voltak: Rojkovics István, Bacsóka Pál, Lőrinczy Zoltán és Lakatos László.⁹⁵³ Az 1927-es *szerkönyvhöz* képest több szertartást tartalmazó kiadás püspöki jóváhagyással látott napvilágot, mely a címlap hátoldalán található.⁹⁵⁴ Az elmúlt évtizedekben igény szerint nyomtatták újra ezt a *szerkönyvet*, amely mindmáig használatban van a magyar görögkatolikus papság körében.

3.3.1. Házasságkötés a nyomtatott magyar nyelvű görögkatolikus *szerkönyvekben*

Az 1883 és 1964 között kiadott négy görögkatolikus *szerkönyv* mindegyike tartalmazza a házasságkötési szertartásokat „*Házassági esketés*” vagy „*A házassági esketés rendje*” címmel. Az előzőekben láttuk, hogy a hajdúdorogi fordító bizottság számára a pocsajevi *eucholgiónt* jelölték meg követendő mintának. Arra vonatkozóan nem rendelkezünk információkkal, hogy Firczák Gyula kanonok által jelzett hiányosságokat milyen módon pótolták, ezért csak arra hagyatkozhatunk, hogy az 1883-tól megjelent magyar *szerkönyvek*

⁹⁴⁹ IVANCSÓ, I., *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja I.*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 14, szerk. IVANCSÓ, I., Nyíregyháza 2006, 107-110.

⁹⁵⁰ IVANCSÓ, I., *A magyar görögkatolikuság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 2, szerk. IVANCSÓ, I., Nyíregyháza 1998, 69-70.

⁹⁵¹ EUCH GK 1927.

⁹⁵² EUCH GK KV 1927.

⁹⁵³ IVANCSÓ, I., *A magyar görög katolikus egyház szerkönyvei*, 16.

⁹⁵⁴ EUCH GK 1964.

házasságkötési szertartásait a mintának tekintett pocsajevi *trebnyikekben* található szertartásokkal tudjuk összehasonlítani:

Házasságkötés az ószláv görögkatolikus szerkönyvekben 1720 után	Házasságkötés a magyar nyomtatott szerkönyvekben 1883 után
Eljegyzés ⁹⁵⁵	Eljegyzés
<p><i>Szándék megkérdezése</i> Kezdő áldás Ekténia Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (<i>Бже бѣчнѣи...</i>) Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (<i>Гди бже нашъ, ѡже ѡтасы прѣд обрѣцивѣ ѡрковѣ дѣвѣ цистѣю...</i>) Gyűrűk felhúzása Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τῶ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...” (<i>Гди бже нашъ, ѡже ѡтрокѣ Πατρίарχα Авраама...</i>) Ekténia Elbocsátó</p>	
Házasságkötés ⁹⁵⁶	Házasságkötés ⁹⁵⁷
<p><i>Szándék kikérdezése</i> 127. zsoltár Kezdő áldás Ekténia Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (<i>Бже прѣчтѣий, ѡ всеа твари создѣтелю...</i>) Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (<i>Блгословенъ єси гди бже нашъ, ѡже тайнагѣ ѡ чистагѣ брака свѣщеннодѣйствителю...</i>) <i>Eljegyzés szertartása röviden:</i> Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (<i>Гди бже нашъ, ѡже</i></p>	<p><i>Szándék kikérdezése</i> 127. zsoltár Kezdő áldás Ekténia Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός...” (<i>Végtelen tökéletességű isten, minden lény Alkotója...</i>) Papi ima: „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (<i>Áldott vagy te, Úr Istenünk, ki a titokszerű és tiszta házasság megszentelője...</i>) <i>Eljegyzés szertartása röviden:</i> Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὴν ἐξ ἔθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...” (<i>Istenünk, ki a pogány</i></p>

⁹⁵⁵ A pocsajevi nagy szerkönyvek tartalmazzák, míg a kisebbek nem. TR PO 1771, 78v-80r; TR PO 1786, 78v-80r.

⁹⁵⁶ TR PO 1741, f36r-f122v; TR PO 1771/1786, f81r-f91v

⁹⁵⁷ EUCH GK 1883, 16-26; EUCH GK 1907, 18-30; EUCH GK 1927, 18-30; EUCH GK 1964, 30-44.

<p>ᾠδιασι προεδ οβρδцивѣ ѿрковѣ дѣбѣ цистѣю...) Gyűrűk felhúzása Eskü Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Бже сѣтъи, создавѣи ѿ перети человѣка...)) Koronázás Prokimen (Zsolt 8,6+Zsolt 20,4b) Apostol (Ef 5,20-33) Evangélium (Jn 2,1-11) Ekténia Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже Бже бже нашѣ, иже в сѣсичтелнѣмъ твоемъ смотренѣи, сподобивѣи в кана галилси...)) Tropárok: Zsolt 79,15-16 „Ἅγιοι Μάρτυρες...” „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...” (+ „Ἥσαϊα χόρευε...”) Koronák levétele Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλογήσας...” (Бже бже нашѣ, пришедѣи вѣ кана галїлеїскю, ѿ тамошнѣи бракъ бл҃гословивѣи...)) Papi ima: „Ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Ѡцѣ и снѣ и дхѣ сѣди...)) Elbocsátó</p>	<p><i>nemzetek közül előre eljegyezte anyaszentegyházadat...)</i> Gyűrűk felhúzása Eskü Papi ima: „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” <i>Szent Isten, ki a föld porából teremtetted az embert...)</i> Koronázás Prokimen (Zsolt 8,6+Zsolt 20,4b) Apostol (Ef 5,20-33) Evangélium (Jn 2,1-11) Ekténia Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας...” (<i>Úr Istenünk, ki üdvhozó gondoskodásod szerint a galileai Kánában...)</i>) Tropárok: „Ἥσαϊα χόρευε...” (<i>Izaiás örvendj...)</i>); „Ἅγιοι Μάρτυρες...” (<i>Dicsőült szent vértanúk...)</i>); „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...” (<i>Dicsőség néked, Krisztus Isten...)</i>) Koronák levétele Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλογήσας...” (<i>Isten, mi Istenünk, ki megjelentél a galileai Kánban...)</i>) Papi ima: „Ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (<i>Az Atya és Fiú és Szentlélek...)</i>) Elbocsátó</p>
---	---

Noha a fordító bizottság számára annyit közölt Firczák Gyula kanonok, hogy a pocsajevi *szerkönyvet* kell szem előtt tartani, azt viszont nem részletezte levelében, hogy az adott monostor könyveinek melyik kiadását kell mintaként követni. Az előző fejezetben láttuk, hogy a pocsajevi szerzetesek nyomdájában nagy és kis *szerkönyveket* is kiadtak.

A szertartási struktúra szinte teljes mértékben hasonlít a pocsajevi kis *trebnyikekben* található házasságkötési rítusra, csupán két ponton tér el attól. A *copulatio* szövege a Mogila Péter *szerkönyvéhez* hasonlóan a Mt 19,19 idézése. A koronák levételekor a magyar nyomtatott *szerkönyv* már nem számol a Zsolt 79,15-16-tal, helyette viszont megőrizte a korábban az eddig ismert és vizsgált magyar nyelvű kézirat *eucholigionokból* az „Izaiás

örvendj ...” irmoszt. Az új asszony megáldását tartalmazó szertartás mindenben követi a Mogila Pétertől kezdve ismert ószláv nyelvű szertartásrenddel.⁹⁵⁸

A házasságkötési szertartással kapcsolatban megállapítható, hogy a magyar nyomtatott *szerkönyvben* található szertartás két eltéréstől eltekintve az 1720 utáni *trebnyikekben* közölt rend szerint van jelen. Ezen felül az is kimutatható, hogy a pocsajevi monostor nyomdájában látott napvilágot kis *szerkönyvek* hatása érvényesült. Mivel a Firczák Gyula által megfogalmazott iránymutatások nem részletezték pontosan, hogy melyik pocsajevi kiadást kell mintaként tekinteni, ettől függetlenül is jól kimutatható, hogy magyar nyelvű *szerkönyv* házasságkötési rendje szinte megfelelt az elvárásoknak.

A korábbi zamoscsi zsinat előtti korszakból származó *euchologionokhoz*, valamint azok házasságkötési szertartásainak magyar kézirat fordításaihoz képest a nyomtatott magyar nyelvű nyomtatott *szerkönyvek* döntő változást hoztak magukkal. Ennek eredményeként a magyar görögkatolikusok körében a galíciai vidékeken már évszázados házasságkötési gyakorlat átvétele valósult meg. Érdeemes ezt a változást azon a szemponton keresztül is megvizsgálni, amelyet Dobos András vetett fel a zamoscsi zsinat határozatainak Munkácsi Egyházmegyében történő recepciójával kapcsolatban, miszerint különbség van hatás és hatály között.⁹⁵⁹ A hajdúdorogi fordító bizottság számára iránymutatást küldő Firczák Gyula személye is döntőnek tekinthető, hiszen később munkácsi püspökként a zamoscsi zsinat *nihil obstat* könyveinek beszerzését írta elő a régi ortodox könyvek helyett.⁹⁶⁰

3.3.2. Rohály Ferenc fordítói munkássága

A XX. században a magyar görögkatolikusok egyik legmeghatározóbb személye Rohály Ferenc kanonok volt. Gyakran jelentek meg írásai a *Keleti Egyház* folyóiratban, amelyekben gyakran visszatérő érvként jelent meg a görögkatolikus egyházon keleti hagyományainak védelme és ápolása. Lefordította görögből az összes liturgikus könyvet, hátrahagyott műve mintegy hétezer oldalt jelent.⁹⁶¹ Fordításai között megtaláljuk az 1873-ban Rómában kiadott *Eucholgion to mega* magyar fordítását is *Nagy imádságoskönyv* címmel.⁹⁶²

⁹⁵⁸ EUCH GK 1883, 26-28; EUCH GK 1907, 30-32; EUCH GK 1927, 30-32; EUCH GK 1964, 45-47..

⁹⁵⁹ DOBOS, A., *A Zamoscsi zsinat határozatainak recepciójáról a történeti Munkácsi Egyházmegyében a kutatások új eredményei fényében*, 204.

⁹⁶⁰ DOBOS, A., *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo. Dall'unione di Užhorod (1646) fino alla metà del XX secolo*, 220.

⁹⁶¹ BAÁN L., *Görög katolikus liturgikus reformkísérelt a II. Vatikáni Zsinat után*, in: *Psallite sapienter. A 80 éves Béres György köszöntése - Festschrift zum 80. Geburtstag von Georg Béres*, szerk. VERBÉNYI, I., Budapest 2008, 110.

⁹⁶² *Nagy imádságos könyv*, s.l.,1955.

A házasságkötés szertartását illetően hűen követi a fordítás alapjául szolgáló Rómában megjelent *euchologiont*.⁹⁶³ Rohály Ferenc fordítása egyáltalán nem tartalmazza azokat a nem bizánci eredetű rítuselemeket (*szándék kikérése, eskü*), amelyek a galíciai ószláv *trebnyikek* beáramlásának következtében a magyarországi gyakorlatban már a templomi gyakorlat részét képezték.⁹⁶⁴

Rohály Ferenc liturgikus fordító munkásságát meglehetősen későn értékelte az utókor. Rohály Ferenc kéziratos *ménea, triódion* és *pentekosztáron* fordításait Orosz Atanáz dolgozta át, amelyek az elmúlt két és fél évtizedben jelentek meg.⁹⁶⁵

3.4. Házasságkötés a magyar nyelvű ortodox szerkönyvben

A Magyarországon jelenlévő ortodox keresztények jellemzően különböző nemzetiségekhez tartoznak (orosz, szerb, szerb, bolgár, román, görög stb), közöttük kis létszámban ugyan, de jelen vannak a magukat magyarnak tartó ortodox hívek is. A hazai ortodoxia hívei különböző patriarchátusokhoz tartozó egyházmegyékbe és exarchátusokba sorolt egyházközségekhez tartoznak.

A magyar nyelvű ortodox könyvek kiadása az 1950-es években vett nagyobb lendületet Berki Feriz munkájának eredményeként. Az *Euchologion* két kiadást is megért. Ez a *szerkönyv* valójában a legszükségesebb, leggyakrabban előforduló szertartásokat tartalmazza, ezért a görögkatolikus szerkönyvünkhöz hasonlóan egy *kis szerkönyvnek* tekinthető. Az *eljegyzési szertartás* a nyomtatott *euchologionokban* található szabványosított bizánci rend szerint található. Az eljegyzés végén az elbocsátó részt is kisebb betűmérettel találjuk meg, ami arra a létező gyakorlatra utal, ha a koronázási szertartást is el akarják végezni, akkor ez a rész elhagyható.⁹⁶⁶ A *koronázás szertartása* azt az orosz liturgikus szokást követi, amely Nyikon pátriárka reformját követően az orosz *trebnyikekben* megtalálható.⁹⁶⁷

Berki Feriz fordításának felhasználásával Bugár M. István munkájának köszönhetően egy újabb fordítás jelent meg 2009-ben, amelyről elmondható, hogy nem az orosz, hanem az elterjedt görög szertartási gyakorlatot tükrözi, amelynek egyik jellegzetessége, hogy a közös kehelyből való részesülés közben a áldozási verset (*kinonikont*) éneklük a 115. zsoltárból.⁹⁶⁸

⁹⁶³ EUCH ROM 1873, 162-180.

⁹⁶⁴ Nagy imádságos könyv, 156-176.

⁹⁶⁵ Ménea I-VI, 1998-2010; Triódion, 1998; Pentekosztáron, 2002.

⁹⁶⁶ EUCH ORT 2, 84-92.

⁹⁶⁷ Uo. 92-116.

⁹⁶⁸ MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 188-211.

<p>Zsolt 8,6 Prokimen (Zsolt 20,4b-5, vers:Zsolt 20,6) Apostol (1Kor7,7-14) Evangélium (Mt 19,3-12) Hármaskönyv Főhajtási ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου οἰκονομία καταζιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...” (Бже Бже нашъ, иже в сщественѣмъ твоемъ смотренїи, сподобивши в кана галилси...) Ekténia Miatyánk Főhajtási imádság „Бже, всѣ сотворивъи крѣпостїю твоею...” Tropárok: „Ἅγιοι Μάρτυρες...” „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός...” Koronák levétele Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγεγόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλόγησας...” (Бже бже нашъ, пришедъи въ канѣ галилейскю, и тамошнїи бракъ благословивъи...) Papi ima: „Ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Оцъ и Снъ и Дхъ Сщъи...) Elbocsátó</p>	<p>Zsolt 8,6⁹⁷¹ Prokimen (Zsolt 8,6 vers: Zsolt 8,1) Apostol (1Kor7,7-14) Evangélium (Mt 19,3-12) Hármaskönyv Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριώδει σου...” – „Ὑρ Isteniünk a te üdvezítési intézkedéséedben ...” Kérő ekténia Miatyánk Tropárok: „Ἡσαΐα χόρευε...” – „Izaiás’ örvendezz...”; „Ἅγιοι Μάρτυρες... – Szent vértanúk mártírok...”; „Δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός... – Dicsőség néked...” Koronák levétele⁹⁷² Papi ima: „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν...” – „Isten, mi Isteniünk, ki megjelenttél a galileai Kánában ...”⁹⁷³ Papi ima: „Ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” – „Az Atya és Fiú és Szentlélek...”⁹⁷⁴ Elbocsátó</p>
---	--

A kéziratos magyar *szerkönyvek* közül a fábiánházi az egyetlen olyan liturgikus forrásunk, amely teljes mértékben a Mogila Péter által kiadott *euchologion* másodházassági rendet követi, amelyet az esküszöveg elmondásával egészítettek ki. A kézirat készítője világosan utal azokra a szertartási részekre, amelyek alapján jól kirajzolódik a szertartás teljes volta.⁹⁷⁵

A Lázár-féle kéziratos *szerkönyv* másodházasságkötési szertartása⁹⁷⁶ jobban igazodik a Mogila Péter *euchologionjában* található szertartás felépítéséhez, mint az első házasságkötés esetében. A másodházasság szertartásában nem másolták le azokat a szertartási elemeket, amelyek az első házasságkötésben rendre megtalálhatóak, hanem a kezdősoruk és a megadott

⁹⁷¹ A Lázár-féle és a kótaji kéziratos *szerkönyv* nem említi.

⁹⁷² Lázár-féle *szerkönyvben* nem egyértelmű, a nyírgyulai és a kótaji kézirat sem tesz rá utalást.

⁹⁷³ Lázár-féle *szerkönyvben* nem található meg.

⁹⁷⁴ Lázár-féle *szerkönyvben* nem található meg.

⁹⁷⁵ *Fábiánházi szerkönyv*, 185-188.

⁹⁷⁶ *Szerkönyv*, 1865, 83-92

oldalszám jelzik, hogy hol találja meg a szertartást végző pap.⁹⁷⁷ Az utalások miatt viszont nem egyértelmű, hogy a Lázár-féle kézirat *szerkönyvben* található másodházassági szertartás számol-e a koszorúzás rítusával vagy sem. Forrásunk egyértelműen utal a „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Szent Isten, ki a föld porából teremtetted az embert...) papi ima elmondására és a *prokimenre*.⁹⁷⁸ Az első házasságkötés szertartásában a papi ima és a *prokimen* között található a koszorúzás mozzanata. Ha csak a papi ima és a *prokimen* szerepel a rövid rubrikális utalásban, akkor a Lázár-féle *szerkönyv* másodházassági gyakorlata nem számol a koszorúzással? A kérdés megválaszolásában az adhat támpontot, ha összehasonlítjuk az ószláv *trebnyikekben* végbement változások egyes szakaszait és a Lázár-féle kézirat forrásunkat. Mogila Péter kiejvi metropolita reformját követően, de még a zamoscsi zsinat előtt lengyel és litván nyomdákban található másodházassági szertartások tartalmazzák a koronázás mozzanatát, de még nem találjuk meg az esküt, mint az elsőházasság esetében. A Lázár-féle kézirat *szerkönyv* már egyértelműen tartalmazza az esküszöveget, amely gyakorlatilag az első házasságkötési szertartáshoz hasonlóan a „Szent Isten, ki a föld porából teremtetted az embert...” papi imádság elé helyezte, ugyanakkor semmiféle utalást nem találunk a koronázás mozzanatára.⁹⁷⁹

A Lázár-féle kézirat első házasságra történő visszautalásai már egyáltalán nem számolnak az „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Isten, mi Istenünk, ki megjelentél a galileai Kánában) és az „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Az Atya és Fiú és Szentlélek) záró papi imádságok elmondásával.⁹⁸⁰

A nyírgyulaji kézirat *szerkönyv* esetében sem egyértelmű, hogy volt-e koszorúzás, vagy sem, de a szertartás többi része jobban követi a Mogila-féle rendet, mint a Lázár-féle.⁹⁸¹

A kótaji kézirat *szerkönyvünk* hozza a legegyszerűbb másodházasságkötést. Az eljegyzés esetében csak az „Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος...” (Örök Isten...) papi imádság található meg, további hiányosságként megállapítható, hogy az esküt követően az ősi bizánci „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...” (Szent Isten, ki a föld porából teremtetted az embert...), az „Ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν...” (Isten, mi Istenünk, ki megjelentél a galileai Kánában) és az „Ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...” (Az Atya és Fiú és Szentlélek) záró papi imádságokra semmiféle utalást nem találunk.⁹⁸²

⁹⁷⁷ *Szerkönyv*, 1865, 84; 87; 88; 92.

⁹⁷⁸ Uo. 88;

⁹⁷⁹ Uo. 60-61.

⁹⁸⁰ Uo. 92.

⁹⁸¹ *Nyírgyulaji szerkönyv*, 256-258

⁹⁸² *Magyar szertartásos könyv*, Kótaj, 92-96.

Apostol (1Kor7,7-14) Evangélium (Mt 19,3-12) Hármaskérdés Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...” (Γ΄η БѢ НАШЪ АВРААМА ДРЪГОМ НАЗВАВШИ...) (Hármaskérdés) Elbocsátó	Apostol (1Kor7,7-14) Evangélium (Mt 19,3-12) Hármaskérdés Papi ima: „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἀβραὰμ φίλον καλέσας...” (Úristenünk, ki Abrahámot barátodnak nevezted ...) Elbocsátó
---	---

Míg az első házassági szertartás mind a négy *szerkönyvben* változatlan formában maradt fenn, a másodházasság esetében egy kisebb változás figyelhető meg. Az 1927-ben megjelent *euchologiontól* kezdően a 127. zsoltár már nem az eskü előtt található, hanem a szerkesztők azt a kezdő áldást után, még a *nagy ekténia* elé helyezték el.

5. Összefoglalás

A kéziratos *euchologikus* hagyományról átfogó összegzést nem lehet kialakítani, noha négy viszonylag nagyobb terjedelmű magyar kéziratos *szerkönyv* rendelkezésünkre áll a 19. század második feléből. Az eddig ismert négy kéziratos *szerkönyv* házasságkötési szertartásainak közös jellemzője, hogy valamennyi a Mogila Péter féle *euchologion* szertartásain alapul, amelyek 1646 és 1720 közötti lebergi ószláv könyvekből származnak. A vizsgált négy kéziratos *szerkönyv* házassági rítusainál az is megfigyelhető, hogy egyik sem követi teljes hűséggel a Mogila-féle könyveket, hanem a szertartások egyes részei már a zamoscsi zsinat utáni *trebnyikek* hatása alatt állnak.

A hajdúdorogi 1865-ös kéziratos *euchologion* az egyetlen, amely tartalmaz arra vonatkozóan bejegyzést, hogy az eljegyzést követően nem végezheték el közvetlenül a házasságkötés szertartását. Arra vonatkozóan pedig nem került elő biztos adat, hogy mikortól terjedt el általánosságban az a szertartási gyakorlat, amely már nem is számol a korábban, külön időpontban végzett eljegyzéssel.

Az eddig megkerült és vizsgált kéziratos magyar *euchologionok* házasságkötési szertartásai azt igazolták vissza, hogy a magyar görögkatolikus házasságkötési gyakorlatban található esküszöveg a Mogila-féle reformált ószláv *szerkönyvek* közvetítésével vált a szertartás részévé. Mivel a magyar katolikus, és protestáns házasságkötési szertartások hangsúlyos elemeként jelenik meg az esküszöveg elmondása, így a nyugati elemekkel

kiegészített ószláv *trebnyikekben*, és a magyar fordításokban található eskü elfogadhatóbbá tette a görögkatolikus házasságkötési (esketési) szertartást Magyarországon.⁹⁸⁷

A másodházassági szertartás esetében egyedül a fábiánházi kéziratot szerkesztőben találunk egyértelmű leírást arra vonatkozóan, hogy volt koszorúzás. A nyomtatott *euchologionok* korábbi kiadásai a zamoscsi zsinat utáni ószláv *trebnyiket* követik. Az 1927-ben megjelent *euchologiontól* kezdően a 127. zsoltár már nem az eskü előtt található, hanem a szerkesztők azt a kezdő áldás után, még a *nagy ekténia* elé helyezték el.

Zapotoczky Igor Konstantin azon állítása, hogy a magyar görögkatolikusok *szerkönyve* egyedülálló a korábbi ószláv *trebnyikekhez* képest, a házasságkötési szertartások esetében néhány kisebb részlettől eltekintve megállja a helyét. A magyar görögkatolikusok házasságkötési szertartása alapvetően a zamoscsi zsinat után kiadott galíciai ószláv *trebnyikek* rendjét követi, mindössze a rövidebb *copulatio*, és a koronák levételekor énekelt első himnusz eltérő szövege jelenti a különbséget.

A nyomtatott magyar nyelvű *euchologionnal* kapcsolatosan nyitott kérdések sorozata merült fel, amelyekre a rendelkezésünkre álló kiadott források alapján nem tudunk pontos válaszokat adni. A hajdúdorogi fordítóbizottság működése előtt keletkezett források is alátámasztják, hogy léteztek kéziratot fordítások. Eddig még nem kerültek elő olyan dokumentumok, melyek segítségével megválaszolhatnánk azt az alavető kérdést, miszerin 1879-ben újra lefordították a legfontosabb liturgikus szövegeket, vagy egyes korábbi fordítások felhasználásával jutottak közös eredményre a fordítók? Sajnálatos módon nem ismerjük annak a kéziratnak a tartalmát sem, amelyet a hajdúdorogi fordítóbizottság Ungvárra küldött, amelyet az ottani vizsgáló bizottság véleményezett. Arról sem rendelkezünk információkkal, hogy az Ungváron feltárt hiányosságokat milyen mértékben pótolták azt megelőzően, hogy 1883-ban Debrecenben megjelentették az első nyomtatott magyar *szerkönyvet*.

⁹⁸⁷ BARTH, D., *Esküvő, keresztelő, Avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, 95.

Ötödik fejezet: A magyarországi liturgikus gyakorlat megújulásának lehetőségei

A római Pápai Keleti Intézet professzora Robert F. Taft rámutatott, hogy a liturgikus hagyomány egy élő folyamat, ezért a keleti egyházak sem kerülhetik el a modern, és posztmodern kultúrával való találkozást, és a komfortálódást sem. Mindez nem jelenti azt, hogy elvakult módon át kell alakítani minden olyan irányelvet és gyakorlatot, amelyek nem felelnek meg a mai kor emberének. Robert F. Taft szerint a keleti egyházak is rendelkeznek olyan teológiai és spirituális tartalékokkal, amelyekre napjainkban nagy szükség van. Néhányat érdemes kiemelni ezek közül: a múlt legjobb értékeihez való ragaszkodás, mély vallásosság, Isten transzcendenciája és szentsége felé való érzékenység. Mindezeket figyelembe véve szükség van olyan tulajdonságokra is, amelyeket a keresztény világ más részein élő közösségektől meg lehet tanulni, például rugalmasság, önkritika, nyitottság.⁹⁸⁸

A ma ismert rítuscsoportok hosszú évszázadok során nyerték el az általunk ismert formáikat. A templomi szertartások időnként módosulnak, bizonyos idő elteltével apróbb változások jelennek meg. Az előző fejezetekben láthattuk, hogy házasságkötési szertartások történeti alakulásakor egyes szertartási elemek időnként háttérbe szorulnak, míg a rég elfeledett gesztusok, vagy liturgikus szövegek újra használatba kerülnek. Az adott kor kihívásai miatt a templomi szertartások egyes részei változásokon mentek keresztül, amelyek eredményeként szelektálódás, szerkezetei átalakulás, más liturgikus hagyományokból való kölcsönzés, és a feledésbe merült korábban elhagyott részek újbóli felfedezése egyaránt nyomot hagytak a liturgiafejlődésben.

1. A keleti hagyomány értékelése a magyarországi görögkatolikusok körében

Dobos András rávilágított arra a jelenségre, hogy a Munkácsi Egyházmegye a környező görögkatolikus püspökségekhez viszonyítva konzervatívnak számított. A galíciai görögkatolikus püspökségek gyakorlatában a latinizáció folyamata már előrehaladottabb állapotban volt a 19. század végéig, mint a Munkácsi Egyházmegyében, ahol a rítus tisztaságának megőrzésére nagy hangsúlyt fektettek. Az első világháborút követően az

⁹⁸⁸ TAFT, R. F., *A keleti liturgiák hozzájárulása a keresztény kultusz megértéséhez*, in TAFT, R. F., –SCHULZ, H.-J., *A bizánci liturgia*, 35-36.

egyházi szláv liturgikus nyelvet használó munkácsi és eperjesi görögkatolikus püspökség parókiáinak döntő többsége Csehszlovákiához került. Az újonnan létrejött állam egyházi politikája az ortodoxokat támogatta jobban, ezzel párhuzamosan a munkácsi és eperjesi püspökség liturgikus gyakorlata egyre inkább közeledett az ukrán egyházmegyékéhez. Ennek eredményekén a rítus már nem az áthagyományozott örökség védelmét jelentette, hanem az újítások keretén belül átvett latin ájtatosságokkal azt kívánták hangsúlyozni, hogy a görögkatolikusok különböznek az ortodoxoktól.⁹⁸⁹

A trianoni határok létrejöttét követően a Magyar Királyság területén a görögkatolikus aránya rendkívüli mértékben visszaesett. Egyedüli görögkatolikus egyházkormányzati egységként csak a Hajdúdorogi Egyházmegye maradt az új országhatárokon belül, majd 1924-ben az Eperjesi Egyházmegye Magyarországon maradt parókiái számára állította XI. Piusz pápa fel a Miskolci Apostoli Exarchátust, melynek főpásztora a Csehszlovákiából kiutasított korábbi munkácsi görögkatolikus püspök, Papp Antal lett.⁹⁹⁰ A két világháború közötti időszakban a magyar görögkatolikusokban még megütközést váltottak ki az anyaegyházmegyékben kibontakozó liturgikus újítások, melyekben a rítus tisztaságának csorbítását látták.⁹⁹¹ A *Keleti Egyház* folyóirat első számának *Krónika* című részében Schrilla László Arisztid arról adott rövid tájékoztatást, hogy Kárpátalján az ukránokhoz való közeledést ellenzők közül többen kiléptek a görögkatolikus egyházból.⁹⁹² A munkácsi és eperjesi egyházmegyékben kibontakozó liturgikus változások nem álltak meg az országhatárnál, hanem idővel egyre inkább éreztették hatásukat a magyarországi görögkatolikusok körében is.⁹⁹³ Számos rövidebb-hosszabb liturgikus kiadvány jelent meg ekkor, melyek jellemzően a nyugati liturgikus hagyományból vett minták alapján

⁹⁸⁹ DOBOS, A., *Wechselspiel zwischen Ritus, Sprache und Nation in der geschitlichen Eparchie von Mukačevo. Identitätsfragen der ungarischen Griechisch-Katholiken*, in *Easter Theological Journal* 7/2 (2021), 185

⁹⁹⁰ VÉGHSEŐ, T., *Trianon-trauma: az egyházmegye veszteségei, küzdelem a fennmaradásért*, in *Orcád világosága. Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. TERDIK, SZ., Debrecen, 2020, 404-406.

⁹⁹¹ „Újabban a lebergi „Sztáropigia” nyomda sűrűn és nagyobb mennyiségben adott ki unitus szertartású könyveket – azokat rendelte és használta a magyarországi gör. kath. egyház is, de annak rubrikáit (különösen a sz. misénél) még sem követhette, mert a mi gör. kath. híveinknek 90 százaléka rítusrontást látott bennük.”, ennek alátámasztására a következő hivatkozást találjuk a 6. lábjegyzetben: „Főképpen a galíciai (ruszin) püspökök 1929. évi római konferenciájának határozata alapján kiadott liturgikon mutat olyan szövegbeli s főképpen rubrikáiig eltéréseket, amelyek Magyarországon ismeretlenek” SZÁNTAY-SZÉMÁN, I., *A görög rítus liturgikus könyvei s magyar nyelvre való átültetésük*, in: *Keleti Egyház* 5/2-3 (1938), 46-47; DOBOS, A., *Wechselspiel zwischen Ritus, Sprache und Nation in der geschitlichen Eparchie von Mukačevo. Identitätsfragen der ungarischen Griechisch-Katholiken*, 203.

⁹⁹² „Néhány héttel ezelőtt 42 (mások szerint 100) egyetemi és főiskolai hallgató memorandumot nyújtott át Sztójka Sándor munkácsi püspöknek Ungváron, hogy ha nem hagy fel egyházmegyéjében az ukrán irányzat támogatásával, kilépnék a gör. kat. egyházból. Amit meg is tettek. Kilépésük színpadias külsőségeit nem említjük, ellenben mélyen sajnáljuk, hogy a politika annyira megzavarta a békés és jámbor rutén nép életét”, in *Keleti Egyház* 1/1 (1934), 33.

⁹⁹³ DOBOS, A., *Wechselspiel zwischen Ritus, Sprache und Nation in der geschitlichen Eparchie von Mukačevo. Identitätsfragen der ungarischen Griechisch-Katholiken*, 203.

készültek.⁹⁹⁴ 1934-ben egy hosszas és érvekben gazdag vita bontakozott ki a *Keleti Egyház* folyóiratban egy Bazilita néven publikáló szerző és Rohály Ferenc kanonok között.

A Bazilita jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a keleti rítus akkori állapota egy hosszú folyamat eredményeként nyerte el aktuális formáját. Kritikával illette azokat a nyugat-európaiakat, akik az ortodox teológiai forrásokból tájékozódtak a keleti egyházakról, és tértek át a keleti szertartásra úgy, hogy az egyesült keletiekkel egyáltalán nem foglalkoztak. A Bazilita szerint a keresztény keleten a liturgiafejlődés az egyházszakadással a katolikusok részére megszűnt.⁹⁹⁵ Ezzel szemben nyugaton a szertartások fejlődése tovább haladt, és ebbe a fejlődésbe kapcsolódtak vissza az uniókon keresztül a Rómával egyesült keleti keresztények. Ezt követően a fejlődésnek nem maradhettek el a külső jelei sem, hiszen az újítások minden esetben egy-egy liturgikus űrt töltöttek be.⁹⁹⁶ Az uniót követően bevezetett liturgikus újítások ellenzőivel Bazilita azért nem értett egyet, mert meglátása szerint sem a román görögkatolikusok, sem az egyesült orosz papok munkássága a „tisztá” rítus használatával nem ért el átütő sikereket az ortodoxok körében.⁹⁹⁷

Rohály Ferenc kanonok liturgiátörténeti írásai már a Keleti Egyház folyóirat első éveiben megjelentek.⁹⁹⁸ A Bazilita első írásában a liturgiafejlődés elhalását a skizmával magyarázta. Erre a vitaindító állításra Rohály Ferenc azzal válaszolt, hogy a liturgiafejlődés megállása, megmerevedése és az egyházszakadás között nincs kapcsolat, hiszen keleten és nyugaton is az egyházszakadás után is folytatódott a liturgikus rendszerezés.⁹⁹⁹ Az uniók korában lengyel területen kisebbségben élő bizánci szertartásúak, különösen azok, akik később az orosz fennhatóság alá kerültek, számukra az unió melletti kiállás magával hozta a liturgikus alkalmazkodást.¹⁰⁰⁰ Rohály Ferenc némi kritikával illette a Bazilitát, aki szerint

⁹⁹⁴ IVANCSÓ, I., *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja I.*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 14, szerk. IVANCSÓ, I., Nyíregyháza 2006, 269-278, 297-300, 305-347, 537, 677-696; IVANCSÓ, I., *Görög katolikus liturgikus kiadványaink dokumentációja II.*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 19, szerk. IVANCSÓ, I., Nyíregyháza 2008, 25-30, 51-52, 95-100, 115-116, 141-142, 257-260.

⁹⁹⁵ BAZILITA, *Szinkretizmus-é az unió liturgikus fejlődése? I.*, in: *Keleti Egyház* 1/7 (1934), 211-214.

⁹⁹⁶ A Bazilita ezt követően az Úrnapi körmenet, a Jézus Szíve és Mária ájtatosságok bevezetését, és azok teológiai magyarázatát összegezte. Meglátása szerint nem lehet latinizálásról és liturgikus szinkretizmusról beszélni, hiszen szervesen illesztették be a keleti hagyományrendszerbe. vö. BAZILITA, *Szinkretizmus-é az unió liturgikus fejlődése? I.*, 214-216.

⁹⁹⁷ BAZILITA, *Szinkretizmus-é az unió liturgikus fejlődése? II.*, in: *Keleti Egyház* 1/9 (1934), 285-288.

⁹⁹⁸ ROHÁLY, F., *Szent Bazil liturgiájának rövidítése-é Aranyszájú Sz. János miséje? I. közlemény.* in: *Keleti Egyház* 2/4-5 (1935), 105-110; ROHÁLY, F., *Megrövidítette-e Ar. sz. János Nagy Sz. Bazil liturgiáját? II.* in: *Keleti Egyház* 2/6 (1935), 165-175; ROHÁLY, F., *Megrövidítette-e Ar. sz. János Nagy Sz. Bazil liturgiáját? III.* in: *Keleti Egyház* 2/7 (1935), 197-206.

⁹⁹⁹ ROHÁLY, F., *A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva. Mit akarnak a liturgikusok? I. közlemény.* in: *Keleti Egyház* 3/2 (1936), 38-43.

¹⁰⁰⁰ „Lengyel területen azonban a bizánci szertartásúak oly nemzetiségi kisebbség voltak, mely a hatalmas; és erőszakos rokonnemzet, az orosz birodalom árnyékában élt s egy részük csakhamar orosz iga alá is jutott. Ezeket, ha az unióban meg akarták őrizni, – sok szomorú tapasztalat után, – el kellett választani az orosz

szerves fejlődés eredményeként jelentek meg a liturgikus újítások a görög egyesület körében. Ezzel szemben Rohály Ferenc kanonok azzal érvelt, hogy az eljárás, hogy az újítók külsőségek tekintetében igyekeztek minél jobban hozzáigazítani a liturgikus újításaikat a keleti rítushoz, nem nevezhető szerves fejlődésnek, hanem a jelenséget illetően az áthidalás lehetne a helyes megnevezés.¹⁰⁰¹ Rohály Ferenc figyelmet fordított arra is, hogy kellő önkritikával megvizsgálta, hogy a teológiai megfontolásokon túl miként honosodtak meg a nyugati újítások a kelet-európai egyesült keletiek körében. Rohály kanonok fájdalommal állapította meg, hogy az átvett és beillesztett nyugati eredetű liturgikus újítások meghonosítását megkönnyítette az is, hogy a bizánci zsolozsma végzése meglehetősen hiányos volt, így volt hová beilleszteni azokat a templomi gyakorlatot illetően.¹⁰⁰²

A II. Vatikáni Zsinat külön figyelmet szentelt a keleti kereszténységnek. A zsinat utolsó szakaszában fogadták el *Orientalium Ecclesiarum* határozatot a keleti egyházakról.¹⁰⁰³ A zsinati határozat tiszteletreméltó hangvétellel fordul a keleti katolikusok felé, őszinte elismeréssel nyilatkozik örökségükről. Az *Orientalium Ecclesiarum* 6. pontja tovább bátorítja őket hagyományaik gondos ápolására:

„A keletiek valamennyien legyenek bizonyosak afelől, hogy törvényes liturgiájukat és fegyelmi rendjüket mindenkor megtarthatják, s meg is kell tartaniuk, és csak sajátos, szerves fejlődésük érdekében változtassanak rajta. Mindezt tehát éppen maguknak a keletieknek kell igen hűségesen megtartaniuk; szertartásukat napról napra jobban meg kell ismerniük, és egyre tökéletesebben kell átültetniük a gyakorlatba. Ha pedig attól helytelenül eltértek volna a korviszonyok vagy személyi körülmények miatt, igyekezzenek visszatérni az ősi

lelkiségtől s szorosabbra kapcsolni Nyugathoz, amire legalkalmasabb volt a liturgikus alkalmazkodás. Ebben leli magyarozatát a zamoszci zsinat s a galíciai teológusok álláspontja.” ROHÁLY, F., *A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva. Mit akarnak a liturgikusok? II. közlemény*, in: *Keleti Egyház* 3/3 (1936), 70.

¹⁰⁰¹ „Ott különösen kidomborodott a ma is sok helyütt felszínen tevő felfogás, hogy az egyesültek Kelet előtt a tékozló fiú képében tűnnek fel, Nyugat szemében pedig nem elég megbízhatók. Ehhez járult még nemzetiségi örökségük s bizony, sokban kellett hasonulniok, hogy megbízhatóságukat is igazolják. Azért a sch izmában töltött századokat azzal hidalták át, hogy bekapcsolódtak a kor nyugati légkörébe. Keleti formák megtartása mellett átveszik Nyugat fellendülő vallásosságának gondolatait. Átoltják keleti talajba és formába. Tehát nem szerves, folytatólagos fejlődés gyümölcse, nem a IX. században megakadt fejlődés jogfolytonosságát fenntartó folytatása, hanem mesterséges szakadék áthidalás, melyből hiányzik csaknem nyolcszáz év tradíciója, az új eucharisztia-szemléltet teljes gyökérzete és törzse. Azért éri őket a szinkretizmus vádja, amit lehet menteni, igazolni, szükségesnek, jogosnak vagy hasznosnak kimutatni, de nem lehet tagadni. Azt ugyanis senki még csak nem is állíthatja, hogy az eucharisztikus kultusz új szél lenne, mely Nyugaton a X. századig visszanyúló gyökerekkel az első évezred szempontjából lényegesen, különböző szemlélettel fejlődött évszázadokon, immár majdnem egy évezreden keresztül mai formájáig. Galíciában keleti talajból — mondhatni — egy-két évtized alatt szervesen alakult volna ki”, ROHÁLY, F., *A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva. Mit akarnak a liturgikusok? II. közlemény*, 70-71.

¹⁰⁰² ROHÁLY, F., *A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva. Mit akarnak a liturgikusok? Befejező közlemény*, in: *Keleti Egyház* 3/6 (1936), 170-181.

¹⁰⁰³ KERESZTES, SZ., *Bevezetés – Orientalium Ecclesiarum – Határozat a Keleti Egyházakról*, in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Kézikönyvek 2, Szent István Társulat, Budapest 2007², 213-215.

hagyományokhoz. Akik pedig akár hivataluk, akár apostoli szolgálatuk miatt gyakran érintkeznek a keleti egyházakkal vagy ezek híveivel, tisztségük fontosságához mérten kapjanak gondos elméleti és gyakorlati oktatást a keletiek szertartásairól, fegyelméről, tanításáról, történelméről és sajátosságairól.”¹⁰⁰⁴

A II. Vatikáni Zsinatot követően a magyarországi görögkatolikus körökben is megnövekedett a keleti hagyományok iránti érdeklődés. Ennek első jelentős megnyilvánulásaként 1965-ben a nyíregyházi görögkatolikus szeminárium kápolnájában *ikonosztáziont* szenteltek. Ez az esemény komoly fordulatként is értelmezhető, hiszen a korábbi évtizedek alatt több görögkatolikus templomból az *ikonosztázionokat* elbontották, vagy az újonnan épített templomokban nem is számoltak azok felépítésével. Egyes vidéki parókiák esetében a templombelső festésekor püspöki kérésre ikonos falképek készültek.¹⁰⁰⁵ Dudás Miklós püspök 1966-ban Egyházmegyei Liturgikus Tanácsot állított fel, amelynek feladata volt, hogy a II. Vatikáni Zsinat liturgikus konstitúciójának végrehajtásához szükséges előkészületeket elvégezze. A Liturgikus Tanács elnöke maga a megyéspüspök, helyettese az általános helynök lett, további kinevezett tagok: dr. Timkó Imre kanonok, dr. Bodnár Béla borsodi főesperes, Szuvák József püspöki tanácsos, dr. Bába Miklós érdemes esperes, dr. Palaticz Jenő lelkész, dr. Bacsóka Pál tiszteletbeli kanonok, dr. Mosolygó Marcell és Keresztes Szilárd teológiai tanárok voltak.¹⁰⁰⁶

Dudás Miklós hajdúdorogi püspök 1968-ban megkezdte egy liturgikus megújulás előkészületeit, melybe igyekezett minél több áldozópapot is bevonni.¹⁰⁰⁷ Ezt a megújulást a közel-keleti melkita görögkatolikusoknál elindított reformok ihlették.¹⁰⁰⁸ Dudás Miklós 1972-ben bekövetkezett halálával a megkezdett liturgikus folyamat elhalt.¹⁰⁰⁹

A keleti hagyományok felelevenítését nyíltan Timkó Imre püspök fogalmazta meg, amikor 1975. február 8-án székfoglaló beszédében így fogalmazott:

„A szent szertartást, apáink és anyáink évezredek hitgyakorlatát, a magyar nyelv fejlődésének igényei szerint, dallamainak szárnyalása alá alkalmasabban simulóvá tenni, keleti hagyományaink szerint megigazítani és megjavítani, az

¹⁰⁰⁴ *Orientalium Ecclesiarum*, - *Határozat a Keleti Egyházakról*, in: *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Kézíróknyvek 2, Szent István Társulat, Budapest 2007², 224-236.

¹⁰⁰⁵ TERDIK, SZ., *A 19-20. század művészeti tendenciái és a görögkatolikusok*, in *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon*, szerk. TERDIK, SZ., Debrecen, 2020, 359-360.

¹⁰⁰⁶ IVANCSÓ, I., *A magyar görögkatolikuság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék 2, Nyíregyháza 1998, 243.

¹⁰⁰⁷ Uo. 252-262; 264-273.

¹⁰⁰⁸ Uo. 275-277.

¹⁰⁰⁹ BAÁN, I., *Görög katolikus liturgikus reformkísérlet a II. Vatikáni Zsinat után*, 99-111.

imádkozó nép számára, az idő kívánalmi szerint megújítva korszerűbbé formálni szándékozom.”¹⁰¹⁰

Későbbi körleveleiben többször is megismételte, hogy a kiadott szertartási könyvek szövegein és menetén önkényesen senki ne változtasson, amíg a megújított könyvek nem kerülnek használatba Szentszéki jóváhagyást követően.¹⁰¹¹

1995-ben Keresztes Szilárd megyéspüspök egy hosszabb körlevélben megismételte, és részletesebben indokolta elődjei által kiadott rendelkezéseket, de egyúttal tájékoztatta a papságot egy Rómában készülő *Liturgikus Direktoriumról* is.¹⁰¹² 1996. január 6-án jelent meg Rómában a Keleti Egyházak Kongregációjának gondozásában *Instrukció a keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához* címmel, amelyet egyszerűen *Liturgikus Instrukció* néven említ a szakirodalom. A *Liturgikus Instrukció* magyar nyelven történő megjelenése még éveket váratott magára. Magyar nyelven 2003-ban jelent meg az *Athanasiana* folyóiratban Dimitri Salachas és George Gallaro közösen írt tanulmánya, amely a *Liturgikus Instrukció* felépítéséről, valamint annak irányelveinek alkalmazásához adott magyarázatokat. A *Liturgikus Instrukció* legfőbb célkitűzése, hogy a keleti liturgikus hagyományok gazdagságának minél mélyebb megértését mozdítsa elő, továbbá szorgalmazza a liturgikus szabályok a keleti katolikusok számára szerves egységbe rendezését, és ahol szükséges a keleti liturgikus hitelesség visszaszerzését.¹⁰¹³

2010-ben Kocsis Fülöp hajdúdorogi megyéspüspök fordításában jelent meg az 1996-ban Keleti Egyházak Kongregációja által kiadott *Liturgikus Instrukció* magyar nyelvű fordítása a Szent István Társulat gondozásában. A magyar nyelvű fordításhoz Leonardo Sandri bíboros, a Keleti Egyházak Kongregációjának prefektusa írt előszót.¹⁰¹⁴

¹⁰¹⁰ IVANCSÓ, I., *A magyar görögkatolikusság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, 299-300.

¹⁰¹¹ „Amíg végleges, az Ap. Szentszék által jóváhagyott és az Egyházmegyei Főhatóság által elrendelt új tipikális és szöveg.recenzió el nem készül senki sem változtathat azokon a szertartási előírásokon és azokon a szent szövegeken, melyeket b. e. elődöm Miklós püspök 1955-ben használatra elrendelt (lásd 1955-ös Szertartási Utasítás)”, IVANCSÓ, I., *A magyar görögkatolikusság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, 302.

¹⁰¹² „Tudjuk, hogy a Keleti Kongregációban most van előkészületben a *Liturgikus Direktórium*, amely általános irányelvet fogalmaz meg ahhoz, hogy az egyes keleti katolikus egyházak helyesen dolgozzák ki a maguk liturgikus előírásait”, IVANCSÓ, I., *A magyar görögkatolikusság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, 372-373.

¹⁰¹³ SALACHAS, D.–GALLARO, G., *A keleti katolikus egyházak liturgikus instrukciója*, in *Athanasiana* 16 (2003), Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 9-10.

¹⁰¹⁴ „Megkülönböztetett tisztelettel üdvözlöm e jelen fordítást, mely Kocsis Fülöp püspöknek egyik első liturgikus rendelkezése. Legyen ez püspöki szolgálatának jó előjele, hogy az mindig az Isteni Liturgiából indul, és mint állandó viszonyítási pont, ahhoz is tér vissza. Papok és hívek egyaránt, püspökükkel egységben, mindig ehhez térjenek vissza, hogy így az Egyház történelmi küldetése valóban hatékony legyen, és az idő, amelyben élünk a liturgiának köszönhetően folyamatos érlelődés legyen az Isten örökkévalósága felé”, in *Instrukció a keleti*

2. A házasságkötés szertartásának megújulása

Mielőtt rátérnénk a magyarországi görögkatolikus házasságkötési szertartás lehetséges megújítására, előzetesen érdemes áttekintenünk néhány olyan reformelképzelést, amelyek kifejezetten a bizánci házasságkötéssel kapcsolatban láttak napvilágot.

2.1. Az eljegyzés

A bizánci hagyományt követő egyházak nagy része megőrizte az eljegyzés és a koronázás szertartásának önállóságát, még akkor is, ha egymást követően végzik el mindkettőt. A jelenlegi magyarországi liturgikus gyakorlatot vizsgálva azt látjuk, hogy az *eljegyzés* egy rövid imára és a gyűrűhúzásra redukálódott, és egész egyszerűen betagozódott a *koronázás szertartásába*. Az eddig ismert magyar nyelvű kéziratos *szerkönyvekben* megtalált szertartások pontosan azt a törekvést mutatják meg, hogy a 19. században még törekedtek arra, hogy az *eljegyzés* és a *koronázást szertartását* elvégezzék. Arra vonatkozóan nem találunk utalást, hogy milyen mértékben volt még elterjedt az a gyakorlat, hogy időben is szétválasztották a két szertartást.

A bizánci egyházban már nagyon korán kialakult az *eljegyzés (jegyváltás) szertartása*. Érdemes megfontolni Miguel Arranz azon észrevételét, miszerint a jegyesség kezdetét jelentő szertartás nem pusztán „eljegyzés”, hanem a gyűrűváltás, gyűrűk felhúzása miatt már egy komolyabb házassági elköteleződést jelent.¹⁰¹⁵ A *Liturgikus Instrukció* 85. pontja így fogalmaz az eljegyzésről:

„Az eljegyzés sajátos értelme az, hogy kifejezze a jövődő házastársak beleegyezését, míg a koronázási szertartásnak az a közvetlenebb célja, hogy elvezessen a házastársi élet teljességéhez. Az eljegyzési szertartás tartalmilag nem azt irányozza elő, hogy egyszerű ígéretet hangozzanak el, hanem hogy végleges elköteleződést készítsen elő. Következésképp nem helyénvaló az eljegyzést felszínesen vagy a házasság tervezésének az elején megtartani. Számos egyházban vannak olyan sajátos liturgikus szertartások – még, ha nincsenek is élő gyakorlatban – amelyek a házassági tervek megvalósításának első szakaszaival kapcsolatosak, de kevésbé ünnepélyesek és kevésbé elkötelező erejűek. Amennyiben jobban megértjük és esetleg visszaállítjuk ezeket a szertartásokat, ez hozzájárulhat ahhoz, hogy megszenteljük a keresztény párok házasságához vezető útjának különböző állomásait, míg el nem jutnak a beteljesedésig.”¹⁰¹⁶

egyházak kánonjainak törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához, Szent István Társulat, Budapest 2010, 10.

¹⁰¹⁵ ARRANZ, M., *Sacramentaria bizantina. Saggio di introduzione*, 151-152.

¹⁰¹⁶ *Instrukció a keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához*, 84-85.

2.2. Házasságkötés és az Eucharisztia kapcsolata

A korábbi fejezetekben láthattuk, hogy a bizánci liturgikus hagyományban a házasságkötés *szertartásából* fokozatosan kiszorult az áldozás. A közös kehelyből való részvétel gyakorlata könnyen sugallja, hogy a gyakorlatból kikerült áldozás emléke. Ezt a megérzést tovább erősíti az a tény, hogy az újabb görög *szerkönyvek* már előírják a kehelyből való részvétel idejére az „*Üdvösség kelyhét veszem*” kezdetű áldozási verset. Tesszalonikai Simeon leírásában ez az *áldozási vers* az áldozás idejére volt előírva a házasságkötéskor.

2.2.1. Eleuterio Fortino javaslata

A korábbi fejezetekben részletesen láttuk, hogy már az első évezredből is maradt fenn olyan feljegyzés, mely egyértelműen arról tudósít bennünket, hogy a házasságkötést az Eucharisztia vétele egy szertartási keretet alkottak. Eleuterio Fortino javaslata szerint a napjainkban általánosnak tekintett bizánci házasságkötési szertartásba könnyen visszailleszthető az áldozás. A házasságkötés szertartása előtt a pap a Szentséget a kehelybe helyezné el, de az áldozás előtt röviddel bort öntene a Szent Testhez. Fortino által is újra felfedezett rend szerint a közös kehely rítusa után a pap az Előszenteltek Liturgiájából ismert felszólítással kijönne az Eucharisziát tartalmazó kehellyel: „*Előre megszentelt Szentség a szenteknek*”. A kórus, vagy a nép így válaszolna: „*Egy a szent, egy az Úr, Jézus Krisztus, az Atyaisten dicsőségére. Amen*” Ekkor következne az ifjú pár áldozása, miközben „*Üdvösség kelyhét veszem*” kezdetű *áldozási verset* éneklik. Fortino javaslata gyakorlatilag a Tesszalonikai Simeon által közölt szertartásrend újbóli felelevenítését jelenti. Ehhez kiegészítésként hozzáfűzte azt is, hogy mindazok, akik nem méltók az Eucharisztia vételére, ők a közös kehelyből részesülnek, hogy áldást nyerjenek közös életükhöz.¹⁰¹⁷ Ennek értelmében a közös kehelyből való részvétel egyfajta „pótló rítus” szerepét töltené be.

Magyar részről Papp Miklós vetette fel, hogy a gyakorlatban nem lenne nehéz visszailleszteni az Eucharisztia vételét a házasságkötési szertartásba.¹⁰¹⁸ A 2021-es budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus előkészületi szakaszában sajnos nem kapott kellő hangsúlyt annak a kérdéskörnek a bemutatása, hogy a keleti rítuscsaládokban miként volt együtt a házasságkötés és az Eucharisztia ünneplése, illetve milyen lehetséges módjai

¹⁰¹⁷ „*A coloro che non sono degni di avvicinarsi all'Eucaristia, non si danno i Presantificati, ma soltanto il calice comune per una parziale santificazione per una buona concivenza e unione nella benedizione di Dio*”, in FORTINO, E. F., *Il matrimonio nella chiesa bizantina*, 32-33.

¹⁰¹⁸ PAPP, M., „*Megkoronáztad*”, 157-158.

lennének a két szentség közös ünneplésére napjainkban a bizánci rítusban, azon belül a magyar görögkatolikusok gyakorlatában.

2.2.2. John Meyendorff javaslata

John Meyendorff elismerően nyilatkozott a római katolikus liturgikus gyakorlatáról, miszerint két római katolikus hívő Szent Mise keretén belül köt házasságot, ugyanakkor vegyesházasság esetén már más szertartási rend van érvényben. A korábbi fejezetekben láthattuk, hogy a bizánci hagyomány elhagyta a házasságkötés szertartásából az áldozást és a közös kehelyből való részesülést tekintik az áldozásra való emlékezésnek.¹⁰¹⁹ John Meyendorff kiélezve a keleti és nyugati szemléletet közötti különbséget a házasságról, azt hangsúlyozta, hogy sok félreértés kiküszöbölhető lenne a házassággal kapcsolatban, ha sikerülne helyreállítani az Eucharisztia és a házasságkötés ősi kapcsolatát. Ezt a magasztos célt szem előtt tartva így fogalmazott:

„Ugyanakkor a Római Katolikus Egyház – paradox módon – liturgikus fegyelmében megőrizte az ősi keresztény hagyományt, és két római katolikus hívő a szentmise keretében köt házasságot. Vegyes házasság esetében azonban a mise elmarad. Egy ehhez hasonló rend helyreállítása az Ortodox Egyházban mindenképpen jobban illene az ortodox házassági teológiához, mint azok a jogi fogalmak, melyek a római katolicizmusban uralkodnak.”¹⁰²⁰

Meglepőnek tűnik, hogy a 20. század egyik meghatározó ortodox teológusa elismerő módon nyilatkozik a római katolikus liturgikus gyakorlatáról, miszerint a házasságkötés lehetséges az Eucharisztia ünneplésével együtt, bizonyos tekintetben példaként állítja be. Meyendorff mielőtt bemutatná liturgikus észrevételét, kijelenti, hogy az Eucharisztia és a házasság között kapcsolatot felelős, és hiteles módon az egyházi hatóságok irányításával lehet helyreállítani. John Meyendorff arra is rámutatott, hogy mind görög, mind szláv *szerkönyvek* azzal az ideális körülménnyel számolnak, hogy a házasságkötés szertartása – *eljegyzés* és a *koronázás* – az Isteni Liturgiát követően történik. A neves teológus szomorúan állapította meg azt a tényt, hogy a *szerkönyvek* ezen előírása gyakorlatban sosem teljesül, ezért lelkipásztori és liturgikus szempontból is sokkal helyesebb volna, ha *koronázás* ünneplését újból a Szent Liturgia keretébe illesztenék vissza, az *eljegyzést* akár egy korábbi napon lehetne megtartani. Meyendorff azt világosan kijelentette, hogy ezt a megújult szertartást nem lehetne elvégezni

¹⁰¹⁹ Dolgozatom második fejezetében az 1.1.2. és 1.1.3. pontok.

¹⁰²⁰ MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 25.

vegyesházasságok és újrarázasodottak esetében, hiszen az áldozás ilyen esetekben nem lehetséges.¹⁰²¹ John Meyendorff a következő módon illesztené be a *koronázás szertartását* a Szent Liturgiába:

„A szokásos kezdő fennhang: »Áldott az Atyának és Fiúnak és Szent Léleknek országa...«

A nagy ekténiát a koronázási szertartásból vett könyörgésekkel egészítenénk ki. A liturgia antifónjai előtt olvasnák fel a menyegzői szertartás három imáját (az antifónákat el is lehetne hagyni a nagy ünnepeken vecsernyével végzett liturgiák mintájára).

Koronázás.

A kis bemenet, a Háromszorszent és a szentírási olvasmányok; ezután az isteni liturgia a szokásos módon folytatódna.

A szentáldozás után a vőlegény és a menyasszony részesedne a közös kehelyből, amelyet a megfelelő imával áldanak meg.

A háromszoros körmenet (»Izaiás örvendezz«).

A koronák levétele és a szertartás befejezése”¹⁰²²

Maga Meyendorff is elismeri, hogy javaslata egy ma is ismert liturgikus eljárást követ. A bizánci hagyományban is ismert a vecsernye és Szent Liturgia együttes végzése.¹⁰²³ Meyendorff egy aktuális gyakorlatot használt fel arra, hogy a *koronázás szertartását* újra a Szent Liturgia keretén belül helyezhesse el. Ez a megoldás anakronisztikusnak is tűnhet, de mindenképpen értékelni kell Meyendorff megújítási javaslatát, hiszen egy ősi gyakorlatot, az Eucharisztia és a házasság együtt ünneplését igyekezett egy szertartásrendben egyesíteni. Hasonlóan a 2014-ben kiadott *Archieratikon* is tartalmazza a Szent Liturgiával együtt végezhető házasságkötést. Ez a rennd szinte John Meyendorff reformjavaslatát tükrözi azzal a különbséggel, hogy megőrizték az antifónák éneklését.¹⁰²⁴

Stefano Parenti azon észrevétele nem alaptalan, miszerint az egyes ortodox egyházakban meghonosodott nász-liturgia, mint végeredmény vitatható.¹⁰²⁵ John Meyendorff javaslata – amelyet ő maga csak észrevételnek nevezett –, azt a magasztos célt tűzte ki maga elé, hogy ismét egy szertartási keretbe foglalja az Eucharisztia ünneplését a házasságkötéssel.

¹⁰²¹ MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma*, 55-56.

¹⁰²² Uo.

¹⁰²³ A bizánci liturgikus év során Karácsony előestéjén (december 24), Úrjelenés ünnepének előestéjén (január 5-én), Nagycsütörtökön és Nagyszombaton Nagy Szent Bazil Liturgiáját végzik vecsernyével. Amennyiben az Örömhírvétel ünnepe (március 25.) hétköznapra esik, akkor Aranyszájú Szent János Liturgiáját is vecsernyével írják elő a *tipikonok*. Ilyenkor a szertartás kezdő fennhangja megegyezik a Szent Liturgia fennhangjával, majd a vecsernye a szokásos zsoltározással folytatódik. Az előírt himnuszok eléneklése után következik a kis bemenet, majd az ószövetségi olvasmányok után a Szent Liturgiával folytatódik tovább a szertartás.

¹⁰²⁴ *APXIEPATIKON*, Athén 2014³, 194-196.

¹⁰²⁵ PARENTI S., *Matrimonio in oriente*, 285.

megmaradt papi imádságok és azok elhelyezkedése a szertartási struktúrában a középkori bizánci rendből merített ihletet. Mihail Qaramah maga is elismeri, hogy a múltat nem lehet „újrajátszani”, és figyelmen kívül hagyni a liturgikus fejlődés évszázadok alatt végbement fejlődését. Való igaz, hogy a bizánci házasságkötési szertartásban idővel megsokszorozódott a papi imádságok száma, az áldozás teljesen kiszorult a gyakorlatból, a közös kehely szimbolikája is túlzó lett, a templom közepén tartantó körmenet is nyitott kérdésként maradt meg. Qaramah szerint azt is nagyon fontos belátni, a múlt adhat olyan mintákat, amelyek egy mai liturgikus és lelkipásztori szükségletekhez jobban igazodó rítushoz vezethet.¹⁰²⁷

3. A magyarországi görögkatolikus házasságkötés megújulásának szempontjai

Egyfelől jogos az az igény, hogy egy *sui juris* keleti katolikus egyháznak legyenek olyan liturgikus karakterei, melyek identitásának részét képezik.¹⁰²⁸ Másfelől nem szabad megfeledkezni arról, hogy a sajátos liturgikus szokások alakulásának vizsgálatára időnként szükség van, ahogyan ezt a korábban vizsgált egyházi szláv *szerkönyvek* esetében is jól láthattuk.

Az *Orientalium Ecclesiarumban* megfogalmazott irányelveknek megfelelően a *Liturgikus Instrukció* 89. pontja arra bízta a magyarországi görögkatolikusokat is, hogy „figyelmesen tanulmányozzák a saját liturgikus könyveiket, s velük együtt a régen használtakat is, hogy rátaláljanak bennük azokra a megfogalmazásokra, amelyek a legjobban fejezik ki saját hagyományuk gazdagságát ezen a sajátos területen”.¹⁰²⁹ Az imént idézett felhívás elsősorban folyamatos figyelmet igényel a keleti katolikus egyházaktól, hogy saját örökségüket megőrizték, találják meg azokat az elősorban rájuk jellemző eszközöket, melyekkel a hitet, egyházuk sajátosságait megélhessék, terjeszthessék és továbbadhassák a következő nemzedékek számára. Ennek a folyamatos figyelemnek egyik része az a történeti kutatás, mely segíti a jelen – esetünkben liturgikus – állapotok megértését.

¹⁰²⁷ „The historical evolution of the byzantine rite of Coronation has its vicissitudes. The multiplication of prayers, the exclusion of Communion, the exaggeration of the symbolic role of the common cup, the reduction of the procession of the newlyweds to a »dance« performed in the middle of the church building are still unresolved issues. Although there are some attempts for a »reformed« rite of Marriage, the results are debatable. Although it is true that one cannot just simply reenact the past and ignore centuries of liturgical evolution, the past can provide models for a rite adapted to the present liturgical and pastoral necessities”, in QARAMAH, M. K., *The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo- Romanian Euchologia (16th-17th century)*, 169-170.

¹⁰²⁸ IVANCSÓ, I., *A magyar görögkatolikuság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye*, 373.

¹⁰²⁹ *Instrukció a keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához*, 88.

Ezen a ponton érdemes figyelembe vennünk Peter Galadza megfontolásait, amely szerint a liturgikus élet megújítása egy ikon restaurálásához hasonlítható.¹⁰³⁰ A harmadik fejezetben bemutatott, és későbbiekben előkerülő liturgikus források segítségével szükséges felfedezni eredeti rétegeket, feltárni a korábbi kiegészítéseket, pótlásokat, de a módosításokat nemcsak a házasságkötési szertartások esetében, hanem az *euchologion* többi szertartása esetében is érdemes elvégezni kellő történeti feltárást követően.

A történeti kutatások eredményeinek felhasználása egy liturgikus megújulási folyamatban nem jelenti azt, hogy egy korszakra jellemző állapotot kell feltétlenül helyreállítani. A *Liturgikus Instrukció* három olyan szempont ajánlott a keleti katolikus egyházak figyelmébe, melyek egyszerre tartják szem előtt a liturgiátörténeti kutatások eredményeinek felhasználását, és a lelkipásztori kihívásokra adandó válaszlehetőségeket:

„Feltétlenül emlékeztetnünk kell arra, amit a szent liturgiáról szóló zsinati konstitúció 23. pontja mond: »A liturgia egy-egy részének felülvizsgálata mindig csak alapos teológiai, történeti és pasztorális felmérés alapján történjék. Így az egészséges hagyomány megőrzése is biztosítva van, ugyanakkor a jogos fejlődés számára is lehetőség nyílik«”.¹⁰³¹

„Ha változtatni akarunk az ősi liturgikus gyakorlaton, fel kell tennünk a kérdést, hogy a bevezetendő elem összhangban van-e azzal a környezettel, amelybe bele akarjuk helyezni. Az ilyen összefüggést a Szentírásra, a szentatyák értelmezésére, a már elismert liturgikus reformokra, a misztagógikus katekézisre való esetleges hivatkozásokból kiindulva kell értelmezni. Meg kell vizsgálni azt is, vajon egy ilyen új dolog beleillik-e az adott egyház liturgiájának szimbolikus nyelvezetébe, képi világába és stílusába. Az új elem akkor lesz elfogadható, ha azt komoly lelkipásztori okok indokolják, és úgy illeszkedik bele a szertartás egészébe, hogy azzal nem ellentétes, hanem egységben van vele, mintha természetes módon abból nőne ki. Ezenkívül, meg kell győződni arról is, vajon nincs-e már ott – talán más formában – az istentisztelet egy másik pontján, vagy ezen egyház »liturgikus korpuszának« egy másik részében.”¹⁰³²

„Minden olyan törekvésnél tehát, amely a liturgikus megújulásra irányul, figyelembe kell venni az ortodox testvérek gyakorlatát, azt meg kell becsülni és a lehető legkevésbé szabad eltávolodni tőle, nehogy még növeljük a már meglévő elkülönülést. Épp ellenkezőleg, még nagyobb odaadással kell törekedni arra, hogy az esetleges alkalmazkodások a mai körülményekhez inkább közös munka és közös fejlődés eredményei legyenek. Így válik nyilvánvalóvá a már meglévő egység, mely abban áll, hogy naponta ugyanaz a közös örökség megéléséből fakadó lelki áramlat élteti őket.”¹⁰³³

¹⁰³⁰ MOIZEŠ, M., *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*, 222-226.

¹⁰³¹ *Instrukció a keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve liturgikus előírásainak alkalmazásához*, 29.

¹⁰³² Uo. 30.

¹⁰³³ Uo. 31.

A keleti katolikus egyházak részéről alapos körültekintésre van szükség, ha a liturgikus változások eredetét kutatjuk. Egyszerre kell szem előtt tartani a liturgikus örökség ápolását, kutatását és nyitottá válni a szerves fejlődés előtt.

4. Felmerülő kérdések magyar görögkatolikus házasságkötés megújításához

A történeti Munkácsi Egyházmegyébe többféle kiadású ószláv *trebnyik* volt használatban. Erről a Szabolcs vármegyében végzett kánoni látogatások és parókia összeírások jegyzőkönyvei tudósítanak bennünket. A különböző kiadású szláv könyvek összehasonlításakor világosan kiderül, hogy a templomi szertartások, ideértve a házasságkötési rítusokat is, időnként megváltoztak. Egyes szertartási elemek kikerültek, mások ismét helyet kaptak a korábbi könyvekhez képest. Az eddig ismert kéziratos magyar szerkönyvfordítások házasságkötési szertartásaihoz képest a nyomtatott görögkatolikus *euchologion* több ponton jelentős eltéréseket mutat. Mindez azt mutatja, hogy a liturgikus hagyomány egy élő, szerves folyamat a magyar görögkatolikusok életében is.

A magyarországi görögkatolikusok *euchologionjában* található házasságkötési szertartás a mai bizánci rítust követő keleti egyházak viszonylatában egyedülállónak számít. Ebben a formában csak a magyar görögkatolikusok a házasságkötést, amely az 1883-ban nyomtatott első magyar *szerkönyv* megjelenését követően lett kizárólagos szertartási gyakorlat. A II. Vatikáni Zsinatot követően a liturgikus megújulási elképzelések leginkább a Szent Liturgia végzésére fókuszáltak. A szerkönyvi hagyomány esetében a beavató szentségek együttes kiszolgálása került jobban a figyelem középpontjába az elmúlt évtizedben. A házasságkötési szertartás esetében a papnövendékek és menyasszonyaik körében az elmúlt néhány évben jobban tudatosult az ünnepélyesebb templomi *eljegyzési szertartás* végzésére az igény.

A magyarországi görögkatolikus házasságkötési szertartások megújítására nem teszek részletekbe menően összeállított javaslatot, ahogyan ezt korábban neves szerkönyvkutatók megtették. Magam részéről néhány kérdéskört szeretnék átgondolásra bocsátani, amelyek tisztázása után látom értelmét egy megújított magyar görögkatolikus házasságkötési szertartási javaslat megfogalmazására:

- A melkiták a saját liturgikus reformjuk előtt gondos kutatást végeztek, amelyben jelentős figyelmet fordítottak a kéziratok tanulmányozására. A megújított melkita

liturgikon szerkesztői választható imádságként beillesztettek kéziratokban talált papi imákat is.¹⁰³⁴ Hová helyezhetők el a munkácsi püspökség területén fennmaradt, az eddig ismert és bemutatásra került kézirat *euchologionok* szertartásai a bizánci szláv hagyományok világában? Milyen sajátosságok maradtak fenn a kéziratokban?

- A kéziratokban található házasságkötési szertartások tartalmazzak-e olyan elemeket, amelyek egy liturgikus megújulási folyamat részeként ismételt beépülhetnének a szertartási gyakorlatba?
- A földrajzilag keletről érkezett, de nyugatról – elsősorban a lengyel római katolikus – kölcsönzött Mogila-féle liturgikus örökség, annak egyes részei, mennyire kötelező érvényű az ungvári unióból eredő görögkatolikusok, azon belül a Magyarországi Sajátjogú Metropolitai Egyház számára?
- Mennyiben képezik egy szerves fejlődési folyamat részét az ungvári uniót követően végbement liturgikus változások, és mennyiben érvényesültek külső hatások akár spontán, akár rendeleti úton?

Egy liturgikus megújulás előkészítése minden esetben kellő körültekintést igényel, amelynek alapját Rohály Ferenc így fogalmazta meg: „*Mit akarnak a liturgikusok? A felelet nagyon rövid. A liturgia formái közt évszázadok alatt megmerevedett életet feleleveníteni s a formalizmusból életté vált liturgiát a lelki élet alapjává és keretévé tenni*”.¹⁰³⁵

¹⁰³⁴ MOIZEŠ, M., *Il movimento liturgico nelle chiese bizantine*, 259-262.

¹⁰³⁵ ROHÁLY, F., *A liturgikus mozgalom elgondolásai a bizánci szertartásra alkalmazva. Mit akarnak a liturgikusok? Befejező közlemény*, in: *Keleti Egyház* 3/6 (1936), 176.

Összegzés

Dolgozatom kutatási témájához az inspirációt az adta, hogy 2012-ben Végheő Tamás és Nyirán János közösen adták ki *A Barkóczy-instrukció, Kéziratos szerkönyvek* című forráskiadványt. Nyirán János két, a 19. században keletkezett magyar nyelvű szerkönyvfordítást közölt. Az egyik kézirat *szerkönyv* Fábriánházáról, a másik Nyírgyulajból került elő. A házasságkötési *szertartások* olvasása közben arra lettem figyelmes, hogy a 19. század második felében keletkezett két kéziratban, és a 19. század végétől nyomtatásban megjelent és napjainkban is használatos szertartások között jelentős eltérések találhatók.

Dolgozatom első két fejezetében a keleti rítusok házasságkötési szertartásainak jellegzetességeit, valamint a bizánci házasságkötés történetének legfőbb kutatási eredményeit ismertettem. A harmadik és negyedik fejezetekben a magyarországi görögkatolikus házasságkötési szertartásokat vizsgáltam meg liturgiátörténeti szempontból. A kutatási szakaszban két fő szempontot kellett szem előtt tartanom. Az első, hogy a magyar görögkatolikus liturgiátörténet kutatása nem képzelhető el a történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyományának vizsgálata nélkül. Az ungvári uniót (1646) követően liturgikus szempontból folyamatosan megoldandó feladatot jelentett a szükséges templomi könyvek beszerzése, noha a Munkácsi Egyházmegye nem rendelkezett saját nyomdával, amely szükséges könyvigényeket kielégíthette volna. A monostorokban és parókiális templomokban a Magyar Királyság területén kívül kiadott szertartáskönyvek jutottak el különböző útvonalakon a Munkácsi Egyházmegyébe. Ebből következett a másik szempont, miszerint az importált *szerkönyvek* esetében családfakutatást is kellett végezni, amely segítségével a magyarországi görögkatolikusok házasságkötési szertartásának egyes korszakai jól meghatározhatóvá váltak.

A kézirat *euchologionok* segítségével bepillantást nyerhettünk a nyomtatott könyvek használatát megelőző kor szertartásaiba. A Munkácsi Egyházmegye területéről négy kézirat *euchologiont* őriznek az Országos Széchényi Könyvtárban, amelyek közül kettő olyan házasságkötési szertartást tartalmaz, amelyek több sajátosságot is megőriztek a szabványosított bizánci és a nyomtatott szláv szertartásokhoz képest. Az Országos Széchényi Könyvtár négy kéziratán kívül határon túl, Kárpátalján is őriznek még kézirat *euchologionokat*, melyek kutatása további szempontokat adhat a házasságkötési szertartások korabeli állapotának rekonstruálásához.

A nyomtatott, elsősorban a Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség területén megjelent ószláv *szerkönyvek* rendkívül magas arányban jelentek meg a Munkácsi Egyházmegyében, hiszen szükség volt templomi könyvekre. A nyomtatott szláv *trebnyikek* jellemzően három korszakból maradtak fenn. Az első korszakba sorolhatjuk azokat a könyveket, amelyek a korai nyomtatástól kezdődően 1646-ig jelentek meg. A második korszakhoz tartoznak azok a könyvek, amelyek az 1646-ban Kijevben kiadott Mogila Péter által összeállított három kötetes nagy *euchologiont* követik. Mogila Péter *euchologionja* több nyugati, jellemzően lengyel római katolikus rítuselemet kölcsönzött, de ő maga továbbra is ortodox főpapként tevékenykedett. A Mogila-féle, még ortodox *szerkönyvek* nyomtatása 1668 és 1719 között Lembergben több kiadásban és utánnomásban terjedt el, így ezek közül sok eljutott a Munkácsi Egyházmegyébe is. A harmadik korszakot liturgiátörténeti szempontból is jelentős zamoscsi zsinat (1720) után megjelent *trebnyikek* jelentik. Ezen könyvtípusokat adták ki a lebergi, univi, pocsajevi és pzremysli nyomdáknban.

A magyar görögkatolikusok liturgikus könyveinek kutatása új lendületet vett a kéziratok Szent Liturgia és szerkönyvi fordítások megjelenésével és azok közreadásával. A kéziratok magyar nyelvű *szerkönyvek* házasságkötési szertartásainak vizsgálatakor egy átmeneti korszaknak lehettünk tanúi. A vizsgált négy kézitról elmondható, hogy a házasságkötési szertartások alapvetően a Mogila-féle rendet követik, de már kimutathatók a zamoscsi zsinat után megjelent *trebnyikek* sajátosságai is. 1883-ban Debrecenben nyomtatták ki az első magyar nyelvű görögkatolikus *euchologiont*, amelyben a házasságkötési szertartás már sokkal jobban alkalmazkodott a zamoscsi zsinat utáni *trebnyikekhez*, amely már a templomi gyakorlatot is egységessé tette.

A II. Vatikáni Zsinat után a magyar görögkatolikusok figyelme a liturgikus megújulás terén nagyrészt a Szent Liturgia végzésére, újabban a beavató szentségek együttes ünneplésére terjedt ki. A házasságkötési szertartások esetében jellemzően a házasságra készülő papnövendékek között fokozódott az igény a templomban végzendő ünnepélyes eljegyzés megünneplésére. Ha már a leendő papság körében egy-két évtized után újból megjelent az igény a templomi eljegyzés végzésére, akkor a Magyarországi Sajátjogú Metropolitai Egyházban érdemes figyelmet fordítani a házasságkötési rítusok lehetséges megújulására.

Riassunto

L'ispirazione per il tema di ricerca della mia tesi è venuta dalla pubblicazione dell'*Istruzione di Barkóczy, Eucologi manoscritti*, una pubblicazione a cura di Tamás Véghseő e János Nyirán nel 2012. János Nyirán ha pubblicato due traduzioni degli *eucologi* in lingua ungherese risalenti al 19 secolo. Un manoscritto è stato trovato a Fábíánháza, l'altro a Nyírgyulaj. Leggendo le cerimonie matrimoniali, ho notato che c'erano differenze significative tra i due manoscritti della seconda metà del 19 secolo e le cerimonie stampate a partire dalla fine del 19 secolo, le quali sono in uso fino ad oggi.

Nei primi due capitoli della mia tesi ho presentato le caratteristiche dei riti matrimoniali dei riti orientali e i principali risultati della ricerca sulla storia del matrimonio bizantino. Nel terzo e quarto capitolo ho esaminato i riti matrimoniali greco-cattolici in Ungheria da una prospettiva storico-liturgica. La prima è che la ricerca sulla storia della storia liturgica greco-cattolica ungherese non può essere immaginata senza un esame della tradizione liturgica della storica Eparchia di Mukachevo. Dopo l'Unione di Užhorod (1646), l'acquisizione dei libri ecclesiastici necessari era un compito liturgico costante, sebbene l'Eparchia di Mukachevo non disponesse di una propria tipografia per soddisfare le esigenze librerie. I libri rituali presentati nei monasteri e nelle chiese parrocchiali al di fuori del Regno d'Ungheria raggiungevano l'Eparchia di Mukachevo attraverso varie vie. Un altro aspetto di questa situazione è stato che ho dovuto effettuare ricerche genealogiche sui *eucologi* importati, che hanno permesso di determinare i periodi dei riti matrimoniali dei greco-cattolici in Ungheria.

Gli *eucologi* manoscritti ci hanno dato uno sguardo ai rituali di un'epoca precedente all'uso dei libri stampati. Nella Biblioteca Nazionale Széchényi (Budapest) sono conservati quattro *eucologi* manoscritti dell'Eparchia di Mukachevo, due dei quali contengono cerimonie matrimoniali, che conservano diverse caratteristiche dei riti bizantini e slavi a stampa. Oltre ai quattro manoscritti della Biblioteca Nazionale Széchényi, altri *eucologi* slavi manoscritti sono conservati oltre il confine, in Transcarpazia (oggi in Ucraina), e la loro ricerca può fornire ulteriori spunti per la ricostruzione dello stato contemporaneo dei riti matrimoniali.

Gli *eucologi* stampati in slavo ecclesiastico, pubblicati principalmente nel Regno di Polonia e nel Granducato di Lituania, erano molto abbondanti nell'Eparchia di Mukachevo, poiché c'era bisogno di libri ecclesiastici. I *trebnik* slavi stampati sopravvivono tipicamente in tre periodi. Il primo periodo comprende i libri pubblicati dalle prime stampe fino al 1646.

Il secondo periodo comprende i libri che seguono il *grande eucolgio* in tre volumi da Pietro Mogila a Kiev nel 1646. L'*eucolgio* di Pietro Mogila prendeva in prestito diversi elementi dei riti occidentali, tipicamente polacchi e cattolici, ma egli stesso continuava a servire come metropolita ortodosso. La stampa delle edizioni ancora ortodosse a Leopoli tra il 1668 e il 1719 si diffuse in diverse edizioni e ristampe dell'*eucolgio* di Mogila, molte delle quali raggiunsero l'Eparchia di Mukachevo. Il terzo periodo è rappresentato dai *trebnik*, pubblicati dopo il Sinodo di Zamošč (1720), importante anche dal punto di vista storico-liturgico. Questi tipi di libri furono pubblicati dalle tipografie di Leopoli, Univ, Počajiv e Pzremysl.

La ricerca sui libri liturgici dei greco-cattolici ungheresi ha avuto un nuovo impulso con la pubblicazione delle traduzioni manoscritte della Santa Liturgia e degli *eucolgi*. Lo studio dei riti matrimoniali nelle edizioni manoscritte ungheresi ha vissuto un periodo di transizione. I quattro manoscritti in esame mostrano che i riti matrimoniali seguono fondamentalmente l'ordine di Mogila, ma si possono individuare anche le caratteristiche del *trebnik*, apparso dopo il Sinodo di Zamošč. Nel 1883 fu stampato a Debrecen il primo *eucolgio* greco-cattolico in ungherese, in cui la cerimonia del matrimonio era molto più adattata al *trebnik* post-Zamošč, che rendeva uniforme la pratica liturgica.

Dopo il Concilio Vaticano II, l'attenzione dei greco-cattolici ungheresi nel campo del rinnovamento liturgico si è concentrata in gran parte sulla celebrazione della Santa Liturgia e, più recentemente, sulla celebrazione congiunta dei sacramenti dell'iniziazione. Nel caso delle cerimonie matrimoniali, c'è stata una crescente richiesta, soprattutto tra i seminaristi, di una celebrazione solenne del fidanzamento in chiesa. Se questa esigenza è ricomparsa tra i futuri sacerdoti dopo uno o due decenni, a mio avviso vale la pena di prestare attenzione al possibile rinnovamento dei riti matrimoniali nella Chiesa Metropolitana Sui Iuris di Ungheria.

Melléklet

1. A bizánci házasságkötés leggyakoribb papi imádságainak magyar fordításai

1.1. „Ο Θεός ο αιώνιος...”

(**Бже вечный...**)

Örök Isten, ki a különválasztottakat a szeretet kapcsával elválaszthatatlanul egybekötöd, ki megáldottad Izsákot és Rebekát s a te ígéreted örököséivé tetted őket: te magad áldd meg N. és N. szolgálódat is, vezérelj őket minden jó cselekedetre.

Mert irgalmas és emberszerető Isten vagy s téged dicsőítünk, Atya és Fiú és Szentlélek, most és mindenkor és örökkön-örökké.

(*Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchologion, Budapest 1964, 50.*)

1.2. „Κύριε ο Θεός ημών, ο την ἐξ ἐθνῶν προμνηστευσάμενος Ἐκκλησίαν...”

(**Гди бже нашъ, ѡже ѡгласы предъ обрѣцивъ црковъ дбъ цистѣю...**)

Úr Istenünk, ki a nemzetekből előre eljegyeztetted anyaszentegyházadat, a tiszta Szület, áldd meg ezt az eljegyzést is és egyesítsd eme szolgálódat, őrizd meg őket békességben és egyetértésben.

Mert téged illet minden dicsőség, tisztelet és imádás, Atya és Fiú és Szentlélek, most és mindenkor és örökkön-örökké.

(*Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. Euchologion, 36; 50.*)

1.3. „Κύριε ο Θεός ημών, ο τῷ παιδὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραάμ...”

(**Гди бже нашъ, ѡже ѡтрокъ Патрїарха Авраама...**)

Urunk Istenünk, aki elkísérted Mezopotámiába Ábrahám ösatyánk szolgálóját – akinek küldetése az volt, hogy asszonyt szerezzen az ő ura, Izsák számára, Te pedig a vízmerítés jelével fedted fel előtte, hogy Rebekát jegyezze el –, Te magad áldd meg N. és N. szolgálóid eljegyzését, és erősítsd meg az általuk kimondott szót. Tedd őket szilárddá a Tőled való szent egységben; mert Te alkottad meg kezdetől fogva az embert férfivá és nővé, és Te illeszted a férfiúhoz az asszonyt segítőtársul és az emberi nem fenntartására. Te magad ezért Urunk Istenünk, aki elküldötted az igazságot a Te örökségednek, és ígéretedet a Te szolgálóidnak és atyáinknak, akik nemzedékről nemzedékre kiválasztottál, tekints le N. szolgálóra és N. szolgálóra és erősítsd meg az ő eljegyzésüket hitben, egyetértésben, igazságban és szeretetben; mert Te nyilatkoztattad ki, Urunk, az eljegyzés pecsétjét és szilárdságát.

Gyűrű által adatott meg a hatalom Józsefnek Egyiptomban,
gyűrű által magasztaltatott fel Dániel Babilon országában,
gyűrű által nyilatkozott meg az igazság Thámárnak,
gyűrű által mutatkozott meg a mi Mennyei Atyánk könyörülete a tékozló fiú iránt:
„Húzzatok gyűrűt a kezére – mondotta – és előhozván a hízott tulkot, vágjátok le, együnk és vigadjunk.”

A Te jobbod, Urunk, vezette át Mózes táborát a Vörös-tengeren, mert a Te igaz igéd által szilárdultak meg az egek és alapoztatott meg a föld; a Te szolgálóidnak jobbjára is a te hatalmas

igéd és a Te magasztos karod által nyer áldást. Te magad, Urunk, áldd meg tehát ezt az elgyűrűzést is mennyei áldással, és az Úr Angyala járjon előttük életüknek minden napján!

Mert Te áldasz és szentelsz meg mindeneket és Néked zengünk dicsőséget, az Atyának és Fiúnak és Szent Léleknek, most és mindenkor és mindörökkön örökké.

(Bugár M. István fordítása, MEYENDORFF, J., *A házasság misztériuma – ortodox keresztény szemmel*, Kairosz Kiadó, Budapest 2009, 192-193.)

1.4. „Ο Θεός ὁ ἄχραντος...”

(Бже пречѣтый, ѿ всеа твари создателю...)

Végtelen tökéletességű Isten, minden lény Alkotója, ki az emberek iránti szeretetből Ádám ősatyánk oldalcsontját asszonnyá alakítottad át s megáldottad őket mondván: Növekedjete és sokasodjatok; töltsétek be a földet s hajtsátok azt hatalmatok alá, és egybekötés által mindkettőjüket egy testté tetted; annak okáért elhagyja az ember atyját s anyját és feleségéhez ragaszkodik, és ketten egy testté lesznek, és amit Isten egybekötött, azt ember ne váltsa el.

Ki Ábrahám szolgádat megáldottad, Sárának fiat adtál s a nemzetek sokaságának atyjává tetted; aki Izsáknak Rebekát ajándékoztad és szülöttét megáldottad; aki Jákobot Rákellel egybekötötted és frigyükből tizenkét pátriárkát tüntettél fel; aki Józsefet Aszenettel összekapcsoltad s házasságuk gyümölcséül Efraimot és Manasszeszt ajándékoztad nekik; aki Zakariásra s Erzsébetre kegyelmedet adtad és az ő fiúkat Előhírnöködné választád; ki Jessze törzsökéből test szerint fősarjadzani rendelted az örök Szüzet, akitől megtestesültél és születél az emberi nem üdvösségére; ki a te kimondhatatlan ajándéknál s nagy jószágodnál fogva a galileai Kánába jöttél s az ottani menyegzőt megáldottad, hogy kijelentsd: miképp a törvényes házasság és az abból származó nemzedék a te akaratod szerint van.

Magad legszentebb Urunk, fogadd szolgálid könyörgését és valamint Kánában megjelentél, úgy itt is láthatatlanul megjelenvén, áldd meg † ezt a házasságot és adj N. N. szolgálidnak békés, hosszú életet, erényességet, a béke kötelékében kölcsönös szeretetet, maradandó nemzedéket, családi áldást s a dicsőség hervadhatatlan koszorúját. Add nekik az ég harmatát s a föld kövérségét, töltsd meg házukat búzával, borral, olajjal s minden jó adománnyal, hogy a szűkölködőknek is adakozzanak. Teljesítsd egyszersmind a velük levőknek is üdvösségükre szolgáló minden kérelmét. Mert te vagy a kegyelem, irgalom s emberszeretet Istene és téged dicsőítünk a te kezdetnélküli Atyáddal, legszentebb, jószágos és elevenítő Lelkeddel együtt, most és mindenkor és örökkön-örökké.

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 32-34.)

1.5. „Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...”

(Блгословенъ єси гдѣи бже нашъ, иже тайнагѡи чистагѡ брака свашеннодѣйствиелю...)

Áldott vagy te, Úr Istenünk, ki a titokszerű és tiszta házasság megszentelője, a testi házasság törvényhozója, a tisztaság megőrzője s a földi javak kegyes intézője vagy; ki kezdetben alkottad az embert és őt a teremtmények királyává tetted és mondád: Nem jó az embernek egyedül lennie; teremtsünk neki hozzá hasonló segítőt; és vevén egyet az ő oldalcsontjaiból, asszonnyá alkottad, akit meglátván Ádám, mondá: Ez mostan csont az én csontjaimból, és hús az én húsemból, ez feleségnek neveztetik, mert férfiúból vétetett. Annak okáért elhagyja az ember atyját és anyját, és feleségéhez ragaszkodik, és ketten egy testté lesznek, s amit Isten egybekötött, ember el ne váltsa.

Most is magad Uralkodó, Úristenünk, küldd le égi malasztodat N. N. szolgálóidra, és add, hogy e szolgálód az ő férjének mindenben engedelmes, ez a szolgáló pedig feleségének feje legyen, hogy a te akaratod szerint éljenek.

Áldd meg őket Úristenünk, amint megáldottad Ábrahámot és Sárát; áldd meg őket Úristenünk, amint megáldottad Jákobot és minden pátriárkát; áldd meg őket Úristenünk, amint megáldottad Józsefet és Aszenettát; áldd meg őket Úristenünk, amint megáldottad Mózeszt és Szeforát; áldd meg őket Úristenünk, amint megáldottad Joakimot és Annát; áldd meg őket Úristenünk, amint megáldottad Zakariást és Erzsébetet.

Őrizd meg őket Úristenünk, amint megőrizted Noét a bárkában; őrizd meg őket Úristenünk, amint megőrizted Jónást a cethal gyomrában; őrizd meg őket Úristenünk, amint megőrizted a három szent ifjút a tüzes kemencében, a mennyből harmatot küldvén rájuk. Szállja meg őket az az öröm, aminőt a boldog Ilona érzett amikor a drága keresztet megtalálta.

Emlékezzél meg róluk Úristenünk, amint megemlékeztél Henokról, Szemről és Illésről emlékezzél meg róluk Úristenünk, amint megemlékeztél negyven szent vértanúdról, amikor nekik a mennyből koszorúkat küldöttét; emlékezzél meg Urunk az őket felnevelő szülőkről; mert a szülők imádságai erősítik a házak alapjait; emlékezzél meg Úristenünk a jelen öröme összegyűlt násznépről; emlékezzél meg Úristenünk N. szolgálódról és N. szolgálódról és áldd meg őket. Adj nekik házassági áldást, jó nemzedéket, lelkükben és testükben egyetértést. Magasztald fel őket, mint a Libanon cédrusait, mint a gazdagon hajtó szőlőtőt. Adj nekik bőséges kalászterményeket, hogy teljes megelégedésükben mindig jó s előtted kedves dolgokat 'cselekedjenek. Lássák családjukat, mint az olajfa sarjadékait asztaluk körül, s mindenben kedvedet teljesítve, mint az égi világítók fényeskedjenek általad Urunk, akinek s veled egyetemben a te kezdetnélküli Atyádnak és elevenítő Szentlelkednek legyen minden dicsőség, hatalom, tisztelet és imádás, most és mindenkor és örökkön-örökké

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 34-35.)

1.6. „Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοῦς τὸν ἄνθρωπον...”

(БҖѠ СҖҖЫЙ, СОЗДАВШЫЙ Ѡ ПЕРСҖТИ ЧЕЛОВѠКА...)

Szent Isten, ki a föld porából teremtetted az embert és oldalcsontjából alkottad az asszonyt, s azt hozzá hasonló segítőtársul vele egybekötötted; mert úgy tetszett felségednek, hogy az ember ne legyen egyedül a földön: most is magad, legszentebb Urunk, küldd le kezedet szent lakodból és egyesítsd N. szolgálódat és N. szolgálódat, mert az asszonyt férjével Te egyesíted. Kösd össze őket egyetértésben, koszorúzd meg szeretetben és egyesítsd őket egy testté, adj nekik házassági áldást és jámbor nemzedékben örömet.

Mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség, most és mindenkor és örökkön-örökké.

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 38; 52.)

1.7. „Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν τῇ σωτηριῳδίῃ σου οἰκονομία καταξιώσας ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας...”

(БҖѠ БҖѠ БҖѠ НАШѠ, ИҖѠ В СҖСҖИТЕЛНѠМѠ ТВОЕМѠ СМОТРЕНІИ, СПОДОБЕННЫИ В КАНА ГАЛИЛСИ...)

Úr Istenünk, ki üdvhozó gondoskodásod szerint a galileai Kánában, a házassági frigyet megjelenésed által tisztosnak nyilvánítottad, most is magad Urunk N. N. szolgálódat, kiket egymással kölcsönösen egybekötni kegyeskedtél, tartsd meg békességben és egyetértésben. Nyilvánítsd házasságukat tisztosnak, őrizd meg őket házassági tisztaságban, hogy

együttélésük mindenkor szennynélküli legyen s tedd méltókká őket, hogy parancsaidat tiszta szívvel teljesítvén, késő öregséget érjenek.

Mert te vagy a könyörület és üdvösség Istene s téged dicsőítünk a te kezdetnélküli Atyáddal, legszentebb, jóságos és elevenítő Lelkeddel együtt, most és mindenkor és örökkön-örökké.

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 41.)

1.8. „Ο Θεός, ό πάντα ποιήσας τῆ ἰσχυΐ σου...”

(БЖЕ, всѦ сотворивъи крѣпостїю твоєю...)

„Istenünk, ki megalkottad erőddel a mindenséget, megerősítetted a földkerekséget, és ékessé teted minden alkotásod koszorúját, áldd meg lelki áldással ezt a közös kelyhét, melyet a házassági közösségre egybekötöttek kapnak. Mert áldatott a te szent neved és dicsőséges a te országod, Atya és Fiú és Szentlélek, most és mindenkor és mindörökkön örökké.”

(*Nagy imádságos könyv*, s.l. 1955. 167-168.)

1.9. „Ο Θεός, ό Θεός ἡμῶν, ό παραγενόμενος ἐν Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας, καί τὸν ἐκεῖσε γάμον εὐλογήσας...”

(БЖЕ БЖЕ НАШЪ, ПРИШЕДЪИ ВЪ КАНѦ ГАЛІЛЕЙСКЮ, І ТАМОШНІИ БРАКЪ БЛГОСЛОВИВЪИ...)

„Isten, mi Istenünk, ki megjelentél a galileai Kánában s az ottani menyegzőt megáldottad: áldd meg e szolgálóidat is, kiket a te gondviselésed a házasság közösségére egybekötött; áldd meg minden lépésüket, töltsd el jókkal életüket, vedd fel koszorúikat a te országodba s őrizd meg azokat szennytelenül, szeplőtlenül és sértetlenül mindörökkön-örökké.”

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 43.)

1.10. „Ο Πατήρ, ό Υἱός καί τὸ Ἅγιον Πνεῦμα...”

(ОЦЪ и СНЪ и ДХЪ СЪИ...)

„Az Atya és Fiú és Szentlélek, a legszentebb, egyvalóságú s elevenítő Háromság egy Istenségben és királyságban, áldjon meg titeket, adjon nektek hosszú életet, jámbor nemzedéket, növekvést életkorban s a hitben; halmozzon el benneteket minden földi áldással, s méltasson az ígért mennyei javak elnyerésére a szent Istenszülő és minden szentek esedezései által.”

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 43.)

1.11. „Κύριε ό Θεός ἡμῶν, ό τὸν Ἀβραάμ φίλον καλέσας...”

(ГѢДИ БЖЕ НАШЪ, ІВРААМА ДРЪГОМЪ ИМЕНОВАВЪИ...)

Úristenünk, ki Ábrahámot barátodnak nevezted, Izsákot kiválóan kedvelted, Jákobot Liával, feleségével, egybekötötted s megengedted neki a Rákellel való második házassági szövetséget, most is te magad áldd meg és szenteld meg N. és N. szolgálóidat, kik a testi kísértések s a korai özvegységre jutás miatt jelenleg második házasságban egyesülnek. Mert te vagy betegségeink orvoslója, ki szent Pál választott edényed által törvényerőre emelted:

miképp jobb az Úrban megházasodni, mint testileg égni. Őrizd meg életüket a viszálykodásoktól, tartsd meg őket alázatos önmegtagadásban; és kiket el nem tiltottál a házassági egyesülés kötelékétől, segítsd őket, hogy mindenben parancsolataid szerint járjanak.

Mert tied a hatalom, az ország, az erő és a dicsőség, Atya és Fiú és Szentlélek, most és mindenkor és örökkön-örökké.

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 56-57.)

1.12. „Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...”

(БѢЛКО, ГѢДИ БЖЕ НАШЪ...)

Uralkodó Úristenünk, ki mindenki iránt kegyelmes vagy, s a mindenségnek gondját viseled, ki az emberek titkait ismered s előtted minden nyilvánvaló, tisztíts meg bűneinktől. Bocsásd meg szolgálid törvényszegéseit, szólítsd őket töredelmességre, bűneiknek bocsánatot, hibáiknak elnézést és szándékosan vagy akaratlanul elkövetett vétkeiknek elengedését ajándékozván. Teremtő és Alkotó, ki ismered az emberi nem gyarlóságát, ki a parázna Ráhábnak megkegyelmeztél s a vámszedőt magadhoz fogadtad, ne emlékezzél bűneinkre és fiatalkori tudatlanságunkra; mert ha a vétkeket figyelembe veszed, Uram, ki áll meg előtted, vagy ki fog igaznak találtatni? Mivel egyedül te vagy igaz, bűnnélküli, szent, nagyirgalmú, kegyelmes s az emberek bűnei iránt könyörületes. Te Uralkodónk, ki egymáséivá tetted N. és N. szolgálodat, egyesítsd őket kölcsönös szeretetben. Ajándékozd nekik a vámszedő megtérését, a tévelyedett bűnbánati könnyeit, a gonosztevő gyónását, hogy szívből eredő töredelmesség által parancsolataidat egyetértésben és békekességben teljesítvén, méltók legyenek a te mennyei országodra.

Mert te vagy a mindenség kormányzója és téged dicsőítünk, Atya és Fiú és Szentlélek, most és mindenkor és örökkön-örökké.

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 53.)

1.13. „Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Λόγε τοῦ Θεοῦ...”

(ГѢДИ ІІСЕ ХРІТЕ, СЛОВЕ БЖІИ...)

Urunk Jézus Krisztus, Istennek Igéje, ki fölszállván a drága és elevenítő keresztre, az ellenünk szóló végzés kéziratát széttepted, és az ördög hatalmából kiragadtál bennünket, tisztíts meg szolgálodat bűneiktől, kik a nap hevét, terhét s a test ingerét elviselni nem tudván, a második házasság közösségében egyesülnek, amint te azt gyarlóságunk miatt a te választott edényed, Szent Pál apostol által elrendelted, mondván: „Jobb házasságot kötni az Úrban, mint égni.” Magad Urunk, mint jóságos és emberszerető, ki betegségeinket vállaidon hordoztad, könyörülj, kegyelmezz, tisztíts meg, enyhítsd és bocsásd meg a mi vétkeinket; mert senki sincs vétek és szenny nélkül, ha csak egy napig is tart az ő földi élete, csupán te vagy, ki bűn nélkül viseltél testet és ajándékoztál nekünk szenvedés nélküli örök életet.

Mert te vagy a mi Istenünk, a megtérők Istene, és téged dicsőítünk; Atya és Fiú és Szentlélek, most és mindenkor s örökkön-örökké.

(Görög Katholikus Egyházi Szerkönyv. *Euchologion*, 54.)

2. A menyasszony avatási rendje

Az asszony a külső templomajtó előtt áll meg. Az áldozópap epitrakéliónba öltözve így fogadja:

Lépj gyermekem az Úr hajlékába és teljes áhítattal és isteni félelemmel látogasd mindig az ő egyházát, hogy irgalmat s kegyelmet nyerj tőle az Atya és Fiú és Szentlélek nevében. Amen.

Az asszony bemegy a templomba s az ambonon letérdepel.

Pap: Áldott a mi Istenünk öröktől fogva, most és mindenkor és örökkön-örökké.

Nép: Amen.

Dicsőség néked Istenünk, dicsőség néked!

Mennyei Király, Vigasztaló, igazságnak Lelke, ki mindenütt jelen vagy és mindeneket betöltesz, minden jónak kútfeje és az életnek megadója, jöjj el és lakozzál mibennünk, és tisztíts meg minket minden szennytől, és üdvözítsd, Jóságos, a mi lelkünket!

Szent Isten, szent Erős, szent Halhatatlan irgalmazz nekünk! (3-szor)

Dicsőség az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek, most és mindenkor és örökkön-örökké. Amen.

Szentháromság, könyörülj rajtunk! Urunk, tisztíts meg bűneinktől! Uralkodó, bocsásd meg vétkezéseinket! Szent, tekintsd és gyógyítsd meg betegségeinket a te nevedért!

Uram, irgalmazz! Uram, irgalmazz! Uram, irgalmazz!

Dicsőség az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek, most és mindenkor és örökkön-örökké. Amen.

Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy, szenteltessék meg a te neved, jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek; és ne vígy minket kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól.

Pap: Mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség, Atya és Fiú és Szentlélek, most és mindenkor és örökkön-örökké.

Nép: Amen.

66. zsoltár

Könyörüljön rajtunk az Isten, és áldjon meg minket: derítse föl ránk az ő orcáját, és könyörüljön rajtunk: hogy megismerjük a földön utadat, minden nép között a te szabadításodat. Adjanak hálát neked, Isten, a népek; adjon hálát minden nép. Örüljenek és vigadjanak a nemzetek; mert te ítéled a népeket igazságban, és a nemzeteket a földön kormányozod. Adjanak hálát neked, Isten, a népek; adjon hálát minden nép. A föld megadja gyümölcsét. Áldjon meg minket Isten, a mi Istenünk, áldjon meg minket Isten; és félje őt a föld minden határa.

Versek az 5. zsoltárból

Igéimet vedd füleidbe Uram! Értsd meg kiáltásomat. Figyelmezz könyörgésem szavára én királyom és én Istenem! Mert neked könyörgök; Uram reggel meghallgatod az én szómat. Reggel eléd állok és nézek... Én pedig irgalmad sokaságában bemegyek a te házádba; imádkozom szent templomodnál a te félelmedben.

Uram, vezérelj engem igazságodban, ellenségeim miatt igazgasd utamat színed előtt.

Pap: Könyörödjünk az Úrhoz!

Nép: Uram, irgalmazz!

2.1. „Ὁ θεὸς ὁ ἐν προφήταις λαλήσας...”
(Бже Бже нашъ, въ Прѣцѣхъ гл҃выи...)

Pap: Isten, mi Istenünk, ki a próféták által szólottál s előre kijelentetted, hogy az utolsó napokban az összes nemzetek a te ismereted világosságára fognak jutni, ki nem akarod, hogy az általad teremtett emberek közül csak egy is üdvösséged részese ne legyen, a te választott edényed, Pál apostol által a hitben élő férfiaknak és asszonyoknak törvényt adtál, hogy mindent a te dicsőségedre cselekedjenek; a férfiaknak ugyan, hogy fedetlen fővel dicsőítsék s magasztalják a te legszentebb nevedet, az asszonyoknak pedig, hogy ájtatosságban és tisztaságban jócselekedetekkel ékesítvén fel magukat, s a hitben megerősödvén, fedett fővel háládatosan hozzanak dicséretet és imákat a te felségednek.

Magad tehát kegyelmes Uralkodó áldd meg † e szolgálódat N-t és ékesítsd föl fejed neked tetsző ékességgel, hogy parancsolataid szerint élve, s minden erényben tökéletesedve, magát tisztaságban megőrizze s férjével együtt, kit te adtál neki, az örök boldogságot elnyerje. Mert irgalmas és emberszerető Isten vagy, s téged dicsőítünk, Atya és Fiú és Szentlélek, most és mindenkor és örökkön-örökké.

Nép: Amen.

Ezután az áldozópap áldást ad az asszonyra, miközben mondja:

Oltalmazzon meg téged az Úr szárnyainak árnyékával, és minden rossztól őrizzen meg élted minden napján és adja meg neked, hogy férjeddal együtt békességben és boldogságban harmad s negyed-iziglen lásd fiaidnak fiait.

Szentelt vízzel hintve őt mondja:

E szentelt víznek hintésével szálljon reád és maradjon rajtad az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek áldása most és mindenkor s örökkön-örökké. Amen.

Napi elbocsátás. Utána megáldja az asszonyt e szavakkal:

Menj békével és egész életeden át isteni félelemmel, híven tartsd meg az Úr minden parancsát, engedelmeskedvén az ő rendelete szerint férjednek, az Atya és Fiú és Szentlélek nevében.

Nép: Amen.

Köszönetnyilvánítás

„Mindenért Istené a dicsőség!”
Aranyszájú Szent János

Hálás szívvel mondok köszönetet mindazoknak, akik e disszertáció elkészítésében vezetésükkel, tanácsaikkal, bátorításukkal közreműködtek és támogattak:

- Családomnak: feleségemnek és gyermekeimnek, akik az elmúlt években nagy türelemmel viselték, hogy a dolgozatom időben elkészüljön.
- Szüleimnek és
- testvéreimnek, akiktől a görögkatolikus hitet tanultam, és mai napig családom mögött állnak.
- Nagybátyáimnak: Terdik Sebestyénnek és Terdik Szilveszternek, akik széleskörű műveltségükkel váltak családon belül példaképeimmé.
- Témavezetőimnek: dr. Kajtár Edvárd tanszékvezetőnek, aki első megkeresésem óta minden tekintetben magas szintű segítséget nyújtott a dolgozat összeállításában, valamint dr. Dobos András szemináriumi rektornak, aki a szláv szerkönyvi kutatásokban és szövegi elemzésekben nyújtott nélkülözhetetlen segítségért.
- Szocska Ábel püspök atyának, megyéspüspökömnek, aki röviddel áldozópappá szentelésem után felvetette a doktori tanulmányok lehetőségét, melynek megkezdéséhez rövid időn belül engedélyt adott.
- Kocsis Fülöp metropolitának, aki mint megyéspüspököm 2010-ben Rómába küldött tanulmányi ösztöndíjprogram keretén belül, majd 2014-ben engedélyezte, hogy a licencia tanulmányaimat liturgikus szakirányban kezdhessem el Rómban a Pápai Keleti Intézetben.
- Ivancsó István atyának, Nyirán János fődiakónusnak, akik a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolán voltak a liturgika tanárain.
- Manel Nin OSB püspök-exarcha, Rinaldo Iacopino archimandrita, Tomas Pott OSB, Antonis Fyrigos, Gianfranco Rossi (†), és Giovanna Maria Muzj professzoroknak, akik Rómában a Pápai Gergely Egyetemen és a Pápai Keleti Intézetben a keleti teológia művelésében meghatározó tanárain voltak.
- Dr. Baán István atyának, aki bölcs meglátásaival és tanácsaival segítette kutatásaimat a licencia és doktori dolgozat megírása közben.
- Dr. Véghseő Tamás atyának, aki a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola rektoraként a doktori és korábbi tanulmányaim során több alkalommal önzetlenül segített kutatásai munkáimban.
- Sarbak Gábor úrnak, aki az Országos Széchényi Könyvtár Fragmenta et Codices Kutatócsoport vezetőjeként a korai kéziratos ószláv szerkönyvek kutatásához nyújtott önzetlen segítséget.
- A Debreceni Egyetemi Könyvtár, a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar könyvtári munkatársainak a doktori kutatásaim során nyújtott önzetlen segítségükért.
- Horváthné Kelemen Rózsának, és Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán a tanulmányi osztály valamennyi munkatársának a mindig készséges segítségükért.

Nyilatkozat

Alulírott Szemán András, felelősen kijelentem, hogy a jelen doktori disszertációt önálló kutatásaim alapján, önállóan írtam, a feltüntetett és hivatkozott források, és szakirodalom alapján, amelyeket az érvényben lévő előírások értelmében idézek. Dolgozatom nem tartalmaz plágiumot.

Budapest, 2024.09.06.

.....

Ezen nyilatkozat valótlán volta az összes felsőoktatási intézményből való kizárást vonja maga után.